

Теорія і практика сучасної психології

2019 р., № 1, Т. 1

Збірник наукових праць

виходить шість разів на рік

Головний редактор:

Зарицька В.В. — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Заступник головного редактора:

Іванцова Н.Б. — доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Відповідальний секретар:

Гришина Т.А. — кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Редакційна колегія:

Ткач Т.В. — доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Міляєва В.Р. — доктор психологічних наук, доцент, завідувач науково-дослідної лабораторії культури лідерства Київського університету імені Бориса Грінченка

Солодухова О.Г. — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Донбаського державного педагогічного університету

Сущенко А.В. — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри управління навчальним закладом і педагогіки вищої школи Інституту управління Класичного приватного університету

Сущенко Т.І. — доктор психологічних наук, професор, професор кафедри управління навчальним закладом і педагогіки вищої школи Інституту управління Класичного приватного університету

Зубов В.О. — доктор філософських наук, доцент, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Шмаргун В.М. — доктор психологічних наук, професор, професор, завідувач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету біоресурсів і природокористування України

Шульженко Д.І. — доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психокорекційної педагогіки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Ковтун Р.А. — кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Іноземні члени редакційної колегії

Вишневецька В.П. — доктор психологічних наук, професор, професор спеціальної кафедри Державного закладу освіти «Інститут прикордонної служби Республіки Білорусь» (м. Мінськ, Білорусь)

Lidia Lysiuk — доктор психологічних наук, доктор габілітований, професор кафедри педагогіки та психології Вищої школи економіки та інновацій у Любліні (м. Люблін, Польща)

Pawel Ostaszewski — доктор психологічних наук, професор, доктор габілітований, декан факультету психології Гуманітарно-соціального університету SWPS (м. Варшава, Польща)

Технічний редактор: Н. Ковальчук

Дизайнер обкладинки: А. Юдашкина

Сайт видання:

www.tpsp-journal.kpu.zp.ua

Засновник:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Міністерства юстиції України
про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 17198-59688 від 27.10.2010 р.

Видавець:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Державного комітету
інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України
про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3321 від 25.11.2008 р.

**Журнал включено до переліку фахових видань
з психологічних наук згідно наказу Міністерства
освіти і науки України від 24.10.2017 № 1413.**

**Журнал індексується в міжнародних
наукометричних базах даних Index Copernicus
International (Республіка Польща), Google Scholar.**

Видання рекомендовано до друку
та поширення через мережу Internet
Вченою радою
Класичного приватного університету
(протокол № 1 від 27.02.2019 р.)

Усі права захищені.
Повний або частковий передрук і переклади дозволено
лише за згодою автора і редакції.
При передрукуванні
посилання на збірник наукових праць
«Теорія і практика сучасної психології»
обов'язкове.

Редакція не обов'язково поділяє думку автора
і не відповідає за фактичні помилки,
яких він припустився.

Адреса редакції:

Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70Б.
Телефони/факс: +38 098 24 61 364.

Здано до набору 25.02.2019.
Підписано до друку 04.03.2019.
Формат 60×84/8. Цифровий друк. Тираж 150 пр.

ISSN 2663-6026 (Print)

ISSN 2663-6034 (Online)

© Класичний приватний університет, 2019

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

<i>О. М. Амплєєва</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ОСНОВНИХ СКЛАДНИКІВ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА.....	5
<i>І. І. Андрієвський</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ МЕДИЧНОЇ СФЕРИ ДО УСПІШНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	11
<i>Н. П. Берегова, О. Ю. Повстюк</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ.....	16
<i>С. С. Бондарчук, Т. А. Гонтар, Н. М. Пилипенко</i> ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ТА КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ У ЖІНОК.....	20
<i>Г. В. Васильєва</i> ЕМОЦІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ФАКТОР ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ.....	26
<i>Н. В. Волинець</i> ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ОСОБИСТІСНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ В СЕРЕДОВИЩІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	29
<i>І. О. Гаєрилюк</i> СУВЕРЕННІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ: ОСОБИСТІСНО-ПОВЕДІНКОВІ ПРЕДИКТОРИ ПРОЯВУ.....	39
<i>Л. В. Джаббарова</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ З ОСОБИСТІСНОЮ ТА СОЦІАЛЬНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ В СТУДЕНТІВ.....	44
<i>Н. О. Ізмайлова</i> ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ФАХІВЦІВ МЕДИЧНОЇ СФЕРИ.....	49
<i>Н. М. Калька, Н. С. Грицив</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ТІЛЕСНОСТІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СУЧАСНОЇ Б'ЮТИФІКАЦІЇ.....	54
<i>А. В. Колчигіна</i> МОТИВАЦІЯ ДОСЯГНЕННЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	58
<i>М. Д. Лапіна</i> ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА.....	62
<i>М. В. Мартіросян</i> КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ АДВОКАТА: ЗМІСТ І ТЕНДЕНЦІЇ ПРОЯВУ.....	67
<i>М. М. Мельничук</i> ВПЛИВ КІНОФАНТАСТИКИ НА КОГНІТИВНУ СКЛАДНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ГЛЯДАЧА.....	72
<i>О. В. Милославська</i> СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ І МІЖОСОБИСТІСНА ЗАЛЕЖНІСТЬ У СТУДЕНТІВ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ.....	76

<i>М. С. Омельченко</i> ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ У КОРЕКЦІЙНИХ ПЕДАГОГІВ.....	81
<i>Т. Б. Партико</i> ПОТЕНЦІАЛ ВНУТРІШНЬОЇ РЕСУРСНОСТІ У ПОЗИТИВНІЙ ДИНАМІЦІ ОСОБИСТІСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	84
<i>Н. І. Погорільська, А. О. Головіна, А. О. Столяр</i> ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНИХ РИС УЧАСНИКІВ ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	90
<i>О. В. Скориніна-Погребна, І. М. Ушакова, І. С. Чанкова</i> ВЕКТОРИ КОРЕКЦІЇ ПРИЙНЯТТЯ ВЛАСНОГО ТІЛА У ЖІНОК, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ У ДСНС.....	95
<i>Н. Г. Скрипник</i> ПРОБЛЕМА ОСОБИСТІСНОГО АДАПТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ.....	100
<i>О. О. Ставицький, О. Г. Ставицька</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ГАНДИКАПНОСТІ У ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ ПРОФЕСІЙ	105
<i>І. М. Хоржевська</i> ВИЯВЛЕННЯ РІВНЯ ПРОЯВУ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ФАХІВЦЯ.....	110

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>А. О. Аталієва</i> ДЕЯКІ АСОЦІАЦІЇ МІЖ ПСИХОМЕТРИЧНОЮ ОЦІНКОЮ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОЕКТИВНИМ ТЕСТОМ – ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ.....	114
<i>А. І. Галян</i> ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ БОЛЮ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО КОНТРОЛЮ У ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ.....	119
<i>М. Б. Гасюк</i> РОЛЬ ВНУТРІШНЬОЇ КАРТИНИ ЗДОРОВ'Я В ЛІКУВАННІ ТА РЕАБІЛІТАЦІЇ СОМАТИЧНОГО ХВОРОГО.....	124
<i>А. И. Жукова</i> НОРМАТИВНОСТЬ И ДЕЗИНТЕГРАЦИЯ АНТАГОНИЗМОВ КАК ПРИЧИНА ТРЕВОЖНЫХ РАССТРОЙСТВ: КОГНИТИВНО-ПОВЕДЕНЧЕСКИЙ АСПЕКТ ТЕРАПИИ.....	129
<i>А. В. Кабанцева</i> КОЛАБОРАЦІЯ ПСИХОЛОГІВ, ЛІКАРІВ, ПЕДАГОГІВ, У РОБОТІ З ДІТЬМИ, ЯКІ МАЮТЬ ЕМОЦІЙНІ ПОРУШЕННЯ.....	134

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

<i>О. Ю. Бессараба</i> ДЕЗАДАПТОВАНІСТЬ ЯК НАУКОВА КАТЕГОРІЯ.....	139
<i>О. І. Василевська, Л. Л. Дворніченко</i> МЕТОДИ АРТ-ТЕРАПІЇ В КОНСУЛЬТУВАННІ.....	145

І. М. Габа

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ.....	150
---	-----

Н. В. Гузь, Н. М. Фалько

СТВОРЕННЯ ПРОСТОРУ ЩОДО АКТИВІЗАЦІЇ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В СПРИЯННІ СОЦІАЛЬНОМУ КОНСЕНСУСУ, ВРЕГУЛЮВАННЮ КОНФЛІКТІВ МІЖ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ ТА ГРОМАДАМИ.....	155
--	-----

О. М. Паламарчук

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕСУРСНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	162
--	-----

Д. С. Подолянчук

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТІВ, ЯКІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У ВОЛОНТЕРСЬКОМУ РУСІ.....	168
--	-----

В. Г. Подорожний

ВИКОРИСТАННЯ ТРЕНІНГОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПОДОЛАННІ ОСОБИСТІСНОГО ВІДЧУЖЕННЯ У ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ.....	173
--	-----

О. Р. Ткачишина

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА У КОНТЕКСТІ МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ НА СВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ.....	178
---	-----

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

С. В. Кононенко

СТРУКТУРА СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ».....	183
--	-----

Н. Е. Мілорадова

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНІСНОГО КОМПОНЕНТА ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ СЛІДЧИХ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	188
---	-----

С. В. Харченко

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ЗДІБНОСТЕЙ ЗАГАЛЬНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПОЛІЦЕЙСЬКИХ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ.....	194
---	-----

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.923.35

О. М. Амплєєва

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСНОВНИХ СКЛАДНИКІВ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

У статті розглядається поняття «емоційний інтелект» з точки зору авторів методик. Аналізуються основні складники емоційного інтелекту. Узагальнено концептуальні підходи до розуміння емоційного інтелекту. Представлено результати експериментального дослідження функціонування емоційного інтелекту в ході професійної діяльності психолога. Зокрема, виявлено зв'язок емоційного інтелекту з різними показниками особистості у структурі професійної діяльності практичного психолога (вік, стаж, стать і так далі.).

Ключові слова: емоційна обізнаність, управління своїми емоціями, самомотивація, емпатія, розпізнавання емоцій інших людей, міжособистісний та внутрішньособистісний емоційний інтелект, контроль експресії.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства висуваються значні суттєві вимоги до компетентності і професіоналізму фахівців у галузі психології. Від майбутніх психологів-практиків очікують не тільки засвоєння відповідних знань, умінь і навичок, але насамперед виходу на високий рівень особистісного розвитку та саморозвитку (О.Ф. Бондаренко, Г.Ю. Белокрылова, Т.М. Буякас, С.Д. Максименко, Н.В. Чепелева та інші). Важливим фактором, що забезпечує даний процес, на нашу думку, є наявність у них високого рівня емоційного інтелекту – особливої інтегральної характеристики функціонування психічного, що має істотний вплив на протікання певних інтервалів професійної діяльності психологів як паралельний і незалежний процес відносно раціонального рівня інтелектуальних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття емоційного інтелекту відносно нове для психології. Цей феномен досліджувався вченими у різних напрямках та з різним ступенем впливу на особистість. Так, дослідження адаптивних функцій та адаптаційного потенціалу емоційного інтелекту проводили І.Ф. Аршава, Р. Бар-Он, М.А. Бреккет, Н.В. Коврига, Т.М. Кумскова, В.В. Овсянникова, Г.В. Юсупова. Зокрема, Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига та Г.М. Бреслава більш докладно розглядали емоційний інтелект як компонент емоційної сфери особистості.

Дослідженнями, спрямованими на операціоналізацію емоційно-інтелектуального конструкту, займалися такі вчені, як І.М. Андрєєва, О.І. Власова, Г.Г. Гарскова, Д. Карузо, Д.В. Люсін, Дж.Д. Майер,

Е.Л. Носенко, Р. Робертс та П.С. Саловей. Так, Д.В. Люсіна розглядала емоційний інтелект як конструкт, що має подвійну природу, який, з одного боку, пов'язаний з когнітивними здібностями, а з іншого – з особистісними характеристиками. Дослідженням емоційного інтелекту як особливого виду інтелекту займалися Д.В. Ушаков, О.І. Власова, С.П. Дерев'янко [1, с. 10].

Що стосується аналізу особистості практичного психолога у процесі професійної діяльності, то в даному контексті доцільно відмітити дослідження таких вчених, як Г.О. Балл, О.Ф. Бондаренко, М.Й. Боришевський, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, Н.І. Пов'якель, О.П. Саннікова та Н.В. Чепелева.

Постановка завдання. Дослідження емоційного інтелекту є досить популярним на сучасному етапі. Емоційний інтелект визначається нами як специфічна підструктура людської психіки, яка, з одного боку, включає здатність розуміння, аналізу та контролю власних почуттів та емоцій, з іншого – вміння відчувати і розуміти настрій, стан і почуття оточуючих людей.

Ми вважаємо, що особливо гостро вказане питання торкається професійної діяльності психолога. Адже саме психолог може допомогти особистості розібратися у її внутрішніх емоційних проблемах, розкрити свій внутрішній потенціал та, можливо, прихований емоційний інтелект. Тому, виходячи з вищезазначеного, **метою** нашої статті є представлення та розкриття основних складників теоретичної моделі функціонування емоційного інтелекту в ході професійної діяльності фахівців з психології.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Теоретичний аналіз сутності емоційного інтелекту, особливостей і закономірностей його реалізації у практичній діяльності психологів виявив значний потенціал ефективності його використання як інструментального засобу досягнення психокорекційних та психотерапевтичних цілей психологічної взаємодії. Для емпіричного, кількісного аналізу дійсної реальної поширеності технік емоційного інтелекту нами було використано групу методик оцінки показників та індикаторів, які різною мірою можуть розглядатися як емпіричні кореляти емоційного інтелекту або нести важливу інформацію про умови його ефективності та відображувати співвідношення і баланс різних аспектів практичної роботи психологів.

Зокрема, у даному дослідженні нами були використані опитувальник «Емоційного інтелекту Емін» (автор Д.В. Люсін) та методика діагностики емоційного інтелекту (автор Н. Холл) [3, с. 205]. Опитувальник «Емоційного інтелекту Емін» складається з 46 тверджень (4-бальна шкала), які об'єднуються в 5 субшкал, які своєю чергою об'єднуються в 4 шкали більш загального порядку.

Тест Емін Д. Люсіна спирається на власну модель емоційного інтелекту автора [5, с. 39]. Емоційний інтелект визначається як здатність до розуміння своїх і чужих емоцій і управління ними. Як здатність до розуміння, так і здатність до управління емоціями може бути спрямована і на власні емоції, і на емоції інших людей. Таким чином, автор вводить поняття внутрішньоособистісного та міжособистісного емоційного інтелекту, які передбачають актуалізацію різних когнітивних процесів і навичок, повинні бути пов'язані один з одним. Визначення, запропоноване Д. Люсином, має глибинну аналогію з моделлю Х. Гарднера, який вважав, що емоційний інтелект є частиною соціального інтелекту. Особистісний інтелект розділений на інтерперсональний і інтраперсональний, що передбачає знання про себе та інших [3, с. 207].

Методика діагностики емоційного інтелекту запропонована Н. Холлом для виявлення здатності розуміти відносини особистості, що репрезентуються в емоціях і управляти емоційною сферою на основі прийняття рішень. Вона містить 30 тверджень, що рівномірно розподіляються на 5 шкал: «Емоційна обізнаність», «Управління своїми емоціями», «Самотивація», «Емпатія», «Розпізнавання емоцій інших людей». Слід зауважити, що на думку Є.П. Ільїна, остання шкала не є достатньо валідною і більше характеризує здатність впливати на емоційні стани інших людей, ніж «розпізнавати емоції інших людей» [4, с. 38].

У нашому дослідженні не ставилося завдання створення нової методики вимірювання емоційного інтелекту, але бажано було б мати оцінки

досліджуваних. Специфіка вивчення емоційного інтелекту психологів, що приймали участь у дослідженні, додає, окрім інших факторів викривлень даних («соціальної бажаності» та інших), ще й фактор «професійної бажаності». Пункти використаних методик цілком зрозумілі досліджуваним фахівцям з психології, що призводить до певних змін первісних оцінок.

Методики опитування породжують оцінку мінливого динамічного процесуального емоційного інтелекту у формі точок у певній шкалі. Типова обробка тестів такого типу орієнтована на діагностику груп осіб для демонстрування їх приблизного рівня, що здійснюється сумуванням балів за ключами, співставленням отриманого числа з тестовими нормами та формулюванням якісного висновку про інтенсивність. Вочевидь, сумування балів є занадто неточним з психометричної точки зору. У межах нашого дослідження оцінка емоційного інтелекту не планувалась для індивідуальної роботи, тому всі операції, перераховані вище, не виконувались.

Ще один аспект проблеми виміру емоційного інтелекту у тому, що психометрична адаптація виконується на великих популяціях осіб, які зазвичай докорінно відрізняються від нашої специфічної групи досліджуваних, – практичних психологів. Тому тест, сконструйований на таких великих популяціях осіб, є неадекватним ситуації дослідження самих психологів, які частково «викривляють» дані пунктів опитувальника через повне усвідомлення їх суті і фактор «професійної значущості» окремих змістів індикаторів тесту.

На відміну від завдань конструювання тестів, їх психометричної адаптації та індивідуального консультування, ми вирішували задачу пошуку глибинних зв'язків емоційного інтелекту і рис особистості, а також нас цікавили окремі зв'язки з такими показниками, як «Вік», «Стаж», «Стать» тощо. Тому ми повністю відмовились від способів сумування балів, які запропоновані авторами, і виконали обчислення оцінок досліджуваних за субшкалами емоційного інтелекту у більш точний, психометрично бездоганий спосіб методом регресійного обчислення оцінок за факторами, який передбачений серед алгоритмів факторного аналізу в комп'ютерній програмі SPSS (Statistical Package for Social Science).

Для обґрунтування дієвості цього підходу слід послатися на цілі статистичного методу факторного аналізу – це вияв: 1) головних компонент, що містять найбільший об'єм інформації про варіацію ознак досліджуваних; 2) специфічних факторів, що під час дослідження психологів насамперед пов'язані з чинником «професійної бажаності», професійних установок сприйняття пунктів тестів; 3) факторів помилок вимірів (наприклад: втома, освітлення, обставини, темп тощо). Моделі голов-

них компонент специфічні, і фактори помилок не розділяються, отже, здійснюючи факторний аналіз і зосереджуючись на змісті головних компонент (з найбільшою вагою, більше одиниці), ми ігноруємо зміст специфічних факторів, а також векторів помилок. Ключовою задачею за такого підходу є з'ясування того, які вектори відповідають змісту факторів, запроєктованому розробником тестів.

Висновки з дослідження та перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі. Виконана нами обробка даних психологів-практиків методикою Н. Холла виявила дійсне існування компонент, змістовно запроєктованих автором, але в іншій послідовності, а також з появою серед авторських специфічного для психологів фактору (його зміст ігноровано). Пункти тесту дійсно скупчені (відповідно до авторських ключів) на 70–80 відсотків в головних компонентах, що є достатньо прийнятним результатом.

Оцінка досліджуваних за факторами виконується на основі лінійних регресійних рівнянь, факторні проєкції (кореляції між показниками і головними компонентами) програмно трансформуються у коефіцієнти регресії, а значеннями для підстановки в рівняння виступають стандартизовані первісні дані (з нульовим середніми і одиничною дисперсією). Таким чином, на відміну від «грубих» оцінок сумуванням для індивідуального консультування, ми використали психометрично дуже точну процедуру регресійного обчислення оцінок досліджуваних психологів, яка врахувала варіації дисперсії за всіма пунктами опитувальників Н. Холла і Д.В. Люсіна. Це є підставою для використання отриманих у стандартній шкалі оцінок субшкал емоційного інтелекту для подальших пошуків його зв'язків з рисами особистості та іншими показниками дослідження.

Дослідження оцінки рівнів складників емоційного інтелекту психологів виконувалось з перспективною метою пошуку особистісних важелів для формування емоційного інтелекту в процесі тренінгової роботи зі студентами в умовах ВНЗ. Вимірювання рівня емоційного інтелекту є складним завданням через специфіку самого процесу мінливих емоційних переживань, образів, думок, що лежать в основі емпатичного осягнення суті проблеми клієнта, його стану, а також можливих способів подолання небажаного в особистості людини.

Відповідно до методики Н. Холла для кожного досліджуваного нами отримано оцінки за субшкалами: 1) *управління власними емоціями*; 2) *розпізнавання емоцій інших людей*; 3) *емпатія*; 4) *самотивація*; 5) *емоційна обізнаність*. Відповідно до авторської логіки далі будується «інтегральний показник емоційного інтелекту» як сума балів, але у нашому випадку (оцінки досліджуваних отримані у стандартній шкалі) застосовано середнє значення субшкал. На нашу

думку, інтегральний показник слід отримувати на основі факторного аналізу масиву оцінок, але у нашому випадку через ортогональність оцінок головних компонент це неможливе. Тому отримані (як середні значення) інтегральні оцінки емоційного інтелекту в обох методиках слід розглядати як менш точні і допоміжні показники, задані авторами методики як необхідні, але ключова інформація для висновків про емоційний інтелект все ж містяться в стандартизованих оцінках субшкал.

Наступною методикою дослідження емоційного інтелекту є опитувальник ЕмІн Д.В. Люсіна [5, с. 40]. Факторний аналіз первісних даних досліджуваних виявив у практичних психологів наявність запроєктованих автором субшкал, але в іншому порядку, що не є критичним. На рівні структурного аналізу пунктів опитувальника ЕмІн Д.В. Люсіна нами виявлено п'ятнадцять головних компонентів, що разом пояснюють 75,7% загальної дисперсії та добре відображують теоретично очікувані глибинні чинники в межах проблеми значущості емоційного інтелекту для структурних фаз психологічної діяльності.

В таблиці 1 представлено факторні проєкції: більше 70% пунктів сполучені саме з векторами, вказаними автором. За цими субшкалами також були обчислені оцінки по кожному досліджуваному за факторами: 1) розуміння емоцій інших; 2) контроль експресії; 3) розуміння власних емоцій; 4) управління власними емоціями; 5) управління емоціями інших. Відповідно до позиції автора методики ЕмІн також були обчислені інтегральні показники: міжособистісний EI; внутрішньоособистісний EI, розуміння емоцій; управління емоціями, інтегральний показник EI. Через використання стандартної шкали інтегральні показники обчислювались як середнє між субшкалами, що увійшли в такі інтегровані показники, що частково знижує їх якість з психометричної точки зору.

Таким чином, було підготовлено два масиви оцінок, субшкал і вторинних показників з результатами методів Д.В. Люсіна і Н. Холла з метою пошуку їх зв'язків з рисами особистості й іншими показниками дослідження.

Поряд з вивченням зв'язків рис особистості і особливостей емоційного інтелекту нами було виконано також пошук значущих зв'язків з іншими показниками дослідження. Аналіз зв'язків «стажу» і субшкал емоційного інтелекту виявив наступне:

- + 0,29 ($P<0,05$) «Вік» та «Інтегральний рівень EI» (Холл);
- + 0,28 ($P<0,05$) «Психодіагностичний стаж» і «Розпізнавання емоцій» (Холл);
- + 0,32 ($P<0,05$) «Психотерапевтичний стаж» і «Інтегральний рівень EI» (Холл);
- + 0,29 ($P<0,05$) «Загальний стаж» і «Інтегральний рівень EI» (Холл)
- + 0,29 ($P<0,05$) «Загальний стаж» і «Емпатія».

Таблиця 1

Головні компоненти у масиві стандартизованих оцінок емоційного інтелекту за спільної факторизації субшкал методик Д.В. Люсіна і Н. Холла (психологи-практики)

СУМАРНА ВАГА ФАКТОРА	2,6	2,6	2,5	2,4	2,1	1,3
% пояснюваної дисперсії	16,4	16,3	15,6	14,8	13,1	8,4
% накопленої дисперсії	16,4	32,6	48,2	63,1	76,2	84,6
№ загального фактору	1	2	3	4	5	6
Міжособистісний емоційний інтелект (Люсин)	0,95				-0,27	
Розуміння емоцій інших (Люсин)	0,82	0,30			0,31	
Інтегральний показник емоційного інтелекту (Люсин)	0,55	0,32	0,51	0,48	-0,27	
Розуміння власних емоцій (Люсин)		0,83			-0,21	0,31
Розуміння емоцій (Люсин)	0,52	0,80				
Емпатія (Холл)		0,74				
Управління власними емоціями (Люсин)			0,84			0,23
Управління власними емоціями (Холл)			0,78			-0,20
Внутрішньоособистісний емоційний інтелект (Люсин)		0,37	0,64	0,58		0,24
Управління емоціями (Люсин)	0,28	-0,24	0,58	0,56	-0,40	
Контроль експресії (Люсин)				0,90		
Розпізнання емоцій інших людей (Холл)	0,21			0,77	0,22	
Самомотивація (Холл)					0,78	
Управління емоціями інших (Люсин)	0,53	-0,24			-0,70	
Інтегральний рівень емоційного інтелекту (Холл)		0,42	0,31	0,30	0,64	0,33
Емоційна обізнаність (Холл)						0,91

Таблиця 2

Ранговані середні оцінки прийомів й інших аспектів саморегуляції психологів в емоційній сфері

Індикатори анкети	Середнє	Сигма
Переключення емоцій	58,2	20,1
Інтенсивне спілкування	55,5	30,2
Зосередження емоцій	54,8	22,0
Робота по дому	54,8	30,9
Заспокоєння	53,3	25,8
Розподіл емоцій	49,5	24,1
Видалення напруження	47,4	27,5
Гра з домашніми тваринами	37,6	34,9
Напруження	37,3	23,8
Зарядка	34,5	29,4
Психоделічна музика	30,6	27,6
Збудження	29,1	21,1
Танці	26,4	29,0
Спорт	26,2	27,0
Медитація	24,5	29,1
Алкоголь	9,2	17,8
Куріння	8,9	25,5
Вживання антидепресантів	0,5	1,9

Отже, з віком і стажем відбувається дуже повільне, але нарощування активності емоційного інтелекту у функціонуванні особистості психологів-практиків в ході професійної діяльності.

В процесі переходу від раціоналістичної позиції студентів до гнучкої позиції психологічної роботи практиками психологами поступово збільшується акцент на використанні емоційного інтелекту як інструменту. Серед кореляції було помічене також збільшення використання медитативних вправ і вживання алкоголю психологами-практиками.

І алкоголь, і медитації зупиняють раціональну активність, але у різний спосіб, тому можуть бути частковими чинниками набуття досвіду функціонування особистості психолога як «чистого сприйняття» вербального і невербального потоку без раціонально-логічного його аналізу, що є окремою фазою реалізації емоційного інтелекту.

У таблиці 2 представлено середні значення для запропонованих у формі анкети засобів управління власними емоційними станами (потенційно значущі для функціонування емоційного інтелекту).

Отже, найбільш високочастотними є «переключення емоцій», «інтенсивне спілкування», що є точним відображенням ключових жіночих гендерних стратегій: переспрямування енергії активності при емоційному збудженні на прості дії (робота по дому) і соціальне єднання шляхом інтенсифікації спілкування, пошуку спільних почуттів, ставлень, тем розмов, для чого жінки використовують будь-який привід (для початку контактування). Стан взаємодії є нормою для жінки, що радикально відрізняє її від чоловічої статі з гендерно зумовленою цілеорієнтованістю, яка потребує мовчання і зосередженості.

Під час рангування коефіцієнтів кореляцій показника «Інтегральний рівень емоційного інтелекту» (Холл) з іншими показниками дослідження (Табл. 3) виявлено найбільші його кореляції, такими як «видалення напруження» (+0,60; $P < 0,001$), «заспокоєння» (+0,39; $P < 0,01$), «зосередження емоцій» (+0,39; $P < 0,01$), «відчуття емоцій, почуттів іншої людини» (+0,48; $P < 0,001$).

Таким чином, як важливу умову «спрацьовування» емоційного інтелекту можна розглядати опанування вольовим зусиллям власними емоційними переживаннями. Важливим тут є спочатку

Таблиця 3

Ранговані коефіцієнти кореляції показника «Інтегральний рівень емоційного інтелекту» (Холл) й інших показників дослідження

Індикатори	г	Р
Видалення напруження	0,60	0,00
2. На скільки часто Ви відчуваєте емоції і почуття іншої людини при знаходженні поряд з нею?	0,48	0,00
Внутрішньоособистісний емоційний інтелект (Люсин)	0,46	0,00
Розуміння емоцій (Люсин)	0,45	0,00
Емоційна обізнаність (Холл)	0,45	0,00
Розпізнання емоцій інших людей (Холл)	0,45	0,00
Самомотивація (Холл)	0,45	0,00
Емпатія (Холл)	0,45	0,00
Управління власними емоціями (Холл)	0,45	0,00
1. На скільки часто у Вас бувають випадки відчуття внутрішнього світу іншої людини (думка, образи) при знаходженні поряд з людиною?	0,41	0,01
Заспокоєння	0,39	0,01
Зосередження емоцій	0,39	0,01
11. Чи є у вас тенденція до складання ритмічного тексту чи віршів (зараз або в минулому)?	0,38	0,01
Медитація	0,38	0,01
Розуміння власних емоцій (ВП-Д.В. Люсин)	0,35	0,02
Вік	0,34	0,03

Таблиця 4

Ранговані коефіцієнти кореляції показника «Інтегральний показник емоційного інтелекту» (ОЗІ-Д.В. Люсин) й інших показників дослідження

Індикатори	г	Р
Внутрішньоособистісний емоційний інтелект (Люсин)	0,77	0,00
Управління емоціями (Люсин)	0,77	0,00
Розуміння емоцій (Люсин)	0,63	0,00
Міжособистісний емоційний інтелект (Люсин)	0,63	0,00
Психотичність	-0,46	0,00
Розуміння власних емоцій (Люсин)	0,45	0,00
Управління емоціями інших (Люсин)	0,45	0,00
Розуміння емоцій інших (Люсин)	0,45	0,00
Контроль експресії (Люсин)	0,45	0,00
Управління власними емоціями (Люсин)	0,45	0,00
Переключення емоцій	0,42	0,01
Загальна активність	0,42	0,01
Інтроверсія	-0,39	0,01
Спорт	-0,38	0,01
Куріння	-0,38	0,02
Розпізнання емоцій інших людей (Холл)	0,36	0,02
Депресивність	-0,35	0,02
Зарядка	-0,35	0,02
Інтегральний рівень емоційного інтелекту (Холл)	0,34	0,03
10. Чи можете ви побачити сон за власним бажанням?	0,33	0,03
Психічна невідновленість	-0,32	0,04

емоційний сплеск як генерація енергії активності психічного, а потім вольове самоопанування. Енергія необхідна для встановлення зв'язку між рівнем свідомого і рівнем підсвідомого, що містить новий об'єм інформації про сприйняття клієнта. Вихід інформації в свідоме блокується раціональними фільтрами, долати яких сприяє емоційний сплеск і його опанування психологом. Витоками емоційного сплеску є відповідальність і нейротичність самого психолога, а також драматичність ситуації самого клієнта, що через ефект емпатії викликає сильні почуття в психолога.

«Інтегральний показник емоційного інтелекту» за методикою Д.В. Люсина під час рангування кореляцій виявив значний акцент на управлінні емоціями (табл. 4).

Для уточнення співвідношення шкал в обох методиках ми застосували спільну факторизацію лише показників емоційного інтелекту. З факторних проєкцій виділено 5 ключових векторів: 1) «Емоційний інтелект» як розуміння емоцій інших людей; 2) «Емоційний інтелект» як розуміння власних емоцій; 3) «Емоційний інтелект» як управління власними емоціями; 4) «Емоційний інтелект» як розпізнання-контроль емоцій, що разом пояснюють 63,1% загальної дисперсії. Четверта і п'ята компоненти – «Самотивація» та «Емоційна обізнаність» – це специфічні позиції розуміння емоційного інтелекту в ході розробки методики Н. Холла, які відсутні в методиці Д.В. Люсина.

Таким чином, емоційний інтелект – це процес розпізнання емоційних сигналів, розуміння їх як внутрішньої вербалізації раціонального рівня і управління власними переживаннями.

Управління емоціями інших – менш значуща субшкала, яка є похідною і наслідком розуміння емоцій клієнта й виступає окремим, стороннім відносно внутрішнього механізму емоційного інтелекту, аспектом роботи психолога. Дію емоційного інтелекту у першу чергу гіпотетично (потребує більш глибокого дослідження) можна пов'язати з присутністю людини поруч з психологом на малій відстані, як ключової умови, а також взаємною настроюваністю людей, типовою для осіб з родинними зв'язками.

Література:

1. Амплеева О.М. Особливості навчання майбутніх психологів з використанням принципів емоційного інтелекту. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Т. 1. Вип. 1. Херсон: ХДУ. 2018. (Серія «Психологічні науки»). С. 9–14.
2. Андреева И.Н. Азбука эмоционального интеллекта. Санкт-Петербург : БХВ-Петербург. 2012. 288 с.
3. Гарднер Г. Структура Разума. Теория множественного интеллекта. Москва : Вильямс. 2007. 512 с.
4. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург : Питер. 2002. 752 с.
5. Люсин Д.В. Опросник на эмоциональный интеллект ЭМИН: новые психометрические данные. *Практична психологія та соціальна робота*: Науково-практичний освітньо-методичний журнал. 2010. № 12. С. 39–48.
6. Goleman D. Working with Emotional Intelligence. New York: Bantam Books. 1998. 383 p.

Амплеева О. М. Исследование основных составляющих эмоционального интеллекта в профессиональной деятельности практического психолога

В статье рассматривается понятие «эмоциональный интеллект» с точки зрения авторов методик. Анализируются основные составляющие эмоционального интеллекта. Обобщен концептуальный подход к пониманию эмоционального интеллекта. Представлены результаты экспериментального исследования функционирования эмоционального интеллекта в ходе профессиональной деятельности психолога. В частности, выявлена связь эмоционального интеллекта с различными показателями личности в структуре профессиональной деятельности практического психолога (возраст, стаж, пол и так далее).

Ключевые слова: эмоциональная осведомленность, управление своими эмоциями, самотивация, эмпатия, распознавание эмоций других людей, межличностный и внутриличностный эмоциональный интеллект, контроль экспрессии.

Amplieieva O. M. Research of main composition emotional intelligence professional activities of practical psychologist

The article discusses the concept of «emotional intelligence» from the point of view of the authors of the methods. The main components of emotional intelligence are analyzed. The conceptual approach to understanding emotional intelligence is summarized. The results of an experimental study of the functioning of emotional intelligence in the course of the professional activity of a psychologist are presented. In particular, the connection of emotional intelligence with various indicators of personality in the structure of the professional activity of a practical psychologist (age, experience, gender, etc.) has been revealed.

Key words: emotional awareness, control of one's emotions, self-motivation, empathy, recognition of other people's emotions, interpersonal and intrapersonal emotional intelligence, expression control.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ МЕДИЧНОЇ СФЕРИ ДО УСПІШНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті з'ясовано особливості підготовки майбутніх фахівців медичної сфери до професійної діяльності. Проаналізовано різні підходи до визначення готовності до професійної діяльності. Визначено психологічну готовність майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності як складне інтегративне утворення, яке одночасно відображає рівень розвитку професійно важливих якостей і здібностей особистості та особливості її ставлення до обраної професії. Здійснено аналіз структури психологічної готовності майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності. Виділено суттєві характеристики психологічної готовності особистості до успішної професійної діяльності. Доведено, що психологічна готовність до діяльності є первинною умовою успішного виконання завдань будь-якої складності. Встановлено, що виникнення стану готовності починається з постановки мети на основі потреб і мотивів.

Ключові слова: психологічна готовність, успішна професійна діяльність, готовність до діяльності, майбутні фахівці медичної сфери, професійне майбутнє.

Постановка проблеми. В умовах реформування системи охорони здоров'я виникла нагальна потреба наукового пізнання психологічної готовності майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності. Це підтверджується великою значущістю впровадження нових стандартів у підготовку майбутніх фахівців медичної сфери та необхідністю розвитку людиноцентристської спрямованості у галузі медичного обслуговування.

В умовах життєдіяльності в сучасному суспільстві у майбутніх фахівців медичної сфери потрібно не лише сформувати необхідні знання з фахових медичних дисциплін, а й розвинути психологічну готовність до професійної діяльності. Від рівня розвитку психологічної готовності до професійної діяльності значною мірою залежатиме професійне майбутнє та продуктивність фахової діяльності майбутніх фахівців медичної сфери. Фахова діяльність висуває високі вимоги до сучасного фахівця медичної сфери. Це насамперед високий професіоналізм, прагнення постійно збагачувати свої знання. Майбутній фахівець медичної сфери повинен бути високоморальною людиною, його авторитет створюється глибокими знаннями в професійній сфері, оптимізмом, чесністю, правдивістю, справедливістю, самовідданістю і гуманізмом. Досить непросто поєднати в роботі фахівця медичної сфери необхідну дбайливість і розсудливість з рішучістю, холоднокрівністю, оптимізмом, критичним ставленням та скромністю. Довіра хворих до молодого фахівця медичної сфери з недостатнім життєвим досвідом і дещо нижчим рівнем кваліфікації посилюється сумнінністю, готовністю в будь-яку хвилину прийти на допомогу.

Саме тому у контексті нових вимог до розвитку сучасної вітчизняної медицини та підготовки її фахівців проблема розвитку психологічної готовності майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності набуває особливої актуальності. Дослідження психологічної готовності до професійної діяльності дозволяє ґрунтовніше та якісніше проаналізувати особливості професійного становлення, визначити ефективні шляхи оптимального розвитку особистості майбутнього фахівця медичної сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема особистісного розвитку розглядалася як українськими, так і зарубіжними вченими (Б. Анан'єв, К. Абульханова-Славська, М. Боришевський, А. Брушлинський, М. Бахтін, Г. Костюк, Т. Титаренко, О. Леонтьєв, К. Муздибаєв, М. Савчин, В. Роменець, Дж. Роттер, К. Роджерс, А. Маслоу, Е. Нойман, Е. Фромм, Ф. Перлз, К. Юнг та інших). У межах психологічних проблем вивчення успішної професійної діяльності вирішуються перш за все такі питання: особливості розвитку професіоналізму (А. Деркач, Н. Гончарук, В. Луговий, Т. Мотренко, Н. Нижник, В. Олуйко, Л. Прокопенко), мотиваційно-вольова сфера особистості у процесі досягнення професійної успішності (Н. Конюхов, Х. Хекхаузен, Г. Мюррей, М. Магомед-Емінов), структурні компоненти особистості, що досягає успіху (Л. Божович, І. Кон, В. Кудрявцев, Д. Фельдштейн), компоненти психологічної готовності до діяльності (М. Дьяченко, Л. Кандилович). Важливий внесок у розробку категорії «успішної професійної діяльності» та виділення притаманних їй ознак зробили такі укра-

їнські науковці, як І. Арендачук, Ю. Карачарова, В. Небиліцин, Б. Теплов. Однак чимало аспектів успішної професійної діяльності в теоретичному та методологічному плані досліджено ще на недостатньому рівні.

Проблема професійного становлення майбутнього фахівця медичної сфери розглядається в теоретичних та методичних працях, присвячених специфіці забезпечення навчально-виховного процесу в медичному закладі вищої освіти. Вона стала основою розробки та запровадження практичного складника в організацію професійної діяльності працівників медичних закладів в роботах А. Борисюк, І. Вітенка, Г. Гарді, О. Ісаєвої, Б. Карвасарського, Р. Коротких, Г. Лернера, М. Мруги, Г. Никифорова, В. Ороховського, Л. Тилевич, Н. Городнової, М. Тимофієвої, Л. Бурлачука, С. Максименка, О. Юдіної та інших. З огляду на те що в усіх вище згаданих наукових працях не висвітлювалась проблема розвитку психологічної готовності майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності нашого дослідження є досить актуальним.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В науковій літературі накопичено значний теоретико-експериментальний матеріал щодо феномену психологічної готовності особистості до професійної діяльності, схарактеризовано поняття «готовність до діяльності», з'ясовано зміст, структуру та рівні психологічної готовності до діяльності, проаналізовано умови, що впливають на динаміку й характер її проявів. Водночас теоретико-методологічний аналіз праць показав, що поза увагою науковців залишається проблема розвитку психологічної готовності фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності. Недоліки та помилки в наданні медичної допомоги, порушення професійних технологій, збільшення кількості нарікань на якість роботи медичних установ зазвичай пов'язані з особистісними якостями і психологічною неготовністю фахівців медичної сфери до професійної діяльності.

Питання психологічної готовності майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності, яка є складним структурно-рівневим утворенням, що проходить тривалий період свого становлення, вдосконалення і розвитку, характеризується довготривалістю формування, виникає в результаті спеціально організованого зовнішнього впливу в процесі підготовки фахівців, є недостатньо вивченим. Особливої актуальності набуває аналіз особливостей розвитку психологічної готовності майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності. Фундаментальні та прикладні дослідження розвитку психологічної готовності майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності повинні бути спрямовані на вироблення принципів формування

професійно важливих характеристик фахівця, для виявлення яких необхідно досліджувати розвиток професійної діяльності та її суб'єкта. Саме вивчення динаміки взаємозв'язку діяльності та особистості фахівця дозволить визначити алгоритм ефективного розвитку готовності майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності.

Мета статті – обґрунтування шляхів та пошук можливостей розвитку психологічної готовності майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Врахування досвіду розвитку національних систем охорони здоров'я економічно розвинених країн у процесі підготовки майбутніх фахівців медичної сфери є неможливим без відповіді на питання про те, що є фундаментальною, основоположною метою діяльності сучасних медичних працівників. У концептуально-теоретичному аспекті підготовки майбутніх фахівців медичної сфери до професійної діяльності можна виділити дві полярні точки зору: одна базується на визнанні достатності для майбутньої професійної діяльності знань, вмінь і навичок [1, с. 35–40], інша – на тому, що майбутнім фахівцям медичної сфери як суб'єктам професійної діяльності має бути притаманний ще й достатній рівень психологічної готовності до професійної діяльності [2, с. 88–89].

Особливий акцент у процесі підготовки майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності варто зробити на формуванні різнобічно розвиненої, гармонійної особистості, яка поєднує в собі комплекс професійних і духовних якостей. Тобто психологічна готовність майбутніх фахівців медичної сфери до професійної діяльності сприятиме не лише досягненню високих результатів власної діяльності, а й особистісному задоволенню від успішно виконаної діяльності. У процесі розвитку психологічної готовності до професійної діяльності варто дотримуватися принципу об'єднання діяльнісної й особистісної характеристик суб'єктів професійної діяльності, а також упорядкованості внутрішніх структур, узгодженості основних компонентів особистості медичного працівника в стійкості, стабільності й наступності їх функціонування. Розвиток психологічної готовності майбутнього фахівця медичної сфери до успішної професійної діяльності передбачає формування цілісної особистості, що є запорукою високої продуктивності діяльності.

Існують різні підходи до визначення готовності до успішної професійної діяльності. Так, А. Деркач та І. Ярошук розглядають готовність як прояв всіх сторін особистості в їхній єдності [3, с. 66–73]. А. Галян, досліджуючи категорію готовності, акцентує увагу на особистісному підході до вивчення стану готовності, вивчає її через складне психо-

логічне утворення [4, с. 23]. Автор надає великого значення пізнавальним психічним процесам, які відображають найважливіші сторони виконавчої діяльності, емоційних компонентів, які своєю чергою можуть посилювати чи послаблювати активність людини, та вольовим якостям, які допомагають ефективному виконанню дій у процесі досягнення поставленої мети. За визначенням Л. Дудікової, психологічну готовність до професійної діяльності варто розглядати як ступінь сформованості мотиваційної та операціональної сфер професіоналізму. Під психологічною готовністю до майбутньої професійної діяльності вона розуміє здатність суб'єкта діяльності визначати та формулювати задачі, використовувати професійну методологію, оцінювати та обирати методи для ефективного вирішення професійних проблем [5, с. 96–100].

О. Гудимова вважає, що психологічна готовність до професійної діяльності – це цілісна інтегративність, тобто якість особистості, яка складається з емоційної, когнітивної й вольової мобільності фахівця в момент включення його в діяльність. Авторка не включає у модель готовності до професійної діяльності компоненти, пов'язані з розвитком професійно важливих якостей майбутнього фахівця [6, с. 228].

З урахуванням вищевикладеного ми визначаємо психологічну готовність майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності як складне інтегративне утворення, яке одночасно відображає рівень розвитку професійно важливих якостей і здібностей особистості та особливості її ставлення до обраної професії. Тобто у структурі психологічної готовності майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності варто виділяти операційний (знання, вміння і навички, необхідні для забезпечення якісного виконання медично важливих завдань); особистісний (особистісні риси і якості, які необхідні для здійснення медичної діяльності); емоційний (специфіка емоційного ставлення до професії медика) і професійний (глибина розуміння всіх тонкощів медичної діяльності та рівень професійної ідентичності) компоненти.

Аналіз сучасних підходів до підготовки висококваліфікованих фахівців, затребуваних у медичній практиці, дозволив нам зробити висновок, що психологічна готовність до професійної діяльності майбутнього фахівця медичної сфери виражається в наявності: 1) необхідних знань, умінь і навичок, професійного інтелекту та мислення, поведінкових та медико-деонтологічних характеристиках, які властиві обраному фаху; 2) таких професійно значущих якостей, як високий професіоналізм, дисциплінованість і організованість, які допомагають впоратись із професійними обов'язками; 3) стійкого позитивного ставлення до про-

фесії медика й прагнення постійно розвивати свої медичні знання і вміння; 4) внутрішньої потреби допомагати хворим, а також їх родичам і близьким. Таким чином, у процесі розвитку психологічної готовності майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності варто розвивати здатність до усвідомлення важливості власного професійного вибору та наслідків своєї професійної діяльності. Необхідно виробити вміння самокритичного зіставлення своїх особистісних якостей з вимогами професії й об'єктивної оцінки мотивів, які спонукають до діяльності в сфері медицини [7, с. 66–67].

Приймаючи рішення чинити так чи інакше, фахівець медичної сфери таким чином демонструє рівень власної психологічної готовності до діяльності, який характеризується здатністю до актуалізації і пристосування можливостей особистості до успішних дій в даний момент, внутрішньою налаштованістю особистості на певну поведінку під час виконання професійних завдань, установкою на «активні і доцільні дії». Налаштування на успішну професійну діяльність зумовлюється мотивами і психічними особливостями майбутнього фахівця медичної сфери, тому готовність трактується і як стан, і як інтегральна якість особистості. Йдеться про особливий механізм регуляції поведінки суб'єктів медичної діяльності в ситуації вільного вибору. Психологічна готовність до успішної професійної діяльності є ресурсною особистісною характеристикою майбутнього фахівця медичної сфери. Визначаючи ресурси особистості як такі характеристики, якості майбутніх фахівців медичної сфери, наявність яких забезпечує конструктивне вирішення професійних завдань, здатність розв'язувати протиріччя та професійні труднощі, досягати успіху в медичній сфері, варто зробити акцент на тому, що завдяки психологічній готовності людина здатна співвідносити та визначати свої здатності та можливості з вимогами професії.

Крім того, готовність до успішної професійної діяльності є однією з центральних особистісних характеристик, що визначає стиль професійної діяльності й дає можливість майбутнім фахівцям медичної сфери оптимальним способом вирішувати протиріччя та труднощі у професійному житті [8, с. 22]. Вона вказує на високу можливість досягнення майбутніми фахівцями медичної сфери ефективного професійного результату власними силами, не зважаючи на передбачувані труднощі. Разом з тим варто виділити комплекс суттєвих характеристик психологічної готовності особистості до успішної професійної діяльності: самостійність, впевненість, здатність до самоконтролю, вимогливість до самого себе, готовність до подолання труднощів, здатність оцінювати свої можливості та недоліки. З психологічною готовністю

до успішної професійної діяльності пов'язана не лише сутність професійного буття фахівця медичної сфери, але й успіх та способи його самоактуалізації [9, с. 58–63].

Проблема психологічної готовності до успішної професійної діяльності є ключовою в обговоренні низки питань, пов'язаних із медичною реформою, розвитком та функціонуванням медичної сфери, підвищенням ролі людського фактору в галузі медичного обслуговування. Значення психологічної готовності до успішної професійної діяльності посилюється в процесі набуття майбутніми фахівцями медичної сфери власного професійного досвіду. Надважливим фактором успішної діяльності майбутнього фахівця медичної сфери є не лише індивідуальні здобутки, але й ефективна робота на благо команди фахівців конкретного медичного закладу та суспільства в цілому. Необхідно, щоб майбутній фахівець медичної сфери навчився співвідносити кожне своє професійне рішення та дію з загальномедичними цінностями і принципами, а не керувався лише власними інтересами чи амбіціями. Від цього залежить як життя хворих, так і професійний розвиток й саморозвиток майбутнього фахівця медичної сфери.

Психологічна готовність до успішної професійної діяльності пов'язана з мотиваційною сферою майбутніх фахівців медичної сфери, їхнім інтелектуальним потенціалом та морально-етичним світоглядом. Сформованість психологічної готовності до успішної професійної діяльності є важливим критерієм оцінки рівня професійної зрілості фахівців медичної сфери. Психологічна готовність до успішної професійної діяльності інтегрується у професійній відповідальності майбутніх фахівців медичної сфери, яка є мірою усвідомлення особистістю своїх професійних обов'язків і добровільного їх виконання, а також мірою її провини за неефективне виконання професійних обов'язків.

Діяльність фахівців медичної сфери має об'єктивно підвищені вимоги до адаптаційних потенціалів особистості медика й детермінує зміни його психічного стану. Професійне становлення майбутнього фахівця медичної сфери має починатися з щоденної психологічної готовності до діяльності у сфері медицини та мотивованості на досягнення якомога кращих результатів у процесі надання медичних послуг. Психологічна готовність до успішної професійної діяльності є одним із визначальних факторів, які здійснюють регулюючий вплив на діяльність і поведінку майбутнього фахівця медичної сфери, сучасного суб'єкта підприємницької діяльності, що здійснюється через мотиваційний механізм. Гармонійне поєднання у професійній діяльності майбутніх фахівців медичної сфери сукупності функціонально-інструментальних аспектів (знання, вміння, навички) із особистісно-психологічним (психологічна готовність

до успішної професійної діяльності) з одного боку, сприятиме відкриттю все нових і нових можливостей самореалізації суб'єкта діяльності та його творчій перебудові, а з іншого – забезпечуватиме ефективне надання медичних послуг.

Аналіз сучасних тенденцій розвитку медицини свідчить про те, що вирішення проблем якісного надання медичної допомоги всім верствам населення лежить не лише в набутті майбутніми фахівцями медичної сфери новітніх знань, вмінь та навичок, не лише в їхніх навчальних досягненнях, але й в них самих, тобто в їхньому ставленні до власних професійних обов'язків та їхній психологічній готовності до успішної професійної діяльності. Без розвитку психологічної готовності до успішної професійної діяльності, впровадження будь-яких інноваційних технологій підготовки майбутніх фахівців медичної сфери буде мати обмежений характер і не зможе стати серйозним підґрунтям на шляху підготовки висококваліфікованих кадрів для охорони здоров'я.

Стратегічний напрям вирішення проблеми розвитку психологічної готовності майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності потребує виявлення мотиваційних компонентів діяльності, аналізу потреб і з'ясування можливих шляхів професійної самореалізації. Психологічна готовність до діяльності є первинною умовою успішного виконання завдань будь-якої складності. Виникнення стану готовності починається з постановки мети на основі потреб і мотивів. У зв'язку з цим зростає значення розвитку особистісного компоненту в діяльності майбутніх фахівців медичної сфери, що передбачає створення особливого освітнього простору, орієнтованого на досягнення цілей психологічного забезпечення медичної освіти.

Висновки й пропозиції. Готовність до професійної діяльності – це інтегральне психічне утворення, яке має складну динамічну структуру, компоненти якої знаходяться в єдності та взаємозв'язку, а сама структура постійно розвивається і перетворюється. Формування готовності майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності є цілісним процесом. Психологічна сутність психологічної готовності майбутніх фахівців медичної сфери залежить не лише від зовнішніх ситуативних чинників, але і від внутрішніх механізмів розвитку цього психологічного явища. Ступінь психологічної готовності майбутніх фахівців медичної сфери до успішної професійної діяльності є одним із найважливіших показників надійності професіонала, оскільки передбачає ефективність і своєчасність надання медичної допомоги. Стійка психологічна готовність є настільки ж значущою для майбутніх фахівців медичної сфери, як і професійна підготовка. Саме від рівня психологічної готовності багато в чому залежить ефективність професійної діяль-

ності майбутніх фахівців медичної сфери, якість вирішення поставлених завдань. Отже, якість, стійкість, успішність професійної діяльності майбутніх фахівців медичної сфери визначається особливостями їхньої психологічної готовності.

Література:

1. Мельник А. Деякі питання професійної підготовки фахівців медичного профілю у контексті сучасних інтеграційних процесів. *Вісник Львівського університету. Серія «Педагогіка»*. 2010. Вип. 26. С. 34–40.
2. Сміла Н.В. Проблема формування та розвитку психологічної готовності майбутніх лікарів. Формування сучасної концепції викладання природничих дисциплін в медичних освітніх закладах: Збірка тез. Харків. 2005. С. 88–89.
3. Ярошук І.Д. Структура та рівні готовності майбутніх фахівців до професійної діяльності. *Наукові записки. Серія: Педагогіка*. 2010. № 2. С. 66–73.
4. Галян А.І. Особистісні ресурси адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Луцьк, 2016. 23 с.
5. Дудікова Л.В. Аналіз стану готовності майбутніх медиків до професійного самовдосконалення. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. 2009. № 2. С. 96–100.
6. Гудима О.В. Формування психологічної готовності студентів ВНЗ до оволодіння майбутньою професією. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології*. 2012. Випуск 18. С. 228.
7. Хоменко К. Професійна компетентність у підготовці лікарів. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії: VI міжнар. наук.-практ. інтернет-конфер.: зб. наук. пр.* Переяслав-Хмельницький. 2014. С. 66–67.
8. Поплавська С.Д. Формування готовності студентів медичних коледжів до взаємодії у професійній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Житомир, 2009. 22 с.
9. Підбуцька Н.В. Актуальні проблеми професійної підготовки сучасних фахівців. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. 2010. № 1. С. 58–63.

Андрієвский И. И. Особенности развития психологической готовности будущих специалистов медицинской сферы к успешной профессиональной деятельности

В статье выяснены особенности подготовки будущих специалистов медицинской сферы к профессиональной деятельности. Проанализированы различные подходы к определению готовности к профессиональной деятельности. Определена психологическая готовность будущих специалистов медицинской сферы к успешной профессиональной деятельности как сложное интегративное образование, которое одновременно отражает уровень развития профессионально важных качеств и способностей личности и особенности ее отношения к выбранной профессии. Осуществлен анализ структуры психологической готовности будущих специалистов медицинской сферы к успешной профессиональной деятельности. Выделены существенные характеристики психологической готовности личности к успешной профессиональной деятельности. Доказано, что психологическая готовность к деятельности является первичным условием успешного выполнения задач любой сложности. Установлено, что возникновение состояния готовности начинается с постановки цели на основе потребностей и мотивов.

Ключевые слова: психологическая готовность, успешная профессиональная деятельность, готовность к деятельности, будущие специалисты медицинской сферы, профессиональное будущее.

Andriievskiy I. I. Development features of psychological readiness of future specialists of medical sphere for successful professional activity

The article clarifies the peculiarities of the training of future specialists in the medical sphere for professional activity. Different approaches to the definition of readiness for professional activity are analyzed. The psychological readiness of future specialists in the medical sphere for successful professional activity as a complex integrative education, which simultaneously reflects the level of development of professionally important qualities and abilities of the personality and peculiarities of its relation to the chosen profession, is determined. The analysis of the structure of psychological readiness of future specialists in the medical sphere for successful professional activity is carried out. The essential characteristics of person's psychological readiness for successful professional activity are singled out. It is proved that psychological readiness for activity is the prerequisite for successful completion of tasks of any complexity. It is established that the emergence of a state of readiness begins with setting goals based on needs and motives.

Key words: psychological readiness, successful professional activity, readiness for active participation, future specialists of the medical sphere, professional future.

Н. П. Береговадоцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет**О. Ю. Повстюк**студентка кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ

У статті представлено поняття професійної деформації та визначено ознаки «емоційного вигорання». Розглянуто феномен «професійної деформації» психологів, виділено причини появи негативних змін в особистості психологів-практиків, описані результати проведеного дослідження, присвяченого вивченню показників професійної деформації. Визначені та структуровані чинники, які є причинами професійної деформації психологів. Охарактеризовані основні ознаки прояву «емоційного вигорання» психологів.

Ключові слова: професійна деформація, практичний психолог, емоційне вигорання, професійний стрес, дезадаптація, спілкування, стереотипи.

Постановка проблеми. Престижність професії психолога в сучасній Україні зумовила підвищення наукового інтересу до питань професійного становлення психолога і умов, що сприяють досягненню успіхів у його професійній діяльності. Однією з маловивчених проблем професійного розвитку психолога є проблема впливу професії на особистість психолога. Сьогодні в центрі вивчення відносин людини і професії – психологічний аспект: вплив професійної діяльності на особистість і на життя людини загалом. У професії психолога цей вплив особливо відчутний, адже основним інструментом зазначеної професійної діяльності є особистість.

Дослідженню питань професійної деформації особистості присвячено багато праць вітчизняних та закордонних учених, серед яких варто назвати дослідження: Ю.В. Александрова, О.В. Андрієнко, Н.В. Циби, В.Н. Петрової, О.П. Приткової, в яких розкриваються поняття й особливості професійної деформації фахівців різного профілю. Водночас зауважимо, що проблема професійної деформації представників професій типу «людина – людина» недостатньо розглянута в сучасній науковій літературі, що зумовлює необхідність проведення досліджень із даної проблематики.

Мета статті – вивчити психологічні особливості професійної деформації практичного психолога.

Виклад основного матеріалу. Усі зміни, що відбуваються в нашій країні на сучасному етапі (соціально-економічна нестабільність, конкуренція на ринку праці, соціальні стреси, матеріальна і соціальна поляризація, нагнітання соціальної та політичної напруженості), відображено у зростаючих вимогах із боку суспільства до професіоналізму особистості. Однак далеко не кожен може

адаптуватися, ефективно здійснювати свою професійну діяльність і виконувати соціальну роль у таких стресогенних умовах. Існує ціла низка професій, в яких людина регулярно піддається впливу професійного стресу, унаслідок чого може відбуватися її професійна деформація, коли під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників відбувається зміна якостей і властивостей особистості, способів спілкування та поведінки [1, с. 18].

Сучасні психологічні дослідження показали високу схильність до професійних деформацій працівників соціономічних професій (лікарі, психологи, педагоги). Одним із частих негативних проявів у представників названих професій є синдром «емоційного вигорання», який розглядається як одна з форм професійної деформації особистості [2, с. 91]. У фахівців системи «людина – людина» проявом деформації особистості є виснаження, герметизація і відхід від контактів, що є наслідком духовної перевтоми, емоційного «викладення» у професійній діяльності. На цій основі виникають деформації як в мотиваційній сфері особистості (приглушення емоцій, зникнення гостроти почуттів і переживань, виникнення конфліктів), так і в операційно-виконавчій сфері діяльності (зниження вмінь оновлювати арсенал своїх професійних прийомів) [3, с. 38].

Отже, вищезазначене дозволяє зробити висновок, що ознаки «емоційного вигорання» є невід'ємними атрибутами професійної деформації працівників сфери «людина – людина», що дозволяє розглядати «вигорання» як головний показник негативного впливу професії на особистість і як центральний прояв (форма) професійної деформації особистості. Додатковим підтвердженням цього служить велика кількість досліджень

В.В. Бойка, Т.В. Муращенко, Л.В. Кондрацької, А.С. Борисюка, С.В. Петровича, Н.І. Кривоконь, Б.П. Томчука щодо особливостей професійної деформації в представників соціальних професій [4, с. 5].

Доведено, що в професіях системи «людина – людина» на виникнення професійних деформацій впливають як індивідуальні особливості особистості фахівців, так і специфіка самої професійної діяльності.

На думку Ю.В. Александрова, професійна деформація – це зміни, які відбуваються в структурі особистості в процесі професійної діяльності під час виконання трудових функцій. Професійна деформація виникає як початкова схильність, яка виявляється у відсутності необхідних для успішної діяльності рис характеру, і як власна професійна деформація за негативного впливу на особистість деяких чинників [5, с. 12].

Розглянемо основні чинники, які здатні зруйнувати динаміку поступального процесу професійного розвитку особистості практичного психолога:

1. Дезадаптація щодо професії. Кожна професія привносить свою систему світовідчуття і смислів у свідомість людини. Уміння плавно увійти в цю систему, прийняти її, органічно навчитися жити в ній є найважливішим завданням професійної адаптації в психологічному аспекті. Існує також біологічна адаптація, яка включає в себе фізичне пристосування організму до умов праці (графік роботи, процес праці). Виходячи з видів адаптації, деформація практичного психолога можлива в обох напрямках: у біологічному і соціально-психологічному.

Для психологів характерні більш виражені ознаки емоційно-моральної дезорієнтації порівняно з іншими групами випробовуваних. Вони вирішують проблеми підопічних за власним вибором, визначають гідних і негідних, «хороших» і «поганих» клієнтів. Як вважає О.П. Приткова, це пояснюється тим, що в нашому суспільстві є звичним виконувати свої обов'язки залежно від настрою і суб'єктивної переваги [6, с. 220].

2. Синдром емоційного вигорання. В.Л. Бозаджієв зазначає, що найбільш гостро проявляється симптом через переживання психотравмуючих обставин, пов'язаних із професійною діяльністю, їхня нерозв'язність призводить до розпачу, обурення і появи інших проявів «вигорання». Імовірно, із цієї причини у фахівців системи «людина – людина» встановлені досить високі показники симптому тривоги і депресії, який проявляється у формі переживання ситуативної або особистісної тривоги, розчарування в собі, в обраній професії, у конкретній посаді або місці служби [7, с. 69].

Важливою проблемою в діяльності практичного психолога є емоційна відстороненість, яка розглядається як форма емоційного захисту, за якої особа

майже цілковито виключає емоції зі сфери професійної діяльності, починає реагувати без почуттів та емоцій. Цей симптом може посилюватися низкою інших проявів «емоційного вигорання»: емоційним дефіцитом, особистісною відстороненістю, появою психосоматичних і психовеgetативних порушень. У результаті, у практичних психологів усе рідше проявляються позитивні емоції, з'являються такі риси спілкування і поведінки, як: різкість, грубість, дратівливість, образи, капризи, які супроводжуються порушеннями фізичного і психічного самопочуття. Робота з людьми стає для фахівця нецікавою, не приносить задоволення, втрачає соціальну цінність. Це свідчить про те, що емоційний захист у формі «вигорання» стає невід'ємним атрибутом особистості, що свідчить про професійну деформацію працівника.

Емоційне вигорання посилюється в тих фахівців, хто з повною віддачею працює з людьми. Така емоційно напружена робота супроводжується надмірною витратою внутрішніх сил і психічної енергії, яку людина насилу витримує і, урешті-решт, у процесі трудової діяльності в неї з'являються психосоматична втома (виснаження) й емоційне виснаження, коли професіоналізм ніби «зависає» у своєму розвитку.

3. Професійний стрес. Психолог-практик часто перебуває в непередбаченій ситуації, яка посилюється почуттям невпевненості в правильності обраного рішення, відсутністю видимого, чітко визначеного результату своєї праці. Усе це породжує суперечливість, подвійність внутрішнього стану практичного психолога. До цих об'єктивних чинників варто додати ще й низку суб'єктивних, які можна позначити як «стреси відповідальності». Професійна відповідальність практичного психолога пов'язана зі збереженням цінностей і місією професії, з використанням і розвитком знань і принципів роботи [8, с. 847].

4. Професійні кризи. Професійні кризи неодноразово проявляються протягом всієї професійної діяльності психолога. Вони супроводжуються зниженням професійної самооцінки, появою відчуття вичерпаності своїх можливостей (так званий синдром «кінцевої зупинки»), страхом іти навіть на виправданий ризик, посиленням захисних механізмів, зниженням інтересу до подальшого професійного росту тощо. Психологи, що практикують, гостріше інших відчувають симптоми незадоволеності собою, «загнаності в клітку», тобто стан інтелектуально-емоційного затору, безвиході.

5. Ослаблення мотивації. Обираючи професію психолога, людина, природно, керується якимись мотивами або бажаннями. Одні з них вважаються «благородними» («хочу допомагати людям»), інші – «не зовсім доречними», наприклад, вирішення яких-небудь особистісних проблем і, нарешті, «негідні» мотиви, як-от цікавість до при-

ватного життя інших людей. Послаблення мотивації виникає тоді, коли мотив суперечить конкретній ситуації. Наприклад, бажання допомогти дітям «на ділі» стикається з рутинною і реальними професійними труднощами. Часто ослаблення і навіть вичерпування мотиву відбувається в разі цілковитого задоволення власної потреби, зникає необхідність у продовженні роботи. Наприклад, практичний психолог вирішив свої особисті проблеми, задовольнив цікавість, випробував себе, тоді виникає байдужість до результатів праці, втрата інтересу до діяльності.

6. Надмірне спілкування. Професійна деформація іноді може виникати безпосередньо у зв'язку зі специфікою діяльності практичного психолога. Як показують дослідження, приблизно в п'ятій частини працівників сфери «людина – людина» спостерігається так званий синдром «співчутливої втоми», який здатний деформувати особистість, виявляючись у станах байдужості і депресії, поступово інтегруючись в такі особистісні якості, як черствість і цинізм. Це спричинено тим, що спілкування з іншими людьми обов'язково передбачає їхній вплив на особистість практичного психолога. Надмірне професійне спілкування практичного психолога робить його ніби емоційним донором для своїх клієнтів.

7. Когнітивні, поведінкові, афективно-мотиваційні й інші стереотипи. Н.В. Циба зазначає, що однією з рис професійної деформації психолога є розвиток гіперконтролю над своєю поведінкою. Під час консультацій, групової роботи, сеансів психотерапії психолог повинен жорстко контролювати свою поведінку – слова, пози, жести. Ця навичка автоматично переноситься у сферу неформального спілкування. Психолог миттєво реагує на зміну пози співбесідника, постійно відстежує напрям його погляду, навіть зміну частоти і глибини дихання. Підкоряючись професійному «інстинкту», він весь час класифікує інших людей, «ставити діагноз», хоча це абсолютно не потрібно [9, с. 145].

Повноцінна професійна діяльність практичного психолога виражається в тому, що він як суб'єкт праці покликаний самостійно і творчо підходити до вирішення поставлених перед ним професійних завдань, досягати результатів, що відповідають необхідним стандартам, вміти гнучко реагувати на будь-які зміни тощо. Стереотипи в діяльності практичного психолога, де кожен конкретний випадок індивідуальний, а одне з основних завдань практичного психолога – надавати адресну індивідуальну допомогу, можуть негативно позначитися на якості праці і сформувати негнучкість поведінки, шаблонність мислення, нечутливість щодо клієнта і його проблем.

Перелічені чинники не вичерпують всього спектра негативних впливів у процесі трудової діяльності практичного психолога. Навіть більше, їх розмаїття являє собою особливий процес взаємодії,

коли один чинник впливає на інший, створюючи особливі умови для професійного руйнування.

Основними ознаками прояву професійної деформації є такі:

- відчуття емоційного виснаження внаслідок низької результативності роботи;
- наявність негативних почуттів стосовно клієнтів у зв'язку з їхнім зазвичай споживацького ставленням до життя;
- формування негативної самооцінки за неопрацьованими зусиллями;
- образа як реакція на невиправдані очікування;
- почуття провини, тривоги, гніву через усвідомлення неможливості досягнення швидкого результату;
- згасання позитивних життєвих настанов через занурення в чужі проблеми;
- невіра в можливість зміни соціальної ситуації та ін.

Будь-яка з названих ознак сигналізує про початок процесу професійної деформації.

Висновки. У підсумку зазначимо, що професія практичного психолога пов'язана зі специфічними проблемами, адже у своїй діяльності психолог має справу з різноманітними проблемами, неблагополуччям, стражданнями, труднощами в житті людей. Безсумнівно, це проявляється в підвищеному рівні психологічного навантаження, яке здатне привести фахівця до деформацій, коли продуктивність і результативність праці виявляються неможливими. Щоби нейтралізувати цей небажаний стан, необхідне знання причин і наслідків негативного впливу професії, особливостей особистісного реагування, шляхів профілактики негативних станів, а також методів корекції професійної деформації для збереження працездатності та професійного зростання. Тільки психологічно здоровий практичний психолог здатний знаходити адекватні форми психологічної допомоги.

Перспективами подальших досліджень є визначення механізмів та напрямів нейтралізації чинників, які є причинами професійної деформації практичних психологів.

Література:

1. Афанасьєва Н.Є., Бідило Ю.В. Детермінанти виникнення та розвитку професійної деформації у працівників аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України. *Проблеми екстремальної та кризової психології* : збірник наукових праць. Вип. 14. Ч. IV. Харків : Національний університет цивільного захисту України, 2013. С. 17–25.
2. Петрова В.Н. Профессиональные деформации и «размывание» образа будущего у школьных психологов. *Сибирский психологический журнал*. 2015. № 22. С. 91–94.

3. Alexandr R.J. "Burning out" versus "punching out". *Journal of Human Stress*. 2015. № 6 (1). P. 37–41.
4. Cherniss C. Long-term consequences of burn out: An exploratory study. *Organizational Behavior*. 1992. V. 13 (1). P. 1–11.
5. Александров Ю.В. Професійна деформація працівників органів внутрішніх справ і шляхи її корекції : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Харків, 2004. 17 с.
6. Прыткова Е.П. Психологические аспекты изучения профессиональной деформации личности практических психологов. *Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения*. 2010. № 11–1. С. 219–222.
7. Бозаджиев В.Л. Профессиональные деформации личности психолога. *Международный журнал экспериментального образования*. 2011. № 3. С. 68–70.
8. Albee G.W. Commentary on prevention and counseling psychology. *The Counseling Psychologist*. 2015. № 28. P. 845–853.
9. Циба Н.В. Професійне самовизначення та феномен професійної деформації психологів. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2010. № 2. С. 145–149.

Береговая Н. П., Повстюк О. Ю. Психологические особенности профессиональной деформации практических психологов

В статье представлено понятие профессиональной деформации и определено, что признаки «эмоционального выгорания» являются неотъемлемыми атрибутами профессиональной деформации работников сферы «человек – человек». Рассмотрен феномен «профессиональной деформации» практических психологов, выделены причины возникновения негативных изменений в личности практикующих психологов, описаны результаты проведенного исследования, посвященного изучению показателей профессиональной деформации. Определены и структурированы основные факторы, являющиеся причинами профессиональной деформации психологов. Охарактеризованы основные признаки проявления профессиональной деформации у практикующих психологов.

Ключевые слова: профессиональная деформация, практикующий психолог, эмоциональное выгорание, профессиональный стресс, дезадаптация, общение, стереотипы.

Berehova N. P., Povstiuk O. Yu. Psychological features of professional deformation of a practical psychologist

The article presents the concept of professional deformation and it is determined that signs of "emotional burnout" are integral attributes of professional deformation of workers in the "person-to-person" sphere. The phenomenon of "professional deformation" of practical psychologists is considered, the reasons for the occurrence of negative changes in the personality of psychologists-practitioners are highlighted, and the results of the study on the indicators of professional deformation are described. The main factors that are the causes of professional deformation of practical psychologists are identified and structured. The main signs of professional deformation of practical psychologists are characterized.

Key words: professional deformation, practical psychologist, emotional burnout, professional stress, disadaptation, communication, stereotypes.

УДК 159.9–055.2:177.82

С. С. Бондарчук

студентка
Інститут післядипломної освіти
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Т. А. Гонтар

студентка
Інститут післядипломної освіти
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Н. М. Пилипенко

кандидат психологічних наук,
практичний психолог
Черкаський державний технологічний університет

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ТА КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ У ЖІНОК

У статті проаналізовано психологічні особливості переживання самотності й копінг-стратегії в жінок. Зважаючи на відсутність у вітчизняній психології досліджень суб'єктивно значущого переживання самотності й дисфункційних копінг-стратегій у жінок, вивчення цього питання в процесі консультативної психологічної практики уможливорює отримання більш достовірних результатів. Здійснено психологічний аналіз взаємозв'язку емоційного стану самотності із двома видами самоставлення – позитивного (впевненого) й негативного – невпевненого (з ригідними механізмами психологічного захисту). Розроблено психокорекційну програму для жінок, які болісно переживають стан самотності з копінг-стратегіями «уникнення». Одними з її основних завдань є: підвищення самооцінки, формування комунікативних навичок, корекція образу «Я», оволодіння успішною копінг-поведінкою.

Ключові слова: копінг-стратегії, невроз, почуття самотності, психічний стан, ізоляція, емоційні стани, самоставлення, механізми психологічного захисту, тривожність, довіра, любов, самоприйняття, самооцінка.

Постановка проблеми. Переживання почуття самотності за відчуження індивіда в умовах соціально-економічних криз є поширеною суспільною проблемою. Особливо гостро вона сприймається жінками з депривованою соціальною потребою в спілкуванні, що може спричинити суб'єктивно значущу для жінки психологічну проблему хронічного усамітнення на дезадаптаційному рівні. Тому вивчення копінг-поведінки як опанування жіночої самотності в умовах соціальної нестабільності є надзвичайно актуальним питанням. До того ж психологічне дослідження взаємозв'язку явища самотності і статі сприяє успішному розробленню психокорекційної програми, з урахуванням його природи й індивідуально-особистісних властивостей жінки.

Феномен жіночої самотності має суперечливий характер у зв'язку з його позитивним або негативним відображенням на психічному здоров'ї представників жіночої статі. Ці модальності – від позитивних характеристик до негативних – як прояви людського життя потрібні для пізнання світу та самопізнання в спілкуванні. К. Ясперс підтверджує, що людське життя є безперервним руйнуванням самотності та свідомим заглибленням

людини в неї. Усамітнившись, вона переосмислює життєві цінності, а прийнявши на самоті саму себе, відкриває нові можливості для особистісного зростання.

У вітчизняній психології фактично відсутні результати дослідження з феноменології типів переживання самотності й копінг-стратегій саме в жінок, а їхні висновки інтерпретуються стосовно досліджуваних, які не переживають стан самотності як суб'єктивно значущу проблему. Більш достовірними будуть дані, отримані в процесі психологічного консультування – кваліфікованої психологічної допомоги та корекції неблагополучних емоційних станів у жінок, які реально переживають стан самотності. Тому вивчення питання психологічних особливостей переживання самотності та копінг-стратегій у жінок сучасною прикладною психологією й психологічною консультативною практикою водночас є нагальним запитом сьогодення вітчизняної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема самотності ретельно вивчено саме закордонними авторами (Е. Берн, Р. Вейс, М. Мід, М. Міцелі, Б. Морам, Л. Пепло, К. Роджерс, Г. Саллівен, Ф. Слейгер, Ф. Фромм-Рейхман та ін.).

У вітчизняній психології особливості переживання особистістю самотності на різних етапах її життєвого шляху досліджували К. Абульханова-Славська, М. Боришевський, Л. Карамушка, І. Кон, Н. Левітов, С. Максименко, О. Саннікова, І. Слободчикова, Т. Титаренко, Н. Хамітов, Ю. Швалб. Копінг-стратегії оволодіння стресовими ситуаціями вивчали Г. Віленська, Р. Грановська, К. Муздибаєв. Проблема самотності розглядається також у контексті сімейних стосунків (О. Донченко, Ю. Швалб), у філософсько-психологічному аналізі джерел чоловічої і жіночої самотності (Н. Хамітов) та в соціально-психологічному аналізі емоційного відгуку суб'єкта із значущою проблемою самотності в контексті міжособистісних взаємин (К. Абульханова-Славська, Є. Головаха, І. Кон, В. Куніцина, О. Леонтьєв, Г. Орлов, Г. Старшенбаум, А. Хараш та ін.), у психологічному аналізі особистісних характеристик як схильності до переживання самотності (Т. Бушуєва, Є. Заворотних, К. Манакіна, О. Мухоморова, В. Сіляєва та ін.). Концептуальні засади тренінгової роботи із самотніми жінками та їх психологічного консультування описують С. Васильківська, Н. Каліна, Г. Новайтис, К. Роджерс, К. Рудестам, Т. Титаренко, І. Ялом.

Вивчення цього питання в нашому дослідженні є важливим і актуальним для сучасної прикладної психології й психологічної консультативної практики.

Мета статті полягає в психологічному аналізі психологічних особливостей переживання жінками самотності й копінг-стратегій як складника їхньої саморегулюючої поведінки, у розробленні й апробації психокорекційної програми з оптимізації їхнього психічного стану.

Методи дослідження теми. Для розв'язання поставлених завдань застосовано теоретичні методи (аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення даних теоретичних й емпіричних досліджень; б) емпіричні (психодіагностичні: методика виявлення захисних механізмів LSI Р. Плутчика, методика самооцінки рівня реактивної та особистісної тривожності Ч. Спілберґера і Ю. Ханіна; методика психологічної діагностики копінг-механізмів (Е. Heim) [2]; опитування, спостереження); в) практично-розвивальні (бесіда, психологічне консультування, соціально-психологічний тренінг, техніки гештальт-терапії, когнітивно-поведінкової й психодинамічно-орієнтовної терапії) [7].

Виклад основного матеріалу. Зміст поняття самотності є «багатоликим», різноманітно структурованим у розкритті таких семантичних конструктів, як «відчуження», «самовідчуження», «відособлення», «ізоляція», «усамітнення». Досить часто в науковій літературі вони вживаються як близькі за синонімічним значенням, вказуючи на суб'єктивні переживання, хоча «ізоляція» – це зовнішнє відокремлення індивіда від людей, а «усаміт-

нення» – добровільний і тимчасовий ухід індивіда від контактів для можливості особистісного розвитку. Слово «самотній» походить від «сам». Проте можна не почуватися самотнім, коли залишаєшся віч-на-віч із собою і, навпаки, переживати самотність у натовпі людей. Останні відчуття пов'язані зі значущою для людини проблемою соціального відчуження, ізоляції, усамітнення, особливо коли це стосується жінки.

Так, багато закордонних і вітчизняних психологів стверджують, що для жінок пріоритетними цінностями є стосунки між людьми і спілкування [3, с. 177]. У жінок більш виражене прагнення допомагати іншим, більша спрямованість на тісну співпрацю, дружні стосунки з оточенням, частіше проявляються гіперсоціальні настановлення в поведінці, підкреслений альтруїзм, ніж у чоловіків [10, с. 16]. Отже, тим більше суб'єктивно значущою може бути для жінки деривація потреби в спілкуванні, здатна зумовити емоційне відчуття порожнечі.

У психологічних словниках самотність трактується як один із психогенних чинників, які впливають на емоційний стан і психічне здоров'я людини. Про самотність як психічний феномен можна говорити в таких основних категоріях: самотність як почуття (переживання людиною своєї несхожості з іншими, відчуття нерозуміння і неприйняття себе з боку людей, без довіри і любові), як процес (втрата соціального статусу й здатності реалізовувати суспільні норми, принципи і цінності), як ставлення (неприйняття світу як самоцінності, неспроможність ідентифікувати себе з іншими), як життєва позиція (небажання підтримувати близькі стосунки), як психічний стан (переживання людиною втрати внутрішньої цілісності та зовнішньої гармонії зі світом). Стан самотності може мати низку модальностей – від норми до патології. Клінічні форми патологічної форми стану самотності супроводжується психічними розладами [4, с. 9–10].

Безперечно, щаслива жінка завжди використає період самотності у своєму житті для рефлексії професійного шляху, свого саморозвитку, творчості, побудови здорових і довірливих стосунків з іншими людьми. Е. Пепло й М. Міцеліо у зв'язку із цим стверджують, що щасливі люди комфортно почуватимуть себе на самоті та ніколи не переймаються проблемою самотності, це так би мовити комфортна самотність. Представники екзистенціально-гуманістичного напрямку А. Маслоу й І. Ялом також наділяють самотність позитивними характеристиками – як прагнення до особистісного зростання й реалізації творчого потенціалу.

Проте в більшості наукових підходів (М. Буянов, Р. Вейс, Дж. Зілбург, К. Роджерс, В. Франкл, З. Фрейд та ін.) самотність розглядається як негативне явище, пов'язане з нереалізованою

потребою в людських контактах та певними індивідуально-особистісними властивостями. Так, представники гуманістичного напрямку психотерапії (Г. Олпорт, К. Роджерс) розглядають особливості переживання самотності як конфлікт між реальним й ідеальним «Я», неприйняття людиною себе на фізіологічному і психологічному рівнях; неофрейдисти (Е. Фромм, Г. Саллівен) виділяють риси характеру і внутрішньоособистісні конфлікти як вагомий чинник виникнення і прояву самотності, зокрема К. Хорні описує прояви самотності у виділених нею типах невротичних особистостей (агресивний, відсторонений, поступливий); представники когнітивного напрямку (Е. Пепло, Д. Перлман) експериментально підтвердили взаємозв'язок самотності і низької самооцінки.

Н. Хамітов стверджує, що внутрішня самотність як результат внутрішньоособистісних суперечностей притаманна людям, які включені в міжособистісні стосунки, соціально не ізольовані від людей, проте суб'єктивно відчують себе самотніми. Зовнішня самотність може бути наслідком випадку-конфлікту, унаслідок чого відбувається психологічне відокремлення людини від інших людей [9].

Копінг-стратегії (когнітивні – емоційні – поведінкові) подолання жінками емоційного стану самотності визначаємо як способи вирішення ними складних життєвих проблем на адаптаційному, частково адаптаційному чи дезадаптаційному рівнях. У психологічній літературі копінг (від англ. *coping* – «справлятися») – відповідь особистості на загрозу й вирішення психологічних проблем. Вони можуть бути як внутрішніми (особистісними), так і зовнішніми (соціально-психологічними, орієнтованими на підтримку з боку оточення). Ефективність копінг-стратегій залежить від типу стресової ситуації, індивідуально-особистісних особливостей із ресурсними можливостями жінки щодо подолання труднощів.

Цікавим є науковий факт, що копінг-поведінка в психоаналітичному підході пояснюється як прояв психологічного захисту (спосіб послаблення тривожності), тобто копінг-стратегії і механізми психологічного захисту мають фактично однакові Его-процеси для вирішення індивідом суб'єктивно значущої психологічної проблеми. Так, для збереження позитивного самоставлення, стабільності самооцінки, свого ідеального «Я» особистість втримує позитивне ставлення до самої себе шляхом ізоляції себе від власних вчинків (за допомогою захисних механізмів) [8, с. 123].

Самоставлення розглядається в контексті проблеми розвитку особистості в роботах Б. Ананьєва, Л. Виготського, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна, В. Століна, А. Фурмана, І. Чеснокової та ін. У межах цієї проблеми актуальним для нашого дослідження є питання вивчення взаємовпливів механізмів психологічного захисту і самостав-

лення особистості жінки, що переживає самотність як суб'єктивну неможливість і небажання мати емоційний відгук й прийняття себе іншими людьми.

Ф. Перлз вважає, що самоусвідомлення сприяє саморегуляції, встановлює рівновагу між внутрішнім світом і середовищем. За невротичного стану переживання самотності виключаються аналіз внутрішньої (явища і процеси усвідомлення себе) і зовнішньої (ситуації, події) зони усвідомлення. Активною є лише середня зона усвідомлення – фантазії, унаслідок чого домінує зосередженість свідомості на минулому і майбутньому, на шкоду теперішньому, але ж завершити гештальт (тобто задоволення потреби) можна лише в момент «тут і тепер» [7, с. 117].

У сучасних працях [5] досліджено негативне переживання самотності дівчатами-студентками. Негативне переживання жіночої самотності пов'язане із фрустрацією потреб в афіліації, прийнятті і самоприйнятті. Для них характерними є такі індивідуально-особистісні особливості: невроз, соціофобії, ригідність мислення, тривожність, низька терпимість до прийняття почуттів, підвищена чуттєвість до невдач і відторгнення.

У період дорослішання жінок (23–29 років) особистісними детермінантами активної копінг-стратегії «асертивні дії» є: рішучість, упевненість у собі, розкутість, оптимістичність, невимушеність, маскуліність, товариськість, екстравертованість, емоційна стабільність. Особистісними особливостями вибору стратегії «уникнення» є: емоційна нестійкість, збудливість, імпульсивність, депресивність, тривожність, самокритичність, ослаблений самоконтроль, нерішучість. Негативні емоції відреаговують жінки з вибором копіngu «агресивні дії». Вони авторитарні, агресивні, домінантні, драгтивні, нетерпимі, егоцентричні, схильні до маніпуляцій. Такі ж особистісні характеристики мають жінки з копінг-стратегією «маніпулятивні дії», до того ж вони часто обстоюють свою думку та проявляють прямоту в міжособистісних стосунках [1, с. 45].

Жінки зрілого віку мають такі особливості особистісно-емоційного реагування в стані самотності: відчуття власної непривабливості, вразливість, почуття незахищеності й покинутості, самотичування, переживання внутрішніх конфліктів [6].

На основі результатів проведеного опитування жінок (37 осіб від 24 до 55 років), що зверталися по допомогу в жіночий консультативний центр із суб'єктивно значущою проблемою самотності, й проведених із ними бесід у процесі психологічного консультування та тестування (за необхідності – за вищеназваними психодіагностичними методиками) нами виділено такі типи переживання ними психічного стану самотності: оптимістичне (у поєднанні з копінг-стратегіями

активного вирішення психологічної проблеми), тривожно-амбівалентне (зі стратегіями ситуативно-тимчасового відсторонення від рішення проблеми або ж пошуку соціальної підтримки) та емоційно-інтенсивне (з копінг-стратегіями «уникнення»).

Так, жінки (12%) з оптимістичним типом переживання мають позитивне ставлення до самотності (комфортне усамітнення), задоволені собою, ініціативні в покращенні стосунків з іншими людьми, з адекватною довірою до них та характеризуються незалежністю в соціальному оточенні. Їхні *адаптивні когнітивно-емоційно-поведінкові копінг-стратегії* (збереження самовладання, оптимізм, співпраця, встановлення власної цінності, проблемний аналіз) пов'язані із самоконтролем і саморегуляцією своєї поведінки, адаптивними механізмами захисту – за потреби, активним пошуком підтримки, інформації й рішень стосовно проблемних життєвих ситуацій. Цим жінкам притаманні низькі значення механізмів психологічного захисту, за винятком показника середнього рівня розвитку механізму «раціоналізація». Цей механізм пов'язаний із неусвідомленим контролем над емоціями й імпульсами, з раціональною інтерпретацією життєвої ситуації.

Тривожно-амбівалентне переживання з *відносно адаптивними когнітивно-емоційно-поведінковими копінг-стратегіями* (відносність, надання сенсу; емоційна розрядка; відволікання, компенсація, конструктивна активність) притаманне жінкам (35%), які ставляться до самотності як до позитивного і негативного явища водночас. У цих жінок, з амбівалентним типом переживання самотності, виявлено механізм раціоналізації – такого ж рівня розвитку, як і в жінок з оптимістичним типом переживання стану усамітнення. Вони можуть вдаватися до гнучких механізмів захисту, за необхідності, проте в ситуаціях соціальної ізоляції можуть ситуативно проявляти на тлі підвищеного рівня реактивної тривожності безініціативність у налагоджуванні контактів, нерішучість й уникнення рішення проблеми. До групи з амбівалентним переживанням самотності можна віднести також екстравертованих жінок, які заперечують такий емоційний стан або ж негативно ставляться до усамітнення, попри це почувають себе емоційно благополучно.

Емоційно-інтенсивний тип болючого переживання жінками (53%) деструктивної самотності взаємопов'язаний з їхнім невпевненим самоставленням та негативним ставленням до соціальних контактів, високою особистісною тривожністю, ригідними механізмами психологічного захисту (здебільшого регресія, проекція, заперечення), страхом розчарувань від стосунків, емоційною залежністю або ж страхом емоційної близькості, вразливістю і чуттєвістю в міжособистісній взає-

модії, відсутністю довіри до людей, особливо до протилежної статі.

Жінкам з емоційно-інтенсивним типом переживання самотності, з *деадаптивними когнітивно-емоційно-поведінковими копінг-стратегіями* (покора, ігнорування, придушення емоцій, агресивність, самозвинувачення, активне уникнення, відступ) властиві показники високого рівня розвитку механізмів «проекція» (приписування оточенню негативних якостей як раціональна підстава для їх неприйняття і самоприйняття на цьому тлі) і «заперечення» (відмова визнати факт існування неприємностей). Відомо, що проекція, як і заперечення, у згубних формах завдає значної шкоди взаєминам у спілкуванні. Для людей із цими механізмами психологічного захисту характерні більш зовнішні (у ситуаціях прояву проекції) або ж внутрішні (за умови дієвості механізму заперечення) конфлікти; знижена самокритичність та неадекватна (здебільшого низька) самооцінка, низький рівень самоконтролю. Дисфункційні (деадаптивні) копінг-стратегії цих жінок є здебільшого уникненням вирішення психологічної проблеми. Вони мають дифузні особисті кордони, часто переживають почуття провини, образи, страхів, схильні до самозвинувачування і нерішучості. Безумовно, ці жінки потребують психологічної допомоги.

У зв'язку із чим нами розроблено психокорекційну програму з метою психологічної допомоги жінкам, які страждають від самотності. Однією з її складників є соціально-психологічний тренінг «Формування відповідальності за взаємини». Тренінг стимулює рефлексію адекватного уявлення про себе, зацікавленість міжособистісними стосунками й отримання задоволення від копіткої праці над ними.

У процесі цього тренінгу в жінок розвивається здатність до саморегуляції завдяки усвідомленню ригідності своїх механізмів психологічного захисту, зниження особистісної тривожності та підвищення рівня емоційної стійкості. Безумовно, тренінгова робота за таким напрямом сприяє гармонійному розвитку особистості жінки, формуванню її адекватної жіночої самооцінки й впевненої поведінки. Процес самопізнання, цілеспрямовано організований у тренінговій групі, передбачає формування в жінки зрілого ставлення до себе, впевненої поведінки через прийняття своєї індивідуальності, розвиток аутосимпатії, самоповаги та самоінтересу.

Одними з основних завдань ефективно терапевтичної психокорекційної програми є: підвищення самооцінки, формування комунікативних навичок, корекція образу «Я», оволодіння успішними копінг-стратегіями, стабілізація Его-складників та емоційної сфери, коригування деструктивних когніцій патогенного мислення, асиміляція жіночих архетипів, розвиток самоприйняття – своєї зовнішності, тіла, тінювих сторін особистісних структур тощо.

Висновки. Самотність є складним соціально-психологічним явищем та психічним станом водночас, що включає в себе різноманітні форми, типи переживань із відповідними їм копінг-стратегіями й обумовлюється різними чинниками – внутрішніми (індивідуально-особистісними) та зовнішніми (соціальними). Позитивні чи негативні модальності психічного стану жіночої самотності є проявами людського життя, необхідні для довірливих стосунків з людьми, пізнання любові й світу, самопізнання в спілкуванні, переосмислення сенсу життєвих цінностей, самоприйняття та відкриття нових можливостей для особистісного зростання.

Ефективними копінг-стратегіями як емоційними, когнітивними й поведінковими засобами саморегуляції є цілеспрямовані й саморегулюючі дії особистості жінки стосовно активного вирішення психологічної проблеми на адаптаційному рівні з урахуванням соціальних вимог та оптимальних для її психологічного благополуччя копінг-ресурсів.

Емпірично досліджено три типи переживання жінкою самотності: оптимістичний – з *адаптивними копінг-стратегіями*, тривожно-амбівалентний – з *відносно адаптивними копінг-стратегіями* й емоційно-інтенсивний – з *дезадаптивними копінг-стратегіями*, у результаті чого розроблено психокорекційну програму для дезадаптованих жінок, які болісно переживають стан самотності з копінг-стратегіями «уникнення».

У **перспективі** – дослідження особливостей самоставлення розлучених жінок у співвідношенні з різним рівнем розвитку механізмів захисту.

Література:

1. Бушуєва Т. Взаємозв'язок особистісних особливостей та копінг-стратегій жінок у період дорослішання. *Психологія: реальність і перспективи* : збірник наукових праць РДГУ. 2017. Вип. 8. С. 41–46.
2. Злишков В., Лукомська С., Федан О. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
3. Ильин Е. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 544 с.
4. Гасанова П., Омарова М. Психология одиночества : учебно-методическое пособие. Киев, 2017. 76 с.
5. Манакова К. Типы переживания одиночества в контексте психологического здоровья девушек-студенток : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13. Москва, 2015. 25 с.
6. Мухнерова Е. Переживание одиночества в зрелом возрасте : гендерный аспект : автореф. дис. ... канд. психол. наук 19.00.01. Санкт-Петербург, 2006. 19 с.
7. Осипова А. Общая психокоррекция : учебное пособие. Москва : ТЦ «Сфера», 2004. 509 с.
8. Столин В. Самосознание личности. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1983. 284 с.
9. Хамитов Н. Философия одиночества. Опыт вживания в проблему. Одиночество женское и мужское. Киев : Наукова думка, 1995. 170 с.
10. Харченко С. Особенности общения мужчин и женщин. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. № 4 (97). С. 12–16.

Бондарчук С. С., Гонтарь Т. А., Пилипенко Н. Н. Особенности переживания одиночества и копинг-стратегии у женщин

В статье проанализированы психологические особенности переживания одиночества и копинг-стратегии у женщин. Учитывая отсутствие в отечественной психологии исследованный субъективно значимого переживания одиночества и дисфункциональных копинг-стратегий у женщин, изучение этого вопроса в процессе консультативной психологической практики делает возможным получение более достоверных результатов. Осуществлен психологический анализ взаимосвязи эмоционального состояния одиночества с двумя видами самооотношения – положительного (уверенного) и отрицательного – неуверенного (с ригидными механизмами психологической защиты). Разработана психокоррекционная программа для женщин, которые болезненно переживают состояние одиночества с копинг-стратегиями «избегание». Одними из ее основных задач являются: повышение самооценки, формирование коммуникативных навыков, коррекция образа «Я», овладение успешным копинг-поведением.

Ключевые слова: копинг-стратегии, невроз, чувство одиночества, психическое состояние, изоляция, эмоциональные состояния, самооотношение, механизмы психологической защиты, тревожность, доверие, любовь, самопринятие, самооценка.

Bondarchuk S. S., Hontar T. A., Pylypenko N. M. Features of the experiencing loneliness and coping strategies of women

The experience of loneliness in the conditions of estrangement of an individual in a socio-economic crisis is a widespread social problem. The research paper analyzes the psychological features of experiencing loneliness and coping strategies of women.

Taking into account the fact that the domestic psychology lacks the research of subjectively significant experience of loneliness and dysfunctional coping strategies in women, the study of this issue in the process of advisory psychological practice allows obtaining more reliable results.

A psychological analysis of the relationship of the emotional state of loneliness with two types of self-attitude – positive (confident) and negative – unsure (with rigid mechanisms of psychological protection) is carried out. A psycho-correction program for women who painfully experience a state of loneliness with coping strategies of “avoidance” is developed. One of its main tasks is to increase self-esteem, the formation of communicative skills, the correction of the image of self, mastering successful coping behaviour.

Key words: coping strategies, neurosis, feeling of loneliness, mental status, isolation, emotional states, self-attitude, mechanisms of psychological protection, anxiety, trust, love, self-perception, self-esteem.

Г. В. Васильєвакандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ЕМОЦІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ФАКТОР ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

У статті розглянуто емоційну компетентність як чинник, що впливає на професійну компетентність студентів-психологів. Алекситимія визначається як психологічний феномен, пов'язаний з емоційною сферою людини, який впливає на ризик розвитку психосоматичних розладів, на якість життя загалом. Окремо розглядається роль цього чинника у формуванні професійної ідентичності та компетентності в студентів-психологів. Проведено дослідження поширеності та ступеня вираження алекситимічних проявів у студентів.

Ключові слова: емоційна компетентність, алекситимія, професійна ідентичність, емоційна сфера, професійна підготовка.

Постановка проблеми. Професійна підготовка психолога передбачає навчання у двох напрямках – власне академічну підготовку й особистісне навчання, або розвиток. Специфіка професійної діяльності психолога потребує значного емоційного й особистісного ресурсу, який може не відповідати віковим можливостям студента. Емпатія, емоційна зрілість, емоційна стійкість – ці характеристики емоційної сфери, з одного боку, є особистісними якостями, з іншого – інструментами професійної діяльності. Згідно з нашими даними за численними дослідженнями, студенти, усвідомлено вибирають спеціальність «Психологія», маючи ті чи інші суб'єктивні труднощі в емоційній і особистісній сфері. Професійна ідентичність, формування якої є одним із завдань навчання, передбачає розпізнавання себе як представника певної професії і спільноти і ототожнення себе з ним. Виділяють когнітивний, емоційний і поведінковий аспекти професійної ідентичності. Когнітивний складається із професійних знань, емоційний – з емоційно-оцінюючого ставлення до себе як «діяча» цієї сфери, а поведінковий аспект включає ті особистісні компетентності студента, які забезпечують ефективність в професійній сфері [1, с. 86].

Питання емоційної компетентності актуальне в сучасній психологічній науці. Це зумовлено широким спектром психічних феноменів, що включають різні дослідники в це поняття, та їх впливом на психічну діяльність людини. Емоційна компетентність впливає майже на всі сфери життя, у широкому сенсі зумовлює якість соціальної адаптації людини. Поняття «емоційна компетентність» часто вживають як синонім емоційного інтелекту. Розглянувши більш детально емоційний інтелект, можна побачити, що емоційна компетентність є

його суттєвою складовою частиною. Але досліджуваний нами феномен містить власні структурні компоненти, що розкривають його суть та широкий спектр компетентностей, які можуть стосуватися не лише емоційної сфери [2, с. 56].

Отже, емоційна сфера є об'єктом дослідження професійної ідентичності студентів, аспектом їхньої подальшої професійної діяльності, і може бути мішенню психотерапевтичного впливу.

Емоційну компетентність виділяють серед багатьох понять, що характеризують процеси та результативність розпізнавання й ідентифікації патернів експресії вираження перебігу емоцій, емоційних станів та почуттів людини людиною під час міжособистісного спілкування [3 с. 85]. Емоційну компетентність також відносять до тих якостей особистості, що поліпшують вказане розпізнавання, впливають на ефективність міжособистісної взаємодії та подальшого спілкування [2, с. 56]. Проблеми, які традиційно стають причиною звернення по психологічну допомогу, стосуються зазвичай труднощів у сфері відносин (як із собою, так і з іншими) і суб'єктивно переживаються як емоційні труднощі. Тобто ми маємо справу не із самими труднощами з реального життя людини, а зі ставленням до них, суб'єктивно пережитими емоційними реакціями. Емоційна сфера є мішенню психокорекційного, психотерапевтичного та діагностичного впливу. Особливості та специфіка роботи психолога потребують визначення емоційної компетентності окремо. Так, емоційна компетентність – це «сукупність знань, умінь і навиків, що дозволяють ухвалювати адекватні рішення і діяти на основі результатів інтелектуального оброблення зовнішньої і внутрішньої емоційної інформації» [3, с. 85]. Таке тлумачення є досить ґрунтовним для забезпечення ефективної між-

собистісної взаємодії психолога, адже емоційна компетентність майбутнього психолога передбачає сформованість такої сукупності знань, умінь та навичок [2, с. 56]. Згідно з моделлю І. Войціх, спираючись на наявні теорії щодо поняття компетентності, визначають такі структурні компоненти, що входять до емоційної компетентності майбутнього психолога: когнітивний, діяльнісний, особистісний, соціальний, мотиваційний. Когнітивний компонент емоційної компетентності майбутнього психолога передбачає сформованість сукупності науково-теоретичних та науково-практичних знань про емоційну, комунікативну, соціальну діяльність взагалі, відіграє важливу роль у використанні знань, умінь та навичок діяти адекватно в міжособистісній взаємодії у своїй роботі. Розвиток когнітивного компонента в процесі професійної підготовки майбутніх психологів забезпечується вивченням циклу дисциплін практичного та теоретичного спрямування, що вивчаються у вищому навчальному закладі на психологічному факультеті. Результатом буде сформованість науково-теоретичних знань (фахові, правові, дисциплінарні, гуманітарні), науково-практичних знань (реальний обсяг знань – ефективність використання набутих знань у своїй практичній діяльності, набуття навичок комунікабельності, соціальної взаємодії, знання, як саме «працюють» емоції, вміння розпізнавати власні та чужі емоційні прояви, застосування знань у нових емоціогенних ситуаціях тощо). Наступний компонент емоційної компетентності – діяльнісний, тобто сукупність навичок, умінь діяти у міжособистісних стосунках, які актуалізуються в процесі здійснення практичної діяльності психолога й ухваленні підсумкових рішень. Сформованість діяльнісного компонента емоційної компетентності майбутніх психологів сприятиме їхній мобільності у виконанні професійних функцій, що реалізовуватимуться завдяки комплексу вмінь і навичок діяти на основі результатів інтелектуального оброблення зовнішньої та внутрішньої емоційної інформації. Особливе значення має особистісний компонент як стрижень емоційної компетентності. До нього входить сукупність особистісних та професійно важливих якостей майбутнього психолога, які впливають на результативність здійснення ним професійної діяльності. Соціальний компонент емоційної компетентності майбутніх психологів охоплює емпатію та соціальні навички, соціальний інтелект, соціальну компетентність [2, с. 57].

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення зв'язку та рівня емоційної компетентності в студентів-психологів, її впливу на професійну компетентність. Нами визначено предметом дослідження алекситимію як один із чинників, що впливає на рівень емоційної компетентності. Ми розглядаємо алекситимію як психологічний фено-

мен, пов'язаний із таким особистісним параметром, як емоційна зрілість. Це здатність людини диференціювати власні емоційні реакції, почуття, бути чутливою до емоцій інших людей. Традиційно алекситимію пов'язують із психосоматичними розладами як чинником ризику їх виникнення.

Згідно з дослідженнями, алекситимія в різних формах спостерігається в 5–25% умовно здорових людей. Розбіжності в оцінці поширеності пов'язані з використанням різних діагностичних методик виявлення і визначення рівня цього психічного розладу. Достовірних відмінностей за статтю та віком не виявлено [4, с. 139]. Алекситимія не пов'язана з розумовими здібностями людини і не вважається захворюванням [5, с. 62].

Виклад основного матеріалу. Ми виокремили алекситимію як чинник, що впливає на всі сфери життя людини та зворотно корелює з якістю життя, з можливістю більш відповідальної та впевненої поведінки.

Нами проведено дослідження серед студентів-психологів за допомогою Торонтської алекситимічної шкали з метою виявлення здатності до диференціювання емоційних станів, здатності до їх вербалізації. Шкала TAS спрямована на вивчення алекситимії як властивості особистості. Алекситимія – стан, за якого людина відчуває труднощі під час розпізнавання своїх і чужих емоцій, що призводить до проблем у сфері емоційної саморегуляції і міжособистісних відносин. Більшість дослідників вважають, що емоційний розвиток людини безпосередньо залежить від навколишнього середовища, і алекситимія має не фізіологічний, а психологічний характер [4, с. 140].

Крім емоційних труднощів, нечутливості до чужих переживань, алекситимія є основою психосоматичних розладів. У дослідженні взяли участь 48 студентів 3–4 курсів спеціальності «Психологія», здебільшого дівчата (44), середній вік – 20 років.

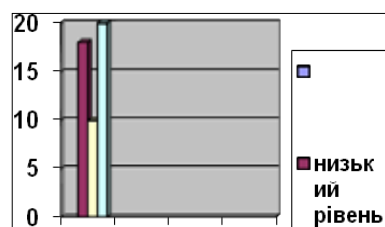

Рис. 1. Розподіл рівня алекситимії

У таблиці 1 відображені результати дослідження у відсотковому значенні.

Таблиця 1

Рівень алекситимії

%	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
N	18 37,5%	10 20,8%	20 41,6%

Отже, аналіз результатів відображає таке: незважаючи на відносно тривалу професійну підготовку до 3–4 курсів, яка передбачає вивчення теоретичного матеріалу на достатньому рівні, у студентів спостерігається здебільшого високий рівень алекситимії, який ми розглядаємо як певну кореляцію з емоційною незрілістю і загальним розривом між теоретичною підготовкою до професійної діяльності та практичною готовністю до її здійснення. Під практичною діяльністю ми розуміємо здатність вступати в тривалі емоційні стосунки з іншими людьми і підтримувати такі стосунки, залишаючись емпатичними і чутливими.

Висновки. Результати нашого дослідження відображають високий рівень алекситимії у вибірці студентів-психологів. Зіставляючи з нашими даними, ми можемо побачити, що алекситимія за статистикою наявна в 5–25% здорових людей, а наші результати (41,6%) набагато перевищують середній рівень за вибіркою, що підтверджує більш високу частоту особистісних і емоційних девіацій у вибірці студентів-психологів.

Отже, результати нашого дослідження доводять необхідність змін у концепції професійної підготовки психологів. Беручи до уваги особистісні особливості як інструмент професійної компетентності психолога, необхідно збільшити такі форми роботи, які стимулюють особистісний розвиток,

дають можливість рефлексувати соціальний досвід. У підготовку необхідно обов'язково включити курси арт-терапії, упровадити терапевтичні малі групи як можливість підвищення емоційної і соціальної компетентності.

Література:

1. Шнейдер Л. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. Москва : Московский психолого-социальный институт, 2007. 128 с.
2. Войцях І. Емоційна компетентність майбутніх психологів як педагогічне явище. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2013. № 1. С. 54–58.
3. Андреева І. Азбука емоционального интеллекта. Санкт-Петербург : «БХВ-Петербург», 2012. 288 с.
4. Гаранян Н., Холмогорова А. Концепция алекситимии. *Социально-психиатрический журнал*. 2003. Т. 13. № 1. С. 128–145.
5. Искусных А., Попова Л. Алекситимия у студентов. Распространенность, причины и последствия. *Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии* : сборник статей по материалам LXVIII Международной научно-практической конференции. № 9 (66). Новосибирск : СибАК, 2016. С. 61–65.

Васильева А. В. Эмоциональная компетентность как фактор профессиональной компетентности у студентов-психологов

В статье рассмотрена эмоциональная компетентность как фактор, влияющий на профессиональную компетентность студентов-психологов. Алекситимия определяется как психологический феномен, связанный с эмоциональной сферой человека и влияющий на риск развития психосоматических расстройств, на качество жизни в целом. Отдельно рассматривается роль этого фактора в формировании профессиональной идентичности и компетентности студентов-психологов. Проведено исследование распространенности и степени выраженности алекситимических проявлений у студентов.

Ключевые слова: эмоциональная компетентность, алекситимия, профессиональная идентичность, эмоциональная сфера, профессиональная подготовка.

Vasylieva H. V. Emotional competence as a factor of professional competence among students of psychologists

The article deals with emotional competence as a factor influencing the professional competence of students of psychologists. Aleksetimiya is considered as a psychological phenomenon associated with the emotional sphere of a person and influencing the risk of developing not only psychosomatic disorders, but also the quality of life in general. Separately, the role of this factor in the formation of professional identity and competence among psychology students is considered. A study of the prevalence and severity of alexithymic manifestations among students was conducted.

Key words: emotional competence, alexithymia, professional identity, emotional sphere, professional training.

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ОСОБИСТІСНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ В СЕРЕДОВИЩІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті представлено результати емпіричного дослідження гендерних особливостей особистісного благополуччя психологів, соціальних працівників та соціальних педагогів. Виявлено незначне переважання середніх значень особистісної здійсненності життя, особистісної самоефективності та гармонії, професійної компетентності та самореалізації, професійно-організаційної мотивації та загального показника особистісного благополуччя у чоловіків порівняно з жінками, у яких середнє значення професійного розвитку та досягнень є незначно вищим порівняно з чоловіками. Показано, що особистісне благополуччя більшості чоловіків та жінок є середнім з тенденцією до високого, проте особистісне благополуччя чоловіків є вищим порівняно з жінками.

Ключові слова: особистісне благополуччя, різні та типи особистісного благополуччя, особистісна здійсненність життя, особистісна самореалізація та гармонія, професійна компетентність та самореалізація, професійно-орієнтована мотивація, професійний розвиток і досягнення.

Постановка проблеми. Особистісне благополуччя усвідомлюється людиною цілісним неподільним явищем, воно не може бути чітко локалізованим у просторі і часі, проте може бути представленим різноманітним матеріальних і нематеріальних благ, здобутків тощо, забарвленим переважанням переживання позитивних емоцій, а отже, містити потенцію різноманітних проявів. Переживання особистісного благополуччя може виникати в певному означеному просторі життєвого середовища і часу конкретного індивідуума завдяки перетворенню реальних чи потенційних можливостей на дійсність через досягнення у професійній діяльності. Благополуччя має індивідуальний характер і його особливості, прояви, характеристики, властивості, чинники тощо є індивідуальними. Індивідуальність сприйняття благополуччя має певні властивості: вона відображає установку свідомості людини щодо прагнення до благ (об'єктивної можливості, яка реалізовуватиметься у дійсності); розповсюджується на різні сфери життєвого середовища. Переживання особистісного благополуччя є бажаним, оскільки інтегрує стани психологічного задоволення, комфорту, внутрішньої і зовнішньої гармонії, що в результаті відображається у відповідних ефектах: задоволеності умовами, процесом та результатами праці, міжособистісними відносинами в процесі праці, спілкуванням з колегами та керівниками, професійною компетентністю, самореалізацією шляхом досягнень в професійній діяльності, почутті власної гідності та внутрішньої свободи, що визначають переживання-проживання особистісної та професійної здійсненності життя.

Особистісне благополуччя в контексті роботи включає її сенс та цілі, переживання позитивних емоцій, задоволеність роботою, життєвий та професійний досвід та розвиток, загальне особистісне зростання, позитивні відносини з іншими, самоприйняття, автономію тощо і залежить від включеності в діяльність,

відданості справі, високого рівня кваліфікації та професійної майстерності. Безпосередньо особистісне благополуччя працівника впливає на його продуктивність праці та ефективність професійної діяльності, виконання ним професійних обов'язків та загальну професійну успішність в цілому. Отже, переживання особистісного благополуччя пов'язано з його суб'єктивним сприйняттям і оцінкою, що зумовлені особливостями всіх сфер життя особистості, в тому числі і гендерними особливостями професійного становлення, професійної самореалізації та результатів професійної діяльності.

Мета статті – висвітлення результатів емпіричного дослідження гендерних особливостей переживання особистісного благополуччя психологів, соціальних працівників та соціальних педагогів у середовищі професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Гендерні відмінності у переживаннях благополуччя проявляються у тому, що добробут та благополуччя сім'ї є більш важливими для жінок, а для чоловіків – досягнення цілей, реалізація задуманого (Ш. Берн) [1]. Жінкам притаманне або надцінне ставлення до представника протилежної статі, або розчарування в особах протилежної статі й у відносинах з ними, а чоловіки сприймають жінок як загрозовий об'єкт і відчувають ворожі почуття [2]. Переживання суб'єктивного неблагополуччя і незадоволеності відносинами пов'язано з дисгармонією інтерперсональних відносин з колегами протилежної статі [3]. Фемінні чоловіки частіше задоволені життям та роботою, а у маскулінічних чоловіків рівень когнітивної оцінки якості життя є суттєво нижчим (А. Гупаловська) [4]. У структурі соціально-психологічних чинників суб'єктивного благополуччя чоловіків важливу роль відіграють ресурси соціально-психологічної адаптації, якості, які сприяють налагодженню стосунків з людьми, та переживання власної самостій-

ності, а у жінок – здатність налагоджувати глибокі емоційні стосунки з людьми, ресурси для адаптації до соціальних ролей та задоволеність стосунками з батьками (І. Горбаль) [5].

Порівняльний аналіз гендерних особливостей мотивації на успіх, суб'єктивного благополуччя та задоволеності працею показав відсутність значущих відмінностей цих переживань залежно від статі (І. Шестопал) [6]. Зв'язок між статтю та благополуччям повністю опосередкований прямими та позитивними впливами задоволення потреб у автономії, взаємовідносинах та компетентності та задоволення умовами праці, причому нижчі рівні задоволення потреб в автономії, взаємовідносинах та компетентності виявлено у жінок, ніж у чоловіків (Д. Гомес-Байя, А. Люсія-Касадему, Х. Салінас-Перес) [7]. Загалом жінки мають більш високий рівень благополуччя, ніж чоловіки. Жінки більш оптимістичні щодо майбутнього життя, ніж чоловіки. В країнах з низьким рівнем доходу чоловіки більш позитивно налаштовані щодо свого майбутнього, ніж жінки. Розрив між благополуччям чоловіків і жінок є більшим в країнах з меншим рівнем розвитку та меншими гендерними правами, а в умовах гендерної рівності рівень благополуччя жінок є вищим (К. Грехем і С. Чаттопадхей) [8].

З метою виявлення рівнів та типів особистісного благополуччя психологів, соціальних працівників та соціальних педагогів в середовищі професійної діяльності було використано розроблений скринінг-опитувальник особистісного благополуччя, призначений для експрес-діагностики рівнів переживання (високого, середнього з тенденцією до високого, середнього з тенденцією до низького та низького) та типів переживання особистісного благополуччя (особистісно-орієнтованого, кар'єрно-орієнтованого, професійно-орієнтованого та соціально-орієнтованого). Концептуальною

основою скринінг-опитувальника стала структурна модель особистісного благополуччя в середовищі професійної діяльності, відповідно до якої особистісне благополуччя розглядається як складне комплексне психологічне утворення, що містить структурні компоненти особистісної здійсненності, особистісної самоефективності, особистісної гармонії, професійної компетентності та самореалізації, професійно-організаційної мотивації та професійного розвитку й досягнень [9] та розроблена на її основі типологія особистісного благополуччя [10]. Скринінг-опитувальник складається з 73 тверджень стосовно переживань, відчущань, думок, установок, позицій тощо, які досліджуваним потрібно оцінити за семіальною шкалою. Відповіді респондентів аналізувалися за допомогою розробленого ключа. Для виявлення гендерних особливостей особистісного благополуччя використано методи математико-статистичних даних: розрахунки одновибіркового критерію Колмогорова-Смірнова для визначення нормальності розподілу даних, середнього арифметичного та стандартного відхилення для визначення міри центральної тенденції та мінливості досліджуваних показників, U-критерію Манна-Уїтні для виявлення відмінностей у досліджуваних показниках особистісного благополуччя залежно від статі.

В емпіричному дослідженні особистісного благополуччя прийняли участь 82 психологи, соціальні працівники та соціальні педагоги Київської, Луганської, Львівської, Харківської, Херсонської та Хмельницької областей, з них: 65 жінок та 17 чоловіків, 34 особи, які мають самостійну професійну практику, та 48 осіб, які не мають самостійної практики, віком 23–68 років, зі стажем роботи 1–49 років.

Нормальність розподілу показників особистісного благополуччя оцінювалася за результатами розрахунків одновибіркового критерію Колмогорова-Смірнова, представлених у таблиці 1.

Таблиця 1

Результати розрахунків одновибіркового критерію Колмогорова-Смірнова

Показники		Особистісна здійсненність життя	Особистісна само-ефективність	Особистісна гармонія	Професійна компетентність та самореалізація	Професійно-організаційна мотивація	Професійний розвиток та досягнення	Загальний показник особистісного благополуччя
N		82	82	82	82	82	82	82
Нормальні параметри ^{a, b}	Середні	62,21	44,83	43,59	57,10	64,04	53,72	324,39
	Стандартне відхилення	12,236	8,428	9,181	12,887	10,131	10,090	53,926
Різниця екстремумів	Модуль	0,148	0,134	0,073	0,132	0,115	0,137	0,097
	Позитивні	0,090	0,069	0,073	0,056	0,064	0,063	0,053
	Від'ємні	-0,148	-0,134	-0,064	-0,132	-0,115	-0,137	-0,097
Статистика Z Колмогорова-Смірнова		1,338	1,210	0,660	1,199	1,042	1,238	0,881
Асимптоматична значущість (двостороння)		0,056	0,107	0,776	0,113	0,228	0,093	0,420

a – порівняння з нормальним розподілом; b – оцінюється за даними

Таблиця 2

Результати дослідження гендерних особливостей особистісного благополуччя психологів, соціальних працівників та соціальних педагогів у середовищі професійної діяльності

Показники	Рівні (типи)	Чоловіки (n=17)			Стандартне відхилення, σ	Жінки (n=65)		Стандартне відхилення, σ
		к-ть, осіб	частка, %	($M_{сер1} \pm m_1$)		к-ть, осіб	частка, %	
Особистісна здійсненність життя	- високий	3	17,65			18	27,69	
	- середній з тенденцією до високого	14	82,35	63,18 $\pm$ 1,525	6,287	39	60,00	61,95 $\pm$ 1,661
	- середній з тенденцією до низького	0	0			6	9,23	
	- низький	0	0			2	3,08	13,390
Особистісна самореалізація	- високий	4	23,53			18	27,69	
	- середній з тенденцією до високого	12	70,59	45,35 $\pm$ 1,269	5,231	41	63,08	44,69 $\pm$ 1,130
	- середній з тенденцією до низького	1	5,88			4	6,15	
	- низький	0	0			2	3,08	9,109
Особистісна гармонія	- високий	5	29,41			19	29,23	
	- середній з тенденцією до високого	10	58,82	44,47 $\pm$ 1,665	6,866	33	50,77	43,35 $\pm$ 1,207
	- середній з тенденцією до низького	2	11,77			11	16,92	9,728
	- низький	0	0			2	3,08	
Професійна компетентність та самореалізація	- високий	5	29,41			17	26,15	
	- середній з тенденцією до високого	11	64,71	60,00 $\pm$ 2,269	9,354	40	61,54	56,34 $\pm$ 1,689
	- середній з тенденцією до низького	1	5,88			3	4,62	13,619
	- низький	0	0			5	7,69	
Професійноорганізаційна мотивація	- високий	4	23,53			19	29,23	
	- середній з тенденцією до високого	12	70,59	64,65 $\pm$ 2,126	8,767	41	63,08	63,88 $\pm$ 1,304
	- середній з тенденцією до низького	1	5,88			4	6,15	10,514
	- низький	0	0			1	1,54	
Професійний розвиток та досягнення	- високий	5	29,41			21	32,31	
	- середній з тенденцією до високого	9	52,94	51,29 $\pm$ 3,316	13,674	32	49,23	54,35 $\pm$ 1,110
	- середній з тенденцією до низького	3	17,65			11	16,92	8,952
	- низький	0	0			1	1,54	
Загальний показник особистісного благополуччя	- високий	7	41,18			20	30,77	
	- середній з тенденцією до високого	10	58,82	335,47 $\pm$ 8,932	36,827	39	60,00	321,49 $\pm$ 7,126
	- середній з тенденцією до низького	0	0			5	7,69	57,448
	- низький	0	0			1	1,54	
Тип благополуччя	OO ¹	9	52,94			43	66,15	
	PO ²	6	35,29			7	10,77	
	KO ³	0	0			7	10,77	
	CO ⁴	1	5,88			3	4,62	
	PO+KO ⁵	0	0			3	4,62	
	OO+CO ⁶	1	5,88			0	0	
	PO+CO ⁷	0	0			1	1,54	
	OO+PO ⁸	0	0			1	1,53	

OO¹ – особистісно-орієнтований тип; PO² – професійно-орієнтований тип; KO³ – кар'єрно-орієнтований тип; CO⁴ – соціально-орієнтований тип; PO+KO⁵ – змішаний професійно-кар'єрно-орієнтований тип; OO+CO⁶ – змішаний особистісно-соціально-орієнтований тип; PO+CO⁷ – змішаний професійно-соціально-орієнтований тип; OO+PO⁸ – змішаний особистісно-професійно-орієнтований тип

Значення одновибіркового критерію Колмогорова-Смірнова за всіма показниками особистісного благополуччя отримано на рівнях асимптоматичної значущості значення більше 0,05, що свідчить про відсутність суттєвих відмінностей розподілу усіх показників особистісного благополуччя від нормального розподілу даних.

Результати дослідження гендерних особливостей особистісного благополуччя психологів, соціальних працівників та соціальних педагогів в середовищі професійної діяльності представлено у таблиці 2.

За результатами тестування виявлено незначні відмінності у наступних показниках особистісного благополуччя психологів, соціальних працівників та соціальних педагогів:

1) За показником особистісної здійсненності життя високий рівень виявлено у 3 (17,65%) чоловіків та у 18 (27,69%) жінок, що свідчить про те, що цим особам притаманні висока емоційна доступність для себе і для світу, висока гармонійність у ставленні до себе та висока здатність відчувати себе і світ, сильна емоційна чуйність, сильне внутрішнє переживання і співчуття, здатність насолоджуватися життям; здатність конструктивно поводитися з зовнішнім світом, рішуче і відповідально ним керувати, готовність приймати активну участь у власному житті та вибудовувати його. Ці особи мають високо розвинені почуття обов'язку та відповідальності, їхня поведінка характеризується автентичністю та незалежністю; вони здатні емоційно відчувати цінності світу, вибудовувати внутрішнє ставлення до пережитого, виявляти і проживати суб'єктивні цінності, що проявляється, наприклад, у здатності отримувати задоволення, здатності до страждання, здатності розрізняти важливе і неважливе – надавати емоційну значущість пережитим подіям життя, в здатності відчувати емоційну внутрішню співвіднесеність і приймати себе разом зі своїми бажаннями і потребами (здатності до самоприйняття). Вони мають високий рівень осмисленості та спрямованості власного життя, цілеспрямовану орієнтацію на майбутнє та чіткі уявлення про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб вибудовувати власне життя відповідно до своїх цілей і уявлень про його сенс. Вони сприймають власне минуле життя та досвід тільки як позитивний, переживають переважно позитивні емоції та позитивно налаштовані на життя; мають високу потребу у цікавій стабільній роботі, в контексті якої планують власне майбутнє життя, яке наповнене можливостями та перспективами.

Середній рівень з тенденцією до високого особистісної здійсненності життя виявлено у 14 (82,35%) чоловіків та 39 (60,00%) жінок, що свідчить про достатні рівні відкритості цих осіб по відношенню до світу та до самих себе; здатності

рішуче і відповідально жити в світі, включатися в життя, а також рішучості та відповідальності за нього, розвитку у них почуття відповідальності та включеності у власне життя, турботливого ставлення до нього; розвитку здатності знаходити реальні можливості діяти в будь-яких ситуаціях, приймати персонально обґрунтовані рішення; розвитку їхнього емоційного внутрішнього світу і внутрішньої здатності відчувати ціннісні базиси і орієнтуватися на них; здатності до сприйняття та ясності стосовно різноманітних ситуацій, які виникають у їхньому житті; осмисленості та спрямованості власного життя. Вони мають цілеспрямовану орієнтацію на майбутнє та здатність вибудовувати власне життя відповідно до своїх цілей і уявлень про його сенс. Особи з середнім з тенденцією до високого рівнем особистісної здійсненності життя характеризуються переживанням переважно емоційно позитивних станів та почуттів, вони позитивно сприймають власне минуле життя та досвід, мають потребу у цікавій стабільній роботі та перспективні плани на майбутнє, переважно задоволені взаєминами з колегами і співробітниками. Серед чоловіків осіб з середнім з тенденцією до низького та низьким рівнями особистісної здійсненності життя не виявлено. Серед жінок виявлено 6 (9,23%) осіб з середнім з тенденцією до низького, що свідчить про недостатні рівні відкритості цих осіб по відношенню до світу та до самих себе; знижену здатність рішуче і відповідально жити в світі, включатися в життя, а також недостатні рівні рішучості, відповідальності та включеності у власне життя; знижену здатність знаходити реальні можливості діяти в будь-яких ситуаціях та приймати персонально обґрунтовані рішення; знижену внутрішню здатність відчувати ціннісні базиси і орієнтуватися на них, недостатньо цілеспрямовану орієнтацію на майбутнє та недостатню здатність вибудовувати власне життя відповідно до своїх цілей і уявлень про його сенс. Ці особи частіше переживають емоційно негативні стани та почуття, рідко позитивно сприймають власне минуле життя та досвід, мають недостатньо сформовану потребу у цікавій стабільній роботі та перспективні плани на майбутнє, вони переважно незадоволені взаєминами з колегами і співробітниками. У 2 (3,08%) жінок виявлено низький рівень особистісної здійсненності життя, що характеризується блокуванням персональних здібностей, закритістю до зовнішнього світу, відсутністю емоційної чутливості до себе та світу; нездатністю насолоджуватися життям та нездатністю дистанціюватися та зберігати внутрішній вільний простір; бездіяльним або малодіяльним способом життя, коли рішення стосовно нього важко приймаються, невпевненістю у прийнятті рішень та в «екзистенційному місці» («чи моє це місце?»), необов'язковістю, стриманістю, незнанням того,

що потрібно робити, низькою здатністю витримувати навантаження; відсутністю відчуття персональної включеності в життя, проживанням життя в позиції очікування – «глядача» власного життя, а не його творця. Такі особи достатньо стримані та мають низький рівень розвитку почуття обов'язку та проблеми, пов'язані з відповідальністю; вони не здатні швидко приймати життєво важливі рішення, нерішучі і невпевнені у власних рішеннях, їхнє життя не наповнене почуттями, воно є переважно діловим і функціональним. У них відсутня здатність виходити з потоку активності для встановлення рефлексивної дистанції, вони не можуть робити паузи в роботі і зазвичай дуже швидко реагують на будь-які подразники, не вірять, що можуть контролювати власне життя, живуть «сьогоднішнім та вчорашнім днем», оцінюють власне минуле життя переважно як негативне або фаталістичне, у них відсутні перспективні плани на майбутнє, відсутня потреба в цікавій та стабільній роботі, і вони переважно незадоволені взаєминами з колегами та співробітниками.

Отже, серед чоловіків ($M_{\text{сер1}} \pm m_1 = 63,18 \pm 1,525$, $\sigma = 6,287$) та жінок ($M_{\text{сер2}} \pm m_2 = 61,95 \pm 1,661$, $\sigma = 13,390$) переважає середній з тенденцією до високого рівня особистісної здійсненості життя. В цілому середній показник особистісної здійсненості життя у чоловіків є незначно вищим, ніж у жінок, у яких цей показник є значно мінливішим порівняно з чоловіками.

2) За показником особистісної самоефективності високий рівень виявлено у 4 (23,53%) чоловіків та у 18 (27,69%) жінок, що свідчить про їхні високі рівні ефективності самоуправління та особистісного зростання у контексті співвіднесення цими особами власних професійних досягнень із досягненнями колег, переживанням органічної єдності власної особистості з обраною професією, усвідомленням власних особистісних якостей як передумов для професійних успіхів та перетворення професійних успіхів на імпульси прогресивного особистісного розвитку; високі рівні здатності до усвідомленого використання індивідуальних властивостей для конструктивного розв'язання суперечностей і досягнення високих результатів у професійній діяльності та усвідомленого їхнього використання у якості стимулів до подальшого особистісного зростання; високі рівні самоповаги, суб'єктивної задоволеності результатами становлення і реалізації в професії, самовпевненості та впевненості у власній професійній компетентності, вмілості, досвідченості. Вони характеризуються внутрішньою узгодженістю професійного самоставлення, позитивним ставленням до себе як до суб'єкта праці і позитивного особистісного змісту самої професії, мають високі рівні прояву потреби у досягненнях і необхідність регулярного менеджменту в управлінні організацією.

У 12 (70,59%) чоловіків та 41 (63,08%) жінок виявлено середній рівень з тенденцією до високого особистісної самоефективності, а у 1 (5,88%) чоловіка та 4 (6,15%) жінок – середній рівень з тенденцією до низького особистісної самоефективності, що свідчить про відповідні рівні ефективності самоуправління та особистісного зростання у контексті співвіднесення досліджуваними власних професійних досягнень із досягненнями колег, самоповаги, самовпевненості та впевненості у власній професійній компетентності, вмілості, досвідченості; переважання внутрішньої узгодженості професійного самоставлення, прояви потреб у досягненнях і регулярному менеджменті в управлінні. У 2 (3,08%) жінок виявлено низький рівень особистісної самоефективності, що свідчить про низькі оцінки ними ефективності самоуправління та особистісного зростання, низькі рівні самоповаги, самовпевненості та впевненості у власній професійній компетентності, вмілості, досвідченості; про наявність бажання «усе залишити як є, щоб не було гірше», що впливає на відмову у просуванні по кар'єрних сходах, коли потрібно переїжджати в інше місто, змінювати або розширювати професійні знання, вміння та навички. Внутрішня конфліктність професійного самоставлення цих осіб виявляється в суб'єктивному відчуженні власних якостей, мотивів і цінностей від процесу і результатів трудової діяльності, і вони відчувають недоречність, незатребуваність в професійній сфері тих особистісних якостей, які осмислюються як особисті переваги в інших сферах життя. Їм притаманний низький рівень прояву потреби у досягненнях, а регулярний менеджмент в управлінні викликає у них напруження (у чоловіків низький рівень особистісної самоефективності не виявлено).

Отже, серед чоловіків ($M_{\text{сер1}} \pm m_1 = 45,35 \pm 1,269$, $\sigma = 5,231$) та жінок ($M_{\text{сер2}} \pm m_2 = 44,69 \pm 1,130$, $\sigma = 9,109$) переважає середній з тенденцією до високого рівня особистісної самоефективності. В цілому середній показник особистісної самоефективності у чоловіків є незначно вищим, ніж у жінок, у яких цей показник є значно мінливішим порівняно з чоловіками.

3) За показником особистісної гармонії високий рівень виявлено у 5 (29,41%) чоловіків та у 19 (29,23%) жінок, що свідчить про високі рівні задоволеністю повсякденною діяльністю, хороше самопочуття та стан здоров'я, відсутність психоемоційної симптоматики, переважання позитивного хорошого настрою та оптимістичного сприйняття майбутнього, переживання піднесення та позитивного впливу роботи та незалежність від інших осіб; високі рівні задоволеності умовами праці та досягненнями в роботі, значущості соціального оточення, до якого можна звернутися по допомогу та підтримку, товариськості та дружбе-

любності. У діяльності ці особи прагнуть реалізувати головні особистісні цінності, використовувати власні таланти і досвід для реалізації певної суспільно важливої мети; прагнуть до інтеграції різних стилів життя та втілюють в роботі свої ідеали і цінності.

У 10 (58,82%) чоловіків та 33 (50,77%) жінок виявлено середній рівень з тенденцією до високого особистісної гармонії, а у 2 (11,77%) чоловіків і 11 (16,92%) жінок – середній рівень з тенденцією до низького, що свідчить про відповідні рівні задоволеності повсякденною діяльністю, позитивну самооцінку здоров'я, відсутність психоемоційної симптоматики, переважання хорошого настрою та оптимістичного сприйняття майбутнього; переживання позитивного впливу роботи, орієнтації у кар'єрі на можливості втілювати в роботі свої ідеали і цінності та інтеграцію різних стилів життя; задоволеності умовами праці та досягненнями в роботі; значущості соціального оточення (для спільного вирішення проблем, переживання самотності тощо) та відносин з сім'єю і друзями. У 2 (3,08%) жінок виявлено низький рівень особистісної гармонії, що свідчить про їхню незадоволеність повсякденною діяльністю, погане самопочуття та стан здоров'я, прояви безсоння, безпричинного неспокою, занадто емоційного реагування на незначні перешкоди, розсіяність, переважання поганого настрою та песимістичного сприйняття майбутнього, пригнічення та переживання негативного впливу роботи, залежність від інших осіб та потребу в усамітненні. Ці жінки зазвичай безініціативні, незадоволені умовами праці та досягненнями в роботі, вони не мають в своєму оточенні осіб, до яких можна звернутися по допомогу та підтримку, нетовариські та недружелюбні (у чоловіків низький рівень особистісної самоєфективності не виявлено).

Отже, серед чоловіків ($M_{\text{сер1}} \pm m_1 = 44,47 \pm 1,665$, $\sigma = 6,866$) та жінок ($M_{\text{сер2}} \pm m_2 = 43,35 \pm 1,207$, $\sigma = 9,728$) переважає середній з тенденцією до високого рівень особистісної гармонії. В цілому середній показник особистісної гармонії у чоловіків є незначно вищим, ніж у жінок, у яких цей показник є значно мінливішим порівняно з чоловіками.

4) За показником професійної компетентності та самореалізації високий рівень виявлено у 5 (29,41%) чоловіків та у 17 (26,15 %) жінок, що свідчить про високі рівні самоставлення цих осіб, інтересу до роботи, професійної затребуваності, професійної компетентності, професійного авторитету та відчуття приналежності до професійної спільноти, високі оцінки результатів професійної діяльності та позитивного ставлення до них з боку інших людей (колег, керівництва тощо), високі рівні задоволеності реалізацією професійного потенціалу, взаєминами з керівництвом, прагнення працювати у команді та орієнтацію на інтеграцію

зусиль колег, підлеглих для виконання службової задачі. Ці особи потребують врахування інтересів персоналу під час визначення трудових функцій.

У 11 (64,71%) чоловіків та 40 (61,54%) жінок виявлено середній рівень з тенденцією до високого, а у 1 (5,88%) чоловіка і 3 (4,62%) жінок – середній рівень з тенденцією до низького професійної компетентності та самореалізації, що свідчить про відповідні рівні переживання інтересу до роботи, професійної затребуваності та професійного самоставлення, професійної компетентності, професійного авторитету та відчуття приналежності до професійної спільноти, оцінки результатів професійної діяльності, задоволеності реалізацією професійного потенціалу, взаєминами з керівництвом, бажання працювати у команді та орієнтації в кар'єрі на інтеграцію зусиль колег, підлеглих для виконання службової задачі й прояву потреби врахування інтересів персоналу під час визначення трудових функцій. У 5 (7,69%) жінок виявлено низький рівень професійної компетентності та самореалізації, що свідчить про переживання ними конфліктності професійного самоставлення, професійної незатребуваності та негативного або критичного ставлення до них з боку інших людей (колег, керівництва тощо), низькі рівні професійної компетентності, професійного авторитету та відчуття приналежності до професійної спільноти, оцінки результатів професійної діяльності та інтересу до роботи, незадоволеність (або низький рівень задоволеності) реалізацією професійного потенціалу, взаєминами з керівництвом, небажання працювати у команді та відсутністю орієнтації на інтеграцію зусиль колег, підлеглих для виконання службової задачі й незначущістю потреби врахування інтересів персоналу під час визначення трудових функцій (у чоловіків низький рівень професійної компетентності та самореалізації не виявлено).

Отже, серед чоловіків ($M_{\text{сер1}} \pm m_1 = 60,00 \pm 2,269$, $\sigma = 9,354$) та жінок ($M_{\text{сер2}} \pm m_2 = 56,34 \pm 1,689$, $\sigma = 13,619$) переважає середній з тенденцією до високого рівень професійної компетентності та самореалізації. В цілому середній показник професійної компетентності та самореалізації у чоловіків є незначно вищим, ніж у жінок, у яких цей показник є значно мінливішим порівняно з чоловіками.

5) За показником професійно-організаційної мотивації високий рівень виявлено у 4 (23,53%) чоловіків та у 19 (29,23%) жінок, середній рівень з тенденцією до високого – у 12 (70,59%) чоловіків та 41 (63,08%) жінки, а у 1 (5,88%) чоловіка і 4 (6,15%) жінок – середній рівень з тенденцією до низького, що свідчить про відповідні рівні їхньої впевненості у власній спроможності керувати повсякденним та професійним життям, вільно приймати рішення та реалізовувати їх; інтересу до власного життя, його емоційної насиченості та наповненості смыслом;

задоволеності самореалізацією та високими оцінками продуктивності і осмисленості прожитого життя, яке дає смисли життя у майбутньому; задоволеності власним прожитим життям, життям в теперішньому та значущості хороших спогадів про минуле та спрямованості у майбутнє; самодостатності та відсутності схильності до самозвинувачення та самоприниження; прояву потреб у винагороді, у креативності та в умовах праці; орієнтації на досягнення успіху через подолання перешкод і вирішення складних професійних завдань, орієнтації на співпрацю, збереження цілісності організації та позитивну мотивацію. У 1 (1,54%) жінки виявлено низький рівень професійно-організаційної мотивації, що свідчить про її невпевненість у власній спроможності керувати повсякденним та професійним життям, фаталізм та переконаність в тому, що життя не підвладне свідомому контролю, що свобода вибору є ілюзорною, і безглуздо будь-що планувати на майбутнє; незадоволеність власним прожитим життям, життям в теперішньому; наявність сумнівів у своїй здатності щось змінити або зробити та схильність до самоприниження та самозвинувачення у власних невдачах (у чоловіків низький рівень професійно-організаційної мотивації не виявлено).

Отже, серед чоловіків ($M_{\text{сер1}} \pm m_1 = 64,65 \pm 2,126$, $\sigma = 8,767$) та жінок ($M_{\text{сер2}} \pm m_2 = 63,88 \pm 1,304$, $\sigma = 10,514$) переважає середній з тенденцією до високого рівень професійно-організаційної мотивації. В цілому середній показник професійно-організаційної мотивації у чоловіків є незначно вищим, ніж у жінок, у яких цей показник є значно мінливішим порівняно з чоловіками.

6) За показником професійного розвитку та досягнень високий рівень виявлено у 5 (29,41%) чоловіків та у 21 (32,31%) жінки, середній рівень з тенденцією до високого – у 9 (52,94%) чоловіків та 32 (49,23%) жінок, середній рівень з тенденцією до низького – у 3 (17,65%) чоловіків і 11 (16,92%) жінок, низький рівень – у 1 (1,54%) жінки (у чоловіків низький рівень цього показника не виявлено), що свідчить про відповідні рівні професійного самоприйняття, професійного розвитку, автономності, сформованості професійних цілей, задоволеності рівнем компетентності та професійними досягненнями, позитивних відносин в колективі, прояву потреб у взаємостосунках та у визнанні, здатності до ретроспективної, ситуативної та перспективної рефлексії.

Отже, серед чоловіків ($M_{\text{сер1}} \pm m_1 = 51,29 \pm 3,316$, $\sigma = 13,674$) та жінок ($M_{\text{сер2}} \pm m_2 = 54,35 \pm 1,110$, $\sigma = 8,952$) переважає середній з тенденцією до високого рівень професійного розвитку та досягнень. В цілому середній показник професійного розвитку та досягнень у жінок є незначно вищим, ніж у чоловіків, у яких цей показник є значно мінливішим порівняно з жінками.

За загальним показником особистісного благополуччя високий рівень виявлено у 7 (41,18%) чоловіків та у 20 (30,77%) жінок, середній з тенденцією до високого – у 10 (58,82%) чоловіків та у 39 (60,00%) жінок, середній з тенденцією до низького – у 5 (7,69%) жінок, низький – у 1 (1,54%) жінки (у чоловіків середній з тенденцією до низького та низький рівні цього показника не виявлено), що свідчить про відповідні рівні особистісної здійсненності життя, особистісної самоефективності та гармонії, професійної компетентності та самореалізації, професійно-організаційної мотивації та професійного розвитку та досягнень.

Отже, серед чоловіків ($M_{\text{сер1}} \pm m_1 = 335,47 \pm 8,932$, $\sigma = 36,827$) та жінок ($M_{\text{сер2}} \pm m_2 = 321,49 \pm 7,126$, $\sigma = 57,448$) переважає середній з тенденцією до високого рівень особистісного благополуччя. В цілому середній показник особистісного благополуччя у чоловіків є незначно вищим, ніж у жінок, у яких цей показник є значно мінливішим порівняно з чоловіками.

У 9 (52,94%) чоловіків та 43 (66,15%) жінок виявлено особистісно-орієнтований тип благополуччя, відповідно до якого благополуччя переживається в контексті як особистісної, так і професійної здійсненності власного життя. Це особи з почуттям вільного власного вибору (свободи), які знаходять реальні можливості дії в будь-яких ситуаціях, приймають персонально обґрунтовані рішення; мають чіткі уявлення про себе як про сильну особистість, здатну вибудовувати власне життя відповідно до своїх цілей і уявлень про його сенс. Вони здатні до самореалізації, готові приймати активну участь у власному житті та вибудовувати його, отримують задоволення від взаємин з керівництвом та колегами, проявляють інтерес до роботи, позитивно ставляться до себе як до фахівців, які можуть реалізувати свій професійний потенціал, мають виражене диференційоване уявлення про себе як представників певної професійної спільноти, а отже, сформоване позитивне емоційне самоставлення та ставлення до цінностей професійної спільноти, з якою себе ідентифікують. Ці особи впевнені у своїй професійній компетентності та в тому, що в професійному плані є авторитетом для колег, керівництва, близьких; високо оцінюють результати своєї професійної діяльності та отримують задоволення від реалізації професійного потенціалу. Вони переживають органічну єдність власної особистості з обраною професією, усвідомлюють власні особистісні якості як передумови для професійних успіхів та перетворення професійних успіхів в імпульси прогресивного особистісного розвитку; знають як використати власні індивідуальні властивості для конструктивного розв'язання суперечностей і досягнення високих результатів у професійній діяльності, а також як використати ці протиріччя і

досягнення в якості стимулів до подальшого особистісного зростання. Їхніми провідними кар'єрними орієнтаціями є можливість жити в різних місцях (відсутність стабільності місця проживання) та задоволення потреби у досягненнях. Вони переживають задоволеність повсякденною діяльністю, умовами праці та досягненнями на роботі, піднесення, позитивний вплив роботи та незалежності, у них переважає хороший настрій та оптимістичне сприйняття майбутнього. У них відсутня психоемоційна симптоматика. Для них велике значення має соціальне оточення. Вони відшукують можливість втілювати в роботі свої ідеали і цінності, проте можуть переживати самоприпинення як фіксовану установку на негативне оцінювання або втрату смислу своїх індивідуальних якостей в контексті трудової діяльності і професійної кар'єри через самозвинувачення в ситуаціях професійного неуспіху, коли покладають провину на себе незалежно від того, чим насправді зумовлені проблеми чи невдачі на роботі, а вихід із зазначених негативних переживань в позитивний простір та задоволення потреб у винагороді та в умовах праці сприяє переживанню благополуччя. Ці особи мають чітко сформовані професійні цілі та яскраво виражену потребу у визнанні. Вони переживають професійне самоприйняття, прагнуть професійного розвитку, формують позитивні відносини в колективі, володіють здатністю до ретроспективної рефлексії: аналізу та оцінки здійсненої діяльності, подій, що мали місце в минулому, достатній рівень усвідомлення, розуміння і структурування досвіду, отриманого в минулому, передумов, мотивів, умов, етапів та результатів діяльності, а також можливих помилок, причин власних невдач та успіхів; здатності до ситуативної рефлексії: самоконтролю поведінки в актуальній ситуації, осмислення її елементів, аналіз того, що відбувається, здатності до обмірковування особистістю своєї поточної діяльності та розгортання процесів прийняття рішення; схильності до самоаналізу в конкретних життєвих ситуаціях.

У 6 (35,29%) чоловіків та 7 (10,77%) жінок виявлено професійно-орієнтований тип благополуччя, відповідно до якого благополуччя переживається як процес самореалізації як професіонала. Це особи, які мають чіткі уявлення про власну спроможність вибудовувати життя відповідно до власних цілей та уявлень про його смисл; несуть відповідальність за себе і своє життя, спроможні доводити до кінця рішення, прийняті на підставі особистих цінностей з усвідомленням обов'язковості цього для себе або зобов'язань перед іншими людьми. Вони позитивно сприймають власне минуле як досвід, що сприяє їхньому розвитку і є передумовою сьогодишнього життя, що виражається у теплому, сентиментальному ставленні по відношенню до минулого, та орієнтовані

на перспективне майбутнє: мають цілі і плани на майбутнє, планують досягнення майбутніх цілей і отримання винагород тощо; переживають переважно емоційно позитивні стани та задоволення потреби у цікавій роботі; задоволення від реалізації професійного потенціалу та від задоволення потреби у досягненнях. Вони впевнені у своїй професійній компетентності, вмілості, досвідченості. На загальному позитивному фоні самоставлення у осіб з професійно-орієнтованим типом особистісного благополуччя переважає стан суб'єктивної задоволеності наявним рівнем розвитку професійно важливих знань, умінь і навичок, здібностей і особистісних якостей, що поєднується з почуттям самодостатності, автономії під час здійснення професійних обов'язків і прийняття професійних рішень. Умовою особистісної самоефективності цих осіб є відсутність стабільного місця проживання та/або можливість отримання досвіду в різних установах (організаціях тощо). Вони переживають значущість соціального оточення в контексті спільного вирішення проблем, розширення відносин з сім'єю, друзями, колегами; переживають процес власного життя через інтерес до нього, його високу емоційну насиченість та наповненість смислом та володіють здатністю до перспективної рефлексії: аналізу майбутньої діяльності та поведінки, планування, прогнозування можливих наслідків тощо, що проявляється у ретельному плануванні деталей власної поведінки, зверненні до майбутніх подій, орієнтації на майбутнє.

У 7 (10,77%) жінок виявлено кар'єрно-орієнтований тип благополуччя, відповідно до якого благополуччя переживається як результат успіхів в кар'єрі. Ці особи мають яскраво виражену потребу у цікавій роботі та орієнтовані на стабільність роботи як постійної роботи з мінімальною ймовірністю звільнення. Їхньою провідною кар'єрою орієнтацією є інтеграція зусиль інших людей, повнота відповідальності за кінцевий результат і з'єднання різних функцій організації, що забезпечують їм можливості для лідерства, високого доходу, підвищених рівнів відповідальності і можливості здійснити вагомий внесок в успіх організації. Вони переживають особистісне благополуччя за умови володіння владними повноваженнями, що дають можливість для прийняття ключових рішень, та управління людьми, проектами тощо зі значними делегованими повноваженнями. Для них важливим є врахування інтересів персоналу при визначенні трудових функцій та робота в команді. Вони переживають задоволення потреби у досягненнях та орієнтовані на регулярний менеджмент в управлінні; інтеграцію стилів життя як спосіб збереження гармонії між особистим життям і кар'єрою як врівноваження різних сфер життєдіяльності – кар'єри, сім'ї, особистих інтересів тощо. Для них кар'єра асоціюється із загальним

стилем життя, врівноважуючи особисті потреби, потреби сім'ї та кар'єри, відповідно в організаційних відносинах вони потребують також урахування їхніх особистісних і сімейних потреб. Вони переживають задоволення потреб у винагороді та в умовах праці, у них переважають позитивні стимули винагороди та заохочення у мотивації, вони потребують переважання в управлінні цілісності над дезінтеграцією та інноваційності над консервативністю організації професійної діяльності персоналу, а також переважання у відносинах співпраці, які сприяють переживанню особистісного благополуччя. Ці особи переживають задоволеність рівнем компетентності та задоволеність у реалізації потреб у взаємостосунках та у визнанні. Вони володіють здатністю до ретроспективної, ситуативної та перспективної рефлексії.

У 1 (5,88%) чоловіка та 3 (4,62%) жінок виявлено соціально-орієнтований тип благополуччя, відповідно до якого благополуччя переживається в контексті соціальних взаємодій. Це особи, які переживають переважно емоційно позитивні стани та отримують задоволення від реалізації потреби у цікавій роботі. Вони реалізують власний інтерес до роботи та отримують задоволення від взаємин з керівництвом; переживають задоволення потреби у досягненнях; задоволеність умовами праці, у них переважає хороший настрій та оптимістичне сприйняття майбутнього. Проте вони можуть переживати самозвинувачення, коли стикаються з перешкодами у діяльності та кар'єрній самореалізації. Вони отримують задоволення від атмосфери згуртованої єдності, що дає можливість працювати в «общинній» спільноті, яка формується на взаємних симпатіях, групових інтересах, групових нормах поведінки і орієнтована на мотивування до здійснення професійної діяльності, а також у задоволенні потреб у винагороді, в умовах праці та креативності. Провідною кар'єрною орієнтацією осіб з соціально-орієнтованим типом особистісного благополуччя є виклик, пов'язаний з успіхом подолання ними перешкод, з вирішенням нерозв'язаних складних проблем, готовністю працювати в особливих та/або екстремальних умовах діяльності, в середовищі складних міжособистісних відносин, а процес боротьби і перемога є важ-

ливішими для них, ніж конкретна сфера діяльності або кваліфікація. Особи з цим типом особистісного благополуччя мають яскраво виражену потребу у формуванні та підтримці довгострокових стабільних взаємостосунків за умови значної близькості взаємин, які базуються на довірі.

У 5 (6,10%) осіб виявлено комбіновані типи особистісного благополуччя: у 3 (4,62%) жінок – комбінований професійно-кар'єрно-орієнтований тип, у 1 (5,88%) чоловіка – комбінований особистісно-соціально-орієнтований тип, у 1 (1,54%) жінки – комбінований професійно-соціально-орієнтований тип, у 1 (1,53%) жінки – комбінований особистісно-професійно-орієнтований тип, які містять характеристики двох відповідних типів благополуччя, що може бути пов'язано з їхнім прагненням реалізуватися в декількох сферах життєдіяльності.

З метою виявлення відмінностей у досліджуваних показниках особистісного благополуччя залежно від статі було проведено розрахунки U-критерію Манна-Уїтні, результати розрахунків якого представлено у таблиці 3.

За результатами розрахунків U-критерію Манна-Уїтні виявлено за всіма показниками особистісного благополуччя на рівнях асимптоматичної значущості значення більше 0,01, що свідчить про відсутність суттєвих відмінностей розподілу усіх показників особистісного благополуччя залежно від статі.

Висновки. Проведене емпіричне дослідження показало незначне переважання середніх значень особистісної здійсненності життя, особистісної самоєфективності та гармонії, професійної компетентності та самореалізації, професійно-організаційної мотивації та загального показника особистісного благополуччя у чоловіків порівняно з жінками. Середнє значення професійного розвитку та досягнень у жінок є незначно вищим порівняно з чоловіками. Особистісне благополуччя переважної більшості чоловіків та жінок є середнім з тенденцією до високого, проте особистісне благополуччя чоловіків є вищим порівняно з жінками. Серед чоловіків та жінок виявлено більшість осіб з особистісно-орієнтованим типом благополуччя. Серед чоловіків виявлено значно

Таблиця 3

Результати розрахунків U-критерію Манна-Уїтні

Показники	U-критерій ^{a,b}	p-рівень
Особистісна здійсненність життя	539,00	0,877
Особистісна самоєфективність	536,50	0,855
Особистісна гармонія	515,50	0,672
Професійна компетентність та самореалізація	505,00	0,587
Професійно-організаційна мотивація	535,00	0,841
Професійний розвиток та досягнення	481,00	0,481
Загальний показник особистісного благополуччя	483,00	0,427
Тип благополуччя	511,00	0,581

a – критерій Манна-Уїтні; b – групувальна змінна: стать

більше осіб з професійно-орієнтованим типом благополуччя та не виявлено осіб з кар'єро-орієнтованим типом благополуччя порівняно з жінками, серед яких виявлено більше осіб з комбінованими типами особистісного благополуччя.

Література:

1. Берн Ш.М. Гендерная психология. Санкт-Петербург : Нева, 2001. 320 с.
2. Яровая Н.А. Особенности гендерных установок лиц с разным уровнем психологического благополучия. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Психологія*. 2014. Т. 19. Вип. 3 (33). С. 158–167. URL : <http://psysocwork.onu.edu.ua/article/view/135245/132062>.
3. Духновский С.В. Диагностика межличностных отношений. Психологический практикум. Санкт-Петербург : Речь, 2009. 141 с.
4. Гупаловська В.А. Гендерні особливості задоволеності життям чоловіків. *Проблеми сучасної психології* : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. Вип. 4. С. 67–86.
5. Горбаль І.С. Соціально-психологічні чинники суб'єктивного благополуччя пенсіонерів : дис. ... канд. психол. Наук : 19.00.05 / НАПН України ; Ін-т соц. та політ. психології. Київ, 2016. 271 с.
6. Шестоупал І.А. Гендерні особливості професійної самореалізації особистості. *Проблеми сучасної психології*. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2016. Випуск 34. С. 614–623. URL : <http://problemps.kpnu.edu.ua/en/>.
7. Gómez-Baya D., Lucia-Casademunt A.M., Salinas-Pérez J.A. Gender Differences in Psychological Well-Being and Health Problems among European Health Professionals: Analysis of Psychological Basic Needs and Job Satisfaction. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2018 Jul; 15(7): 1474. doi: 10.3390/ijerph15071474.
8. Graham C., Chattopadhyay S. Gender and Well-Being around the World / *International Journal of Happiness and Development*. 2013. Vol. 1. No. 2. P. 212-232. DOI: 10.1504/IJHD.2013.055648.
9. Волинець Н.В. Емпірична модель особистісного психологічного благополуччя персоналу Державної прикордонної служби України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Психологія*. 2018. Вип. 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrn_2018_2_5. (електронне видання)
10. Волинець Н.В. Типологічні особливості особистісного благополуччя персоналу Державної прикордонної служби України. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 5. С. 209–217.

Волинець Н. В. Гендерные особенности переживания личностного благополучия в среде профессиональной деятельности

В статье представлены результаты эмпирического исследования гендерных особенностей личностного благополучия психологов, социальных работников и социальных педагогов. Выявлено незначительное преобладание средних значений личностной осуществимости жизни, личной самоэффективности и гармонии, профессиональной компетентности и самореализации, профессионально-организационной мотивации и общего показателя личностного благополучия у мужчин по сравнению с женщинами, у которых среднее значение профессионального развития и достижений является незначительно выше по сравнению с мужчинами. Показано, что личностное благополучие большинства мужчин и женщин является средним с тенденцией к высокому, однако личностное благополучие мужчин выше по сравнению с женщинами.

Ключевые слова: личностное благополучие, уровни и типы личностного благополучия, личностная осуществимость жизни, личностная самореализация и гармония, профессиональная компетентность и самореализация, профессионально-ориентированная мотивация, профессиональное развитие и достижения.

Volynets N. V. Gender peculiarities of experiencing personal well-being in the professional activity environment

The article presents the results of an empirical study of gender peculiarities of personal well-being of psychologists, social workers and social educators. The insignificant predominance of average values of personal feasibility of life, personal self-efficacy and harmony, professional competence and self-realization, professional-organizational motivation and the overall indicator of personal well-being in men are revealed in comparison with women, in which the average value of professional development and achievements is slightly higher than that of men. It has been shown that the personal well-being of the overwhelming majority of men and women is average with a tendency to high, but the personal well-being of men is higher than that of women.

Key words: personal well-being, levels and types of personal well-being, personal fulfillment of life, personal self-realization and harmony, professional competence and self-realization, professional-oriented motivation, professional development and achievements.

І. О. Гаврилюкаспірант кафедри загальної і соціальної психології та соціології
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

СУВЕРЕННІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ: ОСОБИСТІСНО-ПОВЕДІНКОВІ ПРЕДИКТОРИ ПРОЯВУ

У статті представлено теоретико-емпіричне вивчення особистісно-поведінкових характеристик прояву суверенності психологічного простору особистості. Конкретизація поняття суверенності психологічного простору в контексті обов'язкового врахування вікових і соціально-статусних позицій студентської молоді дає змогу розглядати особистісно-поведінковий зміст суверенності психологічного простору як індикатора особистісної компетентності і психологічного благополуччя. Емпірично визначено особистісно-поведінковий масштаб прояву суверенності психологічного простору студентської молоді.

Ключові слова: психологічний простір, суверенність психологічного простору, особистісно-поведінкові властивості, студенти.

Постановка проблеми. Контекст вивчення суверенності психологічного простору є вкрай актуальним для сучасної психологічної науки, і не тільки в межах розвитку її методологічної бази, але й у контексті прикладного використання знань. У сучасному суспільстві існує чітко сформована просторово-часова організація життя, завдяки якій людина може віднайти орієнтири самореалізації, сповнені внутрішнім психологічним змістом моральних і духовних переконань, соціальних та ідеологічних уподобань, економічних і культурних цінностей, які загалом визначають психологічну безпеку особистості. Тому внутрішній зміст психологічного простору особистості є визначальним орієнтиром повноцінного розвитку, особливо цей аспект важливий для вікової категорії студентства. Суверенність внутрішнього світу людини умовно окреслює межі життєвої реалізації, а для молодшої людини дуже важливе відчуття адекватного автономного функціонування. Тому запропонований варіант вивчення особистісно-поведінкових предикторів прояву суверенності психологічного простору дасть змогу конкретизувати психологічний зміст його прояву в студентські роки.

Метою статті є теоретико-емпіричне вивчення особистісно-поведінкових характеристик прояву суверенності психологічного простору студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. Проблема вивчення суверенності психологічного простору не є новою для психології, але на сьогодні вона малодосліджувана. Незважаючи на те, що в психологічній науці є безліч понять, які межують із психологічним змістом, як-от «автономність», «відповідальність», «самодетермінація», «ідентичність» тощо, усе ж варто уважно розглянути цей психологічний феномен.

У базовій праці С. Нартової-Бочавер зазначається, що суверенність є системною рисою

особистості, необхідною умовою нормального функціонування та розвитку. Саме суверенність забезпечує відчуття впевненості в тому, що все, що робить людина, відповідає її власним бажанням і переконанням. Автор зазначає, що суверенність розвивається упродовж життєвого шляху людини. Сфера поширення особистісної автономії в процесі онтогенезу розширюється до більш віддалених фрагментів середовища. Динаміка розвитку суверенності відповідає логіці призначення: спочатку утворюються ті форми суверенності, які є базовими, відповідають еволюційному завданню (тілесна, територіальна), потім ті, що набувають не тільки еволюційного, а й соціального смислу (звички, речі), нарешті, виміри, що здебільшого вирішують соціально-культурне завдання (соціальні зв'язки, цінності) [5, с. 161].

Н. Харламенкова пропонує розкривати суверенність через поняття «самоствердження». Самоствердження як базова потреба актуалізується через усвідомлення людиною себе як цінності й реалізується в різних стратегіях життя. Тому самоствердження – це «ствердження себе», а суверенність – це захист і збереження свого психологічного простору [8]. Людина з її бажаннями, переконаннями та прагненнями є джерелом і причиною поведінки. Це свідчить про велику роль внутрішнього локус-контролю, самоконтролю. Потреба в самодетермінації охоплює також гнучкість людини у взаємодії з іншими людьми, спонтанність, креативність, відчуття себе вільною і незалежною. Становлення самодетермінації сприяє формуванню внутрішньої мотивації, яка є основою автономної поведінки людини і дозволяє діяти відповідно до власного «Я» [3, с. 164–168].

За Ю. Трофімовою, психологічна суверенність – це результативна характеристика процесу суверенізації, яка ґрунтується на досвіді самостійної взаємодії зі світом, показує актуальні (розви-

вальні стосунки з іншими) та потенційні (потенціал саморозвитку) можливості людини. Суверенна особистість прагне до втілення своїх можливостей, проявляє прагнення до розширення своїх можливостей та нового досвіду [7].

Отже, невіддільним аспектом суверенної особистості є сформовані особистісні межі. За допомогою психологічних меж особистість регулює міру доступності та відкритості власного психологічного змісту [6]. Вони виконують функцію підтримки стабільності та стійкості образу «Я». Межі психологічного простору, на думку Т. Леві, мають особливість – з одного боку, вони є щитом, що захищає психіку від зовнішніх впливів, а з іншого – фільтром, який пропускає лише необхідну для нас енергію. Також психологічна межа визначається активністю людини в її діях [4]. Наявність меж встановлює межі особистої відповідальності, що визначають ставлення до малого й великого соціуму – родини, друзів, соціальної групи, етносу. І коли людина не усвідомлює цю межу відповідальності, то це зумовлює складності: від надвідповідальності, психічних перевантажень, появи невротичного почуття провини, до інфантилізації, що виявляється в невмінні звернутися по допомогу [5, с. 103]. Вразливість меж або ж їхня слабкість ведуть людину до нездатності бути відповідальною особистістю в її різних сферах. Це зазвичай беззахисність людини перед соціальним впливом, зазіхання на особисту власність, територію, світогляд і навіть тіло.

Ю. Божко зазначає, що оптимальна межа здатна залежно від стану світу і нашого власного бажання змінювати свої характеристики, тим самим забезпечуючи взаємодію людини зі світом, адекватну її можливостям, мотивам і цінностям. Оптимальна психологічна межа являє собою вибудований у процесі життєвого шляху зусиллями самої людини функціональний орган. Тому оптимізації межі полягає в подоланні негативних моторних настанов, зміні «внутрішньої картини рухів». Формування оптимальної на певний момент, для певної ситуації межі передбачає співвіднесення інформації про стан внутрішнього і зовнішнього просторів. Для формування оптимальної межі необхідна подвійна чутливість: внутрішня, з боку внутрішнього тіла (чутливість до Себе), і зовнішня, що виникає в процесі взаємодії зі світом (чутливість до Світу) [1, с. 23].

Підбиваючи підсумок теоретичного аналізу проблеми, варто згадати Л. Виготського, який в межах психологічної системи «дитина – дорослий» зазначає, що суверенність – не вроджена риса, вона набувається розвивальними стосунками із дорослими [2]. З появою нових значень, смислів, цінностей система буде ставати все більш автономною, незалежною, відкритою до нових змін. Процес суверенізації збігається з віко-

вим розвитком, але не підмінює зміст вікового розвитку, навпаки, робить доступним спостереження, самоаналіз процесу становлення людини в її здатності та можливості самостійно та стабільно розвиватися в нестійких обставинах життя. Зовні суверенізація проявляється як самостійність, що зростає, незалежність від дорослого (батьки, вчителі), Іншого, а змістовно може бути розглянута як процес поступового вивільнення від розвивальних відносин із дорослим спочатку через процеси персоналізації, а пізніше – індивідуалізації, де й відбувається зміцнення, обстоювання та засвоєння свого права на самоздійснення [7, с. 67].

У концептуальному полі обґрунтування емпіричної програми дослідження будемо дотримуватися розуміння суверенності психологічного простору як особистісного утворення, яке тісно пов'язано із продуктивністю, зрілістю, позитивністю Я-концепції, внутрішнім локусом контролю, що відображено в особистісно-поведінкових характеристиках.

Організація дослідження полягала у створенні програмно-методичного забезпечення з використанням опитувальника «Суверенність психологічного простору» С. Нартової-Бочавер, методики діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі, особистісного опитувальника FPI (модифікована форма В). Вибірку дослідження склали студенти факультету психології та соціології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. У дослідженні взяли участь 157 осіб, віком від 18 до 25 років.

Базовою методикою вивчення проблеми стала методика С. Нартової-Бочавер «Суверенність психологічного простору», за допомогою якої визначено три основні групи досліджуваних студентів із різними показниками суверенності психологічного простору: високим (45,9%), середнім (38,2%) та низьким (15,9%). Аналіз середньогрупового розподілу показників за шкалами опитувальника показав, що в групі студентів із високим рівнем суверенності психологічного простору за усіма шкалами методики простежується виражений (високий) рівень, що є закономірним явищем супроводу вираженого загального почуття автономності, незалежності, самостійності власної особистості, які досягають засобом регуляції особистісних меж, передусім їх встановленням, що робить простір відкритим. Саме така реальна контрольованість життєвого середовища (сприйняття фізичного тіла, території, речей, звичок, соціальних зв'язків та цінностей) є ознакою соціально-психологічної адаптації та психічного благополуччя людини, на відміну від реальних ознак встановлення захисних меж особистісного простору, як-от в групі студентів із низьким рівнем суверенності психологічного простору, де зафіксовані найнижчі показники за всіма шкалами.

З метою порівняння виокремлених груп між собою за встановленими психологічними характеристиками суверенності психологічного простору нами обрано непараметричні методи математичної статистики, а саме непараметричний Н-критерій Крускала-Уоллеса. Це аналог однофакторного дисперсійного аналізу для незалежних вибірок, що призначений для перевірки гіпотези про відмінності у вираженні окремих психологічних характеристик одночасно між трьома і більше вибірками ($k > 2$). Основна ідея Н-критерію Крускала-Уоллеса ґрунтується на відображенні всіх значень вибірок, що порівнюються у вигляді однієї загальної послідовності упорядкованих (прорангованих) значень із подальшим обрахунком середнього рангу для кожної вибірки. Чим менше збігів між ранговими показниками, тим більше відрізняються вибірки (без конкретизації на пряму відмінностей). Базовими статистичними показниками достовірності обрахунків для цього критерію є емпіричне значення показника χ^2 , число ступенів свободи та р-рівень значущості отриманих даних. Результати застосування непараметричного критерію Н Крускала-Уоллеса до сформованої матриці емпіричних даних опитувальника вивчення суверенності особистісного простору подано в табл. 1.

Вивчення компонентів особистісно-поведінкової сфери досліджуваних студентів проводилося за допомогою методики діагностики міжособистіс-

них стосунків Т. Лірі й особистісного опитувальника FPI (форма В).

Середньогруповий розподіл показників методики діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі показав, що для студентів із високим рівнем суверенності психологічного простору в міжособистісних стосунках характерні виражена владність та прагнення до лідерства, вони впевнені, прагнуть до домінування, прямолинійні, і, як результат, часто демонструють критичне ставлення до інших, навіть недовірливість; студентам із середнім та низьким рівнями суверенності психологічного простору властиві показники впевненості в собі, орієнтації на змагання, вони прямолинійні, настирні в досягненні мети з певною долею нонконформізму та нерішучості; для них важлива підтримка оточуючих, тому вони вміють налагоджувати дружні стосунки з референтною групою й окремими людьми, а виражена готовність взаємодіяти з іншими людьми будується на почутті відповідальності.

Результати застосування непараметричного критерію Н Крускала-Уоллеса до сформованої матриці емпіричних даних цієї методики подано в табл. 2.

Суттєвим доповненням до отриманих результатів став середньогруповий аналіз показників особистісного опитувальника FPI (форма В). У результаті аналізу отриманих даних можна зазначити, що для студентів із високим та середнім рівнями суверенності психологічного простору характерні

Таблиця 1

Результати обрахунку Н-критерію Крускала-Уоллеса для визначення психологічних відмінностей суверенності особистісного простору досліджуваних груп студентів

Діагностичні показники	Група 1	Група 2	Група 3	Хі-квадрат	Ст. відх.	р
	Ранги					
Суверенність психологічного простору	299,5	151	44,5	314,48	2	.000**
Суверенність фізичного тіла	284,3	149	55,6	292,55	2	.000**
Суверенність території	278,3	152	73,8	308,67	2	.000**
Суверенність речей	295,7	161	52,8	288,11	2	.000**
Суверенність звичок	268	153	64,5	308,78	2	.000**
Суверенність соціальних зв'язків	288,9	143	42,5	313,78	2	.000**
Суверенність цінностей	276	169	46,4	272.66	2	.000**

Рівень достовірності: ** $p \leq 0,001$

Таблиця 2

Результати обрахунку Н-критерію Крускала-Уоллеса для визначення психологічних відмінностей показників міжособистісних стосунків досліджуваних студентів

Діагностичні показники	Група 1	Група 2	Група 3	Хі-квадрат	Стандартне відхилення	р – рівень значущості
	Ранги					
Октанта 1	251,2	137,3	163,2	66,350	2	.000**
Октанта 2	254	122	144,1	152,490	2	.000**
Октанта 3	264,8	149,3	144,1	146,307	2	.000**
Октанта 4	271,4	145,4	123,4	120,861	2	.000**
Октанта 5	236,5	143,3	118,8	83,441	2	.000**
Октанта 6	267,7	145,6	128,8	76,863	2	.000**
Октанта 7	275,5	147,9	132,2	78,693	2	.000**
Октанта 8	261,2	149,7	129,2	137,440	2	.000**

Рівень достовірності: ** $p \leq 0,001$.

Таблиця 3

Результати обрахунку Н-критерію Крускала-Уоллеса для визначення психологічних відмінностей показників особистісного опитувальника FPI у досліджуваних студентів

Діагностичні показники	Група 1	Група 2	Група 3	Хі-квадрат	Стандартне відхилення	p – рівень значущості
	Ранги					
Невротичність	169,2	183,8	194,4	3,387	2	.184
Спонтанна агресія	161,7	161,2	192,6	1,870	2	.393
Депресивність	159,9	161	179,3	0,037	2	.981
Роздратованість	139,5	164,4	217	21,168	2	.000**
Комунікабельність	211,2	167,1	156,1	14,125	2	.001**
Врівноваженість	199	161,8	156,1	11,604	2	.003*
Реактивна агресивність	150,2	168,5	210	19,969	2	.000**
Сором'язливість	199,9	188,2	156,1	9,887	2	.007*
Відкритість	188,9	162,5	156	9,483	2	.009*
Екстра-інтроверсія	200,3	171,1	166,7	20,168	2	.000**
Емоційна лабільність	144,7	174,5	211,6	12,320	2	.002**

Рівень достовірності: * – $p \leq 0,01$; ** $p \leq 0,001$

риси комунікабельності (прояв соціальної активності, потреба та прагнення до спілкування), врівноваженості (висока стресостійкість, оптимістичність, активність, впевненість у собі), відкритості (прагнення до довірливо-відвертої взаємодії з оточенням, до спілкування, відкритість новому досвіду, висока самокритичність), екстраверсії (комунікабельність, відкритість, оптимістичність, активність, дружелюбність). Студентам із низьким рівнем суверенності психологічного простору властиві риси дратівливості (нестійкий емоційний стан, схильність до афективного реагування на життєві ситуації), реактивної агресивності (прагнення до домінування, імпульсивність поведінки), емоційної лабільності (нестабільність емоційного стану, неврівноваженість, дратівливість, відсутність самоконтролю, часта та різка зміна настрою) та сором'язливості (визначається як низька стресостійкість, невпевненість, тривожність).

Результати застосування непараметричного критерію Н Крускала-Уоллеса до сформованої матриці емпіричних даних особистісного опитувальника FPI подано в табл. 3.

Отримані результати дають змогу визначити такі особистісно-поведінкові предиктори прояву суверенності психологічного простору досліджуваних студентів: студентам із високим рівнем суверенності психологічного простору властиві лідерство, домінування, пряmlinійність і відповідальність у міжособистісній взаємодії з іншими завдяки розвиненій комунікабельності, оптимістичності, активності і дружелюбності; студенти із середнім рівнем суверенності психологічного простору демонструють виражену владність, домінування і скептицизм у міжособистісній взаємодії з іншими через виражену соціальну активність, високу самокритичність і комунікабельність; студентів із низьким рівнем суверенності психологічного простору характеризує недовірливість у стосунках з іншими людьми, що підкріплено

показниками спонтанної агресивності, роздратованості й емоційної лабільності.

Проведене дослідження є своєрідним підтвердженням добре відомих положень щодо ролі сформованості суверенності психологічного простору в побудові міжособистісних стосунків і особистісного профілю людини. Адже ще в дитинстві виявлені аспекти дисгармонійності стосунків між батьками і дитиною сприяють деприваційним поведінковим патернам у дорослому житті. Психологічна суверенність є умовою збереження стійкості людини як психологічної системи та забезпечує реалізацію життєвого проекту в часовій перспективі. У процесі взаємостосунків людей відображається сумарний вплив людей на самих себе, бо утворюється соціальний простір особистості, а реалізація взаємодії формує потребу в коректуванні психологічних меж особистості та проявів психологічної суверенності. Потрібно постійно пам'ятати, що порушення психологічної суверенності призводить до деформації життєвого простору, як продемонстрували результати дослідження стосовно досліджуваних із низьким рівнем суверенності психологічного простору, саме депривовані межі сприяють відчуттю незадоволеності, пасивності й апатії, які в тенденції нарощування зумовлюють психічне неблагополуччя і небезпеку.

Висновки. Зафіксовані відмінності в показниках особистісно-поведінкових властивостей показали, що високі показники суверенності психологічного простору студентів супроводжують загальне позитивне тло ефективної самореалізації, а низькі показники суверенності психологічного простору визначають поле проблемних питань міжособистісної взаємодії і поведінки, які потребують психокорекційного втручання. Тому перспективи подальшого вивчення проблеми вбачаємо в теоретико-емпіричному дослідженні суверенної конфігурації психологічного простору в студент-

ському віці, а також у розробленні різноманітних психокорекційних тренінгів із визначення і формування оптимальних меж психологічного простору студентської молоді.

Література:

1. Божко Ю. Мотиваційно-когнітивні кореляти психологічної суверенності особистості програміста : дис. ... канд. психол. н.: 19.00.01. Київ, 2017. 252 с.
2. Выготский Л. Психология развития человека. Москва : Смысл, 2005. 1136 с.
3. Мартынова М., Богомаз С. Самодетерминация в структуре личностного потенциала современной российской молодежи. *Вестник Томского государственного университета*. 2012. № 357. С. 164–168.
4. Нартова-Бочавер С. Современное состояние психологии суверенности как учения о личностных границах. У истоков развития / под ред. Л. Обуховой, И. Котляр. 2013. С. 56–67.
5. Нартова-Бочавер С. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 400 с.
6. Польштер И. Интегрированная гештальт-терапия: контуры теории и практики Пер. с англ. А. Логвинской. Москва : Класс, 1997. 272 с.
7. Трофимова Ю. Суверенизация личности как предмет постнеклассической психологии. *Педагогика. Психология*. 2012. С. 64–68.
8. Харламенкова Н. Суверенность психологического пространства личности при разных типах переживаемых угроз. *Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. Серия «Гуманитарные науки: Педагогика. Психология. Социальная работа. Акмеология. Ювенология. Социокинетика»*. Вып. № 1. Том 21. 2015. С. 38–41.

Гаврилюк И. А. Суверенность психологического пространства: личностно-поведенческие предикторы проявления

В статье представлено теоретико-эмпирическое исследование личностно-поведенческих характеристик проявления суверенитета психологического пространства личности. Конкретизация понятия суверенности психологического пространства в контексте обязательного учета возрастных и социально-статусных позиций студенческой молодежи позволяет рассматривать личностно-поведенческое содержание суверенности психологического пространства как индикатора личностной компетентности и психологического благополучия. Эмпирически определен личностно-поведенческий масштаб проявления суверенитета психологического пространства студенческой молодежи.

Ключевые слова: психологическое пространство, суверенность психологического пространства, личностно-поведенческие свойства, студенты.

Havryliuk I. O. Sovereignty of psychological space: personality and behavior predictors of manifestation

The article represents theoretical and empirical studying of personality and behavior characteristics of manifestation of a sovereignty of a psychological space of a personality. Concretization of the notion of sovereignty of psychological space in the context of compulsory consideration of age, social and status positions of student youth makes it possible to consider the personality and behavior content of psychological space sovereignty as the indicator of personality competence and psychological well-being. Low indicators of psychological space sovereignty define the field of problem issues of interpersonal interaction and behavior that require psycho correctional intervention.

Key words: psychological space, psychological space sovereignty, personality and behavior characteristics, students.

Л. В. Джаббароваздобувач кафедри прикладної психології
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
викладач психології

КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ З ОСОБИСТІСНОЮ ТА СОЦІАЛЬНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ В СТУДЕНТІВ

У статті розглядається проблема особливостей взаємозв'язку психологічного благополуччя з особистісною та соціальною ідентичністю в студентів. Зазначено важливість проблеми психологічного благополуччя сучасної студентської молоді. Проведений огляд сучасних наукових вітчизняних та закордонних досліджень щодо взаємозв'язку психологічного благополуччя з різними видами ідентичності. У результаті аналізу проведеного дослідження представлена модель взаємозв'язку психологічного благополуччя з параметрами особистісної та соціальної ідентичності. Встановлені кореляційні зв'язки психологічного благополуччя із соціальною та особистісною ідентичністю, причому соціальна ідентичність має найсильніший кореляційний зв'язок з афективним компонентом психологічного благополуччя, а особистісна ідентичність – з конативним компонентом психологічного благополуччя. Серед складників соціальної ідентичності найсильніший зв'язок психологічного благополуччя із громадянською та етнічною ідентичністю, дещо менший зв'язок психологічного благополуччя із професійною ідентичністю. Найбільш виражений зв'язок із психологічним благополуччям має такий показник особистісної ідентичності, як ступінь її консолідованості. Виявлено, що всі функції особистісної ідентичності, окрім орієнтовної, мають статистично значущі взаємозв'язки із психологічним благополуччям студентів.

Ключові слова: психологічне благополуччя, особистісна ідентичність, соціальна ідентичність, взаємозв'язок, студенти.

Постановка проблеми. Останнім часом в умовах стрімких змін у суспільстві все частіше постає питання психологічного благополуччя (далі – ПБ) особистості, яке стає предметом дослідження сучасних науковців. Нестача часу, фізичне та психічне перенавантаження, високий динамізм у діяльності, складність життєвих ситуацій, невизначеність, наявність великої кількості чинників стресу зумовлюють життєдіяльність особистості. Тому виникає потреба вирішення проблеми гармонії, рівноваги особистості, її здоров'я. Адже саме від психологічного благополуччя особистості, яке уособлює прагнення людини до внутрішнього комфорту, щастя, рівноваги, залежить поведінка людини, її емоційно-оцінне ставлення до навколишнього середовища, себе, здоров'я, успішність її діяльності. Тому гостро стає проблема вивчення чинників, взаємозв'язків та детермінант психологічного благополуччя, яке, як зазначає М. Аргайл, залежить від цілого комплексу внутрішніх та зовнішніх чинників [1, с. 24]. В умовах стрімких трансформацій сучасній людині складно не тільки знайти внутрішню цілісність, а й зберегти її. Саме тому в останнє десятиліття збільшується увага науковців до поняття «ідентичність» загалом та його складників – особистісної та соціальної ідентичності.

Аналіз останніх публікацій. У психологічній літературі існує низка теоретичних розроблень, які

описують взаємозв'язок ПБ із різними видами ідентичності. Так, Р. Шаміонов демонструє особливості залежності ПБ особистості від соціалізації та ступеня відповідності потреб можливостям людини задовольнити їх, вважаючи, що сфера потреб тісно пов'язана з аспектами самосвідомості. Автор підкреслює, що високі потреби та низький рівень можливостей їх задовольнити призводять до психологічного неблагополуччя, зворотний процес веде до благополуччя [2, с. 143–148]. Праці науковця містять також дані про зв'язок ПБ з етнічною ідентичністю особистості. На думку вченого, особистості, що володіють окремими елементами тієї чи іншої етнокультури, мають позитивну ідентичність, проявляють більш високий рівень задоволеності життям [3, с. 57]. Встановлено взаємозв'язок ПБ і соціальної ідентичності в студентів дослідниками В. Павленко та М. Перепелицею. Автори зазначають, що найбільший зв'язок існує між ПБ студентів і їхньою громадянською (рівень ідентифікації себе із громадянами країни, ступінь важливості для особи ідентифікації, ступінь прояву громадянської ідентичності в поведінці) та національною (ступінь ідентифікації себе зі своєю етнічною групою, задоволеність своєю національною приналежністю) ідентичністю [4, с. 29–32]. Цікавою є праця Д. Левтерової, яка за результатами емпіричного дослідження доводить сильну інтерактивну взає-

модію благополуччя особистості та персональної ідентичності. Автор вважає, що ідентичність встановлює умови для благополуччя, соціальної безпеки людини. На думку дослідника, персональна ідентичність відповідає очікуванням соціального статусу, благополуччя та соціальної безпеки [5].

С. Водяха за допомогою практичного дослідження доводить, що креативна ідентичність служить позитивному функціонуванню особистості та має позитивний зв'язок із ПБ [6, с. 106–108]. Досліджуючи проблему ПБ студентської молоді, О. Дмитренко виявляє, що дане благополуччя особистості залежить від розвитку її ґендерної ідентичності. Автор розробляє корекційне тренінгове заняття розвитку компонентів ґендерної ідентичності студентів із метою подальшого підвищення рівня ПБ особистості [7, с. 143–160]. У праці О. Сухоцької, Д. Дзякова досліджено зв'язок ПБ особистості й етнічної ідентичності. Автори вивчають особливості впливу чинників на ПБ особистості, а саме: сформована самоідентифікація зумовлює рівень ПБ особистості, толерантність є чинником, що впливає на ПБ осіб із високим рівнем етнічної ідентичності [8].

Проблема чинників ПБ особистості є актуальною в дослідженнях закордонних науковців. Так, Дж. Довідіо, С. Гертнер, А. Пірсон, Б. Рік цікавилися питанням важливості соціальної ідентичності особистості для особистого благополуччя людини. Вчені, спираючись на модель ідентичності, доводять, що процеси ідентифікації формують міжгрупові відносини, соціальна ідентичність впливає на реакцію людей, особисте благополуччя, психічне, фізичне здоров'я [9, с. 231–260]. Самістю, соціальною ідентичністю, які є ключовими елементами в розумінні прагнень людини до здоров'я, благополуччя, цікавляться С. Шарма, М. Шарма. Автори розуміють «ідентичність» як термін, що описує усвідомлення себе як дискретної, окремої організації, здатної до саморегуляції. Об'єднуючи емпіричні дані, вчені пов'язують різні рівні самооцінки, соціальної ідентичності із ПБ, доводячи, що під час стресу, подолання проблем добробуту, акумуляції, управління особистістю важливу роль відіграє самість, соціальна ідентичність, психосоціальні зміни, що ведуть до ПБ [10, с. 118–136].

С. Хаслам, Д. Джеттен, Т. Постмес, К. Хаслам демонструють останні дослідження взаємозв'язку соціальної ідентичності, здоров'я та благополуччя людини. На думку науковців, соціальна ідентичність – потужний інструмент, який може бути пов'язаний із позитивними або негативними наслідками для здоров'я, благополуччя людини, оскільки люди розуміють і реагують на соціальні умови, в яких вони опиняються [11, с. 1–23]. Отже, на ПБ особистості впливає низка об'єктивних і суб'єктивних чинників, причому об'єктивні сторони життя особистості, з позиції А. Кружильної,

лише частково детермінують ПБ особистості, основну роль у цьому процесі відіграють суб'єктивні чинники, оскільки, наприклад, рівень добробуту складається із суб'єктивних оцінок індивіда, його емоційного стану, життєвого досвіду, цінностей, прагнень [12]. Багатоплановий аналіз закордонної та вітчизняної літератури дозволив зосередити увагу на взаємозв'язках ПБ і різновидів ідентичності особистості.

Мета статті – визначити особливості взаємозв'язку психологічного благополуччя з особистісною та соціальною ідентичністю на прикладі студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. Психодіагностичний комплекс склали такі психодіагностичні методики, зокрема, для дослідження рівнів розвитку компонентів психологічного благополуччя студентів використані такі методи: *гносеологічного*: показник «розуміння сутності психологічного благополуччя» – методика «Уявлення студентів про психологічне благополуччя та його ретроспективна самооцінка» (Л. Козьміна), показник «знання специфіки майбутньої професії» – методика «Професійна готовність» (Л. Боженко); *мотиваційно-ціннісного*: показники «прагнення досягти життєвої мети» – опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» (адаптація Т. Шевеленкова, Т. Фесенко), «бажання домогтися успіхів у майбутній професії» – методика «Мотивація до успіху» (А. Панфілова), «усвідомлення значущості професійної самоактуалізації» – тест «Піраміда потреб А. Маслоу», «усвідомлення сенсу життя» – опитувальник «Шкали психологічного благополуччя»; *афективного*: показники «ставлення до себе» – опитувальник «Шкали психологічного благополуччя», «ставлення до освітнього середовища» – Тест-опитувальник задоволеності навчальною діяльністю (УУД) (Л. Міщенко); *конативного*: «наявність самостійності», «здатність до саморозвитку», спроможність управляти оточенням» – «Шкали психологічного благополуччя» (адаптація Т. Шевеленкова, Т. Фесенко). Для дослідження рівнів розвитку компонентів особистісної ідентичності – методика семантичного диференціала (модифікація В. Павленко, Л. Джаббарова), тест «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд у модифікації Т. Рум'янцевой). Для дослідження рівнів розвитку соціальної ідентичності – методика визначення етнокультурної ідентичності Д. Беррі (авторська модифікація), методика дослідження складності соціальної ідентичності (С. Роккас, М. Бруер, авторська модифікація), опитувальник вивчення функцій ідентичності (Т. Серафіні, Дж. Адамс). Методи математичної статистики: кореляційний аналіз.

У дослідженні брали участь студенти Харківської гуманітарно-педагогічної академії спеціальності соціальна педагогіка, вчителі початко-

вої школи; вчителі фізичного виховання; факультету інформатики та управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», у кількості 250 осіб, віком від 19 до 23 років. З них 118 – жіночої статі (47,2%), 132 – чоловічої статі (52,8%).

Експериментально доведено наявність таких взаємозв'язків (рис. 1).

Психологічне благополуччя студентів пов'язане з ідентичністю: як з особистісною, так і соціальною. Отже, чим вище рівень особистісної та соціальної ідентичності студентів, тим вищий рівень їхнього психологічного благополуччя, і навпаки. Особистісна ідентичність корелює з конативним компонентом ПБ, тобто, чим вище рівень особистісної ідентичності студентів, тим більш незалежними, здатними протистояти спробам суспільства змусити думати та діяти певним чином, більш самостійними вони є, і навпаки. Соціальна ідентичність корелює з афективним компонентом ПБ. Чим вище рівень соціальної ідентичності студентів, тим позитивніше ставлення до себе, більше задоволення собою, тим краще вони знають та приймають свої як позитивні, так і негативні якості, і навпаки. Також виявлені взаємозв'язки ПБ із чинниками інтегрованої поведінки.

Наявний значущий взаємозв'язок ПБ із загальною консолідованістю особистісної ідентичності, отже, чим стабільнішим є «Я-образ» студентів, як у часі, так і в різних сферах діяльності, тим вищий рівень їхнього ПБ. Сильніший кореляцій-

ний зв'язок виявлений із консолідованістю просторово-діяльнісної ідентичності із ПБ порівняно з консолідованістю темпоральної ідентичності. Тобто стабільність «Я-образу» у різних сферах діяльності дещо сильніше пов'язана із ПБ, ніж стабільність «Я» у часовій перспективі.

Наявний значущий взаємозв'язок ПБ із загальною консолідованістю особистісної ідентичності, отже, чим стабільнішим є «Я-образ» студентів, як у часі, так і в різних сферах діяльності, тим вищий рівень їхнього ПБ. Сильніший кореляційний зв'язок виявлений із консолідованістю просторово-діяльнісної ідентичності із ПБ порівняно з консолідованістю темпоральної ідентичності. Тобто стабільність «Я-образу» у різних сферах діяльності дещо сильніше пов'язана з ПБ, ніж стабільність «Я» у часовій перспективі.

Статистично значущі зв'язки має ПБ з усіма функціями ідентичності, окрім орієнтовної. Найбільший статистично значущий зв'язок установлений між ПБ студентів та гармонійною й цільовою функціями ідентичності. Представлені дані вказують на те, що студенти, яким властива гармонія між цінностями, переконаннями й обов'язками, студенти, які є цілеспрямованими, усвідомлюють стратегію власної поведінки, самотивовані, мають вищий рівень ПБ. Чим більш упорядкованим буде власне «Я», розуміння власної унікальності та відчуття власної гідності, тим більш психологічно благополучними відчуватимуть себе студенти. І чим більше в студентів

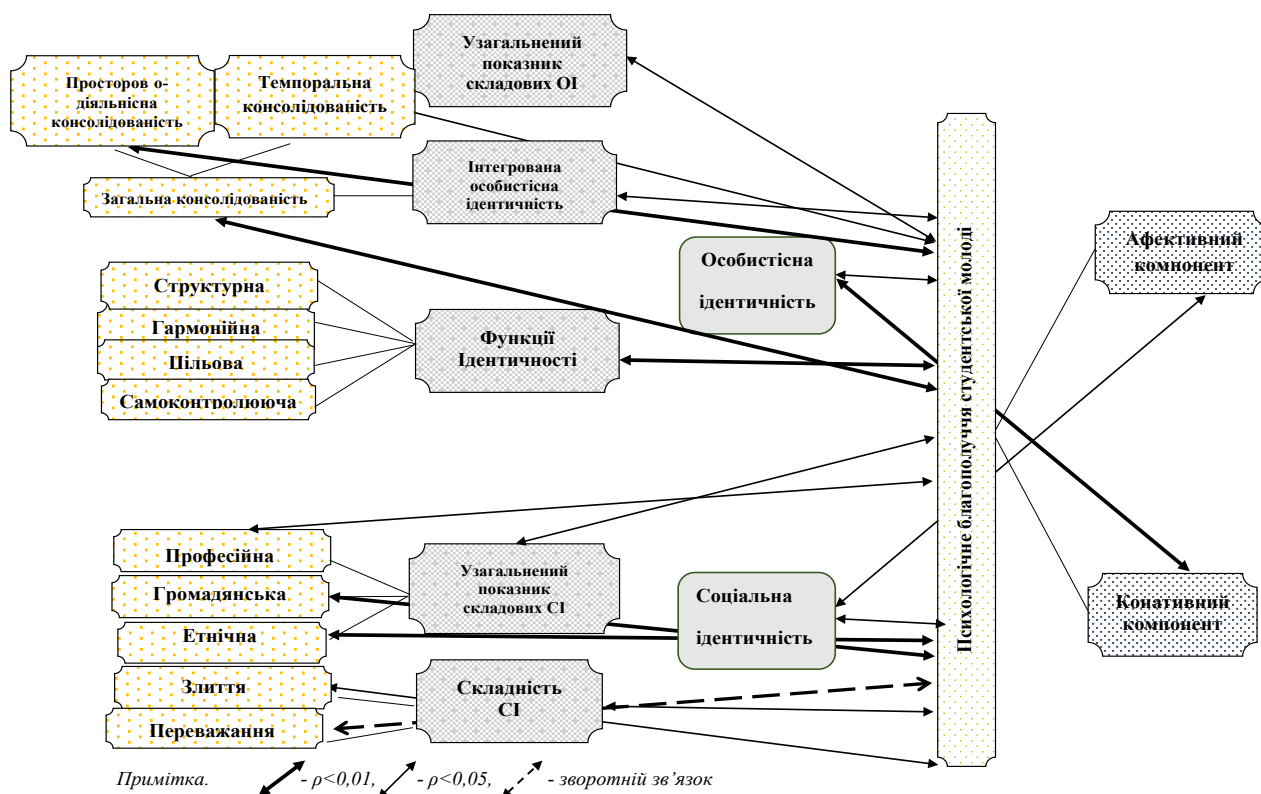

Рис. 1. Емпірична модель взаємозв'язку психологічного благополуччя й ідентичності студентів

самоконтролю, вольової регуляції, впевненості в собі, тим більше такі студенти є психологічно благополучними, і навпаки.

Виявлені значущі зв'язки між компонентами особистісної ідентичності та компонентами ПБ: «діяльне Я» корелює з усвідомленням значущості професійної самоактуалізації; «рефлексивне Я» – зі ставленням до себе, з усвідомленням значущості професійної самоактуалізації, життєвої мети, з бажанням досягти успіху в професійній діяльності, зі здатністю до саморозвитку.

Установлені статистично значущі зв'язки ПБ із такими видами соціальної ідентичності: громадянською, професійною, етнічною ідентичністю. Тобто позитивність та гармонійність цих видів соціальної ідентичності сприяє підвищенню рівня ПБ, і навпаки. Виявлений взаємозв'язок між ПБ та складністю соціальної ідентичності, тобто наявність когнітивної стратегії злиття в студентів, яка характеризується виробленням інтегрованої моделі, сприяє підвищенню рівня ПБ, і навпаки, якщо ж домінує стратегія переважання, що характеризується відсутністю складності соціальної ідентичності, то рівень ПБ знижується.

Висновки. Особистісна й соціальна ідентичність статистично значущо пов'язані із ПБ студентів, причому соціальна ідентичність має найсильніший кореляційний зв'язок з афективним компонентом ПБ, а особистісна ідентичність – з конативним компонентом ПБ.

Серед складників соціальної ідентичності найсильніший зв'язок ПБ із громадянською та етнічною ідентичністю, дещо менший зв'язок ПБ із професійною ідентичністю, тоді як сімейна та релігійна ідентичність взагалі не пов'язані із ПБ у студентів. Отже, чим позитивнішою та гармонійною є громадянська, етнічна та професійна ідентичність студентів, тим вище рівень їхнього ПБ.

Дослідження когнітивних стратегій, які використовують студенти під час формування соціальної ідентичності, показало, що вони пов'язані так: найбільш виражений негативний зв'язок ПБ і стратегії переважання, що характеризується відсутністю складності соціальної ідентичності, що, своєю чергою, сприяє зниженню рівня ПБ студентів. Зафіксований також позитивний зв'язок між ПБ і стратегією злиття, у результаті якої студенти формують інтегровану модель, в якій виробляється спільний принцип, де несумісні об'єкти перетворюються на сумісні. Складність полягає в об'єднанні великої кількості суперечливих цінностей у структурах важливих груп, що сприяє підвищенню рівня ПБ. Стратегії перетинання й подрібнення з ПБ не пов'язані.

Між особистісною ідентичністю та ПБ зафіксовані такі зв'язки.

Найбільш виражений зв'язок із ПБ має такий показник особистісної ідентичності, як ступінь її

консолідованості, останній стосується як консолідованості особистісної ідентичності взагалі, так і її складників, як просторово-діяльній, так і темпоральної ідентичності. Проте зв'язок із консолідованістю просторово-діяльній ідентичності значно виразніший, ніж зв'язок із консолідованістю темпоральної ідентичності, тобто стабільність «Я-образу» студентів у різних сферах діяльності більшою мірою пов'язана із ПБ студентів, ніж стабільність «Я» у часі. ПБ статистично значущо пов'язане також з усіма чинниками інтегрованої особистісної ідентичності, проте зв'язок з активністю значно суттєвіший, ніж зв'язок із чинниками валентності та потентності. Чим більше студенти задоволені власним енергетичним потенціалом, ініціативністю та динамічними характеристиками поведінки загалом, тим вище рівень їхнього ПБ, і чим вище ступінь задоволеності студентів власним соціальним статусом та собою, незалежністю та впевненістю в собі, чим вище рівень прийняття та любові до себе студентів, як у часі, так і в просторі, тим вищий рівень їхнього ПБ.

Хоча інтегральний показник особистісної ідентичності, як зазначалося вище, пов'язаний із ПБ студентів, її окремі компоненти значущих зв'язків із ПБ не мають.

Виявлено, що всі функції особистісної ідентичності, окрім орієнтовної, мають статистично значущі взаємозв'язки із ПБ студентів, причому найбільший зв'язок ПБ студентів встановлено з гармонійною та цільовою. Тобто гармонійність між цінностями, переконаннями й обов'язками особистості, цілеспрямованість та самомотивованість сприяє підвищенню рівня ПБ студентів, і навпаки.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальше її дослідження може здійснюватися в напрямках поглибленого аналізу особливостей взаємозв'язку психологічного благополуччя й особистісної, соціальної ідентичностей на різних етапах онтогенезу, формування психологічного благополуччя особистості з урахуванням впливу різноманітних чинників тощо.

Література:

1. Аргайл М. Психология счастья. Москва : Прогресс, 1990. С. 336.
2. Шамянов Р. Психология субъективного благополучия : к разработке интегративной концепции. *Мир психологии*. 2002. № 2. С. 143–148.
3. Шамянов Р. Психология субъективного благополучия личности. Саратов : Изд-во Саратовского университета, 2004. 180 с.
4. Павленко В., Перепелица М. Взаємозв'язок психологічного благополуччя та соціальної ідентичності у студентів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Психологія». 2016. Вип. 61. С. 29–32.

5. Левтерова Д. Персональная идентичность, благополучие и персональная социальная безопасность. *Социально-экономические и психологические проблемы управления*. Москва, 2013. Ч. 1. URL: http://psyjournals.ru/social_economical_psychological.
6. Водяха С. Креативная идентичность старшеклассников как предиктор психологического благополучия. *Педагогическое образование в России*. 2014. № 7. С. 106–108.
7. Дмитренко О. Корекційна програма тренінгової форми: «Гендерна ідентичність як чинник психологічного благополуччя студентської молоді». *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 26. С. 143–160.
8. Сухоцкая Е., Дьяков Д. Этническая идентичность как условие психологического благополучия личности. Москва, 2016. URL: <http://elib.bspu.by/handle/doc/18583>.
9. Social Identities and Social Context : Social Attitudes and Personal Well-Being / J. Dovidio et al. *Social Identification in Groups*. 2005. Vol. 22. P. 231–260.
10. Sharma S., Sharma M. Self, social identity and psychological well-being. *Psychological Studies June*. 2010. Vol. 55. № 2. P. 118–136.
11. Health and Welfare : A New Agenda for Applied Psychology / S. Haslam et al. *Applied Psychology: International Review*. 2009. № 58 (1). P. 1–23.
12. Кузильная А. Особенности субъективного благополучия личности беженцев и вынужденных переселенцев из стран ближнего зарубежья : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Ростов-на-Дону, 2017. 22 с.

Джаббарова Л. В. Исследование взаимосвязи психологического благополучия с личностной и социальной идентичностью у студентов

В статье рассматривается проблема особенностей взаимосвязи психологического благополучия с личностной и социальной идентичностью студентов. Отмечается важность проблемы психологического благополучия современной студенческой молодежи. Проведен обзор современных научных отечественных и зарубежных исследований по взаимосвязи психологического благополучия с различными видами идентичности. В результате анализа проведенного исследования представлена модель взаимосвязи психологического благополучия с параметрами личностной и социальной идентичности. Установлены корреляционные связи психологического благополучия с социальной и личностной идентичностью, причем, социальная идентичность имеет статистически значимую связь с аффективным компонентом психологического благополучия, а личностная идентичность – с конативным компонентом психологического благополучия. Среди составляющих социальной идентичности наибольшая связь психологического благополучия с гражданской и этнической идентичностью, несколько меньше связь психологического благополучия с профессиональной идентичностью. Наиболее выраженную связь с психологического благополучия имеет такой показатель личностной идентичности, как степень ее консолидации. Выявлено, что все функции личностной идентичности, кроме ориентировочной, имеют статистически значимые взаимосвязи с психологическим благополучием студентов.

Ключевые слова: психологическое благополучие, личностная идентичность, социальная идентичность, взаимосвязь, студенты.

Dzhabbarova L. V. The study of the relationship of psychological well-being with the personal and social identity of students

The article deals with the problem of peculiarities of the relationship between psychological well-being and personal and social identity among students. The importance of the problem of psychological well-being of modern student youth is noted. An overview of modern scientific domestic and foreign studies on the relationship between psychological well-being and various types of identity has been conducted. As a result of the analysis of the conducted research, a model of the relationship between psychological well-being and the parameters of personal and social identity is presented.

Correlation relations of psychological well-being with social and personal identity are established, in addition, social identity has the strongest correlation with the affective component of the psychological well-being, and the personal identity – with the constituent component of the psychological well-being. Among the components of social identity is the strongest link between the psychological well-being with the civic and ethnic identity, and a slightly smaller link of psychological well-being with professional identity. The most pronounced connection with psychological well-being is such an indicator of personal identity as the degree of its consolidation. It is revealed that all functions of personal identity, besides the indicative, have statistically significant interconnections with students' psychological well-being.

Key words: psychological well-being, personal identity, social identity, interrelation, students.

Н. О. Ізмайловааспірант кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ФАХІВЦІВ МЕДИЧНОЇ СФЕРИ

У статті проаналізовано особливості професійного розвитку фахівців медичної сфери. Здійснено психологічний аналіз провідних структурних компонентів професійного розвитку фахівців медичної сфери. З'ясовано, що особлива роль у розвитку готовності фахівців медичної сфери до професійного зростання належить мотиваційному компоненту саморозвитку та самовідповідальності. Доведено, що професійний розвиток фахівців медичної сфери стимулює до змін як у професійному процесі загалом, так і в особистості професіонала зокрема. Визначено, що сучасного фахівця медичної сфери має вирізняти насамперед діяльнісна самосвідомість, тобто розуміння своїх професійних змін як суб'єктивно можливих і фахово значущих у процесі надання кваліфікованої медичної допомоги. Охарактеризовано особливості побудови фахівцями медичної сфери власної моделі професійного розвитку. Доведено, що особливий акцент у моделі професійного розвитку варто зробити на з'ясуванні зв'язку мотивів, цілей, засобів і результатів діяльності з особистісними особливостями фахівців медичної сфери.

Ключові слова: професійний розвиток, успішна професійна діяльність, професійне становлення, професійне майбутнє, фахівці медичної сфери.

Постановка проблеми. Трансформаційні зміни в різних сферах життєдіяльності сучасної людини привертають увагу науковців до проблеми професійного життя особистості у різноманітних його проявах. Актуальність вивчення цієї проблеми пояснюється тим, що, з одного боку, професійне життя сучасної людини є рушійною силою розвитку суспільства, а з іншого – професійна сфера є провідною у визначенні специфіки життєдіяльності особистості. Професійна діяльність сприяє розвитку особистості, надає її життю певного сенсу, створює умови для власної самореалізації та визначає специфіку життєдіяльності сучасної людини. В умовах реформування сучасної медичної системи особливо гостро постала проблема вивчення професійної життєдіяльності фахівців медичної сфери. Це підтверджується збільшенням кількості хворих, зміною процесів протікання і характеру хвороб і значущістю впровадження нових стандартів у процес надання кваліфікованої медичної допомоги. Постає проблема необхідності приведення у відповідність об'єктивних професійних вимог, які висувуються до сучасного фахівця медичної сфери з суб'єктивними його особливостями та можливостями.

У процесі професійної діяльності фахівець медичної сфери доволі часто зустрічається з ситуацією, коли не збігаються його уявлення про цілі діяльності, здібності та можливості з реальністю, в яку потрапляє фахівець. Подібні ситуації виникають тоді, коли фахівець медичної сфери не володіє достатнім рівнем знань, вмінь і навичок, не орієнтується у можливих шляхах власного про-

фесійного зростання та не здатен використовувати особистісні характеристики як ресурси професійного розвитку. Саме тому осмислення стану та тенденцій професійного розвитку фахівців медичної сфери набуває особливого значення. Висока соціальна значущість медичної діяльності вказує на затребуваність психологічного аналізу професійного розвитку фахівців медичної сфери. Рівень професіоналізму в процесі надання кваліфікованої медичної допомоги значною мірою залежить від готовності фахівців медичної сфери до професійного розвитку, тобто самопізнання та самовдосконалення.

Аналіз психологічної літератури свідчить про підвищення в науці інтересу до вивчення проблем психологічних особливостей розвитку фахівців медичної сфери. Зарубіжними й українськими вченими вирішуються такі питання: теоретико-прикладні аспекти професійного становлення особистості (К. Абульханова-Славська, Е. Зеер, Є. Клімов, Т. Кудрявцев, Е. Симанюк, В. Шандріков); процес самовдосконалення, його вплив на ефективність професійної діяльності особистості (Н. Брагіна, О. Діденко, І. Донцова, Ю. Орлова, Л. Рувинський); професійний розвиток фахівців медичної сфери, їх професійна спрямованість (О. Горай, І. Кузнецова, О. Неловкіна-Берналь, Я. Цехмістер); професійна готовність фахівців медичної сфери (Г. Балл, О. Дубасенюк, Н. Кузьміна, Н. Побірченко); стан сформованості у фахівців медичної сфери готовності до професійного самовдосконалення (Л. Дуднікова, К. Соцький, І. Кагітіна, О. Шушляпін).

Великий внесок у розуміння психологічних проблем професійного розвитку особистості фахівця медичної сфери зробила Б. Ясько, яка запропонувала концепцію професійно-особистісного розвитку медика як суб'єкта діяльності. У її працях акцентується увага на тому, що включення суб'єкта медичної праці в процес безперервного професійного розвитку вимагає високого рівня особистісної активності. Чимало досліджень присвячено аналізу індивідуально-психологічних особливостей фахівців медичної сфери (В. Аверін, Є. Бондарев, Г. Караванов, В. Коршунова, С. Максименко, К. Платонов). Досліджувалися окремі аспекти розвитку фахівця медичної сфери у процесі виконання ним професійних обов'язків, а саме: проблеми психології взаємодії медика і хворого (Л. Бурлачук, І. Вольперт, М. Ельштейн, В. Ніколаєнко); особливості професійної діяльності медичних працівників (І. Вітенко, М. Кабанов); специфіка формування професійної компетентності (М. Тимофєєва, О. Юдіна), питання розвитку ціннісного ставлення до власного професіоналізму (М. Дьоміна).

Важливий теоретичний контекст для аналізу професійного розвитку фахівців медичної сфери становлять напрацювання В. Піскуна й І. Тилевича. Ними запропонована психограма фахівця медичної сфери, в якій обґрунтовуюся вимоги професії до людини, до її окремих психічних функцій і якостей. Психограма медичного працівника розкриває ті якості, які впливають на результативність діяльності медичного працівника.

Однак чимало аспектів професійного розвитку фахівців медичної сфери в теоретичному та методологічному плані недостатньо досліджені.

У науковій літературі накопичено значний теоретико-експериментальний матеріал щодо особливостей розвитку фахівців різних професійних сфер, схарактеризовано поняття «професійний розвиток», з'ясовано зміст і структуру професійного розвитку, проаналізовано умови, що впливають на динаміку й характер професійного розвитку. Водночас теоретико-методологічний аналіз праць показав, що поза увагою науковців залишається проблема психологічних особливостей професійного розвитку фахівців медичної сфери. Проблема професійного розвитку фахівців медичної сфери і досі залишається недостатньо дослідженою, особливо в умовах євроінтеграції національної медичної системи. Причинами порушення технологій надання кваліфікованої медичної допомоги, появи випадків із медичної практики, які мають несприятливий результат, невиконання фахівцями медичної сфери своїх професійних обов'язків зазвичай є низький рівень кваліфікації, зумовлений відсутністю певного рівня професіоналізму сучасного медика.

Фундаментальні та прикладні дослідження професійного розвитку фахівців медичної сфери повинні бути спрямовані на виявлення й обґрун-

тування психологічних особливостей формування професіоналізму сучасного медичного працівника. Вивчення психологічних особливостей надання кваліфікованої медичної допомоги у процесі професійної взаємодії в системі «медичний працівник – пацієнт» і з'ясування специфіки самореалізації у просторі професії дозволить визначити алгоритм формування мотивованості фахівців медичної сфери до безперервного професійного розвитку.

Мета статті – з'ясування особливостей і пошук можливих шляхів мотивованості фахівців медичної сфери до власного професійного самовдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Процес професійного розвитку фахівців медичної сфери передбачає свідому, цілеспрямовану, систематичну роботу над собою, зміст якої полягає у поглибленні фахових знань, розвитку якостей, умінь і здібностей, необхідних для ефективної професійної діяльності. Провідним структурним компонентом професійного розвитку фахівців медичної сфери є професійна самоосвіта, яка ґрунтується на мотивації засвоєння нових знань, формуванні нових вмінь і навичок, а також самовдосконаленні особистісних якостей, необхідних для успішного професійного зростання [1, с. 120]. Особлива роль у розвитку готовності фахівців медичної сфери до професійного зростання належить мотиваційному компоненту саморозвитку та самовідповідальності. Професійний розвиток фахівців медичної сфери стимулює до змін як у професійному процесі загалом, так і в особистості професіонала зокрема. Успішність професійного розвитку передбачає, що суб'єкт діяльності усвідомлює практичну значущість особистісно-професійного зростання [2, с. 16]. Фахівець медичної сфери має бути здатен осмислити важливість здобуття сучасних медичних знань, нового професійного досвіду, який іноді змушує відступитися від старого й звичного. Суспільство вимагає від фахівців медичної сфери, котрим довіряє життя і здоров'я своїх громадян, відмовитися від застарілих форм надання медичної допомоги. Доволі часто у ситуаціях надання медичної допомоги мотивувальним фактором професійного розвитку фахівців медичної сфери виступає власний прагматизм, тобто потреба у самовираженні, самореалізації, визнанні, самозабезпеченні та ін. Однак виникнення реальних проблем у складній, багатогранній і динамічній діяльності фахівців медичної сфери виводить професійний розвиток за рамки власного прагматизму. У сучасних умовах діяльності фахівців медичної сфери, їх професійний розвиток має бути результатом більш складного, ніж власний прагматизм, і результативно орієнтованого вибору. Відповідно, виникає задача аналізу й обґрунтування психологічних аспектів побудови

нової, орієнтованої на професійну результативність, моделі розвитку фахівця медичної сфери. Сучасного фахівця медичної сфери має вирізняти насамперед діяльна самосвідомість, тобто розуміння своїх професійних змін як суб'єктивно можливих і фахово значущих у процесі надання кваліфікованої медичної допомоги [3, с. 16].

Важливим критерієм суб'єктності фахівця медичної сфери є його спроможність до побудови власної моделі професійного розвитку, тобто наявність у нього власної системи професійного орієнтування, внутрішніх стимулів професійного розвитку. Професійна орієнтація щодо власного розвитку є складним психологічним утворенням особистості фахівця медичної сфери. З одного боку, маємо певні професійні ідеї та цінності, а з іншого – несвідомі або не зовсім усвідомлені мотиви і переваги, які фахівець медичної сфери переживає на емоційному рівні. Професійна орієнтація щодо власного розвитку зумовлює вибір напрямку та сфери фахового зростання. Можливість здійснення вибору залежить не тільки від сформованості фахівця медичної сфери, рівня його професіоналізму, медичної культури, а й від рівня та перспектив розвитку медичної сфери в країні. Вибір власної орієнтації професійного розвитку має не груповий, а індивідуальний характер. Він є можливим і доступним для фахівців медичної сфери з оптимальним співвідношенням Я-ідеального та Я-актуального, високим рівнем психологічного й професійного спрямування фахової активності.

Вибір напрямку та сфери власного професійного розвитку далеко не завжди є чітко визначеним і остаточним, це динамічний процес, який часто супроводжується сумнівами або пов'язаний із цілковитою дезорієнтацією фахівців медичної сфери. Загалом можна виділити три основні підходи до детермінації вибору напрямку власного професійного розвитку: ситуаційний, загальний та індивідуально-психологічний. Ситуаційний підхід базується на тому, що будь-яка діяльність фахівця медичної сфери є не що інше, як реакція на конкретну ситуацію надання медичної допомоги. Загальний підхід спрямований на аналіз взаємозалежності між шаблоном прийнятим та індивідуальним вибором надання медичної допомоги відповідно до того стану та рівня розвитку медичної сфери, в рамках яких працює фахівець медичної сфери. Індивідуально-психологічний підхід ґрунтується на тому, що в основі вибору напрямку професійного розвитку лежать особистісні психологічні якості та риси фахівця медичної сфери. Вибір напрямку професійного розвитку – не одноразова, одномоментна дія. Фактично такий вибір фахівець медичної сфери здійснює постійно, дещо його змінюючи, коригуючи. У процесі вибору орієнтації власного професійного розвитку фахівець медичної сфери часто ідентифікує свою діяльність із

певними видами надання медичної допомоги, на яку спрямовані його професійні дії [4, с. 88–89].

Під формуванням власної моделі професійного розвитку необхідно розуміти процес мобілізації знань, фізичних і особистісно-функціональних елементів діяльності фахівця медичної сфери. Становлення ідейних елементів професійного розвитку має дві сторони. Першою є розробка концепції й основних напрямів професійного зростання. Друга – входження суб'єкта в процес професійного зростання. Розробка концепції професійного розвитку має починатися з генерування (вироблення) та формулювання концептуальної ідеї (звідси і визначення ідейних елементів), що покликана забезпечити фахівцю медичної сфери професійне зростання. Розробка концептуальної ідеї професійного розвитку – це дуже важливий період у життєдіяльності фахівця медичної сфери, у ході якої проявляються його особистісно-професійні якості та здібності до професійної діяльності. Важливим є перетворення у свідомості фахівця медичної сфери концептуальної ідеї професійного розвитку в систему професійних цілей, які дозволяють концентрувати зусилля в одному напрямі, вони задають принципи для оцінки результатів медичної діяльності.

Особливий акцент у моделі професійного розвитку варто зробити на з'ясуванні зв'язку мотивів, цілей, засобів і результатів діяльності з особистісними особливостями фахівців медичної сфери [5, с. 58–60]. На підставі аналізу такого зв'язку можна виділити дві групи моделей. Перша описує взаємозв'язок показників діяльності й особистісних характеристик фахівця медичної сфери, а друга – його цільову стратегічну спрямованість. Стосовно першої моделі, то для фахівців медичної сфери характерні два зразки діяльності, пов'язані з особистісними особливостями. Перший – орієнтований на якість медичної діяльності. Вибір цього зразка зумовлений цілеспрямованістю фахівця медичної сфери і його орієнтацією на планування як на провідну функцію діяльності. Іншими словами, зразок, орієнтований на якість медичної діяльності, відображає такі індивідуальні особливості лікаря, як чіткість формулювання цілей і планування діяльності відповідно до цих цілей у поєднанні зі схильністю досягати мети, в т. ч. і довгострокової. Другий зразок діяльності фахівців медичної сфери пов'язаний зі швидким розвитком. Такий зразок призначений для забезпечення високих темпів розвитку фахівця медичної сфери. Фахівці медичної сфери, які надають перевагу цьому зразку, орієнтовані на схвалення своєї діяльності. Отже, вибір власного зразка орієнтації професійного розвитку значною мірою зумовлений особистісними характеристиками й індивідуальними особливостями фахівців медичної сфери [6, с. 625].

Досягнення високого рівня професійного розвитку фахівців медичної сфери є можливим внаслідком сформованості професійних інтересів, посилення професійних позицій, наявності професійного іміджу. Наявність професійних інтересів у фахівців медичної сфери обумовлює і багатоаспектність професійних установок, які породжують відповідальне ставлення до побудови власної моделі професійного розвитку [7, с. 35]. Відповідальне ставлення до власного професійного розвитку – це здатність і можливість фахівців медичної сфери свідомо, а отже, цілеспрямовано, добровільно дотримуватися вимог і вирішувати завдання власного вибору, досягаючи певного професійного результату.

Концептуальна модель професійного розвитку фахівців медичної сфери будується на включенні у власну діяльність інноваційної складової частини; передбачає зміну традиційних форм надання медичної допомоги; визначає сутність привабливості безперервного професійного розвитку. Професійний розвиток фахівців медичної сфери залежить не лише від рівня сформованості особи, ступеня професійної кваліфікації, а й від сприятливих умов середовища професійної діяльності; перспектив зміни наявних форм надання медичної допомоги; спроможності визначення шляхів власної професійної реалізації. Професійний розвиток фахівців медичної сфери має індивідуальний характер, де особистісна позиція суб'єкта діяльності виступає ядром структурної організації психологічної готовності до професійного розвитку і проявляється у формах вільного волевиявлення у процесі фахового зростання [8, с. 90–91].

Концептуальна модель професійного розвитку фахівців медичної сфери передбачає привабливість фахового зростання, його реалістичність і задоволеність ним, і включає професійне мислення, пов'язане з виділенням та оцінкою професійно важливих цілей і цінностей; аналітичну здатність до пошуку можливих шляхів професійного зростання; усвідомлення важливості попиту на кваліфіковану медичну допомогу.

Встановлення єдності професійно-орієнтованої діяльності та свідомості призводить до вироблення індивідуального стилю професійного розвитку [9, с. 17], який містить три психологічні компоненти: когнітивний (Я-концепція фахівця медичної сфери як системотвірної основи індивідуального функціонування у сфері надання медичних послуг), мотиваційний (індивідуальна модель професійної поведінки, що наповнює певним змістом систему мотивації досягнення та визначається уявленням фахівця медичної сфери про цілі досягнення успіху) та поведінковий (реалізація особистісних характеристик у професійній діяльності).

Наявність поряд із власними інтересами професійного розвитку, інтересів пацієнтів зумовила ту

обставину, що сьогодні будь-яке цивілізоване суспільство прагне пишатися успіхами діяльності фахівців медичної сфери. Але і кожен фахівець медичної сфери бажає пишатися своєю причетністю до втілення інноваційних ідей у сфері надання кваліфікованої медичної допомоги. У медицині як одній із форм прояву рівня розвитку суспільства дуже високо цінується професійний потенціал фахівця медичної сфери, прагнення до професійного розвитку, самореалізації та професійного самоствердження.

В умовах трансформаційних перетворень у суспільстві компоненти у тріаді «фахівець медичної сфери – медицина – пацієнт» набувають нових вагомих характеристик. Однак у силу інертності установок деяких фахівців медичної сфери, пов'язаних із визначенням професійної позиції, необхідність включення в ситуацію безперервного професійного розвитку не усвідомлюється чи сприймається як вимушена обставинами і не переходить із «пасиву» в «актив». Психологічні проблеми в процесі професійного розвитку фахівців медичної сфери в більшості випадків виглядають як реакція на об'єктивні професійні труднощі та зовнішні перешкоди. Кваліфікований фахівець медичної сфери повинен володіти унікальними здібностями, які дозволяють освоювати все нові й нові можливості надання медичної допомоги з врахуванням наслідків своєї діяльності. Фахівці медичної сфери мають бути мотивовані на безперервний професійний розвиток, впевнені у безпечності наслідків власного надання медичної допомоги. Обов'язковою якістю фахівця медичної сфери має бути здатність до самостійності прийняття професійних рішень і професійної відповідальності перед пацієнтами.

Отже, основними індикаторами мотивованості фахівців медичної сфери на власний професійний розвиток є прагнення використовувати у власній системі надання медичних послуг нові форми та методи роботи; гнучкість професійного мислення, тобто вміння фахівця медичної сфери оперативно реагувати на ситуацію надання кваліфікованої допомоги; постійне прагнення до професійного вдосконалення; безперервне професійне навчання через діяльність; загальне розуміння місії фахівця медичної сфери в забезпеченні якості життя сучасної людини.

Висновки. Найбільш продуктивним підходом до професійного розвитку фахівців медичної сфери є системодіяльна методологія з провідним положенням єдності свідомості і діяльності. Встановлення такої єдності є детермінуючим фактором зі створення системи надання кваліфікованої медичної допомоги. Мотивованість до професійного розвитку проявляється в усвідомленні фахівцями медичної сфери себе як невід'ємної й активної частини середовища надання кваліфікованої медичної допомоги. Концепція професійного розвитку фахівця медичної сфери заснована на визнанні цінності професійних змін. На рівні

фахівця медичної сфери як суб'єкта професійної діяльності це передбачає розвиток таких психологічних якостей, як особлива чутливість до професійних змін; готовність ризикувати і прийняття на себе відповідальності за власні результати надання медичної допомоги; самостійність суджень під час прийняття важливих професійних рішень; професійне мислення, пов'язане з виділенням та оцінкою професійно важливих цілей і цінностей.

Література:

1. Борисюк А. Психологічні особливості професійної діяльності лікаря. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2015. № 4. С. 118–121.
2. Дудікова Л.В. Формування готовності до професійного самовдосконалення в майбутніх лікарів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Вінниця. 2011. 20 с.
3. Галян А.І. Особистісні ресурси адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Луцьк, 2016. 23 с.
4. Сміла Н.В. Проблема формування та розвитку психологічної готовності майбутніх лікарів. *Формування сучасної концепції викладання природничих дисциплін в медичних освітніх закладах*. Харків, 2005. С. 88–89.
5. Підбуцька Н.В. Актуальні проблеми професійної підготовки сучасних фахівців. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. 2010. № 1. С. 58–63.
6. Філоненко М.М. Особливості процесів самосприйняття в професійному становленні. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць. Київ, 2008. Т. 10, 4.4. С. 623–627.
7. Мельник А. Деякі питання професійного розвитку фахівців медичного профілю у контексті сучасних інтеграційних процесів. *Вісник Львівського ун-ту. Сер. «Педагогіка»*. 2010. Вип. 26. С. 34–40.
8. Лазуренко О.О. Тенденції модернізації професійно-психологічної підготовки лікарів: компетентнісний підхід. *Психологічний часопис*. 2018. № 1 (11). С. 87–100.
9. Денисова О.В. Становление профессиональной идентичности медика в образовательном процессе вуза : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Екатеринбург, 2008. 25 с.

Измайлова Н. О. Психологический анализ профессионального развития специалистов медицинской сферы

В статье проанализированы особенности профессионального развития специалистов медицинской сферы. Осуществлен психологический анализ ведущих структурных компонентов профессионального развития специалистов медицинской сферы. Выяснено, что особая роль в развитии готовности специалистов медицинской сферы к профессиональному росту принадлежит мотивационному компоненту саморазвития и самоответственности. Доказано, что профессиональное развитие специалистов медицинской сферы стимулирует к изменениям как в профессиональном процессе в целом, так и в личности профессионала в частности. Определено, что современного специалиста медицинской сферы должно выделять, прежде всего, деятельностное самосознание, а именно понимание своих профессиональных изменений как субъективно возможных и профессионально значимых в процессе оказания квалифицированной медицинской помощи. Охарактеризовано особенности построения специалистами медицинской сферы собственной модели профессионального развития. Доказано, что особый акцент в модели профессионального развития стоит сделать на выяснении связи мотивов, целей, средств и результатов деятельности с личностными особенностями специалистов медицинской сферы.

Ключевые слова: развитие, успешная профессиональная деятельность, профессиональное становление, профессиональное будущее, специалисты медицинской сферы.

Izmailova N. O. Psychological analysis of professional development of specialists in the medical sphere

In the article the peculiarities of professional development of specialists in the medical sphere are grounded. In the article the peculiarities of professional development of specialists in the medical sphere are grounded. It was found out that a special role in developing the readiness of specialists in the medical sphere for professional growth belongs to the motivational component of self-development and self-responsibility. It has been proved that the professional development of specialists in the medical sphere stimulates both in the professional process in general and in the person of the professional in particular. It is determined that the modern specialist in the medical sphere should distinguish, first of all, the activity self-consciousness, that is, the understanding of their professional changes as subjectively possible and professionally relevant in the process of providing qualified medical aid. Characterized features of the construction of specialists in the medical sphere of their own model of professional development. It is proved that the special emphasis in the model of professional development should be made on clarifying the connection of motives, goals, means and results of activity with the personal characteristics of specialists in the medical sphere.

Key words: professional development, successful professional activity, professional formation, professional future, specialists in the medical sphere.

Н. М. Калькастарший викладач кафедри психології
Львівський державний університет внутрішніх справ**Н. С. Гриців**магістр психології
Львівський державний університет внутрішніх справ

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТІЛЕСНОСТІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СУЧАСНОЇ Б'ЮТИФІКАЦІЇ

У статті розглядаються поняття «тілесності», «образу тіла», «самоідентичності» та «б'ютифікації» як результату впливу сучасних тенденцій на зміну Я-образу особистості. Здійснюється комплексний аналіз впливу на людину соціально-диктованого самовираження в тілі, відповідно заданих шаблонів. Автори описують важливість позитивного ставлення особистості у формуванні процесу здорового сприйняття власного тілесного «Я» та його закономірної зміни на різних вікових етапах зі збереженням власної унікальної самоідентичності.

Ключові слова: тіло, тілесність, образ тіла, б'ютифікація, самоідентичність.

Постановка проблеми. Проблема взаємодії та включення соціальних норм у рамки людської тілесності, а також способи, за допомогою яких соціальне виражається в тілі людини, особливо актуальна в час стрімкого розвитку науки, медицини, новітніх технологій і пропагованого суспільством «культу краси і молодості», що в підсумку впливає на відчуття особистістю власної самобутності та ідентичності. Уявлення про красу, вік, форми тіла, вимога абсолютного тілесного здоров'я стають постійним запитом суспільства до індивіда. Вся сучасна культура починає формувати цей запит і вимагати його виконання від кожної окремої людини, і відповідно, навколо цього запиту до тілесності акумулюються вимоги сучасного суспільства.

Оскільки існування кожного індивіда має соціальний характер, поле розвитку в соціальній площині спрямоване на пошук власної самобутності. Особливий вплив сучасного суспільства спостерігається у тілесному самосприйнятті людини, що проявляється у певних вимогах до вигляду тіла та стандартів краси, наповненні його патернами поведінки, за якими соціум визначає людину, приймаючи чи відкидаючи її.

У філософській традиції, зокрема в екзистенційній філософській думці, тілесність розглядають як єдність «внутрішнього» та «зовнішнього» у людині. Так, екзистенціаліст М. Мерло-Понті визначає «тілесність» як ключове поняття, що є основою буття людини. Для нього тілесність виражає екзистенцію людини і людське в індивіді та становить один зі способів освоєння та сприйняття світу. На його думку, тілесність є результатом взаємопроникнення природної і культурної сфери, що характеризується самоспрямованістю на себе самого (чуттєва рефлексія). Проте в процесі самоставлення суб'єкт, аналізуючи свою відмінність від інших, поступово стає на шлях самовідчуження [3].

У наукових пошуках Е. Леїс, Г. Мерабшвілі, С. Пілецької «тіло» та «тілесність» розглядають через призму єдності біологічного та соціального.

Аналізуючи психологічні дослідження тілесності (О. Соколова, Р. Шонц), «тілесність» визначають виключно як певний ступінь розвитку самосвідомості особистості та становлення тілесної самоідентичності. Завдяки переживанню тілесних відчуттів формується тілесний досвід, що дає можливість індивіду володіти картиною світу як активному суб'єкту [6, с. 32].

У психоаналітичному напрямі кожна особа характеризується як чуттєво-тілесна істота, тому компонент тілесності є вагомим у психічному житті індивіда. За З. Фрейдом, тілесність є продовженням несвідомого, в якому відображаються психологічні проблеми індивіда та витіснені суперечності [11].

За К. Юнгом, тілесність включає в себе не тільки власне «Я», але і «Я-Інших», архетипи колективного несвідомого, що формуються в процесі інтеріоризації та ідентифікації.

У зарубіжній психології основними напрямками розуміння тілесності є вивчення «тіла» як носія певних символічних значень (С. Фішер), «тіло» як сховище власного Я і границя особистісного простору (М. Малер), «тіло» як об'єкт культури та її особливий образ.

У працях Л.С. Виготського «тілесність» описано через призму культурно-історичного розвитку індивіда в суспільстві. Включеність особи в соціальне середовище формує її тілесність під впливом різноманітних його факторів, впливає на кінцевий концепт тіла і програмує свою «тілесну поведінку». Опираючись на специфіку соціальних явищ, особа вибирає систему захисту від впливів, або ж навпаки – культивує ідеальний образ тіла, що реалізується через систему цілеспрямованого

формування фізичного іміджу відповідно до норм, вимог та очікувань соціуму.

Так, Д. Трунов вважає «тілесність» досвідом усвідомлення власного тіла, феноменальний досвід тілесного самобуття, а «тіло» є реальним фізичним об'єктом, репрезентація тіла у свідомості може не збігатися з реальним об'єктивним тілом [7].

Загалом тілесність є багатовимірним феноменом тілесної культури як свідомої діяльності індивіда, орієнтованої на створення тіла і культивування його здоров'я та краси як якісно нової характеристики.

Метою статті є аналіз науково-прикладних розвідок щодо формування тілесності крізь призму вимог сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Ключовий вплив і цінність феномену тілесності у сучасному суспільстві зумовлений розвитком особистості в системі соціальних знаків і подій, що створює конфігурацію т. зв. «культурного тіла». Тому у соціально-культурному контексті «тілесність» – це феноменальний досвід тілесного буття, досвід усвідомлення власного тіла [8].

Друга половина ХХ ст. ознаменувалася стрімким розвитком медичних технологій, нових клінічних практик та інших інновацій, що призвели до зміни концептуалізації тіла.

Першочергово тіло як біологічний субстрат «окультурюється» через включеність людини у суспільство. Тіло набуває ознак тілесності, що є морфофізіологічними ознаками людини, складає біологічну основу соціальної і психічної діяльності індивіда.

Людське тіло має схильність піддаватися трансформаціям із боку різних інстанцій – ідеологічних (соціальних, історичних, культурних), фізичних (бодібілдинг, шейпінг), медичних (естетична медицина), – під впливом яких відбувається коригування тіла людиною і формується новий модус сприйняття реальності.

Поступово тіло перестало розглядатися як щось незмінне, що має зразок для визначення відповідності нормі. У фокусі уваги опиняється не стільки тіло, скільки його потенційні конфігурації та можливості, а дискурс нормалізації й уніфікації замінюється на дискурс кастомізації та індивідуалізації. Вплив медицини зміщується з контролю над тілом і приведення до норми за допомогою технік медікалізації у сферу трансформації тіла за допомогою включення нових характеристик та ідентичностей.

Власне саме тіло, завдяки розширенню способів його модифікації, стає суспільною проблемою. Дійсно, можливості для радикальної зміни зовнішнього вигляду, фізичних кондицій, фізіологічних характеристик вже існують. Водночас зазначений прогрес провокує конфлікт всередині культурної системи між біомедичною ідеологією і моральними нормами суспільства, адже наука дозволяє більше втручатися в людський організм, що дестабілізує наші знання про те, чим є наше тіло, випереджаючи нашу здатність до мораль-

них суджень про те, як далеко наука може зайти в реконструкції людського тіла.

Таким чином, тіло є первинним субстратом, який піддається інкультурації, адже служить засобом зв'язку з реальністю життєвого світу людини і виражається в тілесності як джерелі, засобі та результаті управління процесами взаємодії зі світом за допомогою тіла. М. Фуко висловлювався про владу суспільства над тілом, через яку здійснюється контроль і формуються норми. Якщо людина дотримується норм, висловлюючи це через тілесність, то суспільство схвалює це і підтверджує прийняття людини.

Зрівнювання тілесності людини з вимогами культури, прийняття і вбудовування тілесності в рамки соціальних норм можуть дати людині почуття свого соціального існування. Суспільство вибудовує тілесні кордони, задає умови для певної форми існування. Взаємодія з соціумом і його схвалення дають людині гарантію і підтвердження власної людської природи, яке вона здійснює через дотримання норм, правил, знаків, що відображаються в тілі [6].

Соціум формує цілі інститути моди і краси, індустрію з виробництва засобів догляду за тілом, а в галузях охорони здоров'я з'являються й удосконалюються напрямки пластичної хірургії та естетичної медицини, здатні видозмінити «Я-образ» під відповідний шаблон, маючи в своєму арсеналі та постійно поповнюючи знання про анатомічну будову обличчя та патогенез старіння.

Допустимо і нормально, коли ці методи допомагають людям повернутися в стан психологічного і фізичного комфорту, підкреслюючи природну красу, підтримуючи здорове самопочуття. Проте суспільство дедалі менше зауважує стирання кордонів нав'язаного «правильного тілесного образу», де сучасна культура набуває тілесного характеру – відображається на тілі і робить його основою своїх маніпуляцій.

Тіло як поширений візуальний образ часто використовується в сучасній рекламі. Медіа, інтерпретуючи реальність, відображають не стільки реальність, скільки ідеологічні образи цієї реальності, але суб'єкт сприйняття приймає це навіть без аналізу. Тіло, з погляду феноменологічного підходу, розглядається як цілісна система, що взаємодіє зі світом, а світ взаємодіє з людиною за допомогою її тіла. Тому тіло виступає не лише як фізична субстанція, а й зумовлює будь-які форми взаємодії людини з реальністю.

Можна стверджувати, що людина приречена відчувати, сприймати, розуміти світ таким, яким дозволяє її тіло.

Конструювання сучасною людиною власного «Я-образу» поза соціальністю дедалі частіше стає все складнішим. Як наслідок, перетин площин суспільного й особистісного просторів породжують внутрішні суперечності та конфлікти особистості. Задля досягнення певної форми тілесного образу тілесність може стати кінцевою метою для

підтвердження входження в соціум і завоювання певного соціального середовища.

Прикладом можуть слугувати нав'язані ЗМІ культури унісексу, де відбувається розмивання тілесних відмінностей між чоловіком та жінкою, чи відповіддю чоловіків як протест на такі модні тенденції через посилення проявів маскуліності (носіння бороди, спорт, татуювання). Через перебування в ситуації постійної зміни орієнтирів та образів людина потрапляє під ризик втрати власної ідентичності та самобутності, як наслідок, вона починає конструювати віртуальні образи в соціальних мережах, відбувається підміна реального на віртуальне, яку згодом дуже віжко утвердити в площині реальної дійсності, що загрожує рядом психологічних проблем.

За допомогою «другого тіла» людина набуває іншого виміру, оскільки формування такої «порожньої сутності» у віртуальному просторі можна здійснити набагато простіше, адже в повсякденних практиках людина неминуче перебуває в рамках систем рольових відносин, випадання з яких приховує у собі явні ризики для життєдіяльності.

Соціальні мережі, побудовані на єдиних принципах, також стають ґрунтом для прийняття людиною образу, відірваного від її повсякденної реальної дійсності – диктатура зародження епохи симулякрів несе у собі загрозу втрати ідентичності та індивідуальності.

Основні труднощі виявляються в стрімкому нашаруванні та зміні норм сучасного суспільства. Результатом такого стрибкоподібного прийняття тілом норм стає повсюдна мімікрія і формування суспільством нових помилкових форм самоідентичності, яка стає мозаїчною: людина намагається вкоренити себе в структурі, але вона вкрай швидко розпадається. Суспільні орієнтири швидко розмиваються, ув'язнюючи людину у вакуумі. Виникає відчуття спустошеності, норми безликі і тиша суспільства, що за відсутності нової реальності стає суцільним відображенням копій і породжує лише негативні емоції. Якщо внутрішнє самопочуття збігається із зовнішніми суспільними запитами, породжується рівновага і справжність. Людина піддається впливам соціуму, одночасно сама здійснюючи впливи, реалізуючи свою внутрішню природу, шукаючи комфортні для себе норми, вибудовуючи межі.

Висновки. Уявлення про красу людського тіла, про процеси старіння і омолодження, про прийнятну поведінку та норми фізичного і духовного здоров'я людини не бувають незмінними. Ці уявлення схильні до процесу соціального конструювання і залежать від тимчасового, соціального, культурного, етнорелігійного та іншого контекстів. У людей дедалі частіше зустрічається переконання, що все можна коригувати, змінювати відповідно до зразків, нав'язаних масовою культурою. Сучасна одержимість здоров'ям і красою є спробою вийти за обмежені

кордони власного тіла. Однак ці межі існують, їх не можна скасувати, так само як і тимчасовість нашого існування.

Феномен тілесності відображає глибоку взаємозалежність соціального і біологічного (тіла) людини. Відбувається постійне активне вкраплення соціальності в форми тіла. Суспільство постійно висуває запити на тілесність певного типу, а через конструювання тілесності людина виконує суспільний запит і включає себе в соціум, стаючи його частиною і повноцінним учасником. Тілесність набуває рис зовнішнього вираження внутрішнього життя людини і стає повноправним екзистенціалом людського буття.

Суспільство через різні канали надходження інформації, більшою мірою медійні, нав'язує нові канони людської тілесності, що сприймаються індивідом як еталонні. Відбувається відчуження від власного тіла / тілесності, разом із чим змінюється особистісна, світоглядна установки та відбувається підміна цінностей.

Література:

1. Галашова Н.Б., Камарова Н.А., Черных Е.И. О подходах и методах исследования тела как визуального образа в рекламном тексте. *Вестник ТГПУ*. 2015. № 5. С. 196–199.
2. Кириленко Е.И. Архитектоника человеческого тела: культурно-символический аспект. *Вестник Томского гос. пед. у-та (TSPU Bulletin)*.
3. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия. Санкт-Петербург : Наука, 1999. 605 с.
4. Михель Д.В. Тело в западной культуре. Саратов : Научная книга, 2000. 171 с.
5. Мороз А.С. Зарождение «не-тела» в онлайн-коммуникациях: риски для российской молодежи. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/zarozhdenie-ne-tela-v-onlayn-kommunikatsiyah-riski-dlya-rossiyskoy-molodezhi>.
6. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. Москва : Изд-во МГУ, 1989. 216 с.
7. Трунов Д.Г. Феноменальные модусы телесного бытия. *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*. 2010. № 1. С. 20–24.
8. Тхостов А.Ш. Топология субъекта (опыт феноменологического исследования). *Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология*. № 2. С. 311–315.
9. Фадеева К.-М.О. Вимірювання специфічних конструктів тілесності у психології. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2013. №3 (20). С. 165–170.
10. Энциклопедия глубинной психологии / под ред. А.М. Боковой. Москва : Когито-Центр, 1998. 784 с.

Калька Н. Н., Грыцив Н. С. Трансформация телесности сквозь призму современной бьютификации

В статье рассматриваются понятия «телесности», «образа тела», «самоидентичности» и «бьютификации» как результат влияния современных тенденций на смену Я-образа личности. Осуществляется комплексный анализ влияния на человека социально-диктуемого самовыражения в теле согласно заданным шаблонам. Авторы описывают важность позитивного отношения личности в формировании процесса зрительного восприятия собственного телесного «Я» и его закономерного изменения на разных возрастных этапах с сохранением собственной уникальной самоидентичности.

Ключевые слова: тело, телесность, образ тела, бьютификация, самоидентичность.

Kalka N. M., Hrytsiv N. S. Transformation of corporeality for perfect look

The article deals with the concepts of “physicality”, “body image”, “self-identity” and “perfect look” as a result of the influence of modern tendencies on the change of the self-image of personality. A comprehensive analysis of the influence on the person of socially dictated self-expression in the body, correspondingly given patterns, and, as a result, the forging of true self-identity or its loss, is carried out on a person. The authors describe the importance of the positive attitude of the individual in shaping the process of a healthy perception of his own bodily “I” and his logical change at different age stages, with the preservation of his own unique identity.

Key words: body, corporeality, body image, perfect look, self-identity.

А. В. Колчигінакандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
Українська інженерно-педагогічна академія

МОТИВАЦІЯ ДОСЯГНЕННЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті на базі теоретико-методологічного аналізу виокремлено напрямки дослідження мотивації досягнення: співвідношення мотивації досягнення з критерієм якості діяльності та виявлення змінних, що визначають рівень, стійкість і специфіку мотивації досягнення. Розкрито сутність і визначено загальні положення всіх напрямків. Зроблено висновок, що такий конструкт, як мотивація досягнення, складається з безлічі факторів, і здобутки наукового осмислення цього феномену є значною базою сучасних психологічних праць. Закладено теоретико-методологічну базу мотивації досягнення. Окреслено напрями подальших наукових пошуків.

Ключові слова: мотивація, мотивація досягнення, мотивація досягнення успіху, мотивація уникнення невдач, внутрішня мотивація, зовнішня мотивація.

Постановка проблеми. Дослідження мотивації досягнення в сучасній психологічній науці належить до актуальних проблем психології, адже її визначають через співвіднесення з критерієм якості діяльності; така мотивація в практичній діяльності має не меншу роль у досягненні успіху, ніж розумові здібності. Мотив досягнення є надійним прогностичним параметром і сьогодні детально вивчається. Як діяльність досягнення можуть виступати інтелектуальна, спортивна, трудова діяльність, а також діяльність, спрямована на виховання дитини, допомогу іншим або придбання будь-яких соціальних умінь тощо.

Х. Хекхаузен визначав, що «проблеми психології мотивації виводять нас за традиційні рамки, що розділяють такі психічні процеси і функції, як сприйняття, пам'ять, мислення і здатність до навчання» [9, с. 92]. Мотивація досягнення, припускаючи вихід за «традиційні рамки», як специфічний вид мотивації людини, є складним конструктором і складається з безлічі факторів, що доцільно вивчити та проаналізувати для подальшого експериментального вивчення цього феномену.

Значна кількість досліджень охоплюють питання мотивації (Б. Ананьєв, В. Асєєв, О. Асмолов, Л. Божович, К. Вілюнас, Л. Виготський, В. Давидов, Б. Додонов, О. Леонтьєв, А. Маркова, Є. Ільїн, Д. Узнадзе, Х. Хекхаузен, М. Якобсон та ін.). Психологічні аспекти мотивації досягнення розкрито у наукових доробках Д. Аткінсона, Т. Гордєєвої, С. Занюка, М. Магомед-Емінова, Д. Макклелланда, Г. Мюррея, Х. Хекхаузена, Є. Скворчевської, К. Фоменко, О. Зайцевої та ін.

Г. Мюррей, включивши мотив досягнення в свій список потреб під ім'ям «потреби досягнення», описував цю потребу таким чином: «Справлятися з чимось важким. Справлятися з фізичними об'єктами, людьми чи ідеями, маніпулювати ними або

організовувати їх. Робити це настільки швидко та незалежно, наскільки це можливо. Долати перешкоди і досягати високого рівня. Перевершувати самого себе. Змагатися з іншими та перевершувати їх, Збільшувати свою самоповагу завдяки успішному застосуванню своїх здібностей» [8, с. 126]. Х. Хекхаузен, аналізуючи мотивацію досягнення, концентрував свою увагу на такому типі взаємодії особистості з навколишнім середовищем, що включає в себе ідею досягнення [8, с. 17].

Т.О. Гордєєва підкреслює, що мотивація досягнення є складним конструктором і складається з факторів, що базуються на такі блоки, як: мотиваційно-регуляційний, цільовий, інтенціональний, «реакція на невдачу», «зусилля». Мотиваційно-регуляційний блок відповідає за те, чому людина взагалі щось робить, а не робить щось інше. Цільовий блок відповідає за те, які цілі людина собі ставить, наскільки вони конкретні, складні, ясні, близькі. Інтенціональний блок відповідає за планування дій для досягнення мети, це свідоме прагнення досягти і вибір засобів, необхідних для досягнення. Блок «реакція на невдачу» – реагування на ситуацію перешкоди та невдачі, блок «зусилля» відповідає за динамічну та змістовну характеристику активності, за інтенсивність діяльності, готовність виконує її безперервно, за її тривалість [2, с. 5].

У традиційних теоріях мотивації досягнення концентрують увагу на двох основних аспектах: мотивації досягнення успіху та мотивації уникнення невдач. У сучасних теоретичних дослідженнях мотив досягнення успіху відносять до загальних мотивів, які також включають мотив влади, мотиви афіліації, внутрішні мотиви та зовнішні мотиви. Загальні мотиви спонукають людину до дій, спрямовують її поведінку в будь-якій діяльності, в усіх сферах життя [3, с. 175].

Отже, вагомі здобутки наукового осмислення мотивації досягнення є значною базою сучасних психологічних досліджень.

Метою дослідження є реалізація теоретико-методологічного аналізу мотивації досягнення в ракурсі відокремлення напрямків її вивчення.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічний аналіз дозволив визначити такі змістові складники опису та досліджень мотивації досягнення. По-перше, мотивацію досягнення співвідносять із критерієм якості діяльності, мотивація досягнення визначає якість виконання значущих для особистості завдань (Д. Аткінсон, Д. Макклелланд, Б. Вайнер, Х. Хекхаузен, Е. Десі, Р. Райан, Т.В. Большакова, А.М. Большакова, А.В. Колчигіна).

Д. Аткінсон і Д. Макклелланд визначають мотивацію досягнення через співвіднесення з критерієм якості діяльності. Визначено, що мотивація досягнення більше властива представникам середнього класу, ніж вищого та нижчого. Люди, які мотивуються успіхом, краще справляються з завданнями, краще про них пам'ятають, схильні брати нові завдання. Індивід ставить собі середньо складні цілі та домагається успіху, у класичному розумінні мотивації досягнення Д. Аткінсоном [7, с. 175].

Дослідження каузальних атрибутів Б. Вайнера внесли вагомий внесок у вивчення мотивації досягнення. Б. Вайнер у своїх дослідженнях вирішував питання, чому одні люди домагаються успіху, а інші – ні. Він увів два основні параметри, за якими люди визначають причини тих чи інших успіхів і невдач у своїй діяльності. Ці параметри являються моделлю каузальної атрибуції Б. Вайнера: зовнішня або внутрішня щодо людини причина (вплив інших, власні зусилля), стабільність або не є стабільність причини (фактор зусиль або удачі – незалежно від його локалізації є нестабільними, а фактор здібностей і складність завдання стабільними) [9, с. 143].

Мотивація досягнення визначається Х. Хекхаузенем як спроба збільшити або зберегти максимально високими здібності людини до всіх видів діяльності, до яких можуть бути застосовані критерії успішності та де виконання подібної діяльності може, отже, призвести або до успіху, або до невдачі. Мотивації досягнення характерний постійний перегляд цілей на думку Х. Хекхаузена. Ще однією характеристикою мотивації досягнення є постійне повернення до перерваного завданням, до чогось перш залишеному, відновлення основної спрямованості дій. Так, створюються складні і довготривалі структури діяльності. Планування стає необхідним для досягнення упорядкованої послідовності і функціональної організації ланцюга дій. Цей охват ряду дій відрізняє мотивацію досягнення від безлічі інших мотивів [9, с. 201].

Е. Десі та Р. Райан показують в аналізі мотивації досягнення значимість потреб людини. У своїй

теорії самодетермінації вони описують зовнішню та внутрішню мотивацію. Зовнішня мотивація – це коли діяльність, яку виконує людина, служить не метою, а засобом для якоїсь іншої мети або діяльності, або коли людина виконує під дією зовнішнього контролю, а саме заохочень чи покарань. Внутрішня мотивація – це коли людина робить щось, просто тому що це йому цікаво. Експериментально було показано, що нагорода зменшує інтерес до діяльності, тобто зовнішня мотивація негативно позначається на внутрішній [8, с. 10].

Т.В. Большакова й А.М. Большакова визначили, що для студентів із високим рівнем мотивації досягнення притаманна більш позитивна система очікувань до себе, а для студентів із домінуванням мотиваційної тенденції на уникнення невдач притаманне негативне ставлення до себе як до майбутніх професіоналів із такими особливостями сприйняття досягнень у професійній сфері і ставлення до себе як до фахівців [1, с. 82].

У наших попередніх дослідженнях, вивчаючи ціннісну перевагу мотивів успіху студентів-психологів із різним ступенем потреби в досягненні, ми визначили, що студенти з більш вираженою потребою в досягненні орієнтовані в навчальній діяльності на досягнення власного результату, мають більш позитивне емоційне піднесення в навчальній діяльності, переживання почуття задоволеності, на базі якого формуються нові, більш сильні мотиви діяльності, ніж у студентів-психологів із менш вираженою потребою в досягненні [6, с. 134]. Тобто, емпіричне дослідження проводилось на базі першого напрямку визначення мотивації досягнення, що визначає якість виконання значущих для особистості завдань.

Продовжуючи аналіз цього напрямку, зазначимо, що в дослідженні ролі мотивації досягнення в контексті навчального стресу ми виявили, що студенти, в яких проявляється прагнення до успіху, більш емоційно стійкі, тобто при зростанні мотиваційного потенціалу досягнення зменшується емоційна нестійкість та невпевненість в собі, а при уникненні невдач навпаки збільшується. Студенти, орієнтовані на успіх, більш захищені в процесі навчальної діяльності під час впливу навчального стресу, ніж студенти з помірною мотивацією досягнення та мотивацією уникнення невдач [5, с. 28].

По-друге, розглядають безліч змінних, що виявляють рівень, стійкість і специфіку мотивації досягнення (Дж. Роттер, М. Селігман, Е. Скіннер, К. Двек, А. Бандура).

Дж. Роттер ввів поняття «локусу контролю», що описувало, з якого джерела людина приписує пов'язані з нею події, зовнішньому – «екстернальний локус», і внутрішньому – «інтернальний локус». Найбільш вдалим вважається, коли людина приписує успіхи собі, а невдачі – зовніш-

нім силам. Тобто, він визначав дослідження когнітивних детермінант поведінки досягнення успіху, але зв'язок між показниками локусу контролю та мотивацією досягнення (а також самими досягненнями, наприклад, у навчальній діяльності) також не була підтверджена. Було показано, зокрема, що й індивіди з високими показниками з внутрішнього контролю, й індивіди з високою мотивацією досягнення вибирають завдання середньої складності, але перші, на відміну від інших, з готовністю вибирають і легкі завдання [4, с. 315].

М. Селігман сформулював поняття вивченої безпорадності та ввів поняття песимістичного й оптимістичного пояснювального стилю. Він доказував, що виходячи з того, як саме людина визначає причини, що спіткають до невдач або досягнення успіхів, можна впевнено прогнозувати її поведінку. М. Селігман і його колеги показали, що люди з оптимістичним стилем добиваються великих успіхів і вчать швидше [8, с. 410].

Е. Скіннер досліджувала взаємозв'язок сприйманого контролю та мотивації досягнення. Коли людина вірить, що володіє контролем над важливими результатами, то ініціює поведінку, проявляє зусилля і наполегливість, пробує різні стратегії, поводить активно. У випадку, якщо людина вірить, що контролю немає, вона стає пасивною, безпорадною і легко кидає розпочате. Коли рівень контролю високий, людина концентрується на діяльності, втягується в неї, переживає свою компетентність, що призводить до постановки нових, складних, ще незнайомих завдань, на межі її можливостей, що в підсумку призводить до її зростання, якщо рівень контролю низький, людина відволікається від виконання діяльності, уникає важких завдань, відхиляє можливості та пропозиції попрацювати. Найбільш важливе значення ці уявлення мають при постановці нових цілей та інтерпретації вже отриманих результатів діяльності [7, с. 430].

К. Двек у своїй концепції зв'язала обидві форми мотивації досягнення з двома суб'єктивними теоріями інтелекту, тобто з різницею індивідуальних диспозицій. Ті, хто вважають інтелект незмінним, прагнуть досягнути високих результатів, щоб отримати високу оцінку. Ті ж, хто вважає, що інтелект піддається розвитку, прагнуть освоювати нові види діяльності та вчитися виконувати нові завдання незалежно від того, чи вважаються вони дуже обдарованими чи ні [8, с. 242].

А. Бандура, аналізуючи мотивацію досягнення, припустив, що ключовим фактором є не просто віра в досягнення успіху або надія на успіх чи привабливість мети, а віра в те, що людина здатна здійснити діяльність, яка може привести до бажаного результату. Відокремлене ним поняття «самоефективність» не зводиться до навичок або здібностей людини, а зводиться до того, що вона

про них думає, наскільки компетентною себе відчуває в процесі діяльності. А. Бандура підкреслює, що самоефективність стосується майбутнього, а не минулого, це прогноз, що показує оцінку своєї компетентності, а не є особовою межею або диспозицією. Теорія самоефективності прогнозує, що люди будуть брати участь у ситуаціях, із якими, як вони вважають, можуть впоратися, та будуть уникати ситуацій, із якими вони впоратися не можуть [4, с. 285].

У деяких сучасних зарубіжних дослідженнях зазначають, що науковці повинні більш працювати над взаємозв'язками між досягненнями цінностей, орієнтаціями на цілі, інтересу та компетентністю, ефективністю в діяльності, що окреслює додаткові змінні [10, с. 35].

Висновки. Таким чином, сьогодні існує значна кількість досліджень, що висвітлюють розуміння феномену мотивації досягнення. Цей конструкт складається з безлічі факторів, і здобутки наукового осмислення мотивації досягнення є значною базою сучасних психологічних праць.

Провівши теоретико-методологічний аналіз, що дозволив визначити складові частини розуміння мотивації досягнення, зазначимо, що феномен мотивації досягнення співвідносять із критерієм якості діяльності, мотивація досягнення визначає якість виконання значущих для особистості завдань. З іншого боку, розглядають значну кількість змінних, що виявляють рівень, стійкість і специфіку мотивації досягнення. Звичайно, обидва напрями є умовними та взаємодоповнюють один одного для більш детального розкриття досліджуваної проблематики, але ці дані необхідні для подальших емпіричних досліджень мотивації досягнення. Для обґрунтування цих напрямів відокремлені результати теоретичних і практичних досліджень. Отримані результати теоретико-методологічного аналізу вказують на те, що мотивацію досягнення необхідно досліджувати в різних аспектах.

Література:

1. Большакова Т.В., Большакова А.М. Професійні самоекспектації та мотивація досягнення студентів музично-виконавських спеціалізацій. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Вип. 5. Т. 2. С. 77–82.
2. Гордеева Т.О. Психология мотивации достижения : учебное пособие. Москва : Смысл, 2006. 336 с.
3. Зайцева О.О. Теоретичне обґрунтування змістової моделі мотиваційних чинників метакогнітивної активності студентів та методи їх вивчення. *Харківський осінній марафон психотехнологій* : матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 28 жовт. 2018 р. Харків, 2018. С. 174–176.
4. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 512 с.

5. Колчигіна А.В. Роль мотивації досягнення в контексті навчального стресу. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 6. Т. 2. С. 23–28.
6. Колчигіна А.В. Ціннісна перевага мотивів успіху студентів-психологів з різним ступенем потреби в досягненні. *Науковий огляд*. 2016. № 10 (31). С. 126–134.
7. Макклелланд Д. Мотивация человека : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 672 с.
8. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Санкт-Петербург : Питер; Москва : Смысл, 2003. 860 с.
9. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения : учебное пособие. Санкт-Петербург : Речь, 2001. 240 с.
10. Wigfield, A. and J. Cambria. Students' achievement values, goal orientations, and interest: Definitions, development, and relations to achievement outcomes. *Developmental Review*. 2010. Vol. 30/1. P. 1–35.

Колчигина А. В. Мотивация достижения: теоретико-методологический анализ

В статье на базе теоретико-методологического анализа выделены направления исследования мотивации достижения: соотношение мотивации достижения и критерия качества деятельности и выявление переменных, определяющих уровень, устойчивость и специфику мотивации достижения. Раскрыта сущность и указано общее положение всех направлений. Сделан вывод, что такой конструкт, как мотивация достижения, состоит из множества факторов, и достижения научного осмысления данного феномена является значительной базой современных психологических работ. Заложена теоретико-методологическая база мотивации достижения. Определены направления дальнейших научных поисков.

Ключевые слова: мотивация, мотивация достижения, мотивация достижения успеха, мотивация избегания неудач, внутренняя мотивация, внешняя мотивация.

Kolchyhina A. V. Achievement motivation: theoretical and methodological analysis

The article is based on theoretical and methodological analysis, the research directions of achievement motivation are highlighted: the ratio of achievement motivation to the criterion of quality of activity and the identification of variables determining the level, stability and specificity of achievement motivation. The essence was disclosed and listed initial positions of all directions. It is concluded that achievement motivation consists of many factors, and the achievement of scientific understanding of this phenomenon is a significant base of modern psychological work. The theoretical and methodological basis of achievement motivation was laid. And directions for further scientific research was identified.

Key words: motivation, achievement motivation, motivation for success, motivation of avoiding failure, intrinsic motivation, extrinsic motivation.

ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

У статті аналізується сутність ресурсного підходу до особистості та роль психологічних ресурсів у діяльності соціального працівника. Розглянуто теоретичні підходи до вивчення ресурсів особистості, інтегральні чинники, що контролюють та організують розподіл, інвестиції, втрату та придбання ресурсів. Охарактеризовано якості, які складають специфічний зміст психологічного ресурсу людини. Зазначено, що особистісно-професійні якості є «ресурсами компетентності» для фахівців соціальної роботи.

Ключові слова: ресурсний підхід, психологічний ресурс особистості, ресурсні концепції, соціальний працівник.

Постановка проблеми. Соціальна робота є однією з професій т. зв. «вищого типу», чиї умови праці пов'язані з когнітивною складністю міжособистісного спілкування, постійною новизною професійних ситуацій, із високою психологічною напруженістю через «специфічні емоції». Досвідчені фахівці-практики особливо зауважують необхідність для ефективної діяльності соціального працівника таких особистісних якостей, що забезпечують протидію психологічним перевантаженням, не занурюючись у стан стресу, здійснюють опір професійній деформації або стану «емоційного вигорання». Оскільки особистість є багатовимірним, багатогранним і неоднозначним утворенням, що характеризується цілісністю, в сучасній психологічній науці особливої актуальності набуває перехід від вивчення якостей стресостійкості фахівців до аналізу психологічних ресурсів як конструктивного начала особистості, що дозволяє долати важкі життєві ситуації, зокрема професійні.

Теоретико-методологічні засади ресурсного підходу в психології сформульовано зарубіжними авторами, ще Е. Фромм окреслив фундаментальні стани людського духу, що дозволяють опиратися патогенним тенденціям у суспільстві – надію, віру, любов і стійкість. Ключові зарубіжні теорії ресурсів особистості належать А. Бандурі (поняття самоефективності), Д. Навону й Д. Гоферу, що досліджують когнітивні ресурси системи обробки інформації, Д. Канеману з концепцією уваги як єдиного ресурсу тощо. Найбільш згадуваними є теорія консервації ресурсів С. Хобфолла, концепція життєстійкості С. Мадді та дослідження ресурсів копінг-поведінки Р. Лазаруса та С. Фолькман. Активно використовуються ідеї ресурсного підходу в працях дослідницької групи під керівництвом Д.О. Леонтьєва, що розробляють феноменологію поняття «особистісний потенціал», його складники та форми прояву: вивчення оптимізму,

самодетермінації, самоефективності, рефлексії як психологічні ресурси особистості (Т.О. Гордеева, О.Е. Дергачова, Є.Н. Осін та ін.). Інший напрям досліджень психологічних ресурсів представлений роботами, у яких особистісний ресурс розглядається як загальна властивість людини адаптуватися до різноманітних життєвих обставин: концепція особистісного адаптаційного потенціалу А.Г. Маклакова та його трансформації в особистісний адаптаційний синдром під час екстремальних професійних обставин (С.Т. Посохова). У межах розвитку когнітивного підходу, в якому важливим ресурсом особистості є інтелектуальні якості та здібності, М.О. Холодна визначає поняття ментального ресурсу особистості. Проте загалом у російській психології є тенденція будь-які індивідуально-психологічні якості особистості розглядати як психологічні ресурси, що нівелює специфіку цього феномену й обмежує можливість для прикладних та емпіричних досліджень, зокрема досліджень суб'єкта професійної діяльності. Водночас в українській психології останнього десятиріччя є небагато наукових доробків ресурсів особистості. Серед статей, присвячених цій проблемі, можна відзначити дослідження О.С. Штепоу ресурсності особистості, її структури, механізмів, методів діагностики та стратегій розвитку. У зв'язку з цим поняття психологічного ресурсу особистості потребує концептуалізації, узагальнення та подальшої розробки методичного інструментарію досліджень, зокрема в професійній діяльності фахівців соціальної сфери. Тому **мета статті** – охарактеризувати психологічні ресурси особистості фахівців соціальної роботи.

Виклад основного матеріалу. Виникнувши в сфері моделювання процесів виробництва й споживання в економічних системах, ресурсний підхід поширився на психологічні дослідження, що дозволило розглядати особистість у більш

широкому контексті взаємодії індивіда, що розвивається, зі світом, що змінюється [6]. Головна ідея ресурсного підходу полягає в тому, що між особистістю та навколишнім світом існують обмінні відносини, які спостерігаються не тільки на зовнішньому результативному рівні діяльності, але й на всіх рівнях психічних явищ, від відчуттів і перцепції до інтелектуальних, емоційно-вольових й особистісних якостей суб'єкта діяльності, а також на рівні соціально-психологічних феноменів. На думку Т.П. Зінченко, поняття обмінних відносин знімає проблему обмеженості психологічних і психофізіологічних можливостей людини та дозволяє зіставити характеристики якості діяльності з виникаючими в процесі трудової діяльності функціональними станами та суб'єктивними переживаннями, що супроводжують трудовий процес [4].

Широке розповсюдження отримала теорія консервації (або збереження) ресурсів (COR-теорія) С. Хобфолла [16]. Ресурси, за визначенням С. Хобфолла, – це об'єкти, особистісні якості, обставини або види активності, що є цінністю для індивіда або засобом для досягнення важливих цілей. Основним принципом моделі є твердження, що люди прагнуть зберігати, захищати й будувати ресурси й уникають потенційної або фактичної втрати цінних ресурсів. Ресурси мають інструментальне значення для людей або символічну цінність, оскільки допомагають людині усвідомити свою ідентичність. COR-теорія передбачає, що люди прагнуть збагачувати або мінімізувати втрату ресурсів, інвестувати стосунки любові та прихильності, свій час та енергію в нові ресурси. Модель збереження ресурсів розглядає чотири види ресурсів: об'єктивні ресурси, соціальні ресурси (вік, соціальний стан), особистісні характеристики (ресурси стресостійкості) й енергетичні ресурси (час, гроші, знання). Всі види ресурсів пов'язані між собою і в залежать один від одного, відсутність або втрата одного ресурсу може бути компенсована наявністю або придбанням іншого.

Виходячи з концепції множинності ресурсів, на підставі вивчення праць зарубіжних авторів, В.О. Бодров формулює ряд загальних постулатів концепції психологічних ресурсів [1]:

- особистісний ресурс – це певна кількість можливостей людини щодо перетворення енергії та інформації в будь-який момент;
- діяльність особистості характеризується кількістю використаних ресурсів та ефективністю їхнього застосування;
- трудове завдання в конкретний момент визначається співвідношенням низки параметрів об'єктивної інформації та суб'єктивних якостей людини (професійні здібності, складність, значущість інформації тощо), що зумовлює ресурсозабезпеченість діяльності.

Ідеї ресурсного підходу знайшли відображення в ресурсних моделях стресу, копінг-поведінки, психологічного здоров'я людини, психологічної допомоги фахівцям, схильним до вигорання, тощо.

Згідно з аналізом Т.Ю. Іванової з колегами [5], нині існує низка ресурсних концепцій, в межах яких передбачається існування інтегральної або системної особистісної характеристики, яка контролює й організовує розподіл, інвестиції, втрату та придбання ресурсів, специфічного чинника вищого порядку, що опосередковує регулятивні процеси, виступаючи потенціалом саморегуляції та самодетермінації особистості.

Наприклад, як інтегральний конструкт особистісних ресурсів розглядається базове самооцінювання. Складниками базового самооцінювання є такі особистісні характеристики, як: локус контролю, емоційна стабільність, самоефективність і самооцінка. Такі особистісні характеристики переважно розглядаються як чинники готовності до діяльності в складних нестандартних обставинах або впливаючих на характер професійної діяльності.

У контексті організаційної психології та психології професійної діяльності використовується поняття психологічного капіталу. Оцінка психологічних ресурсів персоналу здійснюється за такими критеріями: 1) впевненість у собі, або самоефективність, яка дозволяє докладати необхідних зусиль для рішення складного завдання; 2) оптимізм як позитивна атрибуція поточних і майбутніх успіхів; 3) надія як завзятість у прагненні до мети разом зі здатністю змінювати шляхи, що до неї ведуть; 4) резиліентність як стійкість до впливу несприятливих обставин.

Для позначення особливого духовного, смислового, власне особистісного базового виміру особистості Д.О. Леонтьєв вводить поняття особистісного потенціалу як «інтегральна системна характеристика індивідуально-психологічних особливостей особистості, що лежить в основі здатності особистості виходити зі стійких внутрішніх критеріїв й орієнтирів у своїй життєдіяльності та зберігати стабільність смислових орієнтацій і ефективність діяльності на тлі тиску зовнішніх умов, що змінюються» [8, с. 8]. Особистісні ресурси Д.О. Леонтьєв розділяє на чотири групи: психологічні ресурси стійкості (ціннісно-символічні ресурси, задоволеність життям, базові переконання та ін.), психологічні ресурси саморегуляції (локус контролю, самоефективність, толерантність до невизначеності, схильність до ризику, рефлексія тощо), мотиваційні ресурси (мотивація досягнення), інструментальні ресурси (здібності, навички та компетенції, стереотипні тактики реагування на ситуацію). Автор зазначає, що якості оптимізму та життєстійкості одночасно є ресурсами стійкості та ресурсами саморегуляції.

Поняття «ресурсність особистості» і О.С. Штепа [15] визначає як здатність особистості актуалізувати власні ресурси з метою саморозвитку й надання підтримки іншим, оперувати власними ресурсами, а саме: вичерпувати їх, поповнювати, відновлювати, використовувати, приймати, вкладати, накопичувати, зберігати тощо. На основі аналізу результатів емпіричного дослідження автор дійшла висновку про різну феноменологічну структуру персональних і психологічних ресурсів. Поняття персональних ресурсів більш широке, персональні ресурси містять матеріальні та нематеріальні резерви людини, що дають їй змогу почуватися дієздатною та долати стреси. Психологічні ресурси є унікальними якостями особистості, їхній зміст розкривається в часовій спрямованості, зокрема як важливий досвід минулого, стан впевненості у собі у теперішньому, стратегія саморозвитку, спрямовану у майбутнє. Як компоненти ресурсності О.С. Штепа [14] зазначає: уміння оперувати ресурсами, оновлювати та використовувати власні ресурси; базові особистісно-екзистенційні ресурси (доброта до людей, допомога іншим, віра у добро, відповідальність, любов); «ресурси компетентності» (успіх, самореалізація у професії, творчість). Якості рефлексії та самоздійснення, само детермінації в концепції О.С. Штепи виступають метарівнем актуалізації ресурсів.

Проте більш вдало відбиває сутність феномену особистісних ресурсів підхід, у якому психологічні ресурси постають складною системою рис, що опосередковують успішність освоєння й виконання діяльності та є регуляторами психічної напруженості й рівня опору життєвим обставинам, зокрема екстремальним. До таких якостей, які складають специфічний зміст психологічних ресурсів особистості, належать якості життєстійкості, почуття пов'язаності, оптимізм, самооцінка, самоефективність, толерантність до невизначеності, самоконтролю [5].

Активно досліджується в останні роки життєстійкість особистості як уміння людини ефективно існувати всупереч життєвим перешкодам і труднощам. Поняття визначено С.Р. Мадді в контексті його ресурсної концепції особистості. Вчений вважає що високі резерви опору стресу зумовлені особливою особистісною диспозицією – якістю життєстійкості («hardiness»), яка зумовлює здатність людини конструктивно пристосовуватися до життєвих умов і долати щоденні труднощі та такі, що мають параекстремальний та екстремальний характер. Життєстійкість складається з трьох відносно автономних компонентів: залученості, контролю та прийняття ризику. Життєстійкість опосередковується такими чинниками, як типологічні особливості, вік, професія, соціальний статус і проявляється в особливостях свідомої саморегуляції, успішності подолання стресових ситуацій, реалізації своєї життєвої програми [12].

Проте, як свідчить аналіз досліджень, слід розрізняти поняття «життєстійкість» і «життєздатність», яке є більш широким за змістом і позначає загальносистемну, інтегративну, творчу характеристику, яка характеризує в життєвий потенціал особистості як системи, що саморозвивається [11]. А.О. Нестерова визначає життєздатність особистості як спроможність суб'єкта усвідомити та використовувати свої внутрішні й зовнішні ресурси, які сприяють ефективному опору труднощам і чинникам депривації через стратегії, які детермінують благополуччя, соціальне здоров'я, особистісне зростання й навички конструктивного подолання важких життєвих ситуацій. Життєздатність, як зазначає А.В. Махнач, слід розглядати як узагальнюючий термін для таких психологічних ресурсів, як самоефективність, наполегливість, подолання й адаптація, внутрішній локус контролю, духовність, сімейні або соціальні взаємини. Такі характеристики належать до індивідуально-особистісного контексту, контексту відносин, суспільства та культури, що разом формують і підтримують життєздатність людини [10]. Характерною особливістю сучасного наукового розгляду життєздатності є тенденція до розширення контекстів, у яких поняття розглядається під впливом значних політичних, соціальних та економічних трансформацій і глобалізаційних процесів суспільства.

Значно менше використовується в сучасних психологічних дослідженнях термін «резильєнтність», переважно через складнощі диференціювання від поняття життєстійкості в англійській, російсько- та українськомовній літературі. На думку авторів [7; 13], резильєнтність – це не стала риса характеру, а процес, функція контексту, культурних відмінностей та динаміки наявної ситуації. Поняття резильєнтності за своєю сутністю є феноменологічним і позначає наявні результати, отже, може виступати як категорія, що узагальнює різні аспекти й рівні відновлення людини під час стресу.

Спираючись на положення теорії адаптації та концепції функціонального стану, О.Г. Маклаков вважає адаптаційні здатності важливими особистісними ресурсами. На думку автора, людина має певні особистісні характеристики, що зумовлюють його адаптаційні можливості та складають інтегральну характеристику – особистісний адаптаційний потенціал. До якостей особистісного адаптаційного потенціалу належать індивідуально-психологічні якості (нервово-психічна стійкість і толерантність до стресу; самооцінка особистості, що є ядром саморегуляції; відчуття соціальної підтримки, особистісна референтність людини) та соціально-психологічні якості особистості (рівень конфліктності особистості; досвід соціального спілкування; моральність, орієнтація на соціальні норми й правила поведінки; орієнтація на дотримання вимог колективу). Отже, стає можливим диференціювати людей за ступе-

нем стійкості до різноманітних стресорів і передбачати ефективність діяльності людини в складній життєвій ситуації [9].

Крім того, безперечно, одним із найбільш згадуваних специфічних якостей, що складають особистісний ресурс людини, є стратегії подолання складних життєвих ситуацій або копінг-стратегії. Більшість науковців погоджуються, що копінг-поведінка є індивідуальним способом взаємодії з ситуацією, виконує функцію долаття та виявляється на поведінковому рівні [8; 3]. Копінг-поведінка, на відміну від захисної, є усвідомленою, копінг-стратегії формуються під час особистісного становлення під впливом сімейного виховання, життєвого досвіду, соціальної взаємодії з оточенням, соціокультурних чинників суспільства тощо. Існує кілька класифікацій копінг-стратегій, які використовує людина, долаючи стрес, проте найбільш вживаним є виокремлення проблемно-орієнтованого, емоційно-орієнтованого копіngu та стратегії пошуку соціальної підтримки. Відповідно до критерію адаптивності визначають продуктивність застосування певних стратегій копіngu. Останніми роками досліджуються зв'язки копіngu із задоволеністю життям, адаптацією до життєвих умов, особливості копінг-стратегій фахівців професій, пов'язаних із ризиком, медичних, педагогічних працівників, психологів тощо. Проте, незважаючи на велику кількість емпіричних розвідок, місце копінг-стратегій у дослідженнях психологічного ресурсу особистості залишається остаточно не визначеним.

Аналізуючи специфічний зміст психологічних ресурсів особистості, можна зробити висновок, що якості психологічної ресурсності є чинниками ситуаційної та стратегічної адаптації, самореалізації, професійної продуктивності фахівців соціальної роботи. Структура особистісно-професійної компетентності соціального працівника змістовно представлена такими компетенціями, як комунікативні й організаційні навички, стресостійкість, здатність до самоорганізації та самоконтролю, сформовані ціннісні настанови, гуманістична спрямованість особистості, емпатичні якості особистості, особистісна толерантність, професійна рефлексія, що є ресурсами стійкості, саморегуляції мотиваційні та інструментальні ресурси особистості фахівця. На думку Н.Є. Водоп'янової [2], психологічні ресурси протидіють професійно-особистісним деформаціям, зокрема професійному вигоранню, та є наявними стратегічними засобами й умовами реалізації мети професійного саморозвитку, формування якостей суб'єктності соціального працівника.

Висновки. Таким чином, аналізуючи теоретичні й емпіричні дослідження психологічних ресурсів особистості, можна зазначити, що ресурсний підхід є перспективним напрямом, який дозволяє охопити широкий спектр проблем психоло-

гічного забезпечення діяльності фахівців професій «вищого типу», зокрема соціальних працівників. Під час теоретичного аналізу досліджень психологічного ресурсу особистості визначено два принципові підходи до його концептуалізації: інтегральний підхід, що складають концепції загального чинника розподілу, втрати та придбання психологічних ресурсів, та структурно-системний підхід, що розглядає специфічні ресурсні якості особистості, які забезпечують успішне здійснення діяльності та високий рівень суб'єктивного благополуччя.

Ресурси оптимізму, саморегуляції, самоефективності, толерантності до невизначеності, самоконтролю, якості життєстійкості, особистісного адаптаційного потенціалу, копінг-стратегії вирішення складних проблем набувають особливого змісту в соціальній роботі, оскільки виступають, з одного боку, «ресурсами компетентності» фахівця, з іншого – є джерелом збагачення власних особистісних ресурсів через надання підтримки та допомоги іншим людям. Перспективи подальшого вивчення проблеми психологічних ресурсів соціального працівника полягають у її емпіричному обґрунтуванні з метою визначення структури та ролі окремих ресурсів у діяльності соціального працівника.

Література:

1. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. Москва : ПЕР СЭ, 2006. 528 с.
2. Водоп'янова Н.Е. Современные концепции ресурсов субъекта профессиональной деятельности. *Вестник СПбГУ*. 2015. Сер. 16. Вып. 1. С. 45–54.
3. Войцеховська О. Сучасні напрями психологічних досліджень копінг-стратегій особистості. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2016. № 2. С. 95–104.
4. Зинченко Т.П. Когнитивная и прикладная психология Москва : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : МОДЭК, 2000. 608 с.
5. Современные проблемы изучения личностных ресурсов в профессиональной деятельности / Т.Ю. Иванова и др. *Организационная психология*. 2018. Т. 8. № 1. С. 85–121.
6. Кон И.С. Ребенок и общество Москва : Академия, 2003. 336 с.
7. Леонтьев Д.А. Многоуровневая модель взаимодействия с неблагоприятными обстоятельствами: от защиты к изменению. *Психология стресса и совладающего поведения* : Материалы III Межд. науч.-практ. конф. Т. 1. Кострома, 26–28 сентября 2013 г. Кострома, 2013. С. 258–261.
8. Личностный потенциал. Структура и диагностика / под ред. Д.А. Леонтьева. Москва : Смысл, 2011. 680 с.

9. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях. *Психологический журнал*. 2001. № 1. С. 16–24.
10. Махнач А.В. Жизнеспособность человека как предмет изучения в психологической науке. *Психологический журнал*. 2017. Т. 38. № 4. С. 5–16.
11. Рыльская Е.А. Психологическая структура жизнеспособности человека: синергетический контекст. *Известия РГПУ им. А.И. Герцена*. 2011. № 3. С. 72–83.
12. Фомина А.Н. Жизнестойкость личности. Москва : МПГУ, Прометей, 2012. 152 с.
13. Хамінч О.М. Резильєнтність: життєстійкість, життєздатність або резильєнтність? *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2016. Вип. 6 (2). С. 160–165.
14. Штепа О.С. Аналіз та інтерпретація емпіричної багатофакторної моделі психологічної ресурсності особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 28. С. 670–682.
15. Штепа О.С. Особливості зв'язку психологічної та персональної ресурсності особистості *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 21. С. 782–791.
16. Stevan E. Hobfoll Conservation of Resources: A New Attempt at Conceptualizing Stress. *American Psychologist*. 1989. № 44 (3). P. 513–524. DOI: 10.1037/0003-066X.44.3.513.

Лапина М. Д. Психологические ресурсы личности в профессиональной деятельности социального работника

В статье анализируется сущность ресурсного подхода к личности и роль психологических ресурсов в деятельности социального работника. Рассмотрены теоретические подходы к исследованию психологических ресурсов личности, интегральные факторы, контролирующие и организующие распределение, инвестиции, потерю и приобретение ресурсов. Охарактеризованы качества, составляющие специфическое содержание психологического ресурса человека. Отмечено, что личностно-профессиональные качества являются «ресурсами компетентности» для специалистов социальной работы.

Ключевые слова: ресурсный подход, психологический ресурс личности, ресурсные концепции, социальный работник.

Lapina M. D. Psychological resources of personality in the professional activity of social worker

The article examines the nature of the resource approach to the personality and the role of psychological resources in the activities of the social worker. Theoretical approaches to the study of the personality's psychological resources, integral factors which are controlling and organizing the distribution, investment, loss and acquisition of resources are considered. The qualities that constitute the specific content of a person's personality's psychological resource are characterized. It is noted that personality and professional qualities are the "competence resources" for professional of the social work.

Key words: resources approach, personality's psychological resources, concepts of resources, social worker.

КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ АДВОКАТА: ЗМІСТ І ТЕНДЕНЦІЇ ПРОЯВУ

У статті представлено теоретико-емпіричне обґрунтування копінг-поведінки у професійній діяльності адвоката. Зазначено характеристики переживання професійного стресу в юридичній діяльності в ознаках професійної відповідальності і конфліктності та наголошено на важливості визначення модального змісту копінг-стратегій у професійній діяльності цих фахівців залежно від стажу роботи. Доведено, що специфікація копінг-вирішення професійних емоційно-напружених ситуацій адвоката зумовлена специфікою переживання організаційного стресу і рівнем емоційного вигорання, які зі стажем професійної діяльності набувають тенденційних ознак регуляторного удосконалення.

Ключевые слова: професійна адаптація, професійний стрес, емоційно-напружені умови діяльності, копінг-стратегії поведінки, адвокат.

Постановка проблеми. У сучасних реаліях українського суспільства важливою передумовою психологічного здоров'я професіонала є ефективне використання засобів подолання професійного стресу. Особливо це актуально для фахівців, які працюють у системі відносин «людина – людина», до яких і належить професія адвоката. У професійній діяльності адвоката важливого значення набуває не тільки рівень професійної підготовки, але й відповідний рівень саморегуляції внутрішніх процесів, вміння диференціювати свої стани, а також здатність використовувати адаптивні й ефективні психологічні захисти, де особливе місце відводиться копінгу як адаптивній формі поведінки, що позбавляє психоемоційного напруження. Тому у цій статті спробуємо окреслити основні напрями аналітичного огляду копінг-поведінки особистості та визначити можливі варіанти її вивчення в професійній діяльності адвокатів.

Метою статті є теоретико-емпіричне обґрунтування копінг-поведінки у професійній діяльності адвоката залежно від стажу професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Аналіз психологічних джерел дає змогу узагальнити розуміння копінгу через усвідомлені, активні та конструктивні дії людини у відповідь на будь-яке пред'явлення навколишнього середовища, що порушує її гомеостаз. Зовнішнім індикатором використання копінгу є копінг-поведінка, основними функціями якої є мінімізація негативної дії обставин (стресорів) і підвищення можливостей відновлення активності; зміна життєвих ситуацій; підтримка позитивного «Образу Я», впевненості у своїх силах; підтримка емоційної рівноваги та внутрішнього балансу загалом; підтримка та збереження достатньо сильної взаємодії з іншими людьми [8].

Автором цього поняття є А. Маслоу, який визначає його як форму поведінки, спрямовану

на пристосування до обставин, яка передбачає сформоване вміння використовувати певні засоби для подолання емоційного стресу. Під час вибору активних дій підвищується ймовірність усунення впливу стресорів на особистість, а особливості цього уміння пов'язані з копінг-ресурсами особистості, а саме з Я-концепцією, локусом контролю, емпатією й умовами середовища [9].

Т. Крюкова визначила копінг-поведінку як усвідомлену поведінку, спрямовану на активну взаємодію з ситуацією – зміну ситуації, якщо вона піддається контролю, або пристосування до неї за відсутності можливості впливу [5, с. 57]. Також дослідницею виділено критерії, що визначають копінг-поведінку особистості, серед яких усвідомленість; цілеспрямованість, контрольованість; нерозривний зв'язок і спрямованість на стресову ситуацію; регуляція рівня стресу; значущість наслідків вибору цього виду поведінки для психологічного благополуччя суб'єкта; соціально-психологічна зумовленість подолання [5, с. 58].

Дещо іншої думки дотримуються Р. Лазарус і С. Фолкман, котрі відзначають, що копінг-поведінка є сукупністю гнучких, динамічних поведінкових і когнітивних зусиль людини, за допомогою яких індивід в одних випадках використовує захисні стратегії, а в інших – вдається до стратегій вирішення проблеми шляхом зміни відношення «особистість – навколишнє середовище», мета яких – впоратися з важкими, напруженими ситуаціями, які перевершують наявні ресурси [8, с. 142]. Ця поведінка, спрямована на усунення або зменшення інтенсивності дії стресору на особистість, що реалізовується за допомогою вибору копінг-стратегій на основі копінг-ресурсів, які забезпечують прояв копінг-поведінки. Тобто, на думку цих авторів, копінг-поведінка може реалізовуватися як за допомогою копінг-стратегій, так і за допомогою страте-

гій психологічного захисту, що суперечить визначенням попередніх науковців, котрі вказують на те, що копінг-поведінка є усвідомленою.

Реалізація *копінг-поведінки* відбувається за допомогою копінг-стратегій, які, на думку Е. Хайма, локалізовані в емоційній, когнітивній і поведінковій сферах [7]. Всі види копінг-стратегій поведінки розподіляються з урахуванням рівня їх адаптивних можливостей на адаптивні, частково (відносно) адаптивні та не адаптивні [4]. І. Малкіна-Пих, проводячи класифікацію стратегій копінг-поведінки, виділяє такі критерії диференціації: 1) *емоційний або проблемний копінг* (емоційно-сфокусований копінг, спрямований на врегулювання емоційної реакції; проблемно-сфокусований копінг, спрямований на те, щоб впоратися з проблемою або змінити ситуацію, яка викликала стрес); 2) *когнітивний або поведінковий копінг* («прихований» внутрішній копінг визначає когнітивне вирішення проблеми, метою якого є зміна неприємної ситуації, що викликає стрес; «відкритий» поведінковий копінг, орієнтований на поведінкові дії, внаслідок чого використовуються копінг-стратегії, які спостерігаються в поведінці); *успішний або неуспішний копінг* (успішний копінг характеризується використанням конструктивних стратегій, які призводять до подолання стресової ситуації; неуспішний копінг використовуються неконструктивні стратегії, що перешкоджають подоланню важкої ситуації) [6, с. 185–217].

Запропонований аналітичний огляд проблеми подолання дає змогу вдатися до розгляду проблеми взаємозв'язку подолання стресу та професійної адаптації, адже саме у галузі психології праці цей контекст є одним із найактуальніших через вивчення професій, які належать до емоційно-напружених (екстремальних). Так, у роботах В. Бодрова знаходимо, що професійний досвід може впливати на систему оцінки людиною стресу і стратегію його подолання [1]. Умови праці, зміст трудових задач, виконання яких вимагає самостійного прийняття рішень, вибору способів їх вирішення, реалізації нових трудових прийомів, а також підтримка співробітників по роботі сприяє активному подоланню стресу. Робота впливає на якість сприйняття й оцінку проблемних ситуацій шляхом періодичного «зіткнення» особистісних здібностей, можливостей, навичок із вимогами діяльності. Отже, процеси подолання стресу зумовлюються складною взаємодією, по-перше, особистих і соціальних факторів, по-друге, типом стресової ситуації (стресорів), і, по-третє, відмінностями у стратегіях протидії стресу.

Передусім звернемося до розгляду особистості професіонала як активного суб'єкта професійної діяльності. Коли людина засвоює професійну діяльність, вона починає оперувати тією інформацією, яку надають їй відчуття від об'єктів професійної діяльності. Стають задіяними усі піз-

навальні процеси, що мобілізує загальний рівень когнітивної активності суб'єкта діяльності. Однак у реальному житті людина, хоча й нечасто, але може зіштовхуватися з ситуаціями, позбавленими такої інформації. Отже, людина потрапляє в ситуацію невизначеності, коли ані сприйняття, ані мислення об'єктивно не можуть допомогти людині вирішити задачу, яка постала перед нею. У цьому разі невизначеність є умовою задачі, котра вимагає свого вирішення. Феноменологія цих ситуацій показує, що пізнавальна активність не закінчується, а продовжується, але виключно у внутрішньому плані. У цей момент у людини актуалізуються внутрішні переживання, а саме замість наочно-дійових образів проявляються емоційно-чуттєві, емоційне починає витісняти раціональне. Закономірним є втрата контролю та домінування негативних емоцій, що призводить до виснаження.

Психологічне призначення починається із суб'єктивного подолання, яке полягає у тому, щоб якомога краще адаптувати людину до вимог професійної ситуації, даючи змогу оволодіти нею, тобто адекватно пристосуватися. Реакція адаптації сприйняття починається із суб'єктивного сприйняття (на когнітивному й емоційному рівнях) ситуаційних характеристик і продовжується як реакція на сприйняття, що зазвичай проявляється у вигляді адаптації (якщо шлях розгортання ситуаційної інформації проходить на когнітивному рівні репрезентації), або спроби подолання (у разі емоційної репрезентації ситуаційної інформації). Зворотне подолання має суттєвий вплив на первинний стресор. Якщо відповідь відповідає вимогам, властивим характеристикам сприйняття когнітивного рівня та цілям суб'єкта, суб'єкт швидко досягає внутрішньої рівноваги. Якщо суб'єкт досягає успіхів у внутрішньому пристосуванні, він відчуває рівновагу щодо суб'єктивних стандартів незалежно від об'єктивних емоційних характеристик ситуації.

До основних критеріїв оцінки професійної адаптації в умовах професійної діяльності можна віднести: успішність діяльності; здатність уникати ситуації загрози; здійснення діяльності без значимих порушень фізичного здоров'я; здійснення діяльності та прийняття рішень в оптимальних часових межах. У професійній сфері вказані модуси психологічного копіngu проявляються у різноманітних формах адаптованості особистості як динамічної рівноваги в системі «людина – середовище», яке проявляється в ефективній діяльності, а саме такій, що характеризується високою ефективністю, оптимальними енергетичними та нервово-психічними витратами, задоволеністю професіонала. Тип копінг-стратегій, який людина використовує в своїй професійній діяльності для подолання стресових ситуацій, визначатиме копінг-поведінку загалом і, як наслідок, впливатиме на стан професійного здоров'я.

Також, виходячи з наукової позиції Ж. Вірної, процес професіоналізації особистості потрібно розглядати у межах цілісного професійного простору, який забезпечує автономність і збереження професійної ідентичності, а отже, потрібно обов'язково враховувати специфічні й індивідуальні ознаки професіоналізації на різних етапах онтогенезу фахівця [3]. У такому контексті актуалізуються питання професійної безпеки особистості, врахування яких сприяє збереженню, рекреації і відтворенню людини як екологічної одиниці та як особистості з певними соціокультурними якостями, забезпечує її фізичне, психічне та соціальне здоров'я, з одного боку, і значний моральний, творчий і соціальний потенціал – з іншого.

Врахування того факту, що професійне становлення особистості є довготривалим, різноплановим і динамічним процесом, потрібно завжди враховувати інтеграційну специфіку розвитку людини в онтогенезі та професіоналізації особистості протягом її життя. Тому зазвичай динаміка професійного становлення фахівця розглядається через такі три стадії – *професійної адаптації*, яка характеризується ознайомленням із професією, входженням у професійну діяльність, звиканням до неї, активним її засвоєнням і визначенням себе у професійній групі; *професійного становлення* (інтеграції, інтернальності), яка характеризується здатністю особистості виходити за межі безперервного потоку повсякденної практики та внутрішньо приймати, усвідомлювати й оцінювати труднощі і протиріччя різних сторін професійної діяльності та самостійно, конструктивно вирішувати їх відповідно до ціннісних орієнтацій; розглядати труднощі як стимули подальшого розвитку, відчувати свободу вибору і відповідальність за все, що відбувається; та *професійної стагнації*, коли фахівець пристосовує свої індивідуальні здібності і можливості до вимог професійного середовища та реалізується завдяки досягненням минулого, експлуатації стереотипів, канонізації й універсальності власного досвіду, що часто призводить до виникнення передумов для зниження професійної активності, професійного росту фахівця, несприйнятливості до нового [2].

Для емпіричного підтвердження сформульованих нами теоретичних положень щодо обґрунтування копінг-поведінки адвокатів із різним професійним стажем було проведено дослідження на вибірці адвокатів, що склала 80 осіб. Науково-дослідницька робота здійснювалася за сприяння Ради адвокатів Волинської області. Вибірку було диференційовано на три групи за критерієм стажу: група 1 – адвокати зі стажем роботи до 5 років ($n=26$); група 2 – адвокати зі стажем роботи від 5 до 10 років ($n=29$); група 3 – адвокати зі стажем роботи більше 10 років ($n=25$). Під час формування вибіркової сукупності було дотримано

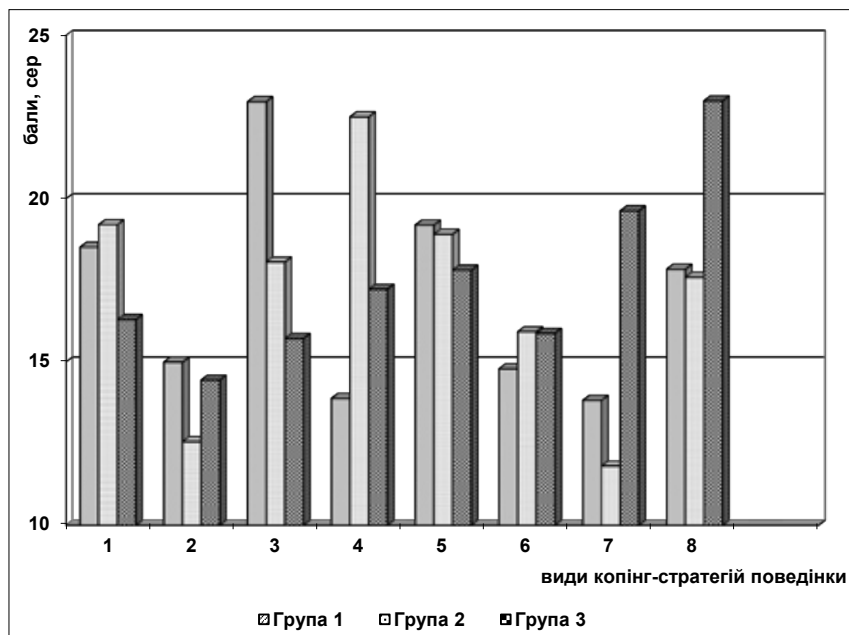
вимоги до її змістовності та еквівалентності, що виражалося у нормальному розподілі емпіричних даних з усієї вибірки.

Дослідження проводилося у форматі діагностичного зрізу. Для визначення психологічного профілю копінг-поведінки та специфіки емоційного вигорання запропоновано виконання методики вивчення стратегій копінг-поведінки (Р. Лазарус) та опитувальника «Синдром вигорання» (А. Рукавішников). Для обробки результатів констатувального експерименту використовувався t -критерій Ст'юдента для незалежних вибірок для встановлення статистично значущих відмінностей середніх значень діагностичних показників у виділених групах і кореляційний аналіз для встановлення взаємозв'язку між діагностованими показниками.

Середньогруповий зріз діагностичних показників методики визначення копінг-поведінки показав відмінності у групах досліджуваних, це стосується підвищених показників «самоконтролю» та «прийняття відповідальності» в групі адвокатів зі стажем роботи до 5 років; показників «пошуку соціальної підтримки» і «конфронтативного копінгу» в групі адвокатів зі стажем роботи від 5 до 10 років; показників «планування рішення проблеми» і «позитивна переоцінка» в групі адвокатів зі стажем роботи більше 10 років. Щодо тенденційних проявів копінг-поведінки, то зазначені відмінності є статистично значущими за кожним із варіантів прояву копінг-поведінки (рівень достовірності від $p \leq 0,05$ до $p \leq 0,001$) (рис. 1).

Загалом можемо констатувати, що в групах зафіксовано як конструктивні копінг-стратегії, такі як: планування вирішення проблеми, самоконтроль, позитивна переоцінка (31,25%), так і деструктивні копінг-стратегії, як-от конфронтативний копінг (60%). Слід відзначити, що більшість адвокатів використовує змішані копінг-стратегії (82,5%), тобто вони вирішують проблемні ситуації за допомогою декількох стратегій опанування, залежно від ситуації та обставин, у яких вони опиняються. Також необхідно зазначити, що 7% респондентів не мають жодної яскраво вираженої стратегії опанування.

Результати середньогрупового зрізу за показниками методики визначення синдрому вигорання продемонстрували суттєві відмінності. Так, для досліджуваних адвокатів зі стажем професійної діяльності до 5 років превалюють високі показники професійної мотивації, які можна пояснити специфікою входження у професію; у досліджуваних із професійним стажем більше від 5 до 10 років превалюють показники особистісного відчуження; у групі адвокатів зі стажем роботи більше 10 років зафіксований помірний прояв емоційного вигорання. Щодо тенденційних проявів емоційного вигорання, то зазначені відмінності є статистично значущими

1 – конфронтативний копінг; 2 – дистанціювання; 3 – самоконтроль; 4 – пошук соціальної підтримки; 5 – прийняття відповідальності; 6 – втеча-уникнення; 7 – планування рішення проблеми; 8 – позитивна переоцінка

Рис. 1. Середньогруповий розподіл показників прояву копінг-стратегій поведінки в досліджуваних групах адвокатів

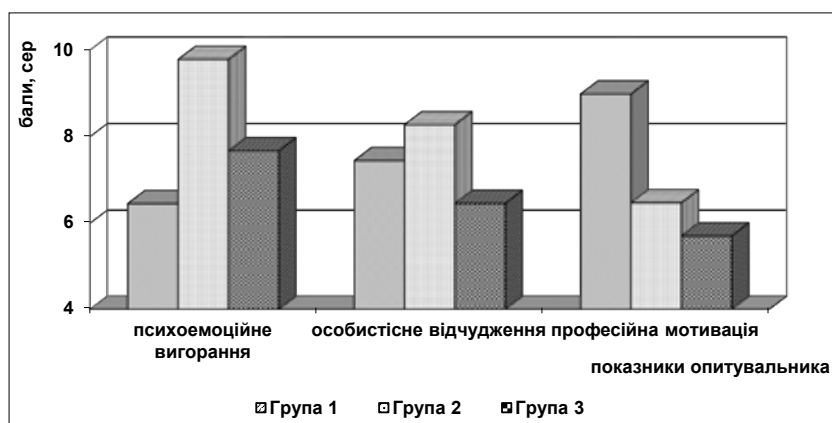

Рис. 2. Середньогруповий розподіл показників синдрому емоційного вигорання в досліджуваних групах адвокатів

за кожним із варіантів його прояву (рівень достовірності від $p \leq 0,05$ до $p \leq 0,001$) (рис. 2).

Наступним етапом дослідження було з'ясування психологічного наповнення симптоматикою емоційного вигорання кожної з зафіксованих копінг-стратегій. Так, у групі адвокатів зі стажем роботи до 5 років показники копінг-стратегії «самоконтроль» перебувають у позитивному кореляційному зв'язку з показниками професійної мотивації ($r=0,18$ при $p \leq 0,05$); у групі адвокатів зі стажем роботи від 5 до 10 років позитивну кореляцію помічено між показниками копінг-стратегій «пошук соціальної підтримки» із показниками психоемоційного вигорання ($r=0,14$ при $p \leq 0,05$), а також негативний кореляційний зв'язок із показниками «конфронтативного копінгу» й особистісного відчуження ($r=-0,25$ при $p \leq 0,05$); у групі адвокатів

зі стажем роботи більше 10 років позитивну кореляцію зафіксовано між показниками «позитивної переоцінки» і професійної мотивації, також негативний зв'язок відзначено між показниками «пошук соціальної підтримки» і психоемоційного вигорання ($r=-0,24$ при $p \leq 0,05$).

Загалом проведений кореляційний аналіз дав змогу дійти висновку про те, що позитивні типи копінг-стратегій демонструють адаптаційні ознаки професійних характеристик адвоката, а негативні копінг-стратегії вміщують симптоматику емоційного вигорання, що заважає адаптації.

Висновки. Доведено, що специфікація копінг-вирішення професійних емоційно-напружених ситуацій адвоката зумовлена специфікою переживання організаційного стресу і рівнем емоційного вигорання, які зі стажем професійної

діяльності набувають тенденційних ознак регуляторного удосконалення. Також для подальшого вивчення проблеми вважаємо перспективним дослідження невротичних ознак професійної дезадаптації адвокатів у поглибленні наявних уявлень про її механізми, які визначають динаміку її зростання та створення продуктивних психологічних засобів актуалізації цих механізмів.

Література:

1. Бодров В.А. Проблема преодоления стресса: «coping stress» и теоретические подходы к его изучению. *Психологический журнал*. 2006. № 2. С. 122–134.
2. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности : учебное пособие. Москва : ПЕРСЭ, 2001. 511 с.
3. Вірна Ж.П. Професійний простір особистості: від ознак дисциплінарності до реальності суб'єктивного моделювання. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. 2014. Вип. 23. С. 100–111.
4. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 329 с.
5. Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения. Кострома : Авантитул, 2004. 344 с.
6. Марищук В.Л., Евдокимов В.И. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса. Санкт-Петербург : Издательский дом «Сентябрь», 2001. 260 с.
7. Нартова-Бочавер С.К. «Coping behavior» в системе понятий психологии личности. *Психологический журнал*. 1997. Т. 18. № 5. С. 20–30.
8. Lazarus R., Folkman S. Stress, appraisal and coping. New York : Springer, 1984. 456 p.
9. Maslow A.H. Toward a psychology of being. Princeton ; NewYork : Van Nostrand, 1968. 270 p.

Мартирисян М. В. Копинг-стратегии поведения адвоката: содержание и тенденции проявления

В статье представлены теоретико-эмпирическое обоснование копинг-поведения в профессиональной деятельности адвоката. Указаны характеристики переживания профессионального стресса в юридической деятельности в признаках профессиональной ответственности и конфликтности и отмечена важность определения модального содержания копинг-стратегий в профессиональной деятельности этих специалистов в зависимости от стажа работы. Доказано, что спецификация копинг-решения профессиональных эмоционально-напряженных ситуаций адвоката обусловлена спецификой переживания организационного стресса и уровнем эмоционального выгорания, которые со стажем профессиональной деятельности приобретают тенденционные признаки регуляторного усовершенствования.

Ключевые слова: профессиональная адаптация, профессиональный стресс, эмоционально-напряженные условия деятельности, копинг-стратегии поведения, адвокат.

Martirosian M. V. Behavior coping strategies of a lawyer: the content and manifestation tendencies

The article represents the theoretical and empirical grounding of coping behavior in a professional activity of a lawyer. The characteristics of professional stress experience in legal activity in features of professional responsibility and conflict have been stated, and the importance of modal content determination of coping strategies in professional activity of such specialists depending on their work experience has been emphasized. It is has been proved that specification of coping-solving of professional emotionally tense situations of a lawyer is conditioned by the specifics of the organizational stress experience and the emotional burn-out level, which with professional activity experience acquire the tendentious features of regulatory improvement.

Key words: professional adaptation, professional stress, emotionally tense conditions of activity, behavior coping strategies, lawyer.

М. М. Мельничуккандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка

ВПЛИВ КІНОФАНТАСТИКИ НА КОГНІТИВНУ СКЛАДНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ГЛЯДАЧА

У статті проаналізовано психологічні підходи до розуміння впливу кіномистецтва на особистісні структури глядача. Показано, що зміна структури і змісту свідомості, а також розширення меж усвідомлення особистістю самої себе внаслідок комунікації з науково-фантастичними фільмами може активізувати процеси самопізнання особистості як осмислення й інтерпретації власного «Я» загалом, так і усвідомлення особистістю різних аспектів образу «Я».

Ключові слова: свідомість, кіномистецтво, науково-фантастичний кінофільм, самопізнання особистості.

Постановка проблеми. Важливість психологічних досліджень кіномистецтва полягає в тому, що екранні види художньої культури набули домінуючого значення у сучасному світі мистецтва, яке через свої особливості здатне впливати на духовну організацію особистості, визначати її систему цінностей, формувати світогляд.

Кінофільми, що є важливими феноменами, артефактами культури, можуть виступати, таким чином, знаряддями (знаками-символами), за допомогою яких відбувається соціалізація особистості.

Метою статті є емпіричне дослідження впливу творів кіномистецтва на особистісні структури, когнітивну складність Я-образу глядача та порівняння ефектів впливу кінофільмів, знятих на основі єдиного твору в різних соціокультурних середовищах.

Аналіз мистецтва здійснюється через поняття «значення», «смысл» і «художня комунікація». За основу беруться ідеї культурно-історичної концепції Л.С. Виготського [1] про те, що сприйняття мистецтва здійснюється як творчий акт, пов'язується з його «вбудованістю» в життя людини, варіативно і багатовимірно впливає на особистість.

У діяльнісному підході психологія мистецтва розглядається у ракурсі передачі автором не тільки універсального значення, а й особистісного смислу явища, яке переживає реципієнт. Така трансляція смислу – свідомий і творчий акт щодо діяльності як автора, так і самого реципієнта. Психологічні дослідження, які розвивають ідеї О.М. Леонтьєва [7] про мистецтво як діяльність, що відповідає завданню відкриття, вираження й комунікації смислів, проводилися за кількома напрямками. Художнє втілення особистісного смислу – одне з питань смислової концепції мистецтва. Розуміння смислів творів пов'язується з позицією суб'єктів щодо «завдань на смысл» у

контекстах життєвих ситуацій. Д.О. Леонтьєв [8] виділяє 8 видів психологічних засобів, які слугують для втілення смислів у структурі художніх творів: тематику, хроніку, хронотопіку, метафорику, семантику, символіку, архетипіку, архітектоніку.

На наш погляд, особливо цікавий архетипний вид психологічних засобів – більш узагальнених смислових інваріантів. Вони зафіксовані у використаних автором архетипних структурах, міфах або «схематизмах свідомості», релевантних вже не образам окремих об'єктів або явищ, а будові світу художнього твору як цілого. Володіючи іманентними «формотворчими закономірностями» та історично простуючи до самих витоків культури, до міфологічної культури світу, ці схематизми слугують інваріантній «формі осмислення й переосмислення людиною подій та обставин її життя, а отже, і культурно-заданій формі індивідуального переживання» [2, с. 67]. Будуючи свій твір на тих чи інших культурних схематизмах або ламаючи їх, автор тим самим направляє процеси осмислення глядачем змісту твору. Так, новозавітна архетипіка лежить в основі екранізованого роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита». Архетипна основа вписує зміст твору в абсолютно визначений соціокультурний аспект, направляючи процеси осмислення у конкретне русло.

У рамках діяльнісного підходу розвивається особливий напрям – психосемантичне дослідження мистецтва. Зміна категоріальної структури свідомості розглядається як наслідок творчих процесів суб'єкта з осмислення себе і світу, що стимулюється спілкуванням із творами, які містять систему категорій художника-автора. Важливою проблемою психосемантики є співвідношення емоційних впливів і власне семантичних, смислових впливів [11].

Експериментальне дослідження науково-фантастичного фільму А. Тарковського «Сталкер»,

проведене В.Ф. Петренком із позиції психосемантики, показало, що оцінка фільму як «вдалого», «гарного» тощо прямо залежить від ступеня життєвості, близькості досліджуваному. Також у цьому дослідженні проводилося зіставлення результатів методик семантичного диференціала й особистісних конструктів, яке показало, що існує пряма залежність між оцінкою фільму і ступенем когнітивної диференціації сприйняття досліджуваним героїв фільму, тобто існує зв'язок кількості особистісних конструктів із глибиною проникнення в науково-фантастичний фільм [11].

Дослідження усвідомлення семантичних аспектів «Я» внаслідок впливу сучасного символічного кіномистецтва було проведено В.Г. Грязєвою-Добшинською [3]. Нею був виявлений цілісний ефект впливу авторського кіномистецтва на семантичний простір суб'єктів – тенденції посилення й інтеграції аспектів «Я» глядачів. Найбільше цей ефект, на її думку, притаманний кінофільмам режисерів А. Тарковського, Ф. Фелліні, П. Грінуея.

До зарубіжних досліджень впливу мистецтва та ЗМІ на свідомість людини можна віднести, наприклад, дослідження усвідомлених мотивів переваги змісту кінофільмів і телевізійних програм, а також вивчення структури свідомості у межах концепції когнітивних конструктів Дж. Келлі [5]. Блоуером і Маккой було проведено крос-культурне дослідження сприйняття змісту кінофрагментів. Результати дослідження показали, що австралійські глядачі, на відміну від гонконгських китайців, сприймали емоційний зміст фільму краще, ніж його сюжет. Дослідження конструктів репертуарної решітки показало, що у гонконгських китайців конструкти більш конкретні й спільні для всіх, тоді як у австралійців – більш розкидані та індивідуальні [6].

Як бачимо, дослідження, присвячені свідомому сприйняттю різних творів мистецтва, зокрема науково-фантастичних кінофільмів, у сучасній психології досить різноманітні. Культурно-історичний, діяльнісний і психосемантичний підходи в психології мистецтва досліджують зміну смислового рівня свідомості в процесі сприйняття твору особистістю. Свідома діяльність реципієнта й автора зумовлена досвідом проживання й осмислення життя, що і забезпечує вплив творів мистецтва на людину. Вплив мистецтва на зміст і структуру свідомості особистості може виявлятися на смислового («особистісний зміст») художньої комунікації або концептуальному (психосемантична структура самосвідомості) рівнях.

Проте залишається недостатньо вивченим вплив кіномистецтва на особистісні структури в процесі «діалогу» особистості глядача та персоніфікованої особистості автора кінофільмів, зокрема під час перегляду науково-фантастичних творів.

Виклад основного матеріалу. Фантастичне містить проблему Іншого та Інакшого як того, що лежить за межами людської свідомості й самого процесу пізнання, як радикально нового і непізнаного. Основною специфічною якістю науково-фантастичних кінофільмів можна назвати сам феномен фантастичного, уявного, метафоричного, який включає в себе, на відміну від творів жанру фентезі, потужну раціоналістичну, пояснюючу складову частину. Така діалектична взаємодія між ірраціональним і раціональним, трансльована в науково-фантастичних творах, може актуалізувати внутрішню активність особистості у процесі визначення неоднозначних і невизначених феноменів як зовнішньої реальності – актуалізація об'єктивного пізнання навколишнього світу, так і внутрішньої реальності – актуалізація суб'єктивного пізнання самого себе – самопізнання. У першому випадку буде актуалізуватися об'єктивне пізнання навколишнього світу, у другому – суб'єктивне пізнання самого себе – самопізнання особистості.

Іншим аспектом специфіки науково-фантастичних творів можна назвати трансляцію позиції Іншого в особливій формі. Інший у цих творах представлений не як Антагоніст, а як Непізнаний Інший (Інакший). Стратегія взаємодії з цим Іншим – пізнання, а не протиставлення і протистояння. Таке ставлення до Іншого (Інакшого) передбачає можливість діалогу та конструктивної взаємодії, а не суперництва і конфлікту. Психологічний вплив науково-фантастичних кінофільмів полягає в актуалізації процесів пізнання Іншого, Інакшого і самопізнання самого себе як Іншого.

Таким чином, зміна структури і змісту свідомості, а також розширення меж усвідомлення особистістю самої себе внаслідок комунікації з науково-фантастичними фільмами може активізувати процеси самопізнання особистості як осмислення й інтерпретації власного «Я» та як усвідомлення особистістю різних аспектів образу «Я».

Під час відбору кінофільмів для емпіричного дослідження ми врахували наявність певної позиції автора твору. На нашу думку, саме авторська позиція режисера А. Тарковського на створення науково-фантастичних кінофільмів є найбільш адекватною для нашого дослідження.

Оптимальним контингентом досліджуваних вважаємо студентів юнацького віку, оскільки: 1) студентство – це період розвитку, що найбільше залежить від конкретних соціально-історичних умов. Тому студенти найбільш сензитивні до змін у суспільстві, трансформацій ціннісних орієнтацій і смислоутворюючих життєвих установок; 2) студентство – початок ранньої дорослості, і соціальний статус студента характеризується наявністю великої внутрішньої активності особистості, яка необхідна для освоєння нової професійної і соціальної ідентичності. Актуальність тематики творів

Таблиця 1

Динаміка рівня когнітивної складності студентів до і після перегляду кінофільму

Експериментальні серії	Рівень когнітивної складності				Статистичний критерій φ* Фішера
	низький (1–3 фактори)		високий (4–5 фактори)		
	п	%	п	%	
1 серія – до перегляду кінофільмів	64	83	13	17	φ = 1,97 p < 0, 028
2 серія – після перегляду к/ф «Соляріс» реж. А. Тарковського	59	77	18	23	
3 серія – після перегляду к/ф «Соляріс» реж. С. Содерберга	68	88	9	12	

для цієї вибірки може визначатися ставленням до наукового пізнання у студентів, основною діяльністю яких є професійна освіта.

Виходячи з цього, нами було проведено дослідження, спрямоване на вивчення специфіки впливу науково-фантастичних кінофільмів на особистісні структури, а саме на рівень самопізнання індивідуальності студентів за допомогою аналізу динаміки когнітивної складності досліджуваних.

Для цього було відібрано два кінофільми, що знімалися на основі одного твору польського фантаста С. Лема [9] «Соляріс» у різних соціокультурних середовищах: «Соляріс» вітчизняного режисера А. Тарковського та «Соляріс» американського режисера С. Содерберга.

Дослідження проводилося серед студентів психолого-педагогічного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка віком від 21 до 23 років (77 осіб) протягом 2015–2018 рр.

Методи дослідження: емпіричний – методика «Техніка репертуарних решіток» (за Дж. Келлі) [15]; математичної статистики – статистичний критерій кутового перетворення Фішера – Φ і факторний аналіз.

Досліджуваним пропонувалося вибрати 10 із 25 репродукцій картин для оцінювання (елементи), які виконані в різних техніках напряму символічного живопису. Таким чином, під час вибору зображень досліджуваними реалізувалася можливість здійснення проєкцій існуючого стану, важливої проблеми, назрілого конфлікту. Репродукції з символічними зображеннями були підібрані відповідно до архетипів на різних етапах процесу індивідуалізації – Мати, Дитина, Персона, Тінь, Аніма, Анімус, Самість (область символічного за К.-Г. Юнгом). Із запропонованих рольових образів, які відображають символи індивідуалізації за К.-Г. Юнгом [14], досліджувані обирали рольові образи для «Я» та значимих «Інакших». У подальшому аналізі переваги у виборі рольових образів узагальнювалися в одну символічну роль.

Аналіз результатів дослідження, отриманих за методикою репертуарних решіток (за Дж. Келлі), проводився за допомогою процедури факторного

аналізу з метою визначення рівня когнітивної складності студентів (див. табл. 1).

Результати першої серії дослідження свідчать, що більшість респондентів (83%) мають спрощеність, слабку диференційованість, нероздільність структури рольового репертуару особистості (1–3 фактори), що вказує на низький рівень когнітивної складності. 17% досліджуваних студентів мають сильнішу диференціацію та інтеграцію структури рольового репертуару особистості (4–5 факторів), що свідчить про достатньо високий ступінь когнітивної складності.

Метою другої серії нашого дослідження стало визначення рівня когнітивної складності респондентів після перегляду к/ф «Соляріс» А. Тарковського. Результати дослідження показали, що відсоток досліджених (77%), які убачають менше відмінностей між рольовими образами і структура рольового репертуару яких слабо організована, тобто з низьким рівнем когнітивної складності, дещо падає (на 6%). Відповідно 23% досліджуваних студентів характеризуються високим рівнем когнітивної складності.

Оцінюючи результати третьої серії дослідження після перегляду к/ф «Соляріс» С. Содерберга, бачимо, що 88% респондентів мають низький рівень когнітивної складності. Високий рівень когнітивної складності виявився у 12% досліджуваних, які оперують більшим числом рольових образів і мають організовану систему рольового репертуару.

Порівнюючи ефекти впливу обох стрічок, можна говорити, що після перегляду кінофільму «Соляріс» режисера А. Тарковського збільшується ступінь диференціації та інтеграції структури рольового репертуару особистості та зростає когнітивна складність більшою мірою, ніж після впливу кінофільму «Соляріс» режисера С. Содерберга.

Узагальнюючи отримані дані, можна сказати, що кінофільм «Соляріс» режисера А. Тарковського краще сприяє розвитку когнітивної складності глядача через збагачення структури рольового репертуару особистості, а отже, і більшому розвитку самопізнання, що може впливати на ефективну соціалізацію в багатогранному полікультурному

суспільстві, в якому велика кількість субкультур і соціальних груп вимагає від особистості гнучкості у сприйнятті себе та інших.

Кінофільм «Солярис» режисера С. Содерберга не вплинув на структуру рольового репертуару особистості та рівень когнітивної складності. Це можна пояснити тим, що вказаний кінофільм, створений у чужорідному соціокультурному середовищі, транслює неактуальні в нашій культурі рольові образи.

Висновки. Таким чином, отримані нами результати дозволяють зробити висновок про те, що виявлені ефекти впливів науково-фантастичних кінофільмів на особистісні структури, когнітивну складність Я-образу показують сприйнятливості досліджуваних студентів до культурної специфіки історії пізнання, яка транслюється в кінофільмах, створених у різних соціокультурних середовищах.

Перспективу подальших розвідок вбачаємо в дослідженні архетипічних образів (елементів), включених у факторну структуру когнітивної складності Я-образу досліджуваних.

Література:

1. Выготский Л.С. Психология искусства. Москва : Педагогика, 1987. 244 с.
2. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 200 с.
3. Грязева-Добшинская В.Г. Современное искусство и личность: гармонии и катастрофы. Москва : Академический проект, 2002. 402 с.
4. Дашкова Т., Степанов Б. Фантастическое в фильмах Андрея Тарковского Солярис и Сталкер. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. С. 311–344.
5. Келли Дж. Теория личности. Психология личных конструктов / пер. с англ. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 249 с.
6. Кросс-культурная психология. Исследования и применения / пер. с англ. Харьков : Изд-во Гуманитарный центр, 2007. 256 с.
7. Леонтьев А.Н. Некоторые проблемы психологии искусства. *Избранные психологические произведения* : в 2 т. Т. 2. Москва : Педагогика, 1983. С. 251–261.
8. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, сравнение и динамика смысловой реальности. Москва : Смысл, 1999. 487 с.
9. Лем С. Фантастика и футурология / пер. с пол. С.Н. Макареца ; под ред. В.И. Борисова. Москва : ООО «Издательство АСТ», ЗАО НЛП «Ермак», 2004. 591 с.
10. Моргунов В.Ф. Личность и игра: многомерный психолого-педагогический анализ. *Проблемы освоения театральной педагогики в профессиональной подготовке будущего учителя* : Материалы Всесоюзной науч.-практ. конференции / под ред. И.А. Зязюна, И.Ф. Кривоноса. Полтава : ПГПИ имени В.Г. Короленко, 1991. С. 246–249.
11. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. Москва : Изд. МГУ, 1997. 400 с.
12. Тодоров Ц. Введение в фантастическую литературу. Москва : Дом интеллектуальной книги, 1997. 144 с.
13. Хендерсон Дж. Психологический анализ культурных установок / пер. с англ. Москва : Добросвет, 1997. 219 с.
14. Юнг К.Г. Архетип и символ / пер. с англ. Москва : Ренессанс, 1991. 380 с.
15. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности / пер. с англ. Москва : Прогресс, 1997. 236 с.
16. Шкуратова И.С. Когнитивная сложность как основа толерантного мышления. *Век толерантности*. 2003. № 5. С. 26–45.

Мельничук М. М. Воздействие кинофантастики на когнитивную сложность личности зрителя

В статье проанализированы психологические подходы к пониманию влияния искусства на личностные структуры зрителя. Показано, что изменение структуры и содержания сознания, а также расширение границ осознания личностью самой себя в результате коммуникации с научно-фантастическими фильмами может активизировать процессы самопознания личности как осмысления и интерпретации собственного «Я» и как осознания личностью различных аспектов образа «Я».

Ключевые слова: сознание, киноискусство, научно-фантастический фильм, самопознания личности.

Melnychuk M. M. Impact of fantastic films on the cognitive difficulty of the individual personality

The article analyzes psychological approaches to understanding the influence of art on the personal structure of the viewer. It is shown that the change in the structure and content of consciousness, as well as the expansion of the boundaries of self-awareness as a result of communication with science fiction films can activate the processes of self-knowledge of the individual as the understanding and interpretation of his own "I" and as the awareness of the personality of various aspects of the image of "I". The psychological approaches to understanding the impact of art on unconscious and conscious person's structures are analyzed in the article. It is shown that the resource potential of a fiction cinema's works is defined by specificity, which is broadcasting stories of human's cognition and self-knowledge by them.

Key words: consciousness, cinema, sci-fi movie, self-identity.

О. В. Милославськакандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри прикладної психології
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ І МІЖОСОБИСТІСНА ЗАЛЕЖНІСТЬ У СТУДЕНТІВ: ҐЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

У статті наведено результати дослідження ґендерної специфіки взаємозв'язку соціального інтелекту та міжособистісної залежності у студентів. Встановлено, що юнаки та дівчата демонструють відмінності у структурі взаємозв'язків між соціальним інтелектом та міжособистісною залежністю. Доведено, що у дівчат посилення окремих складників соціального інтелекту супроводжується фасилітацією здорової залежності та прагненням до автономії, тоді як у юнаків зростання потреби в емоційній опорі на інших відбувається разом зі збільшенням здатності передбачати наслідки поведінки людей у заданих ситуаціях.

Ключові слова: ґендер, міжособистісна залежність, соціальний інтелект, спілкування, студенти.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетних завдань системи освіти в сучасних умовах є забезпечення досягнення високого рівня професіоналізму в обраній сфері діяльності, самовдосконалення та самореалізації під час підготовки майбутніх фахівців.

В умовах перманентних змін, суспільно-політичних та соціально-економічних криз це набуває особливої актуальності. Стресостійкість, гнучка адаптація до складних ситуацій взаємодії, навички конструктивного спілкування необхідні в студентському віці та в подальшому професійному житті. Певною мірою за ці важливі в сучасному середовищі якості відповідає соціальний інтелект.

В умовах сьогодення від цілеспрямованої підготовки людини до життя у світі серед багатоманітних зв'язків залежить рівень її інформованості, впевненості у встановленні професійних, особистісних контактів з різними людьми. Така ситуація вимагає від майбутніх спеціалістів постійно підвищувати компетентність у здійсненні професійної взаємодії, вміти адаптуватися в умовах швидкого оновлення технологій і протягом короткого часу поповнювати професійні знання. Компетентність у здійсненні професійної взаємодії залежить від наявності спеціальних здібностей, серед яких провідним виступає саме соціальний інтелект [3, с. 241].

У студентському віці особлива увага приділяється спілкуванню й взаємодії з іншими людьми. Правильне розуміння ситуацій, що виникають під час цієї взаємодії, і є проявом соціального інтелекту. Соціальний інтелект забезпечує правильну оцінку поточної ситуації в спілкуванні, і, як наслідок, адекватну й успішну соціальну взаємодію особистості [4, с. 236].

Отже, соціальний інтелект виступає чинником позитивного функціонування особистості та успішності людини в цілому. Разом із цим проблема

взаємозв'язків соціального інтелекту з психологічними феноменами негативної модальності у студентському віці залишається не досить вивченою.

Зокрема, актуальною є проблема взаємозв'язків соціального інтелекту та міжособистісної залежності, що потребує детального наукового висвітлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальний інтелект трактується як здатність, заснована на соціально-психологічних знаннях та досвіді у галузі міжособистісної взаємодії, що дає змогу точно розрізнити соціальний контекст ситуацій, орієнтуватися у них, чітко інтерпретувати особистісні й поведінкові особливості їх учасників [5, с. 128].

Соціальний інтелект ... може виступати як пізнавальний феномен, пов'язаний з іншими системними якостями людини як самоорганізуюча психологічна система. Соціальний інтелект виступає одним з найважливіших компонентів життєдіяльності людини, дає можливість розуміти самого себе, забезпечує правильне розуміння вчинків людей, їхні вербальні і невербальні реакції, виступає як важливий когнітивний складник у структурі комунікативних здібностей особистості [6, с. 58].

Як самостійний феномен соціальний інтелект проявляється у конкретних ситуаціях спілкування, у прогнозах щодо можливого вирішення соціальних завдань, у взаємодії з людьми [7, с. 41]. Соціальний інтелект також можна охарактеризувати як особистісне структурне утворення, що розвивається протягом усього життя людини та зумовлює: успішність особистісної та професійної комунікації; здатність до побудови плідних партнерських стосунків; гнучкість, відкритість та впевненість у спілкуванні; вміння знаходити спільну мову та узгоджувати свої дії з оточуючими; здатність уникати конфліктів та творчо вирішувати комунікативні протиріччя [7, с. 62]. Соціальний

інтелект забезпечує також психологічну автономність і незалежність суб'єкта, що дають змогу протистояти тиску людей і обставин [8, с. 464]. Дефіцитарність соціального інтелекту, як вказує Д.П. Слободянюк, може виступати чинником соціальної дезадаптації молоді [9, с. 42].

Соціальний інтелект зумовлює процеси соціального пізнання, допомагає прогнозувати розвиток міжособистісних відносин, загострює інтуїцію, передбачливість, що визначає його важливу роль у формуванні та становленні фахової підготовки студента [6, с. 9].

Студентський вік – це час формування індивідуальності, час, коли відбуваються якісні зміни у бік набуття неповторності, винятковості «Я» і свого життєвого шляху [10, с. 44]. Однак перешкодою цьому можуть стати деформації міжособистісних стосунків, зокрема, міжособистісна залежність.

Міжособистісна залежність відноситься до соціально прийнятних форм нехімічних залежностей, об'єктом якої виступають відносини з іншими людьми [11, с. 60].

Серед усіх відомих форм залежної поведінки міжособистісна залежність являє собою одну з найменш вивчених. ... Дослідження у цій сфері показали, що міжособистісна залежність, яка зовні практично непомітна, є дуже поширеною і має вкрай негативні наслідки [12, с. 3]. Непомітність міжособистісної залежності робить її особливо небезпечною, оскільки вона, вражаючи значну частину населення, негативно впливає на розвиток особистості, побудову сценарію життя, вибір шлюбного партнера, професійне і кар'єрне зростання, психічне і соматичне здоров'я [13, с. 3].

Я.А. Гавриленко пропонує розглядати залежність у міжособистісних стосунках як межу неможливості реалізації себе та своїх внутрішніх прагнень на межі контакту з Іншим, що виникає тоді, коли поряд з цим Іншим не вдається розмістити себе, свої прагнення, бажання, потреби, адже ситуація взаємодії задається досить жорсткими, непроникними, домігаторними рамками [15, с. 97]. Науковиця доходить висновку, що залежність у міжособистісних стосунках – це варіативний феномен, що в міжособистісному співбутті проявляється в різноманітних формах (покірність, дидактизм, трикутні стосунки, неусвідомлювані та повторювані паттерни стосунків, що блокують особистісний розвиток) [16, с. 80].

Розгортання дослідження у ґендерному ракурсі, на нашу думку, дає змогу більш детально розглянути взаємозв'язки зазначених психологічних феноменів, котрі, за даними, наведеними у науковій літературі, виявляють ґендерну специфіку. На ґрунті емпіричних даних О.І. Пашенко констатує, що статевий диморфізм серед інших чинників певною мірою визначає особливості функціонування соціального інтелекту [17, с. 141]. Разом із тим

інші дослідники вказують на значущість ґендерних стереотипів у формуванні соціального інтелекту. Так, наприклад, Я.Ю. Каплуненко зазначає, що ґендерні особливості соціального інтелекту – це соціально зумовлений комплекс інтелектуальних, особистісних, комунікативних та поведінкових рис, який задається культурою суспільства як норми та форми соціальної поведінки чоловіка та жінки [7, с. 45]. Разом із тим В.О. Порядина підкреслює, що розвиток соціального інтелекту пов'язаний із формуванням навичок спілкування, емоційної саморегуляції, підвищенням самооцінки, розвитком навичок рефлексії і цільового планування, що дає змогу долати ґендерні стереотипи, які традиційно накладаються суспільством на очікування щодо поведінки чоловіків і жінок, та більш ефективно взаємодіяти з оточуючими і досягати більш повної самореалізації [18, с. 11].

Стосовно міжособистісної залежності М.Є. Жидко зауважує, що, по-перше, залежність традиційно розглядається як якість, притаманна власне жінкам, по-друге, саме жінки становлять основний контингент тих, хто звертається за психологічною допомогою щодо проблем міжособистісних стосунків, по-третє, проблеми міжособистісних стосунків чоловіків тривалий час перебували під соціальним табу і підпадали під інші рубрики (інфантилізм, невротичність та ін.) [19, с. 1].

Водночас окремі наукові роботи підтверджують наявність ґендерних відмінностей у структурі міжособистісної залежності [20; 21; 22].

Мета статті. Головною метою цієї роботи є встановлення взаємозв'язку соціального інтелекту та міжособистісної залежності у студентів – юнаків та дівчат.

Виклад основного матеріалу. Отже, міжособистісна залежність зумовлює специфічне «викривлення» міжособистісних стосунків та здійснює деструктивний вплив на особистість. Виходячи з того, що сучасні дослідження підтверджують значущість соціального інтелекту у побудуванні гармонійних міжособистісних стосунків, виникає питання щодо взаємозв'язку соціального інтелекту та міжособистісної залежності, яке досі залишається не досить висвітленим у психологічній науці. Особливої значущості це питання набуває у студентському віці.

Вибірку становили 96 студентів Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Першу групу становили 45 юнаків, другу – 51 дівчина.

Для діагностики соціального інтелекту була застосована адаптована О.С. Михайловою методика Дж. Гілфорда та М. О'Саллівена [23]. Методика побудована на проєктивному стимульному матеріалі, складається з чотирьох субтестів та спрямована на діагностику таких складників соціального інтелекту, як: фактор пізнання резуль-

татів поведінки (субтест «Історії із завершенням»), фактор пізнання класів поведінки (субтест «Групи експресії»), фактор пізнання перетворень поведінки (субтест «Вербальна експресія»), фактор пізнання систем поведінки (субтест «Історії з доповненням»).

Для діагностики міжособистісної залежності було застосовано опитувальник міжособистісної залежності Р. Гіршфільда та тест профілю відносин Р. Борштейна.

Опитувальник міжособистісної залежності (Interpersonal Dependency Inventory) створений Р. Гіршфільдом зі співаторами [24]. Адаптацію методики представлено О.П. Макушиною [25, с. 32–34].

Опитувальник призначений для виявлення залежності, яка належить до комплексу думок, переконань, почуттів і поведінки, що пов'язані з потребою у фіксації на оточуючих людях або конкретній людині. Опитувальник складається із 48 тверджень, які розподіляються за такими шкалами: емоційна опора на інших, невпевненість у собі та прагнення до автономії. Підсумкове значення залежності підраховується шляхом підсумовування отриманих балів за першими двома шкалами і вирахування з цієї суми балів, отриманих за третьою шкалою [25, с. 32]. Як констатує В.Б. Мельникова, створена Р. Гіршфільдом методика оцінки міжособистісної залежності натеper є однією з найбільш широко використовуваних у дослідженнях цієї проблематики поряд з тестом профілю відносин, розробленим Р. Борнштейном [26].

Тест профілю відносин (Relationship Profile Test) створений групою дослідників на чолі з Р. Борнштейном [27]. Адаптацію методики представлено О.П. Макушиною [25, с. 29–31]. Тест вміщує 30 тверджень, що розподілені за трьома шкалами: деструктивна надзалежність, дисфункційне (деструктивне) відділення та здорова залежність [25, с. 30].

Як метод математичної обробки даних був використаний коефіцієнт рангової кореляції Спірмена та отримані такі результати.

У групі дівчат між соціальним інтелектом та міжособистісною залежністю визначено п'ять значущих взаємозв'язків, три з яких є від'ємними, а два – додатними. Встановлено, що у цій групі фактор пізнання класів поведінки (субтест «Групи експресії») виявляє значущий взаємозв'язок додатного характеру зі складником міжособистісної залежності «Прагнення до автономії» ($r = 0,338$, $p \leq 0,05$) та значущий від'ємний взаємозв'язок – зі складником міжособистісної залежності «Невпевненість у собі» ($r = -0,346$, $p \leq 0,05$).

Крім того, у дівчат фактор пізнання перетворень поведінки (субтест «Вербальна експресія») виявляє лише від'ємні кореляції, що досягають

значущого рівня, зі складниками міжособистісної залежності «Емоційна опора на інших» ($r = -0,351$, $p \leq 0,05$) та «Залежність» ($r = -0,279$, $p \leq 0,05$), тоді як між фактором пізнання систем поведінки (субтест «Історії з доповненням») встановлено тільки додатний значущий взаємозв'язок зі складником міжособистісної залежності «Прагнення до автономії» ($r = 0,347$, $p \leq 0,05$).

Разом із тим у групі юнаків визначено лише один значущий взаємозв'язок – між фактором пізнання класів поведінки (субтест «Групи експресії») та складником міжособистісної залежності «Невпевненість у собі» ($r = 0,317$, $p \leq 0,05$), який, на відміну від групи дівчат, має додатний характер.

У дослідженні взаємозв'язків між соціальним інтелектом та складниками профілю стосунків у групі юнаків не було встановлено жодної значущої кореляції. На відміну від цього, у групі дівчат складник профілю стосунків «Здорова залежність» виявляє значущі додатні взаємозв'язки з фактором пізнання результатів поведінки (субтест «Історії із завершенням»), при $r = 0,267$, $p \leq 0,05$; та фактором пізнання систем поведінки (субтест «Історії з доповненням»), при $r = 0,372$, $p \leq 0,01$.

Зміст виявлених кореляційних зв'язків свідчить про те, що нездатність до самостійного прийняття рішення, поступливість, невпевненість у власній думці у групі дівчат стають менш вираженими, а у групі юнаків – набувають більшої вираженості, з удосконаленням здатності передбачати наслідки поведінки людей у заданих ситуаціях або того, що відбудеться в майбутньому, яке, крім того, у дівчат супроводжується зростанням прагнення до автономії. Своєю чергою прагнення до автономії актуалізується у цій групі з посиленням здатності розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей у цих ситуаціях, розпізнавати структуру міжособистісних ситуацій у динаміці, добудовувати невідомі, недостатні ланки у ланцюзі цих взаємодій, передбачати майбутню вірогідну поведінку людини та розуміти її причини.

Також у групі дівчат з посиленням здатності розуміти зміст значень вербальних реакцій інших людей залежно від контексту ситуацій, що забезпечує чутливість до характеру і відтінків людських стосунків, зменшується потреба в опіці, захисті, порадах з боку інших, надмірна залежність від зовнішньої оцінки, від чужої думки, та, як наслідок, прояви міжособистісної залежності в цілому.

Разом із тим у дівчат здорова залежність, котра передбачає значну гнучкість поведінки і сфери спілкування, здатність звертатися за допомогою у міру об'єктивної необхідності, вміння встановлювати довготривалі емоційні стосунки, набуває більшої вираженості із розвиненням як здатності передбачати наслідки поведінки людей у заданих ситуаціях або в майбутньому, так і здатності адек-

ватно зрозуміти цілі, наміри, потреби учасників комунікації та наслідки їхньої поведінки, вміння орієнтуватися в нормах і правилах, які регулюють суспільну поведінку.

Висновки і пропозиції.

1. У групі дівчат соціальний інтелект виявляє більшу кількість значущих взаємозв'язків з міжособистісною залежністю. Модальність виявлених кореляцій свідчить про те, що у цих досліджуваних з посиленням окремих складників соціального інтелекту більшої вираженості набувають прояви здорової залежності та прагнення до автономії, поєднання яких здатне забезпечити самодостатність у міжособистісній взаємодії, тоді як деструктивні її прояви стають менш вираженими.

2. У групі юнаків було встановлено лише один значущий взаємозв'язок, додатний характер якого відбиває зростання потреби в емоційній опорі на інших разом зі збільшенням здатності передбачати наслідки поведінки людей у заданих ситуаціях або в перспективі, яка у цьому разі стає ресурсом задоволення цієї потреби, що може загострювати прояви міжособистісної залежності.

Проведене дослідження не дає вичерпної відповіді щодо всіх можливих варіантів взаємозв'язку соціального інтелекту та міжособистісної залежності. Перспектива подальшої роботи полягає у продовженні досліджень в обраному напрямі та вивченні соціального інтелекту та міжособистісної залежності в контексті більш широкого діапазону соціально-демографічних та психологічних характеристик досліджуваних.

Література:

1. Кожушко С.П. Соціальний інтелект як інтегральна властивість, що забезпечує ефективність професійної взаємодії майбутніх фахівців комерційної діяльності. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2013. № 31. С. 241–247.
2. Минава С.С. Сравнительное исследование особенностей взаимосвязи социального интеллекта с гендерными характеристиками в студенческом возрасте. *Вестник Брянского государственного университета*. 2011. № 1. С. 236–241.
3. Ляховець Л.О. Соціальний інтелект: поняття, функції, структура. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2013. Вип. 114. С. 128–133.
4. Чиньона І.І. Особливості впливу тривожності на розвиток соціального інтелекту : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Северодонецьк, 2017. 241 с.
5. Каплуненко Я.Ю. Особистісні чинники розвитку соціального інтелекту у фахівців соціономічних професій : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2016. 262 с.
6. Щербаков С.В. Комплементарность межличностных отношений и социальный интеллект студентов. *Российский гуманитарный журнал*. 2013. Т. 2. № 5. С. 459–481.
7. Слободянюк Д.П. Роль емоційного і соціального інтелекту в генезі соціальної дезадаптації у молоді. *Медична психологія*. 2015. № 2. С. 42–48.
8. Милославська О.В. Емоційний інтелект як складник комунікативної компетентності студентів : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.01. Харків, 2011. 190 с.
9. Асеева А.Д. Социально-психологические аспекты зависимого поведения в межличностных отношениях в юношеском возрасте : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Курск, 2014. 210 с.
10. Коцюба Г.О. Психологічні особливості організації уязвленого кохання у жінок : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Харків, 2010. 19 с.
11. Фролова Є.В. Психологічні чинники і динаміка формування стосунків міжособистісної залежності у жінок : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Харків, 2008. 21 с.
12. Гавриленко Я. Психологічні конфігурації залежних стосунків у міжособистісній взаємодії. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2013. № 5. С. 94–104.
13. Гавриленко Я.А. Особливості комунікації у просторі залежних стосунків. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2013. № 4. С. 73–83.
14. Пащенко Е.И. Соотношение социального интеллекта, когнитивных и психосоциальных характеристик в период ранней взрослости : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.13. Санкт-Петербург, 2003. 168 с.
15. Порядина В.А. Гендерные различия в структуре социального интеллекта студенческой молодежи : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Ярославль, 2007. 27 с.
16. Жидко М.Є. Особистісні чинники формування відносин подружньої співзалежності у чоловіків : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Харків, 2006. 20 с.
17. Дубровина Л.А., Городничева А., Григорьева О. Профилактика возникновения межличностной зависимости в старшем подростковом возрасте. *Новый взгляд. Международный научный вестник* : сб. науч. трудов. 2015. Вып. 7. С. 102–111.
18. Дубровина Л.А., Домщенко Е.Н., Шелобаева И.Д. Развитие эмоционального интеллекта у подростков как условие профилактики социальных аддикций. *Новый взгляд. Международный научный вестник* : сб. науч. трудов. 2015. Вып. 7. С. 112–121.

- 19.Огій М. Особливості міжособистісної залежності у юнаків та дівчат. *News of Science and Education*. 2017. Т. 1. № 4. С. 55–57.
- 20.Михайлова (Алешина) Е.С. Тест Дж. Гилфорда и М. Салливена. Диагностика социального интеллекта. Санкт-Петербург : ГП ИМАТОН, 2001. 145 с.
- 21.A Measure of Interpersonal Dependency / Hirschfeld R. M. A. et al. *Journal of Personality Assessment*. 1977. № 41. URL: http://dx.doi.org/10.1207/s15327752jpa4106_6 (дата звернення: 06.02.2019).
- 22.Макушина О.П. Методы психологического изучения девиантного поведения : учебное пособие. Воронеж : Изд-во ВГУ, 2006. 79 с.
- 23.Мельникова В.Б. Автономия личности: обзор зарубежных подходов к проблематике. *Психологические исследования*. 2014. Т. 7. № 37. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2014v7n37/1043-melnikova37.html> (дата звернення: 06.02.2019).
- 24.Construct Validity of the Relationship Profile Test: a Self-Report Measure of Dependency – Detachment / R.F. Bornstein et al. *Journal of Personality Assessment*. 2003. № 80 (1). P. 64–74.

Милославская Е. В. Социальный интеллект и межличностная зависимость у студентов: гендерный аспект

В статье представлены результаты исследования гендерной специфики взаимосвязей социального интеллекта и межличностной зависимости у студентов. Установлено, что юноши и девушки демонстрируют различия в структуре взаимосвязей между социальным интеллектом и межличностной зависимостью. Доказано, что у девушек усиление отдельных составляющих социального интеллекта сопровождается фасилитацией здоровой зависимости и стремлением к автономии, тогда как у юношей рост потребности в эмоциональной опоре на других происходит вместе с увеличением способности предвидеть последствия поведения людей в заданных ситуациях.

Ключевые слова: гендер, межличностная зависимость, общение, социальный интеллект, студенты.

Myloslavska O. V. Social intelligence and interpersonal dependence among students: gender aspect

The article presents the results of a study of gender-specific relationships of social intelligence and interpersonal dependence in students. It has been proved that in girls, the strengthening of some components of social intelligence is accompanied by facilitation of healthy dependence and the desire for autonomy, whereas in boys, the growing need for emotional support for others occurs along with an increase in the ability to foresee the consequences of people's behavior in given situations.

Key words: gender, communication, interpersonal dependence, social intelligence, students.

М. С. Омельченкодоцент кафедри спеціальної педагогіки та інклюзії
Донбаський державний педагогічний університет

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ У КОРЕКЦІЙНИХ ПЕДАГОГІВ

У статті представлено та проаналізовано результати експериментального дослідження особливостей професійної свідомості корекційних педагогів. Автором було виділено основні компоненти професійної свідомості; визначено методи та етапи дослідження; проаналізовано отримані результати; простежено залежність рівнів розвитку професійної свідомості корекційних педагогів від стажу професійної діяльності.

Ключові слова: корекційний педагог, компоненти професійної свідомості, особистісна свідомість, професійна свідомість, рівень професійної свідомості.

Постановка проблеми. Відомим фактом є те, що розвиток професійної діяльності фахівця сприяє вдосконаленню його зв'язків із соціальним та предметним оточенням, що визначає специфіку тієї чи іншої професії. Все це сприяє розвитку професійної свідомості особистості, яка стає все більш диференційованою та відповідною професійним вимогам. Таким чином, проявляється прямий зв'язок між рівнем професійної свідомості фахівця та його професійною майстерністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спроби дослідження окремих аспектів професійної свідомості педагогів уже неодноразово були здійснені у вітчизняній та зарубіжній психології. Підґрунтя цієї проблеми було закладено у працях учених Г.В. Аكوпова, Н.І. Гусякової, Є.І. Ісаєва, С.Г. Косарецького, В.І. Слободчикова, І.Я. Лернера, Є.І. Рогова, Л.В. Римара, Д.В. Ронзіна, О.С. Цокур, Ю.М. Швалба. Подальше розроблення питань розвитку професійної свідомості у педагогічній діяльності було здійснено у дослідженнях сучасних українських учених О.В. Дробот, С.І. Руденко, Н.Ф. Шевченко, О.І. Чепішко, Н. Яремчук та ін. Проблема визначення структури, особливостей становлення та розвитку професійної свідомості безпосередньо у корекційних педагогів наразі у психологічній науці розкрито не було.

Мета статті. Головна мета цієї статті полягає у визначенні структурних особливостей професійної свідомості у корекційних педагогів.

Виклад основного матеріалу. Розробляючи методику експериментального дослідження особливостей професійної свідомості корекційного педагога, ми спиралися на таке визначення.

Професійна свідомість корекційного педагога – це система переконань, уявлень, установок та інших особистісних характеристик людини, які багато у чому визначають не лише її професійні дії, але й хід розвитку професійної діяльності у цілому.

Загальний блок свідомості корекційного педагога включає у себе загальноприйняті для свідомості компоненти (гносеологічна, рефлексивна, аксіологічна, емоційно-вольова, мотиваційна).

Спеціальний блок свідомості складається із компонентів, визначених для дослідження структури та механізму формування такого інтегрального утворення особистості корекційного педагога, як професійна свідомість.

Як компоненти професійної свідомості ми розглядали ті, які відображають структуру особистості корекційного педагога, визначаються місцем і значенням цієї професії у професійній структурі суспільства, ставленням особистості до професії, її представників, до себе як суб'єкта професійної діяльності, професійними ідеалами, рівнем професійних знань та умінь, професійними здібностями, перспективами та ін.

Метою нашого експериментального дослідження було виявлення рівнів розвитку показників перелічених компонентів професійної свідомості у корекційних педагогів.

Було використано такі методи: ділові ігри, тестування, оцінювання корекційного педагога керівником (куратором, директором), аналіз спеціальної документації, спостереження за діяльністю та розв'язання професійних задач. Дослідження проводилося у групах магістратури педагогічних вишів, у педагогічних колективах спеціальних дошкільних установ та інклюзивних груп дошкільних установ, інклюзивних класів, а також спеціальних загальноосвітніх шкіл.

На основі змістового аналізу визначених показників було складено характеристики рівнів сформованості компонентів професійної свідомості корекційних педагогів, які оцінювались за чотирирівневою системою (низький, початковий, середній, високий рівні).

Експеримент з виявлення рівнів професійної свідомості корекційних педагогів проводився

у декілька етапів. На першому етапі на підставі аналізу наукових джерел категорію професійна свідомість корекційного педагога було розглянуто у змісті п'яти компонент: професійно-гносеологічної, професійно-рефлексивної, професійно-аксіологічної, професійно-мотиваційної, професійно-емоційної.

На другому етапі на основі структурування професійної свідомості було задіяно ділові ігри й п'ять опитувальників. У дослідженні взяли участь корекційні педагоги з різним досвідом роботи (0–5 років; 5–10 років; 10–15 років). Цей етап мав на меті отримати дані результатів оцінювання корекційними педагогами власної професійної свідомості. Результати дослідження представлені у таблиці 1.

На другому етапі експериментального дослідження застосовувалися методи оцінювання корекційного педагога керівником (куратором, завідувачем, директором), аналіз спеціальної документації, спостереження за діяльністю та розв'язання досліджуваними спеціальних професійних задач. Результати дослідження представлені у таблиці 2.

Порівняльний аналіз даних, представлених у таблицях 1 і 2, показує пряму залежність рівнів розвитку професійної свідомості корекційних педагогів від стажу професійної діяльності. Чим більший стаж, тим, відповідно, вищий рівень професійної свідомості корекційного педагога.

На третьому етапі було проведено порівняльний аналіз результатів дослідження першого та другого етапів експерименту. Було виявлено значні розбіжності у даних щодо рівнів розвитку компонент професійної свідомості у корекційних педагогів, отриманих від них самих та їхнього керівництва. Показники рівнів розвитку професійної свідомості на першому етапі виявилися

значно вищими, ніж ті, що були отримані на другому етапі.

На четвертому етапі було встановлено залежності між рівнями професійної свідомості й різними факторами розвитку професійної діяльності, розроблено рекомендації щодо розвитку компонент професійної свідомості, які мають низький рівень прояву.

Впливовими факторами щодо рівня розвитку професійної свідомості корекційних педагогів виявилися: досвід професійної діяльності, умови праці, особистісні обставини, обізнаність у питаннях значущості рівня професійної свідомості та її компонент у професійному розвитку працівника.

Результати експериментального дослідження свідчать про необхідність розроблення розв'язкової технології щодо оптимізації рівнів розвитку професійної свідомості корекційних педагогів.

Отримані результати експериментального дослідження підтверджують дані вчених, які вказують на залежність професійної свідомості від професійного розвитку особистості (Н.В. Гуца, 2001; М.В. Камінська, 2004; Н.М. Фалько, 2009); про значущість професійно-особистісних та професійно-педагогічних якостей (О.В. Мамічева, 2010; О.М. Погребняк, 2007; А.В. Савоста, 2002; О.Г. Солодухова, 1998); про значущість факторів соціального середовища у становленні професійної свідомості корекційного педагога (М.С. Омельченко, 2017).

Однак ученими достатньою мірою не доведено ступінь значущості кожного з факторів впливу на розвиток професійної свідомості педагогів. Окрім цього, немає даних про успішність створення та застосування розв'язкових технологій щодо підвищення рівня професійної свідомості корекційних педагогів.

Таблиця 1

Рівні професійної свідомості корекційних педагогів (за результатами оцінювання досліджуваними компонент власної професійної свідомості, у % від загальної кількості)

Рівні професійної свідомості	Корекційні педагоги зі стажем 0–5 років	Корекційні педагоги зі стажем 5–10 років	Корекційні педагоги зі стажем 10–15 років
<i>Високий</i>	9,38	11,88	16,87
<i>Середній</i>	21,25	25	28,8
<i>Початковий</i>	35,62	36,25	33,12
<i>Низький</i>	33,75	26,87	21,21

Таблиця 2

Рівні професійної свідомості корекційних педагогів (за результатами оцінювання компонент професійної свідомості корекційних педагогів їхніми керівниками, у % від загальної кількості)

Рівні професійної свідомості	Корекційні педагоги зі стажем 0–5 років	Корекційні педагоги зі стажем 5–10 років	Корекційні педагоги зі стажем 10–15 років
<i>Високий</i>	6,25	8,75	11,87
<i>Середній</i>	15	18,75	23,12
<i>Початковий</i>	38,75	40	38,12
<i>Низький</i>	40	32,5	26,89

Висновки і пропозиції. Результати проведеного дослідження дали нам змогу зробити такі висновки:

- розвиток основних компонент професійної свідомості корекційних педагогів перебуває переважно на початковому (середньому рівні), що довели як дані оцінювання досліджуваними власної професійної діяльності, так і результати бесід з їхніми керівниками;
- результати оцінювання власної професійної свідомості корекційними педагогами є значно вищими, ніж ті, що надали під час експерименту їхні керівники;
- зі збільшенням стажу роботи рівень професійної свідомості помітно зростає;
- рівень розвитку професійної свідомості корекційних педагогів залежить від таких факторів, як досвід професійної діяльності, умови праці, особистісні обставини, обізнаність у питаннях значущості рівня професійної свідомості та її компонент у професійному розвитку працівника;
- є необхідність розроблення розв'язкової технології щодо оптимізації процесу розвитку професійної свідомості у корекційних педагогів з різним досвідом роботи.

Література:

1. Васянович Г.П. Основи психології : навчальний посібник. Київ : Педагогічна думка, 2012. 114 с.
2. Гордеева К.С. Професійні цінності в системі соціально-педагогічної роботи: психологічний аспект. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : збірник наукових праць. Слов'янськ : ДДПУ, 2014. Випуск XVIII. Ч. 1. С. 182–188.
3. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Москва : Академия, 2004. 304 с.
4. Ксензова Т.Н. Формирование профессиональных представлений у студентов в образовательном пространстве вуза. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Педагогика»*, 2009. № 2. С. 51–60.
5. Сатановська Л.А. Формування цінностей та ціннісних професійних орієнтацій студентської молоді у вищих навчальних закладах України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогіка*. 2016. Вип. 1. С. 58–65.
6. Слободчиков В.И. Психология человека: введение в психологию субъективности : учебное пособие / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. Москва : Изд-во ПСТГУ, 2013. 360 с.
7. Солонин Ю.Н. Культурология : учебник для вузов / Ю.Н. Солонин, М.С. Каган. Москва : Юрайт, 2017. 566 с.

Омельченко М. С. К проблеме исследования особенностей профессионального сознания у коррекционных педагогов

В статье представлены и проанализированы результаты экспериментального исследования особенностей профессионального сознания коррекционных педагогов. Автором выделены основные компоненты профессионального сознания; определены методы и этапы исследования; проанализирован полученный результат; прослежена зависимость уровней профессионального сознания от стажа профессиональной деятельности.

Ключевые слова: коррекционный педагог, компонента профессионального сознания, личностное сознание, профессиональное сознание, уровень профессионального сознания.

Omelchenko M. S. To the problem of studying the features of professional consciousness in correctional teachers

The article presents and analyzes the results of an experimental study of the characteristics of the professional consciousness of correctional teachers. The author proposed the main components of professional consciousness; methods and stages of research have been determined; analyzed the result; traced the dependence of the levels of professional consciousness on the experience of professional activity.

Key words: correctional teacher, component of professional consciousness, personal consciousness, professional consciousness, level of professional consciousness.

ПОТЕНЦІАЛ ВНУТРІШНЬОЇ РЕСУРСНОСТІ У ПОЗИТИВНІЙ ДИНАМІЦІ ОСОБИСТІСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Дослідження присвячене виявленню внутрішніх (усвідомлених та неусвідомлених) ресурсів трансформацій особистості у позитивній динаміці. Зазначено, що внутрішнім ресурсом позитивних трансформацій особистості, який людина здатна усвідомити, є зростання самооцінки, гармонійності, можливостей самореалізації і самовизначення особистості, що вибудовується на основі готовності до змін у житті. Визначено, що механізми психічного захисту відіграють подвійну роль: можуть бути і ресурсом, і антиресурсом позитивної динаміки особистісних трансформацій.

Ключові слова: внутрішня ресурсність, потенціал, трансформація особистості, позитивна динаміка, самоставлення, психічний захист.

Постановка проблеми. Життєвий шлях людини супроводжується постійними трансформаціями її особистісної сфери, які можуть мати різноспрямовану динаміку. У психологічній літературі значна увага приділяється негативним змінам, пов'язаним з подоланням кризових станів. Проте, якщо людина орієнтується на позитивне мислення, її внутрішні сили спрямовуються на позитивну динаміку трансформацій. У результаті особисте життя може стати більш конструктивним і результативним.

У цьому зв'язку постає питання внутрішньої ресурсності осіб, які схильні до позитивної динаміки трансформацій особистості. Джерела цієї ресурсності можуть бути різні, їх доцільно розглядати на двох рівнях: усвідомленому та неусвідомленому. Усвідомлений значною мірою пов'язаний зі самоставленням людини; неусвідомлений – з механізмами психічного захисту, які починають активізуватись у разі загрози стійкості Я-концепції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема внутрішньої (психологічної) ресурсності дедалі більше привертає увагу науковців. У цих дослідженнях (О. Штепа) психологічну ресурсність виокремлено як контекстуальну властивість постмодерної ідентичності та встановлено види особистісно-екзистенційних ресурсів [1], узагальнено філософсько-психологічний зміст поняття психологічних ресурсів і ресурсності особистості (В. Казібекова) [2] тощо. Потенціал внутрішньої ресурсності особистісних трансформацій акумулюється на різних рівнях людської психіки: свідомому і несвідомому. На свідомому рівні принципове значення має самоусвідомлення людиною своїх можливостей, готовність до зміни самоставлення задля загальної результативності життя. Ресурсність несвідомої сфери, на нашу думку, полягає в активізації доцільних у конкретній ситуації механізмів психічного захисту особистості.

Б. Бернс самоставлення розглядає як афективний складник Я-концепції [3]; М. Розенберг [4] – як стійку особистісну рису, практично незалежну від ситуації та віку людини; В. Столін [5] – як відображення в свідомості особистісного смислу «Я» залежно від об'єктивної позиції суб'єкта в соціумі. У нашому дослідженні самоставлення розглядається як цілісне та універсальне утворення, що виражає міру позитивного ставлення індивіда до образу власного «Я». У структурі самоставлення, за С. Пантілеевим, виділяють дві підсистеми: оцінну та емоційно-ціннісну. До оцінної відносять самоповагу, почуття компетентності, почуття ефективності; до емоційно-ціннісної – аутосимпатію, почуття власної гідності, самоцінність, самоприйняття [6].

У нашому дослідженні увага зосереджена на механізмах психічного захисту як імовірних неусвідомлених людиною ресурсах особистісних трансформацій. У сучасному трактуванні, як стверджує В. Долгова [7], психічний захист особистості – це спеціальна регулятивна система стабілізації особистості, яка спрямована на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги і дискомфорту, які виникають у зв'язку з усвідомленням нею внутрішнього чи зовнішнього конфлікту. За умови гнучкості і помірного використання психічний захист може мати суто адаптивне значення для функціонування особистості. Іншу думку мають представники гуманістичного напрямку (А. Маслоу): людина, яка прагне до самоактуалізації, відмовляється від психічного захисту, адже тільки так вона може розкрити свої потенційні можливості та віднайти ціль свого життя [8].

Мета статті полягає у виявленні внутрішніх (усвідомлених та неусвідомлених) ресурсів трансформацій особистості у позитивній динаміці. Завдання дослідження: по-перше, виявити особливості конструктивності та самоставлення

особистості, напруженості механізмів психічного захисту осіб, схильних до позитивної динаміки трансформацій; по-друге, порівняти ресурсні можливості осіб з позитивною динамікою з огляду на їхню схильність до більш-менш позитивного самоставлення, окресливши роль провідних механізмів психічного захисту.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Для діагностування схильностей до позитивних/негативних трансформацій особистості використана методика «Особистісна біографія» О. Моткова, яка дає змогу виявити загальну конструктивність і гармонійність особистості, яскравість її самореалізації, чіткість життєвого самовизначення. Для виявлення усвідомлених людиною внутрішніх ресурсів трансформацій застосована методика самоставлення особистості В. Століна і С. Панталеєва, яка вимірює такі модальності самоставлення: закритість, самовпевненість, самокерування, дзеркальне Я, самоцінність, самоприйняття, внутрішня конфліктність, самоприв'язаність, самозвинувачення, самоповага, аутосимпатія та самоприниження; для діагностування неусвідомлених ресурсів – тест-опитувальник «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика і Х. Келлермана, який виявляє рівень напруженості основних захисних механізмів (заперечення, витіснення, регресія, компенсація, проєкція, заміщення, інтелектуалізація, реактивне утворення).

У дослідженні взяли участь 297 осіб, чоловіки та жінки віком від 21 до 90 років. Виявлено, що 62,9% (187 осіб) від загальної кількості досліджуваних – це особи, трансформація особистості яких спрямована на позитивну динаміку. Їхнє життєве кредо – «Сьогодні краще, ніж була вчора». Середній вік – 41,8 року. Більшість з них (58,3%) віком ранньої дорослості, майже кожен четвертий (24,1%) – пізньої дорослості, решта (17,6%) – віком середньої дорослості. 28,3% (84 особи) спрямовані на негативну динаміку трансформацій («Вчора було краще, ніж сьогодні»). Середній вік досліджуваних з негативною динамікою трансформацій особистості – 59,5 року, більшість досягли пізньої дорослості (65,5%), майже кожен п'ятий (21,4%) – віку ранньої дорослості, решта (13,1%) – віком середньої дорослості. Для 8,8% (26 осіб) з нейтральною динамікою трансформацій у теперішньому житті порівняно з минулим практично нічого не змінилось. Середній вік для цієї групи респондентів склав 44,7 року, з яких 50% (13 осіб) – віку ранньої дорослості, 19,2% (5 осіб) – середньої дорослості, 30,8% (8 осіб) – пізньої дорослості.

Для підтвердження статистичної достовірності отриманих даних використані математико-статистичні методи: порівняльний аналіз (t-тест Стьюдента), кореляційний аналіз (r-Пірсона при $p < 0,05$) і факторний аналіз – метод головних ком-

понент з Варімакс обертанням (при факторних навантаженнях $> 0,500$).

Перший етап дослідження: виявлення особливостей конструктивності та самоставлення особистості і напруженості механізмів психічного захисту осіб, схильних до позитивної динаміки трансформацій. Показники конструктивності, гармонійності, самореалізації та самовизначення цих осіб перебувають на високому рівні (М у діапазоні від 3,65 до 3,93). Модальності самоставлення – в межах середньої норми. Найбільш вираженою для цієї групи є самоцінність ($M = 7,65 \pm 1,74$), що свідчить про зацікавленість особи у власному «Я», відчуття цінності власної особистості для себе та інших. З механізмів психічного захисту найбільш вираженим є механізм заперечення наявної реальності (рівень напруженості 67,1%) – ігнорування потенційно тривожної інформації, ухиляння від неї.

Для виявлення особливостей внутрішніх ресурсів осіб, схильних до позитивної динаміки трансформацій, ця група досліджуваних ($N = 187$) порівнювалась з контрастною групою – особами, схильними до негативної динаміки трансформацій ($N = 84$). Основні відмінності стосуються конструктивності особистості: ті, хто схильні до позитивної динаміки, мають вищі показники, ніж ті, хто схильні до негативної (р у межах від 0,000 до 0,005). Відмінними є також деякі модальності самоставлення: самоцінність ($t = 3,06$ при $p = 0,002$), закритість ($t = -2,45$ при $p = 0,014$), самоприв'язаність ($t = -4,85$ при $p = 0,000$), внутрішня конфліктність ($t = -3,11$ при $p = 0,002$) і самоприниження ($t = -2,05$ при $p = 0,04$) (рис. 1).

У респондентів з позитивною динамікою менш вираженими є такі механізми психічного захисту: реактивне утворення ($t = -3,49$ при $p = 0,000$), інтелектуалізація ($t = -2,77$ при $p = 0,006$), проєкція ($t = -2,07$ при $p = 0,038$) і загальне напруження механізмів захисту ($t = -2,01$ при $p = 0,045$) (рис. 2).

Особи, які вважають, що в їхньому житті відбуваються позитивні зміни (переважно віком 21–39 років), вище оцінюють свою життєву самореалізацію і самовизначення, гармонійність своєї особистості і життя у цілому. Порівняно з особами з негативною динамікою вони значно більше цінують свою індивідуальність, більш рефлексивні і критичні стосовно себе, менше схильні до внутрішньої конфліктності, почуття провини і самоприниження. Особливо помітною є різниця у прагненні до змін у своєму житті: особи з позитивною динамікою з більшою легкістю приймають ці зміни. Головне, що відрізняє їх від групи з негативною динамікою, – це менша напруженість механізмів проєкції, інтелектуалізації й особливо реактивного утворення. Якщо людина вбачає у своєму житті позитивні зміни, вона значно рідше порівняно з тими, хто акцентує увагу на негативних

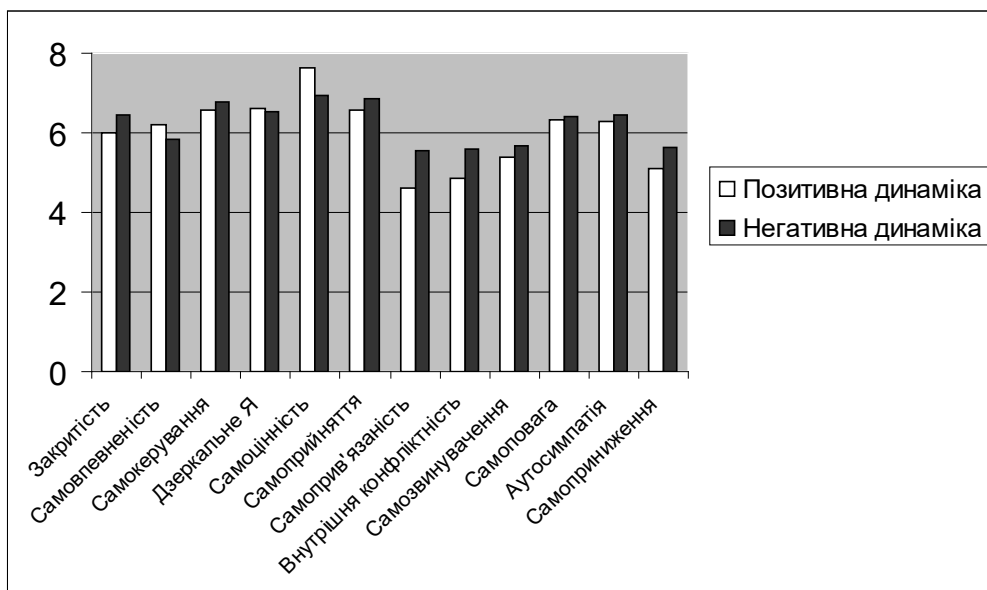

Рис. 1. Середні значення модальностей самоставлення для осіб з позитивною та негативною динамікою трансформацій особистості

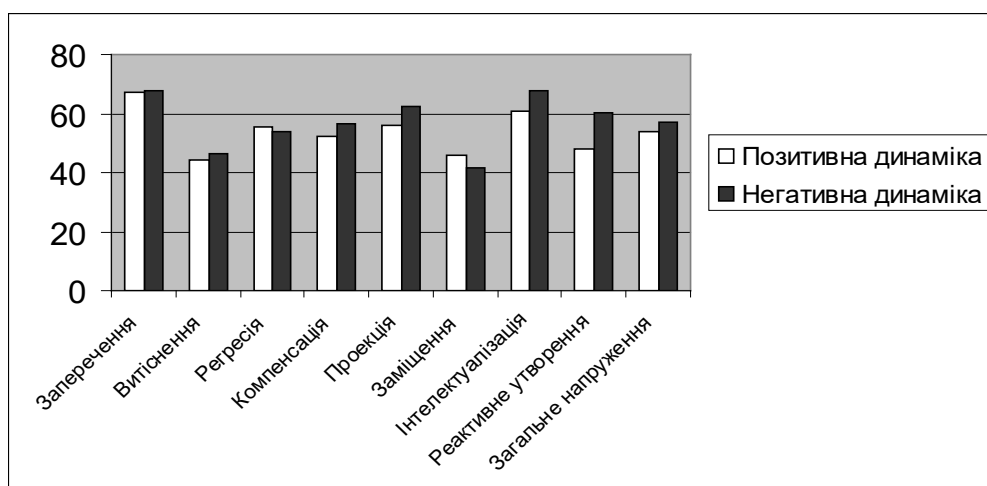

Рис. 2. Середні значення механізмів психічного захисту для осіб з позитивною та негативною динамікою трансформацій особистості

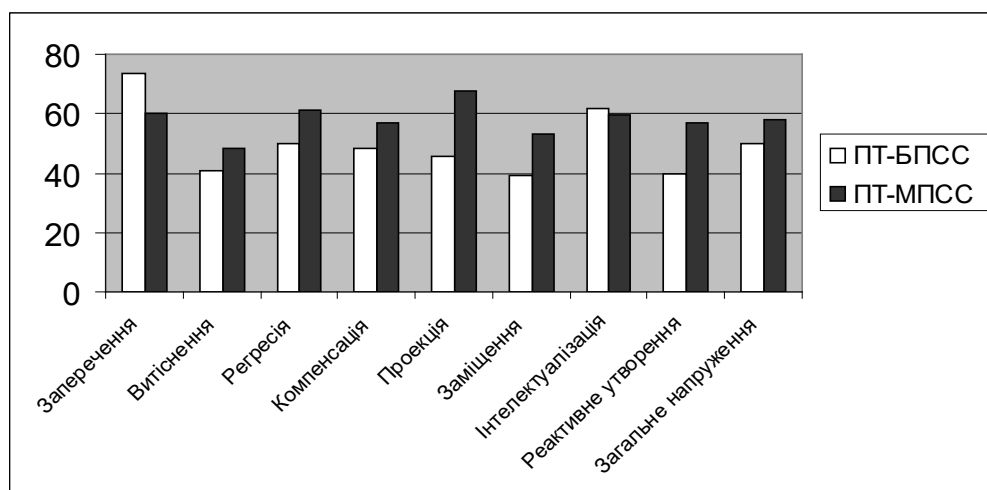

Рис. 3. Середні значення механізмів психічного захисту для осіб з більш (ПТ-БПСС) та менш (ПТ-МПСС) позитивним самоставленням у позитивній трансформації особистості

змінах, буде підміняти неприйнятні для усвідомлення спонукання гіпертрофованими, приписувати іншим неприйнятні для себе думки, почуття, мотиви, бажання або підміняти справжнє переживання почуттів роздумами про них.

Другий етап дослідження: порівняння ресурсних можливостей осіб з позитивною динамікою, враховуючи їхню схильність до більш-менш позитивного самоствавлення. На цьому етапі дослідження враховувались дані лише тих респондентів, які виявили схильність до позитивної динаміки трансформацій особистості ($N=187$). За допомогою методу К-середніх досліджуваних поділено на два кластери залежно від їхньої схильності до більш-менш позитивного самоствавлення. Дискримінантний аналіз показав, що особливу вагу для кластеризації мали шкали самоприниження, аутосимпатія, самоповага, самоприв'язаність, закритість і самозвинувачення ($Wilks' \Lambda: 29530 \text{ approx. } F(6, 180)=71,593 \text{ } p<0,0000$). До першого кластера потрапило 98 осіб (52,4% від цієї групи), до другого – 89 осіб (47,6% від цієї групи). Коректність класифікації для першого кластера становить 100%, для другого – 98,87%.

Порівняння самоствавлення у досліджуваних з першого та другого кластерів за t -тестом Стюдента показало суттєву відмінність за всіма модальностями ($p=0,000$): досліджувані з першого кластера продемонстрували значно позитивніше самоствавлення, ніж з другого. Особливо це стосується самоцінності ($M_1=8,68$; $M_2=6,51$; $t=10,95$ при $p=0,000$): представники першого кластера високо цінують неповторність та унікальність свого Я. Отож, першому кластеру можна присвоїти назву «Позитивна трансформація у більш позитивному самоствавленні» (далі – ПТ-БПСС), другому – «Позитивна трансформація у менш позитивному самоствавленні» (далі – ПТ-МПСС).

Групи ПТ-БПСС та ПТ-МПСС суттєво відрізняються за загальною конструктивністю особистості: в групі з більш позитивним самоствавленням ці показники значно вищі ($p=0,000$). Особливо слід відзначити, що особи з більш позитивним самоствавленням більшою мірою, ніж особи з менш позитивним самоствавленням, відчують гармонійність своєї особистості та життя у цілому: більше задоволені стосунками з оточуючими; вважають, що з віком стали добрішими, мудрішими, поміркованішими тощо; багато розмірковують над духовними питаннями; відчують більшу внутрішню єдність.

У більш позитивному самоствавленні спостерігається, як правило, нижче напруження механізмів психічного захисту, крім заперечення, яке в групі ПТ-БПСС, навпаки, є значно більше вираженим і провідним (рівень напруженості 73,55%) порівняно з групою ПТ-МПСС (рівень напруженості 59,98%) ($t=5,471$ при $p=0,000$) (рис. 3). Саме

«позиція страуса» є характерною для групи ПТ-БПСС.

Для групи ПТ-МПСС, на загал, притаманна вища напруженість механізмів захисту (p у межах від 0,000 до 0,003). Особливо це стосується проєкції ($M_1=45,60\%$, $M_2=67,50\%$, $t=-7,12$ при $p=0,000$), яка виявилась домінуючою для цієї групи (рис. 3). З метою самозаспокоєння власні неприйнятні бажання, почуття, риси особами з групи ПТ-МПСС приписуються іншим.

Для детальнішого аналізу внутрішніх умов, які допомагають підтримати позитивну трансформацію, побудована факторна модель, яка складається із шести факторів. Для групи ПТ-БПСС модель пояснює 62,94% від загальної дисперсії даних. Показники конструктивності особистості об'єдналися у самостійний другий фактор. Актуальний для групи ПТ-БПСС механізм заперечення увійшов до шостого фактора (0,532) й об'єднався із самокеруванням (0,638) і дзеркальним Я (0,557). Другий за мірою напруженості механізм інтелектуалізації (61,73%) опинився у третьому факторі (0,667) разом із самоповагою (0,747), самовпевненістю (0,568) і закритістю (0,663).

Кореляційний аналіз повністю підтверджує роль заперечення як ресурсу позитивної конструктивності особистості (r у межах від 0,249 до 0,392) та позитивного самоствавлення, зокрема самокерування ($r=0,414$) і самоповаги ($r=0,371$). З віком для цієї групи респондентів роль заперечення зменшується ($r=-0,291$). Механізм інтелектуалізації може виступати ресурсом для підвищення самоповаги ($r=0,369$). Механізм проєкції (рівень напруженості 45,60%), навпаки, знижує ресурсність конструктивності особистості (r коливається в межах від -0,247 до -0,339) та погіршує самоствавлення, сприяючи внутрішній конфліктності ($r=0,457$), самозвинуваченню ($r=0,307$) і самоприниженню ($r=0,443$). Щодо інших механізмів захисту, то їхня роль або не виявлена, або незначна.

Для групи ПТ-МПСС факторна модель пояснює 65,84% від загальної дисперсії даних. Показники конструктивності особистості об'єдналися в окремий перший фактор. Провідний для групи ПТ-МПСС механізм проєкції (0,567) у другому факторі об'єднався з механізмами реактивного утворення (0,593), компенсації (0,507), регресії (0,560), загальним напруженням механізмів захисту (0,743), а також такими модальностями самоствавлення, як самоприниження (0,889), самозвинувачення (0,787) і внутрішня конфліктність (0,781). Механізм заперечення (0,687) разом із самоповагою (0,916), самокеруванням (0,687) і дзеркальним Я (0,589) увійшов до четвертого фактора; механізм інтелектуалізації не потрапив до вагомих факторів.

Кореляційний аналіз підтверджує ці результати: встановлені статистично достовірні зв'язки

між механізмом проекції і самоприпиненням ($r=0,363$), внутрішньою конфліктністю ($r=0,362$), самозвинуваченням ($r=0,293$), а з віком схильність до проекції для цієї групи респондентів зростає ($r=0,295$). Регресія, яка за рівнем напруженості посідає другу позицію (рівень напруженості 61,39%), також пов'язана з негативними проявами самоствалення: самоприпиненням ($r=0,321$) і внутрішньою конфліктністю ($r=0,315$). Заперечення (рівень напруженості 59,98%), навпаки, підвищує показники загальної конструктивності особистості ($r=0,316$), гармонійності ($r=0,399$), життєвої самореалізації ($r=0,269$), самоповаги ($r=0,629$), ауто-симпатії ($r=0,404$), самокерування ($r=0,472$), дзеркального Я ($r=0,473$), самоприйняття ($r=0,346$).

На основі вищенаведеного можна стверджувати, що особи з позитивною динамікою особистісних трансформацій, які схилиються до більш позитивного самоствалення, оцінюють свій життєвий шлях як конструктивний, більше цінують свою індивідуальність і неповторність. Це сприяє зростанню симпатії до себе, однак може спровокувати ригідність Я-концепції в старших за віком осіб. У вищезазначених осіб яскраво виражене заперечення життєвих проблем. Блокування інформації, яка вступає в конфлікт з установками особистості, допомагає людині сформувати уявлення про себе як конструктивну та гармонійну особистість, готову до самореалізації і життєвого самовизначення. У людини зростає впевненість у тому, що її доля перебуває у її власних руках і що вона здатна ефективно управляти власними емоціями. Водночас у неї зміцнюється думка про те, що оточуючі схвалюють її дії. Якщо людина при цьому вдаватиметься до раціоналізації конфліктних та фруструючих ситуацій, зберігаючи певну відстороненість від оточуючих, це сприятиме зростанню її самоповаги та впевненості у своїй силі.

Характерним для осіб з меншою схильністю до позитивного самоствалення у позитивній динаміці особистісних трансформацій є проекція свого негативу на інших і регресія на більш ранні етапи онтогенезу. Ці механізми підсилюються загальним напруженням психічного захисту, особливо підкресленим прагненням відповідати загальноприйнятим стандартам поведінки, спробою виправити або знайти заміну проявам своєї неповноцінності та регресією до більш ранніх стадій свого розвитку. У такому разі людина починає схиливатися до негативного самоствалення, яке виражається у самоприпиненні, підвищеній готовності поставити собі у провину власні невдачі та недоліки, що у крайньому разі призводить до тривожно-депресивних станів. У активізації механізму заперечення особи з меншою схильністю до позитивного самоствалення, навпаки, починають схиливатися до більш конструктивної життєвої позиції.

Висновки і пропозиції. Схильність до позитивної динаміки особистісних трансформацій переважно мають особи віком ранньої дорослості (21–39 років), до негативної динаміки – у пізній дорослості (60 і старші). Внутрішнім ресурсом позитивних трансформацій особистості, який людина здатна усвідомити, є зростання самооцінки, гармонійності, можливостей самореалізації і самовизначення особистості, що вибудовується на основі готовності до змін у своєму житті, підвищеної схильності до рефлексивності, самокритичності і меншої схильності до негативного самоствалення. Неусвідомленим ресурсом може виступати зниження напруженості механізмів психічного захисту, насамперед реактивного утворення і проекції.

Провідними механізмами психічного захисту у позитивній динаміці виступають заперечення (за більш позитивного самоствалення) і проекція (за менш позитивного самоствалення). Механізм заперечення можна розглядати як ресурсний для позитивної динаміки особистісних трансформацій, особливо це стосується молодших за віком осіб, схильних до більш позитивного ставлення до себе. Механізм проекції, як правило, знижує потенціал внутрішньої ресурсності. Отож, механізми психічного захисту відіграють подвійну роль: можуть бути і ресурсом, і антиресурсом позитивної динаміки особистісних трансформацій.

Подальші дослідження пов'язані із з'ясуванням потенціалу внутрішньої ресурсності у негативній динаміці особистісних трансформацій.

Література:

1. Штепа О.С. Психологічна ресурсність як контекстуальна властивість ідентичності у філософсько-психологічному дискурсі. Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія». 2014. № 1095. Вип. 53. С. 54–58.
2. Казібекова В.Ф. Психологічні ресурси особистості : філософсько-психологічний зміст. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2017. № 2. Т. 1. С. 120–127.
3. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Москва : Прогресс, 1986. 424 с.
4. Rosenberg M. Conceiving the self. New York, 1979. 350 p.
5. Столин В.В. Самосознание личности. Москва : МГУ, 1983. 284 с.
6. Пантеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. Москва : МГУ, 1991. 110 с.
7. Долгова В.И. Психологическая защита. Москва : Перо, 2014. 160 с.
8. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. Москва : Смысл, 2002. 425 с.

Партыко Т. Б. Потенциал внутренней ресурсности при положительной динамике личностных трансформаций

Исследование посвящено выявлению внутренних (осознанных и неосознанных) ресурсов трансформаций личности при ее положительной динамике. Отмечено, что внутренним ресурсом позитивных трансформаций личности, который человек способен осознать, является рост самооценки, гармоничности, возможностей самореализации и самоопределения личности, что выстраивается на основе готовности к переменам в жизни. Определено, что механизмы психической защиты играют двойную роль: они могут быть и ресурсом, и антиресурсом положительной динамики личностных трансформаций.

Ключевые слова: внутренняя ресурсность, потенциал, трансформация личности, положительная динамика, самоотношение, психическая защита.

Partyko T. B. Inner resources potential with positive dynamics of personal transformations

This research focuses on identification of inner (conscious and unconscious) resources of transformations of a personality with its positive dynamics. It is stated that the inner resource of personal positive transformations that a person can be aware of is increase in self-evaluation, balance, opportunities of self-realization and self-determination of a personality that is formed on the basis of being prepared to life changes. It is identified that psychic defense mechanisms play a double role: they can be both resource and anti-resource of positive dynamics of personal transformations

Key words: inner resource, potential, personal transformation, positive dynamics, self-attitude, psychic defense.

Н. І. Погорільська

доцент кафедри загальної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

А. О. Головіна

студентка магістратури факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

А. О. Столяр

студентка магістратури факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНИХ РИС УЧАСНИКІВ ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У статті аналізується теоретико-методологічні основи дослідження шкільного булінгу, його причин та наслідків. У межах роботи розглянутий рольовий розподіл учасників шкільного віку та психологічні особливості, характерні для кожної з ролей. У межах проведеного дослідження встановлено, як акцентуації характеру та провідні механізми захисту пов'язані із рольовим розподілом у процесі шкільного булінгу.

Ключові слова: підлітковий вік, булінг, шкільне цькування, психологічний захист, механізми психологічного захисту, акцентуації характеру.

Постановка проблеми. У сучасній психології зібраний значний матеріал, що розкриває динаміку, механізми та чинники становлення акцентуацій характеру та психологічних захистів у підлітків, однак емпіричних досліджень, присвячених вивченню різних видів психологічного захисту та акцентуацій у підлітків, які зазнали впливу булінгу, ще вкрай мало. Саме тому натеper проблеми акцентуацій характеру та психологічного захисту, які проявляються в межах булінгу, є одними з найактуальніших й найбільш обговорюваних. Акцентуації характеру та механізми психологічного захисту особистості можуть впливати на те, яку роль у шкільному булінгу буде грати учень. Проблема психологічної захищеності особистості є актуальною як з позиції практики надання психологічної допомоги населенню, так і з позиції побудови теорії оптимального функціонування особистості. Отже, основна наукова проблема стосується вивчення специфіки опанувальної поведінки і механізмів психологічного захисту у підлітків, що пов'язані з їхньою роллю у шкільному булінгу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Численні дослідження на тему механізмів психологічного захисту особистості розкривають критерії сформованості психологічної захищеності особистості, її роль в організації життєдіяльності людини, можливість керованого розвитку цього феномена. У ракурсі психологічних досліджень вагомий внесок у розроблення цієї проблематики зробили З. Фрейд, Ф. Бассін, К. Абрахам, М. Балінт,

Е. Джонс, М. Кляйн, Г. Нунберг, О. Феніхель, Р. Шпіц тощо.

Проблема підліткових акцентуацій характеру вивчена та висвітлена досить детально у працях багатьох дослідників, зокрема цією проблематикою займалися А. Абрумов, Ю. Александровський, М. Буянов, Т. Вісковатова, В. Гиндикін, В. Гур'єва, М. Грибанова, О. Захаров, С. Ігумнов, І. Кон, М. Коркіна, К. Лебединська, А. Лічко, Н. Максимова, С. Підмазін, К. Поліванова, Ю. Попов, А. Прихожан, В. Рибалко, О. Саннікова, О. Скрипченко, О. Соколова, Е. Трайнін, Д. Фельдштейн, О. Чебикін та інші автори.

Увагу сучасних дослідників у галузі психології розвитку привертають різні аспекти проблеми подолання підлітками складних життєвих ситуацій, зокрема психологічні засади дослідження поведінкових стратегій особистості. Детальні дослідження з цієї проблематики можна знайти в роботах таких авторів, як: Н. Родіна, А. Сидоренко, В. Чорнобровкін, В. Бодров, Т. Ткачук, А. Мелоян, Н. Ликова, В. Ялтонський, Н. Шамрай та інші.

Проблема булінгу, зокрема цькування учнів учнями в українських школах, є не досить розробленою вітчизняними науковцями та має загальний характер, не досліджені натеper теоретико-методологічні основи цього явища, його причини, наслідки. Фрагментарно така проблема висвітлювалася О. Дроздовим, В. Оржеховською, В. Ролінським, Л. Лушпай, О. Ожйовим, С. Стельмах та іншими.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Невирішеним у такому контексті є питання про рольовий розподіл учасників шкільного булінгу в підлітковому віці. Другим невирішеним питанням є проблема взаємозв'язку між рольовим розподілом учасників шкільного булінгу і відповідними акцентуаціями характеру, механізмами психологічного захисту.

Мета статті – розкрити зв'язок між шкільним булінгом та акцентуаціями характеру, механізмами психологічного захисту підлітків.

Виклад основного матеріалу. Першим почав розробляти проблематику шкільного булінгу норвезький дослідник Д. Ольвеус. Він зазначає, що шкільний булінг у підлітковому колективі виступає як певна ситуація, в якій учень часто тривалий час стає об'єктом нападів, жертвою вербальних та невербальних агресивних дій з боку одного учня або групи учнів. На думку Д. Ольвеуса, шкільний булінг заснований на тривалих стосунках, що склалися у групі, та носить соціальний, груповий характер [5].

Багато дослідників, які вивчають шкільний булінг, розглядають це явище як регулярну та довгочасну агресію. Окрім цього, булінг ще можуть розглядати як «вид агресивної поведінки», який може приймати численні форми: як вербальні, так і невербальні (Е. Пеліріні, С. Салмівалі). Агресія в процесі булінгу також може виникати у вигляді психоруйнівної взаємодії (Р.Дж. Хезлер), частини соціального життя групи (Е. Роланд), систематичного нападу – соціального або вербального – з боку тих, хто має вищий статус (В. Бесар), довготривалого, усвідомленого насильства, спрямованого проти учня, який не в змозі захистити себе (Д. Лейн) [5; 6; 8].

Психологи вбачають такі можливі причини виникнення шкільного булінгу: агресивність; несхожість на своїх однокласників, боротьба за статус та лідерство; наявність у дитини психічних і фізичних вад; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до них; відсутність предметного дозволу; заздрість тощо [6].

Соціальна структура булінгу включає три елементи, тобто три можливі ролі, а саме [6]:

- переслідувач (булі; хуліган; агресор);
- жертва;
- спостерігач (свідок).

Д. Ольвеус визначив типові риси булерів:

- у них є сильна потреба домінувати над іншими учнями, відчувати свою владу та досягати своїх цілей шляхом агресії над іншими; булі імпульсивні й легко шаленіють;

- вони часто зухвалі та невічливі у ставленні до дорослих (передусім батьків і вчителів);

- для них незнайоме відчуття жалю та співчуття до своїх жертв; якщо це хлопчики, вони дуже часто є більш фізично сильними, ніж інші [8].

Серед основних передумов булінгу з боку жертви варто зазначити:

- конкуренцію з уже наявним авторитетом (через відхилення від психологічних рамок колективу, начальства);
- типову для жертви поведінку (слабкість, жалібність) [8].

У цій роботі буде розглянуто, як акцентуації характеру та провідні механізми захисту пов'язані із цими трьома ролями в процесі шкільного булінгу. Для реалізації поставленої мети було зроблено експериментальне дослідження, в якому взяли участь 62 учні 8-х–9-х класів спеціалізованої школи № 210 міста Києва.

На першому етапі дослідження учні 8-х–9-х класів проходили опитувальник «Вивчення булінгу в школі» (в модифікації В. Петросянц). За отриманими в дослідженні даними розподіл ролей під час шкільного булінгу такий (рис. 1):

Дослідження механізмів психологічного захисту здійснювалося за допомогою опитувальника «Індекс життєвого стилю» LSI Р. Плутчика.

Після проведення дослідження були отримані результати, за якими учні 8-х–9-х класів найчастіше застосовують захисний механізм «Проекція» – 38% (у дівчат) та 25% (у юнаків), а найменше використовують «Компенсацію» – 4% (у дівчат) та 0% (у юнаків), а також «Придушення» та «Реактивне утворення» – 4% (у дівчат) та 9% (у юнаків).

На заключному етапі дослідження учні 8-х–9-х класів проходили опитувальник Шмішека (дитячий варіант).

Після проведення дослідження були отримані результати, за якими учні 8-х–9-х класів найчастіше мають такі акцентуації характеру, як «Педантичний тип» – 18% (у дівчат) і 17% (у юнаків) та «Тривожно-боязкий тип» – 18% (у дівчат) та 17% (у юнаків), тоді як дуже рідко зустрічаються такі акцентуації характеру, як «Застрагаючий тип» – 5% (у дівчат) та 8% (у юнаків), «Циклотимний тип» – 7% (у дівчат) та 5% (у юнаків) та «Дистимічний тип» – 7% (у дівчат) та 7% (у юнаків).

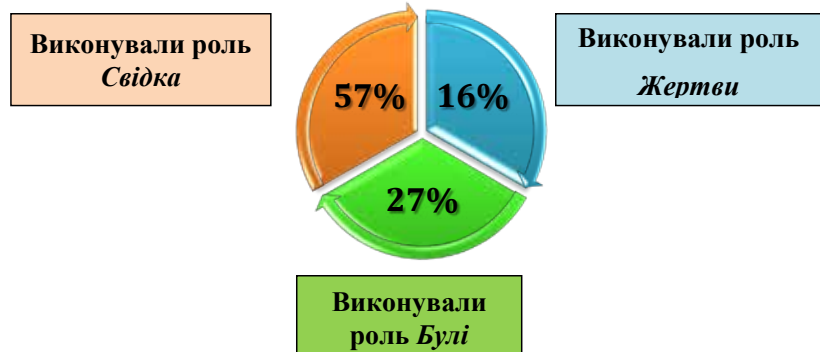

Рис. 1. Розподіл ролей під час шкільного булінгу

Для обробки матеріалу ми використовували комп'ютерну програму для статистичної обробки даних SPSS і метод аналізу за допомогою коефіцієнта кореляцій Пірсона (Pearson).

Стосовно найбільш використовуваних механізмів психологічного захисту із отриманих даних можна зробити такі висновки:

1) Для свідків найбільш часто використовуваними захисними механізмами є придушення ($r=0,631$, $\text{Sig} < 0,05$) та регресія ($r=0,702$, $\text{Sig} < 0,05$). Пояснення цих результатів може впливати із поведінкової стратегії. Для того щоб подолати моральні установки щодо допомоги слабшому в біді, свідки придушують подібні бажання допомогти задля своєї безпеки. Частіше вони використовують регресію для того, щоб переконати себе у своєму безсиллі щось зробити у такій ситуації. Таким чином, вони знімають із себе провину за бездіяльність, адже умовно молодша дитина як стан, до якого свідки звертаються у регресії, справді не змогла б захистити жертву. Інші захисні механізми свідків не виявили таких же сильних зв'язків, незважаючи на їхню статистичну значущість, а отже, вони використовуються ситуативно і не мають характеру тенденцій.

2) Найбільш часто використовувані захисні механізми жертв – реактивне утворення ($r=0,516$, $\text{Sig} < 0,05$) та інтелектуалізація ($r=0,463$, $\text{Sig} < 0,05$). Реактивне утворення є логічним компонентом миролюбної поведінки, адже на стресову чи загрозову ситуацію жертви формують протилежно налаштовану відповідь. Їхня відповідь на агресію з боку булі не є обґрунтованою агресією захисту, але є намаганням примиритися через демонстрацію неопору. Активний опір скоріш за все сприймається як такий, що тільки більше розлютить булі, а отже, означатиме більше страждань у майбутньому. Таким чином, жертви вважають, що своєю неагресивністю вони мінімізують можливу шкоду. Інтелектуалізація в такому разі використовується для пошуку раціональних причин, які могли б дати заспокійливе та природне пояснення наявному стану речей. Знайшовши таке пояснення, жертва отримує відчуття суб'єктивного контролю ситуації, що полегшує її моральні страждання.

3) Головними захисними механізмами були є проєкція ($r=0,483$, $\text{Sig} < 0,05$), заперечення ($r=0,424$, $\text{Sig} < 0,05$) та заміщення ($r=0,607$, $\text{Sig} < 0,05$). З цього можна зробити висновок, що булі самі страждають від певних психологічних проблем. Проєкція може використовуватися ними для компенсації свого почуття небезпеки та невпевненості у собі. Дитина-хуліган намагається зробити собі образ сильною людини, яку краще не чіпати через знущання з жертви, адже, згідно з її логікою, якщо одна людина проявляє агресію до іншої, на яку та не відповідає, то це стається через те, що перша людина сильніша. Таким чином, булі, можливо,

намагаються захистити себе від такого ж ставлення з боку тих, хто сильніший за них, шляхом створення відповідної репутації. Використання заміщення може свідчити про внутрішні сімейні проблеми та проблеми у спілкуванні з іншою групою. Можливо, в іншому середовищі хуліган сам зазнає психологічної чи фізичної шкоди. Але він компенсує ці відчуття, спричиняючи подібні ж страждання жертви, адже в свій час був не здатен відповісти своїм кривдникам. Заперечення використовується хуліганами для того, щоб захистити своє «Я» від усвідомлення наявності справжніх проблем у спілкуванні з однолітками та внутрішніх сімейних проблем. Крім того, таким чином вони можуть намагатися захистити себе від усвідомлення власних страхів, наприклад, страху бути залишеним, залишитися без уваги дорослих тощо.

Також для всіх ролей учасників шкільного булінгу були виявлені найбільш використовувані акцентуації характеру залежно від ролі у шкільному булінгу підлітків. Виходячи із результатів дослідження, були зроблені такі висновки стосовно акцентуацій характеру у різних учасників шкільного булінгу:

1) У свідків виявлено високі позитивні кореляції із педантичним ($r=0,797$) та тривожним ($r=0,750$) типом акцентуацій характеру, середньої сили позитивні кореляції із гіпертимним ($r=0,237$), екзальтованим ($r=0,273$), емотивним ($r=0,387$) та циклоїдним ($r=0,305$) типом акцентуацій. Кореляції є статистично значущими: для них $\text{sig} < 0,05$. Це вказує на зв'язок між втіленням до певної ролі та ступенем вираженості певної акцентуації. Для свідків: чим більше вони вживаються в цю роль, тим більш виражені в них педантичний та тривожний тип акцентуацій. В їхній поведінці це проявляється у бажанні жорстко дотримуватися своїх планів, противитися змінам, а також побоюватися за себе, наявні невпевненість у собі, нерішучість. Саме тому вони рідко вступають у конфлікти, грають у них пасивну роль спостерігача. Також вони не вдаються до фізичних знущань, адже занадто тривожні та нерішучі для відкритих фізичних дій.

2) У жертв виявлено високі негативні кореляції із демонстративним ($r=-0,717$), застріючим ($r=-0,663$), збудливим ($r=-0,692$) та гіпертимним ($r=-0,636$) типом акцентуацій, сильний позитивний зв'язок із дистимним ($r=0,684$), екзальтованим ($r=0,611$), емотивним ($r=0,602$) та циклоїдним ($r=0,668$) типом акцентуацій. Кореляції є статистично значущими: для них $\text{sig} < 0,05$. Для жертв: чим більше вони вживаються в цю роль, тим більш виражений в них дистимний, екзальтований, емотивний або циклоїдний тип акцентуацій. В їхній поведінці це проявляється як замкнутість, небагатослівність, песимістичність, їм важко з однокласниками близько сходиться, самі конфліктів не

розв'язують і виступають у них пасивною стороною, з якої знущаються. Екзальтований тип акцентуацій при цьому проявляється частими спадами настрою за рідкісних радісних сплесків, легкістю зневіри і сльозливості навіть у разі нагадування про які-небудь випадки цькування, але швидкою піддатливістю на втіху й заспокоєння. Крім того, в своїй поведінці вони проявляють риси, протилежні демонстративному, застріючому, збудливому, гіпертимному типу акцентуацій. Тобто жертви не прагнуть бути в центрі уваги і домагатися своїх цілей за будь-яку ціну, в них немає схильності до затяжних конфліктів. Також для жертв неприпустимо проявляти властолюбство, показувати свою силу і робити так, щоб інші їм підкорялися, скоріше вони самі схильні до залежної поведінки. У повсякденному житті це можна спостерігати на прикладі того, що навіть тоді, коли до них чіпляється і провокує хуліган, вони не можуть постояти за себе, навіть різко відповісти. У них не спостерігається підвищена дратівливість, агресивність, похмурість. Все це вказує на те, що чим більше жертви входять у свою роль, тим меншого вираження набувають вищезазначені негативні кореляції та більшого – позитивні.

3) У булі виявлено високі негативні кореляції із педантичним ($r=-0,756$), тривожним ($r=-0,742$), екзальтованим ($r=-0,629$), емотивним ($r=-0,705$) та циклоїдним ($r=-0,690$) типом акцентуацій, середньої сили позитивні кореляції із демонстративним ($r=0,518$), застріючим ($r=0,421$) та збудливим ($r=0,440$) типом акцентуацій. Кореляції є статистично значущими: для них $\text{sig}<0,05$. Для булі: чим більше вони вживаються в цю роль, тим менш виражена в них педантична, тривожна, екзальтована, емотивна або циклоїдна акцентуація. В їхній поведінці це проявляється як безвідповідальність, безкарність, всюдозволеність, безшабашність, такі діти не відчувають безпорадності, завжди почуваються в безпеці. Можуть проявляти грубість і нечутливість до інших людей. Тобто для булі є характерним заперечування або блокування почуття співчуття, схильність до антисоціальної поведінки. Вони легко забувають про свої погані вчинки, а їхня поведінка стосовно інших людей залежить від того, з ким вони мають справу: якщо вони бачать слабку людину, яка не може за себе постояти, булі починають з неї знущатися. Також вони схильні до затяжних конфліктів, в яких булі виступають активною стороною, не можуть забути образ, проявляють властолюбство. У них підвищена дратівливість, агресивність, схильність до нецензурної лайки. Для булі не є характерним дотримуватися правил поведінки.

Висновки. Отже, провівши теоретичний аналіз основних закономірностей переживання шкільного булінгу підлітками та їх психологічного захисту, акцентуацій характеру, ми зробили такі

висновки. Зміни, що відбуваються у підлітковому віці, позначаються на характері підлітків та визначають їхнє ставлення до людей, роботи, навчального процесу і являють собою тим самим інструментальну рису формуючої особистості. Все це впливає на формування характеру підлітка: відбувається посилення, загострення окремих рис характеру.

Аналізуючи особливості особистісних рис у підлітковому віці, ми розглянули поняття булінгу, його види, форми, соціальні структури та причини для його учасників і можемо зробити висновок, що булінг – це соціально-педагогічна та психологічна проблема сучасності. Явище булінгу має свої вікові, статеві та інші особливості. Більшість даних свідчить про те, що в учнів 8-х–9-х класів школи кількість випадків булінгу сягає максимуму, а вже у старших класах – знижується. Переважним видом насильства під час булінгу можна назвати психологічне. Діти, що піддаються насильству, воліють самі справлятися з цією проблемою.

У роботі розкрито також теоретичні аспекти сучасного стану акцентуацій характеру та механізмів психологічного захисту учасників шкільного булінгу в підлітковому віці. Стосовно особливостей рольового розподілу учасників шкільного булінгу в підлітковому віці було визначено, що найбільша частина респондентів виконували роль «свідка» (58%), а найменша кількість опитуваних зазнала шкоди від булінгу і виступала як «жертва» (16%).

Були отримані результати, за якими для учасників шкільного булінгу притаманними є такі акцентуації характеру: для групи свідків – педантичний та тривожний тип. В їхній поведінці це проявляється у бажанні жорстко дотримуватися своїх планів, противитися змінам, а також побоюватися за себе, наявні невпевненість у собі, нерішучість. Тому вони рідко вступають у конфлікти, грають у них пасивну роль спостерігача. Для жертв властивими є дистимний, екзальтований, емотивний та циклоїдний типи акцентуацій. Для них характерною є замкнутість, небагатослівність, песимістичність, їм важко з однокласниками близько сходитися, самі конфліктів не розв'язують і виступають у них пасивною стороною, з якої знущаються. У булі переважають демонстративний, застріючий та збудливий типи акцентуацій. Вони легко забувають про свої погані вчинки, а їхня поведінка стосовно інших людей залежить від того, з ким вони мають справу: якщо вони бачать слабку людину, яка не може за себе постояти, булі починають з неї знущатися.

Найбільш використовуваними механізмами психологічного захисту свідків є придушення та регресія. Для того щоб подолати моральні установки щодо допомоги слабшому в біді, свідки придушують подібні потяги задля своєї безпеки. Але

частіше вони використовують регресію для того, щоб переконати себе у своєму безсиллі щось зробити у такій ситуації. Найбільш часто використовуваними захисними механізмами жертв є реактивне утворення та інтелектуалізація. Реактивне утворення є логічним компонентом стратегії миролюбства, адже на стресову чи загрозливу ситуацію жертви формують протилежно налаштовану відповідь. Їхня відповідь на агресію з боку булі не є обґрунтованою агресією захисту, але є намаганням примиритися через демонстрацію неопору. Інтелектуалізація у такому разі використовується для пошуку таких раціональних причин, які могли б дати заспокійливе та природне пояснення наявному стану речей. Головними захисними механізмами булі є проекція, заперечення та заміщення. Проекція може використовуватися ними для компенсації свого почуття небезпеки та невпевненості у собі. Використання заміщення може свідчити про внутрішні сімейні проблеми та проблеми у спілкуванні з іншою групою. Заперечення використовується хуліганами для того, щоб захистити своє «Я» від усвідомлення наявності справжніх проблем у спілкуванні з однолітками та внутрішніх сімейних проблем.

Перспективи подальших досліджень стосуються детальної розробки теоретико-методологічних основ дослідження шкільного булінгу, його причин та наслідків для учнів. Слід констатувати невелику кількість робіт із вивчення акцентуацій характеру, психологічного захисту та копінг-стратегій учасників шкільного булінгу в підлітковому віці, що може послужити напрямом подальших наукових досліджень. Однак першочерговим завданням сучасних дослідників цієї проблематики є виявлення випадків шкільного булінгу в українських школах та розробка психологічних методик та приймів, їх упровадження в систему сучасної української освіти задля ефективної та своєчасної психологічної допомоги дітям.

Література:

1. Арестова О.Н., Калинина Н.В. Индивидуальные особенности защитных механизмов. *Вестник Моск. ун-та*. 2000. № 1. С. 20–29.
2. Бассин Ф.В. Проблема психологической защиты / Ф.В. Бассин, М.К. Бурлакова. *Психологический журнал*. 1988. № 3. С. 30–41.
3. Бушай І.М. Особливості психокорекції «Я-образу» підлітків-акцентуантів в системі психологічної служби школи. *Психологія. Збірник наукових праць*. Випуск 3 (10). (НПУ ім. М.П. Драгоманова). Київ, 2000. С. 233–238.
4. Лейн Д.А. Школьная травля (буллинг). Детская и подростковая психотерапия / Под редакцией Дэвида Лейна и Эндрю Миллера. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 240–274.
5. Луценко О.Л. «Буллинг по-дорослому»: психологічні особливості жертв цькування у педагогічному середовищі / О.Л. Луценко, К.Є. Ткачук. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 11. С. 43–49.
6. Лушпай Л.І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія»*. Серія «Філологічна». 2013. Вип. 33. 85 с.
7. Нікольська І.М., Грановська Р.М. Психологічний захист у дітей. Москва : Мова, 2006. 342 с.
8. Петросянц В.Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде. *Вестн. ТГПУ*. 2011. Вып. 6 (108). С. 151–154.
9. Пономарьов В.І. Дослідження акцентуацій характеру учасників булінгу в контингенті підлітків регіонального соціального закладу для неповнолітніх. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна*. Серія «Психологія». 2013. № 1065. С. 134–138.
10. Романова Е.С., Гребенников Л.Р. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика. Мытищи : Издательство «Талант», 1996. 144 с.

Погорельская Н. И., Головина А. О., Столяр А. А. Особенности личностных характеристик участников школьного буллинга в подростковом возрасте

В статье анализируются теоретико-методологические основы исследования школьного буллинга, его причин и последствий. В рамках работы рассмотрено ролевое распределение участников школьного возраста и психологические особенности, характерные для каждой из ролей. В рамках проведенного исследования установлено, как акцентуации характера и ведущие механизмы защиты связаны с ролевым распределением в процессе школьного буллинга.

Ключевые слова: подростковый возраст, буллинг, школьная травля, психологическая защита, механизмы психологической защиты, акцентуации характера.

Pohorilska N. I., Holovina A. O., Stoliar A. O. Features of personal traits of adolescent participants in the school bullying

The article analyzes the theoretical and methodological foundations of school bullying research, its causes and consequences. Within the framework of the work, the role distribution of school age participants and psychological features characteristic of each of the roles was considered. In the framework of the research it was established that the nature and the leading mechanisms of protection are associated with role-based distribution in the process of school bullying.

Key words: adolescence, bullying, school baiting, psychological defense, psychological defense mechanisms, character accentuation.

УДК 159.923.2:159.9.072.422

О. В. Скориніна-Погребна

доктор соціологічних наук,
професор, професор кафедри психології
діяльності в особливих умовах
Національний університет цивільного захисту України

І. М. Ушакова

кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри психології
діяльності в особливих умовах,
Національний університет цивільного захисту України

І. С. Чанкова

магістрант соціально-психологічного факультету
Національний університет цивільного захисту України

ВЕКТОРИ КОРЕКЦІЇ ПРИЙНЯТТЯ ВЛАСНОГО ТІЛА У ЖІНОК, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ У ДСНС

У статті розглянуто питання прийняття власного тіла жінками, які працюють у ДСНС України. Вказано, що ставлення до власного тіла – важлива складова частини особистісного самоприйняття загалом, а тілесний образ – частина складного і багаторівневого утворення – образу Я. Наведено результати опитування працівниць ДСНС, яке дало змогу виявити шість груп жінок за ставленням до власного тіла: повне прийняття, позитивне ставлення з елементами самокритики, позитивне ставлення завдяки роботі над собою, нейтральне ставлення, негативне нефіксоване ставлення, небажання обговорювати тему тілесності. З'ясовано, що жінкам, які належать до кожної з названих груп, може бути притаманне як конструктивне, так і деструктивне тілесне самоставлення і поведінка. Саме останнє і потребує корекції. Було також названо низку напрямів корекції ставлення до власного тіла.

Ключові слова: образ Я, особистісне самоприйняття, ставлення до себе, образ тіла, прийняття тіла, жіночність, жіноча ідентичність, корекція.

Постановка проблеми. Конфлікт та глибока безпекова, соціальна, економічна та політична криза поглибили наявні в Україні проблеми та призвели до зростання кількості та масштабів надзвичайних ситуацій різної природи та характеру. Тому особливого значення набуває проблема професійного становлення та психологічного супроводу діяльності працівників ДСНС. Одним із його аспектів є формування їх адекватної професійної Я-концепції, самоставлення та самооцінки, від рівня сформованості яких залежить загалом ефективність конкретної діяльності працівника служби цивільного захисту. Особливо актуальними є ці питання для жінок, яких нині дедалі більше працює в ДСНС. Адже фізична підготовка – невід'ємна частина професійної підготовки працівників органів цивільного захисту, а фізичне Я – значний елемент образу Я їх особистості.

Ставлення до власного тіла – важлива складова частини особистісного самоприйняття загалом. Незадоволеність своєю зовнішністю власноруч багатьом жінкам. В її основі знаходиться багато факторів: низька самооцінка, стан здоров'я, соціальний тиск, неприйняття референтними особами, страхи і комплекси тощо.

«Сучасна культура породжує в індивідуальній свідомості жінки цілу низку протиріч, пов'язаних зі сприйняттям власного тіла. Це положення має величезне значення для особистісного розвитку людини: ставлення до власного тіла як об'єкта гальмує розвиток самоідентичності», – зазначає Т. Леві [4, с. 292].

Формуючи суб'єктивне ставлення до тіла, жінки часто орієнтуються не на власні відчуття комфорту чи дискомфорту, а на соціальні стереотипи, нереалістичні ідеали, вироблені певною епохою і культурою, на інформацію, поширювану засобами масової інформації. Як пише Д. Бєскова, в емоційному плані такий стиль сприйняття породжує невдоволення, особливий сором, тривогу, почуття особистої неспроможності і провини. Якщо спиратися на кількісний критерій норми, то доведеться визнати, що невдоволення власним тілом – це нормальна характеристика сучасного ставлення жінок до себе [1].

За даними багатьох авторів (Д. Бєскова, Н. Вулф, І. Енцлер, О. Станковська, С. Орбах, Т. Леві та ін.), більшість жінок відчуває незадоволеність своєю тілесною сферою загалом або окремими її аспектами. Її масштаб може бути різним:

від легкого невдоволення до виражених страждань, які штовхають жінку на радикальні зміни (пластичні операції, значну втрату ваги тощо) або призводять до тяжких депресій. У будь-якому разі, йдеться про відчуження і дефіцит прийняття себе. Описаний феномен є багатограним і має комплексну природу [1; 4; 6; 7].

У жінок зростає інтерес до зовнішності, формується заклопотаність і невдоволення собою, посилюється прагнення до самовираження за допомогою тіла. Така зацикленість на тілесності породжує збільшення частоти психосоматичних розладів, сексуальних дисфункцій і фригідності нез'ясованого генезу, низький рівень турботи про фізичне благополуччя, широке застосування дієт, пластичних операцій та інших способів корекції зовнішнього вигляду, культивування тілесних практик, які об'єднують людей у нові соціальні групи.

У сучасному суспільстві прагнення до ідеального образу, який безпосередньо пов'язаний із будовою тіла, вважається нормальним і стає домінуючою метою в житті жінки, формується свого роду залежність, яка є основою для нового ринку послуг. Задля вдосконалення тіла, його очищення, підтримання його здоров'я, захисту, одягання і прикрашання винаходиться ціла система практик, технологій і соціальних інститутів. Ці практики допомагають, якщо і не змінити тіло реально, то створити видимість таких змін. Так виникають інститути моди, косметики, татуювання, правильного харчування, добудови за допомогою гаджетів тощо [5].

Ставлення до тіла в сучасній науці мало вивчено, хоча це значна частина індивідуального життя жінки. Цей аспект у науковому світі має назву «ставлення до тілесності» і представлений в роботах Т. Колесніченко, Н. Мілковської, Т. Леві, В. Нікітіна, І. Ніконова та інших [5].

Причому для жінок властива парадоксальність у ставленні до тіла: ті, хто має астеничну статуру, прагнуть мати більші груди і стегна (виглядати більш «жіночно»), ті ж, хто має пікнічні характеристики, постійно прагнуть схуднути.

У сучасному світі зовнішність може стати критерієм соціального прийняття чи неприйняття в групі. Нестандартні зовнішні дані, які відрізняють жінку від інших, є «мішенню» для глузувань. І відмінна від стереотипного ідеалу зовнішність сприймається як відображення внутрішнього неблагополуччя. Жінка значною мірою орієнтується на ідеал досконалого тіла, а також на нехтування тілом реальним, що транслюється культурою, завдяки чому починає сприймати себе надмірно критично і відчувати невдоволення.

Соціологічні та психологічні дослідження, спрямовані на вивчення ставлення до тілесності в сучасному суспільстві, демонструють турботу про тіло як актуальну проблему серед української молоді. Тіло стає фетишем, нормуються його

параметри, які стають надцінністю. Турбота про тіло весь час перебуває у фокусі уваги, домінує ідея про недосконалість природного тіла і лунає заклик до постійної трансформації для досягнення ідеального образу відповідно до своїх бажань і соціокультурних стандартів. Але не завжди витрачені зусилля увінчуються успіхом. Крім зовнішніх чинників, що впливають на тіло, є і внутрішні, які не завжди підлягають корекції, тому інтерес до тілесного перетворення супроводжується занепокоєнням і невдоволенням. Внаслідок цього виникають негативні емоційні стани: тривога, сором, почуття провини, страх втрати контролю над собою. Формується відповідальність за свій зовнішній вигляд як показник успішності особистості, належності до певного соціального рівня.

Проблема задоволеності станом фізичного Я набуває особливої важливості, оскільки в сучасному суспільстві незадоволеність зовнішністю набуває масштабів епідемії (Дж. Родін). Нині тілесне буття виступає актуальною, нерідко напруженою темою індивідуального життя сучасних жінок (О. Станковська), сенситивних до вікового статусу і втрати зовнішньої привабливості (Н. Белопольська), більш схильних до соціокультурного впливу, пов'язаного з ідеалізацією образу фізичного Я (І. Кльоцина, І. Кон, Д. Майерс, М. Палуд, О. Станковська, В. Суємі та ін.). Високі стандарти ідеальної зовнішності стають важко досяжними для жінок, актуалізуючи суб'єктивні особистісні переживання, пов'язані з самооцінкою зовнішнього вигляду, формуючи незадоволеність власним фізичним Я [5; 6].

Мета статті. Головною метою цієї роботи є вивчення суті поняття «сприйняття власного тіла», виявлення особливостей самоприйняття тіла у жінок, які працюють у ДСНС, та опис можливих напрямів корекції їх негативних сторін.

Виклад основного матеріалу. Прийняття себе, за визначенням С. Братченко і М. Міронової, означає визнання себе і безумовну любов до себе такого, яким я є, ставлення до себе як особистості, гідної поваги, здатної до самостійного вибору, віру в себе і свої можливості, довіру до своєї природи, організму [2, с. 40].

О. Гуменюк на основі робіт В. Століна до ієрархічної моделі структури самоприйняття включає такі показники:

- аргументи «за» або «проти» власного «Я»;
- самоповага;
- аутосимпатія;
- очікування позитивного ставлення від інших;
- самоінтерес [3, с. 39].

У контексті тілесності ми можемо говорити про критерії, за якими жінка вибудовує ставлення до власного тіла, уявлення про свою зовнішність.

Жіноча самоповага як суб'єктивна емоційна оцінка власної значущості як жінки, а також став-

лення індивіда до себе як до представниці жіночої статі містить як думку про себе (наприклад, «я красива, шикарна, товста, височенна»), так і пов'язані з цим емоції (наприклад, радість, відчай, гордість, сором).

Жіноча аутосимпатія – прихильне ставлення жінки до самої себе. Виявляється це в тому, що вона задоволена своїми зовнішніми даними та моделлю поведінки. При аутосимпатії жінка прагне виділити себе із загальної маси, не бути ні на кого схожою.

Очікування позитивного ставлення від інших – це впевненість жінки в тому, що вона заслуговує виключно позитивної реакції інших на свою особистість, на своє тіло і свій стиль.

Самоінтерес жінки відображає міру зацікавленості в самій собі, прагнення пізнавати себе, свої бажання і потреби, розвиватися і вдосконалюватися.

Кожній жінці властиво аналізувати своє тіло, різниця в тому, як часто це відбувається і з яким емоційним фоном. Ставлення може бути позитивне, нейтральне, негативне. Аналіз може здійснюватися з об'єктивних і суб'єктивних показників, але в будь-якому разі це характеризує рівень самоприйняття жінки.

Для визначення особливостей ставлення до тіла у жінок нами було проведено інтерв'ю серед працівниць ДСНС. Після спілкування з респондентами встановлено, що прийняття власного тіла варіюється у них від позитивного до відторгнення своєї зовнішності, що дало змогу виявити шість груп жінок за цим критерієм: 1 – повне прийняття, 2 – позитивне ставлення з елементами самокритики, 3 – позитивне ставлення завдяки роботі над собою, 4 – нейтральне ставлення, 5 – негативне нефіксоване ставлення, 6 – небажання обговорювати тему тілесності. Проведено якісний аналіз результатів, що дало змогу визначити кількісний та якісний склад виділених груп (рис. 1).

Серед наших опитаних тільки незначна частина жінок, а саме 10%, повністю приймає себе в тому образі, який склався протягом життя. Позитивне ставлення, але з елементами самокритики, простежується у 28% опитаних, при цьому критичні зауваження можуть стосуватися фізіогномічних особливостей, структури тіла, стану здоров'я, стану волосся і нігтів, стилю одягу, фотогенічності тощо. Але загалом вони не порушують позитивного образу фізичного Я цих жінок. Досліджувані з безумовним прийняттям свого тіла люблять свою зовнішність, пильно стежать за своїм фізичним самопочуттям, знають і задовольняють потреби свого організму.

Позитивне ставлення завдяки роботі над собою притаманне 12% працівниць ДСНС, які узяли участь у дослідженні. Варто зазначити, що під роботою над собою розуміються і психологічні, і фізичні, і естетичні зусилля. Для цієї групи жінок характерні самоконтроль і дбайливе ставлення до себе. Вони дбають про хорошу фізичну форму, підтягнутість, пластичність тіла, зовнішню красу, багато уваги приділяють підтримці здоров'я і продовження молодості.

Нейтральне ставлення до власної тілесності притаманне 32% респондентів. Нейтральність полягає в тому, що жінки не акцентують на зовнішності і прийнятті тіла. Турбота про тіло починається тільки при активізації фізіологічних потреб та погіршенні стану здоров'я. Тобто простежується усвідомлюване неконфліктне дбайливе ставлення до себе. Турбота про здоров'я сприймається як обов'язок, неприємне навантаження. Для них звично не помічати своє тіло, поки воно у вигляді болю не нагадає про себе, і вважати, що про тіло не варто спеціально піклуватися (здоров'я – природний стан, отже, його не треба спеціально підтримувати).

Негативне нефіксоване ставлення до свого тіла має місце у 13% опитаних. У них сформовано прийняття ситуації, відсутнє прагнення щось змінювати. Негативне ставлення до тіла характеризується його контролем і підпорядкуванням тілесних бажань волі. Як правило, такі жінки соромляться своєї зовнішності, сексуальності і інтимних проявів. Їм притаманне відкидання свого тіла, бо воно не відповідає певним стандартам, не є ідеальним.

Відмовилися обговорювати тему тілесності 5% жінок, які узяли участь у дослідженні. Вони акцентували на тому, що «це особисте». Можна припустити, що запропонована тематика діалогу є для них травматичною.

У будь-якій із виділених груп є крайні форми прояву самоставлення, які можна назвати

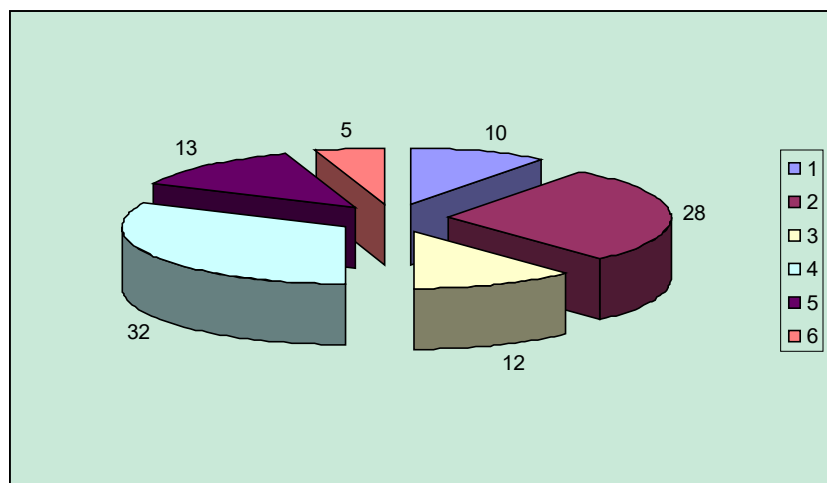

Рис. 1. Розподіл працівниць ДСНС за групами ставлення до власного тіла

деструктивними. З одного боку, добре, коли жінка приймає себе і позитивно ставиться до своєї зовнішності. Але тут теж є деякі ризики. У разі повного прийняття себе тіло може сприйматися як об'єкт милування, використовуватися як засіб спокушання і утримання чоловіків. За таких умов жінка отримує радість від буття в своєму тілі, від рухів, відчуття сили і витривалості. У такій ситуації найменші зміни в зовнішності сприймаються емоційно напружено і тіло може стати джерелом страждань, нездужань, випробувань.

Позитивне ставлення до зовнішності за рахунок роботи над собою теж має ризики. Власні тілесні вади розглядаються як те, що потрібно неодмінно подолати. Будь-якими способами досягаються ідеальні форми тіла, щоб бути «кращою серед кращих». Дотримуватися режиму, здорового харчування, уникати негативних переживань, трепетно берегти себе стає нав'язливою ідеєю особистості. Жінка починає ставитися до свого тіла як до індивідуального проєкту, що показує результати її наполегливої праці і пильності або, навпаки, означає її провал і невдачу. Як наслідок, тілесність як така стає фокусом уваги в житті, а емоційний пласт ставлення збагачується особливим соромом і тривогою [5].

Негативне ставлення до власної зовнішності матиме наслідком те, що контакт із тілом порушується, акцент переміщується, насамперед, у світ соціальних взаємодій. Самоставлення особистості починає залежати від реакцій і оцінок інших людей, причому йдеться не про авторитетних знайомих, а часто про випадкові контакти.

Такі результати свідчать про необхідність цілеспрямованої роботи з подолання проблем усвідомлення власної тілесності жінками. У сучасному світі в гонитві за зовнішністю і ідеальними тілесними параметрами жінки часто забувають про основне призначення – народження дітей і їх виховання. Тому одним із векторів роботи з самоприйняття тілесності має бути формування жіночої ідентичності, пов'язаної з материнством. Звичайно, в цьому питанні варто звертати увагу на вікові рамки, тобто програма корекції жіночого самоставлення не може бути універсальною для всіх вікових категорій.

У корекційну програму також варто включити деякі ідеї бодіпозитиву (другий вектор корекційної роботи). Бодіпозитив – це рух, заснований на шанобливому ставленні і прийнятті як своєї, так і чужої зовнішності, в тому числі зміненої внаслідок хвороби, травми або вродженої патології. Спочатку його метою було навчити суспільство спілкуватися на рівних із людьми зі всілякими відмінностями, не відводячи погляду і не показуючи свою зневагу. Нині його часто використовують як елемент формування конструктивного ставлення до власного фізичного Я.

Третій вектор психологічної роботи стосовно самоприйняття тіла пов'язаний із формуванням відповідальності за якість свого тіла і життя. Суб'єкту пропонується направити свою творчу енергію на перетворення тілесної сфери. Нині є безліч тілесних практик для перетворення тіла (татуювання, які раніше використовувалися тільки в кримінальному середовищі або представниками субкультур; депіляція; візаж і косметологія; різні спортивні і танцювальні заняття; школи здорового харчування; заняття з формування візуальної компетентності (селфі, нескінченні пости фотографій в Інстаграмі, блогерство, яке дає вміння прораховувати ефекти різних ракурсів, «схоплювати» модні пози і трендові вирази обличчя, що формує основи для успіху в сферах, які передбачають публічне самовираження)). Таким чином, поступово з'являється нова модель тілесності, яка формується значним чином завдяки активності користувачів нових медіа.

Четвертий вектор – подолання негативних емоцій стосовно власної тілесності. Йдеться про роботу з почуттям провини, образою, самокритикою тощо.

П'ятий вектор роботи, запропонований нами, – «колесо життєвого балансу». В цьому напрямі необхідно визначити сфери життя і діяльності людини, графічно зобразити їх із метою розширення картини світу. Таким чином відбувається перегляд своїх досягнень, робота з самокритикою і цінностями.

Висновки. Отже, у сучасному світі зазначається високий інтерес культури і особистості до теми індивідуального тілесного буття. У цій роботі ми зосередилися на суб'єктивному полюсі цієї проблеми, вибравши ключовою категорією поняття «ставлення жінки до себе в аспекті тілесності». Для жінок характерно відшукувати в собі недоліки, але це може бути деструктивна або конструктивна самокритика. У разі деструктивної форми ця незадоволеність закінчується самобичуванням і негативними емоційними станами, у разі конструктивної – жінки шукають реальні способи зміни ситуації.

Результати отриманих досліджень можуть бути використані в практиці психологічного консультування задля надання допомоги жінкам, що мають труднощі з тілесним самоставленням, а також можуть бути використані в подальшому під час розробки комплексних програм щодо прийняття жіночності і формуванні жіночої ідентичності.

Крім того, видається перспективним дослідження особистісних предикторів формування тілесного образу Я.

Література:

1. Бескова Д.А. Клинико-психологические характеристики внешней и внутренней границ телесности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04. Москва, 2006. 220 с.
2. Братченко С.Л., Миронова М.Р. Личностный рост и его критерии. Психологические проблемы самореализации личности. Санкт-Петербург : Мир, 1997. С. 38–46.
3. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції. Тернопіль : Економічна думка, 2004. 310 с.
4. Леви Т.С. Психология телесности в ракурсе личностного развития. Междисциплинарные проблемы психологии телесности. Москва : Мир, 2004. С. 288–309.
5. Психология телесности: теоретические и практические исследования. *Материалы международной заочной практической конференции*, г. Пенза, 25 марта 2008 г. Пенза : ПГПУ им. В.Г. Белинского, 2008. 160 с.
6. Станковская Е.Б. Структура и типы отношения женщины к себе в аспекте телесности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Москва, 2011. 231 с.
7. Orbach S. Bodies. London, Profile books, 2009. 84 s.

Скорынина-Погребная О. В., Ушакова И. М., Чанкова И. С. Векторы коррекции принятия собственного тела у женщин, работающих в ГСЧС

В статье рассмотрены вопросы принятия собственного тела женщинами, которые работают в ГСЧС Украины. Указано, что отношение к собственному телу – важная составляющая личностного самопринятия в целом, а телесный образ – часть сложного и многоуровневого образования – образа Я. Приведены результаты опроса сотрудниц ГСЧС, которое позволило выявить шесть групп женщин по отношению к собственному телу: полное принятие, позитивное отношение с элементами самокритики, позитивное отношение за счет работы над собой, нейтральное отношение, отрицательное нефиксированное отношение, нежелание обсуждать тему телесности. Выяснено, что женщинам, которые относятся к каждой из названных групп, может быть присуще как конструктивное, так и деструктивное телесное самоотношение и поведение. Именно последнее и нуждается в коррекции. Был также назван ряд направлений коррекции отношения к собственному телу.

Ключевые слова: образ Я, личностное самопринятие, отношение к себе, образ тела, принятие тела, женственность, женская идентичность, коррекция.

Skorynina-Pohrebna O. V., Ushakova I. M., Chankova I. S. Correction vectors of adopting their own body by women who work at NSES

The article deals with the issues of adopting their own body by women who work in the NSES of Ukraine. It is indicated that the attitude towards one's own body is an important component of personal self-perception in general, and a bodily image is the part of a complex and multilevel entity - the image of I. The article presents the results of the survey among women who work in NSES, which made it possible to identify six groups of women by adopting of their own body which include full acceptance, positive attitude to the elements of self-criticism, positive attitude through work on oneself, neutrality attitude, negative non-fixed attitude, and reluctance to discuss the issue of physicality. It has been shown that women belonging to each of these groups may have both constructive and destructive bodily self-attitude and behavior. Destructive self-attitude requires correction. It was also called a number of correctional directions for the attitude of one's own body.

Key words: I-image, personal self-perception, attitude to oneself, body image, adopting of body, femininity, female identity, correction.

Н. Г. Скрипниквикладач кафедри практичної психології
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди

ПРОБЛЕМА ОСОБИСТІСНОГО АДАПТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

У статті здійснюється аналіз поняття особистісного адаптаційного потенціалу, основних підходів до його дослідження. Розглядаються особливості прояву адаптаційного потенціалу особистості як досягнення рівноваги у відношеннях із середовищем, як пристосування до нього. Проаналізовані дослідження особистісного адаптаційного потенціалу в зв'язку з процесами самореалізації, саморозкриття особистості, становлення особистісної зрілості. Визначається можливість вивчення особистісного адаптаційного потенціалу як системи, елементами якої виступають характеристики особистості та середовища, а провідна роль при цьому відводиться ціннісно-смысловій сфері особистості.

Ключові слова: особистісний адаптаційний потенціал, адаптація, адаптивність, самореалізація, особистісна зрілість, ціннісно-смыслова сфера особистості.

Постановка проблеми. Незважаючи на давню традицію вивчення в психології адаптаційних феноменів, чисельність цих досліджень, складно виокремити певну точку зору щодо власне адаптації та адаптаційного потенціалу особистості, що ускладнює процес наукового пізнання цього феномена і практичне застосування результатів наукових досліджень.

У працях сучасних українських дослідників реалізуються різні підходи до розуміння особистісного адаптаційного потенціалу, що зумовлює різноманітність спрямованості його вивчення. Так, у дослідженні О. Сафіна і Ю. Кузьменко визначаються психологічні характеристики, що утворюють адаптаційний потенціал і підвищують стійкість людини до впливу психотравмуючих чинників природного середовища. До таких характеристик ці автори зараховують: локус контроль, що виявляється в суб'єктивній упевненості щодо власної здатності і готовності долати важкі обставини життя; психологічну зрілість особистості, що виражається у зрілому ставленні до свого життя, розумному балансі оцінок минулого, майбутнього і теперішнього; когнітивні ресурси подолання, засновані на знаннях людини про механізми і закономірності певних явищ, імовірності їхнього виникнення; здатність до суб'єктивного ймовірного прогнозування, що дає змогу здійснювати випереджувальне налаштування функціональних систем до майбутніх подій, підготуватися до очікуваних негативних подій заздалегідь; упевненість у соціальній підтримці й об'єктивній можливості подолання негативних подій [1, с. 203–205].

О.В. Колісник пов'язує адаптаційний потенціал особистості з пошуком нею життєвих стратегій, які дадуть змогу реалізовувати потреби, що диктуються соціальною дійсністю та особливостями

самоідентифікації. Ідентифікацію О.В. Колісник визначає як властивість людини, що проявляється у пошуку відчуття власної приналежності до цінностей певної соціальної групи, а також можливості репрезентації себе як окремої особистості через різні рівні прояву адаптаційного потенціалу. Дослідниця здійснює спробу типологізації проявів особистісного потенціалу на основі ціннісних пріоритетів особистості та її смыслоутворюючих програм. Як такі програми вона виділяє життєвий добробут, життєвий успіх, самореалізацію особистості. Програма життєвого добробуту передбачає отримання комфорту, здобуття різноманітних життєвих благ, необхідних особистості для відчуття щастя і власної повноцінності, ставлення до оточуючих як до джерела або засобу задоволення власних потреб, бажання догодити тим, від кого залежить отримання необхідних благ. Програма життєвого успіху передбачає реалізацію власних планів, ідей і задумів з урахуванням їх подальшого суспільного визнання, тобто орієнтує життя людини в основному на зовнішні результати. Програма самореалізації особистості передбачає розкриття її творчого потенціалу, вихід із зони комфорту, свободу від соціальних стереотипів, опору на власні настанови та цінності [2, с. 61–62].

Як чинник самореалізації особистості в професії розглядає особистісний адаптаційний потенціал Н.В. Старинська. Розглянувши рівневу структуру професійної самореалізації, авторка дійшла висновку, що професійна самореалізація досягається при реалізації адаптаційного і особистісного потенціалу людини в професійній діяльності, усвідомленні особистістю власної сутності і розкритті її у вигляді реалізації потенціалу з його опредметненням в професійній діяльності [3, с. 262].

Наведені приклади досліджень особистісного адаптаційного потенціалу ілюструють наявність суттєвих розбіжностей щодо розуміння його сутності та функцій.

Мета статті – проаналізувати наукові підходи щодо визначення особистісного адаптаційного потенціалу та його основних характеристик.

Виклад основного матеріалу. Поняття адаптаційного потенціалу розглядається С.Ю. Добряком як синонім до поняття адаптивності та залучається для позначення властивості, що виражає можливості особистості до психічної адаптації [4]. О.П. Саннікова й О.В. Кузнєцова пропонують визначення адаптивності особистості, ґрунтуючись на розумінні адаптивності як загальної фундаментальної властивості живих саморегулювальних систем здійснювати зміни в напрямі підтримки рівноваги відношень із середовищем. Адаптивність особистості цими авторами визначається як особлива властивість особистості, що характеризує здатність до внутрішніх психологічних і зовнішніх поведінкових перетворень, перебудов, спрямованих на збереження або відновлення рівноважних відношень особистості з мікро- і макросоціальним середовищем у разі виникнення змін середовища [5, с. 14].

А.Г. Маклаковим адаптація також розглядається як властивість живої саморегулювальної системи, що полягає в здатності пристосовуватися до мінливих зовнішніх умов. Рівень розвитку цієї властивості визначає інтервал зміни умов і характеру діяльності, в межах якого можлива адаптація для конкретного індивіда. Адаптаційні здатності індивіда суттєво залежать від психологічних особливостей особистості, що визначають можливість адекватної регуляції функціонального стану організму в різноманітних умовах життя й діяльності. Чим значнішими є адаптаційні здатності, тем вищою є ймовірність нормального функціонування організму й ефективної діяльності у разі збільшення інтенсивності впливу психогенних факторів зовнішнього середовища [6, с. 16–24].

Успішність процесу адаптації, діапазон факторів зовнішнього середовища, до яких індивід може пристосовуватися, зумовлюється особистісним адаптаційним потенціалом – інтегральною характеристикою, що включає стійку сукупність індивідуально-психологічних і особистісних властивостей. У структурі особистісного адаптаційного потенціалу А.Г. Маклаков виділяє такі характеристики: нервово-психічну стійкість, рівень розвитку якої забезпечує толерантність до стресу; самооцінку особистості, що є ядром саморегуляції й визначає ступінь адекватності сприйняття умов діяльності та своїх можливостей; відчуття соціальної підтримки, що зумовлює почуття власної значимості для навколишніх; рівень конфліктності особистості; досвід соціального спілкування

[7, с. 41–42]. Адаптаційному потенціалу автор призначає важливу роль у психічному й соціальному розвитку, оскільки показники адаптаційного потенціалу містять інформацію про відповідність або невідповідність психологічних характеристик особистості загальноприйнятим нормам.

Запропоноване А.Г. Маклаковим визначення адаптаційного потенціалу особистості критикується С.Т. Посоховою, яка вважає, що в такому тлумаченні активність у пошуках власного шляху адаптації, удосконалювання себе й перетворення середовища підмінюється пасивною відповідністю вимогам оточення. На думку С.Т. Посохової, адаптаційний потенціал доцільно представляти як інтегральне утворення, яке систематизує соціально-психологічні, психічні, біологічні властивості і якості, що актуалізуються особистістю для створення й реалізації нових програм поведінки в змінених умовах життєдіяльності. Як інтегральне утворення особистісний адаптаційний потенціал містить біопластичний, біографічний, психічний і особистісно-регуляторний компоненти. Біопластичний компонент відображає еволюційно закріплені доцільні форми життєдіяльності людського організму й уроджені енергетичні ресурси. Біографічний компонент включає репертуар адаптивної поведінки особистості як результат специфіки її відносин зі значимим найближчим оточенням на ранніх етапах онтогенезу, а також суспільні традиції й соціокультурний досвід адаптації, тому що життя окремих особистостей і родин уплетене в життя суспільства. Психічний компонент адаптаційного потенціалу забезпечується прихованими й реальними психічними можливостями людини, що дають змогу відображати об'єктивну реальність у всьому її різноманітті й регулювати різні відношення з нею та із самим собою, зберігати власну цілісність, самоздійснюватись і самоперетворюватись. Особистісно-регуляторний компонент нерозривно пов'язаний із розвитком свідомості та самосвідомості. Система особистісної регуляції, що склалась, дає людині змогу не тільки управляти своєю поведінкою відповідно до нормативних вимог суспільства, але й розвиватися та удосконалюватися. Своєрідність особистісної регуляторної функції, її прояви у взаємозв'язках людини з навколишньою реальністю визначаються здатністю до усвідомленого збагнення особистістю власних потенційних можливостей, довільного вибору свого шляху саморозкриття, прийняття відповідальності за зроблений вибір. У структуру особистісної регуляції обов'язково входять духовні, смисложиттєві, ціннісні утворення [8, с. 36–39].

С.Т. Посохова розглядає адаптацію в рамках суб'єктного підходу як механізм саморозкриття особистості, що забезпечує трансформацію змін навколишнього середовища у внутрішні умови

створення нових способів взаємодії з реальністю та із собою. На думку С.Т. Посохової, саме особистості належить провідна роль у регуляції адаптації, розширенні спектра її детермінант і феноменів, тобто особистість виступає як суб'єкт адаптації. Повнота й вектор саморозкриття визначаються усвідомленням і рефлексією змін зовнішньої реальності, активізацією механізмів особистісної регуляції в трансформації адаптаційного потенціалу, орієнтацією на значимість власного Я. Вибірковість ставлення особистості до себе й адаптаційної поведінки регулюється образом середовища, включеним в інтеграцію психологічних особистісних властивостей і адаптаційного потенціалу, а провідним орієнтиром у пошуках внутрішніх резервів організації адаптаційної поведінки, освоєння нової ролі й збереження цілісності для особистості, що адаптується, виступає усвідомлення змін у власному Я. Важливим моментом у концепції адаптаційного потенціалу С.Т. Посохової представляється підкреслення значимості в процесах адаптації суб'єктивної інтерпретації особистістю навколишньої реальності, активізації рефлексивних компонентів адаптаційного потенціалу, перенос акцентів із саморегуляції на самоорганізацію особистості як суб'єкта адаптації. У цьому разі активність особистісної регуляції визначається не тільки об'єктивними ознаками середовища, але й їх особистісним смислом. Як один із проявів адаптації С.Т. Посохова розглядає аутоадаптацію як трансформацію самоусвідомлення й ставлення до себе при рефлексивній взаємодії із власним Я, що приводить до підвищення його цінності й зумовлює міру впливу особистості на навколишніх [9, с. 10–11].

Певним чином з уявленнями С.Т. Посохової про особистісний адаптаційний потенціал перегукуються ідеї Д.О. Леонтьєва про особистісний потенціал, під яким він розуміє інтегральну системну характеристику індивідуально-психологічних особливостей особистості, що лежить в основі її здатності виходити зі стійких внутрішніх критеріїв і орієнтирів у своїй життєдіяльності й зберігати стабільність смислових орієнтацій і ефективність діяльності на тлі тисків і мінливих зовнішніх умов. Особистісний потенціал – це здатність особистості проявляти себе як особистість, виступати автономним саморегульованим суб'єктом активності, що здійснює цілеспрямовані зміни в зовнішньому світі та поєднує стійкість до впливу зовнішніх обставин і гнучке реагування на зміни зовнішньої й внутрішньої ситуації [10, с. 8].

Особистісний потенціал, за Д.О. Леонтьєвим, – це інтегральна характеристика рівня особистісної зрілості, а головним феноменом особистісної зрілості і формою прояву особистісного потенціалу є феномен самодетермінації особистості, тобто здійснення діяльності у порівнянні свободі від

заданих зовнішніх і внутрішніх умов, під якими розуміються біологічні, зокрема тілесні, передумови, а також потреби, характер та інші стійкі психологічні структури. На кожну людину постійно діє певна система факторів, відповідно до яких людина може діяти й до яких може адаптуватися, але поряд із цим є змога вийти за межі цієї системи за допомогою механізмів самодетермінації. Саме в такому трансцендентному ставленні до власного потоку життя, насамперед, проявляється особистісна зрілість як прояв особистісного потенціалу, який відображає міру подолання особистістю заданих обставин, а, зрештою, подолання особистістю самої себе [10, с. 6–8].

О.М. Богомолів визначає адаптаційний потенціал як здатність особистості під впливом адаптогенних факторів змінювати структуру та рівень якостей і властивостей, що підвищує її організованість і стійкість. Адаптаційний потенціал є інтегральним утворенням, що включає специфічні ресурси, представлені на різних рівнях організації людини: індивідуальному, суб'єктно-діяльнісному, особистісному. Індивідні властивості є базисом, що визначає енергетичні й динамічні межі активності, в яких особистість здатна успішно реалізувати й поповнювати витрати ресурсів, якісно перетворювати їх і розвиватися. Суб'єктно-діяльнісний рівень містить як ресурси людини, так і способи, механізми їх реалізації. Насамперед, ресурси цього рівня представлені здатностями й навичками, що характеризують адаптаційну поведінку особистості. До ресурсів особистісного рівня автор зараховує особливості мотиваційно-потребової сфери, що зумовлює вектор і напруженість активності особистості, механізми, за допомогою яких відбуваються процеси цілепокладання і вибору засобів для досягнення поставлених цілей відповідно до цінностей особистості. Механізми долання, психологічного захисту, емоційного реагування О.М. Богомолів зараховує до способів регуляції адаптаційних ресурсів і одночасно до способу їх організації в структурі адаптаційної відповіді [11, с. 71]. Адаптаційний потенціал не обмежується наявними актуальними можливостями й досягненнями особистості. Він також включає латентні властивості, що тільки формуються.

Реалізуючи у своєму дослідженні системний підхід, О.М. Богомолів зазначає, що адаптаційний потенціал характеризує можливості системи змінювати режим свого функціонування, що одночасно має задовольняти різноспрямованим прагненням до стабілізації й розвитку системи. Можна припустити, що адаптаційні ресурси, якими володіє особистість, перебувають у певному співвідношенні між собою. Це співвідношення може бути презентоване як інди-

відуальний «профіль» ресурсів, де одні домінують і виконують основну функцію в забезпеченні протікання адаптаційного процесу, інші становлять резерв реагування, треті перебувають у латентному стані. Система внутрішніх зв'язків, характер співвідношення між якісно своєрідними ресурсами визначає структуру адаптаційного потенціалу. Ці зв'язки, імовірно, зумовлюються цілим комплексом факторів, що включають як особливості самих ресурсів і міру їх «надійності», так і адаптаційну мету суб'єкта, самооцінку ним власного потенціалу тощо [11, с. 70].

Представлений аналіз дає змогу пересвідчитися, що адаптаційний потенціал особистості може бути реалізований у процесах адаптації гомеостатичного і гетеростатичного типу. У першому випадку передбачається забезпечення динамічної рівноваги організму та середовища, регуляції стану напруги, запобігання конфліктів як всередині особистості, так і між особистістю та середовищем. У разі гетеростатичного типу адаптації акцент робиться на самоорганізації системи особистості у взаємодії зі світом, результатом якої є перетворення як особистості, так і світу, в якому вона живе та розвивається. Як зазначає з цього приводу В.Є. Ключко, зовнішнє адаптується до людини не менше, ніж вона до нього [12, с. 18]. Особлива роль у цих процесах належить ціннісно-смісловій сфері особистості, оскільки цінності та смисли, забезпечуючи людині дійсність її буття, перетворюючи предметний світ людини на стійкий простір життя і розвитку, фактично визначають простір реалізації її можливостей [13, с. 148].

Висновки. Аналіз публікацій щодо адаптаційного потенціалу особистості відображає широту застосування цього терміна при розгляді адаптаційних можливостей особистості. Різноманітність досліджень визначається, перш за все, неузгодженістю у визначенні самого поняття адаптації, що виражається в наголосі на її гомеостатичному або гетеростатичному характері. У разі розуміння адаптації як взаємодії людини та середовища, вивчення адаптаційного потенціалу особистості має зосереджуватись на аналізі системи, що одночасно включає в себе елементи, які належать і до особистості, і до середовища. Як такі, перш за все, доцільно розглядати ціннісні та смислові утворення.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі вбачаємо у визначенні взаємозв'язку суб'єктних і особистісних (ціннісно-сміслових) характеристик у структурі особистісного адаптаційного потенціалу представників різних вікових груп.

Література:

1. Сафін О., Кузьменко Ю. Особливі умови життєдіяльності та адаптаційний потенціал особистості: психологічний аспект. *Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України. Серія: Психологічні науки*. 2016. № 1 (3). С. 195–209.
2. Колісник О.В. Адаптаційний потенціал як складова ідентифікаційних стратегій особистості. *Грані*. 2015. № 8 (124). С. 59–63.
3. Старинська Н.В. Адаптаційний потенціал як чинник професійної самореалізації особистості. *Психологія: реальність і перспективи*. 2017. Вип. 8. С. 259–263.
4. Добряк С.Ю. Динамика психологической адаптации курсантов на первом и втором году обучения в военном вузе : автореф. дис. канд. психол. наук. Санкт-Петербург, 2004. 24 с.
5. Санникова О.П., Кузнецова О.В. Адаптивность личности. Монография. Одесса : Издатель Н.П. Черкасов, 2009. 258 с.
6. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях. *Психологический журнал*. 2001. Т. 22. № 1. С. 16–24.
7. Маклаков А.Г., Сидорова А.А. Формирование адаптационного потенциала личности и его развитие в процессе обучения в вузе. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*. 2011. Т. 5. № 4. С. 41–51.
8. Посохова С.Т. Адаптационный потенциал личности. *Здоровье – основа человеческого потенциала: проблемы и пути их решения*. 2010. Т. 5. № 1. С. 35–39.
9. Посохова С.Т. Психология адаптирующейся личности (Субъектный подход) : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. Санкт-Петербург, 2001. 393 с.
10. Личностный потенциал: структура и диагностика / под ред. Д.А. Леонтьева. Москва : Смысл, 2011. 675 с.
11. Богомолов А.М. Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа. *Психологическая наука и образование*. 2008. № 1. С. 67–73.
12. Ключко В.Е. Самоорганизация в психологических системах: проблемы становления ментального пространства личности (введение в трансперспективный анализ). Томск : Томский государственный университет, 2005. 174 с.
13. Меднікова Г.І. Концептуальні основи системної детермінації становлення особистісної зрілості в студентському віці. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. Вип. 55. Харків, 2017. С. 143–152.

Скрипник Н. Г. Проблема личностного адаптационного потенциала в современной психологической науке

В статье осуществляется анализ понятия личностного адаптационного потенциала, основных подходов к его исследованию. Рассматриваются особенности проявления адаптационного потенциала личности как достижения равновесия в отношениях со средой, как приспособления к ней. Проанализированы исследования личностного адаптационного потенциала в связи с процессами самореализации, самораскрытия личности, становления личностной зрелости. Отмечается возможность изучения личностного адаптационного потенциала как системы, элементами которой выступают характеристики личности и среды, а ведущая роль при этом отводится ценностно-смысловой сфере личности.

Ключевые слова: *личностный адаптационный потенциал, адаптация, адаптивность, самореализация, личностная зрелость, ценностно-смысловая сфера личности.*

Skrypnyk N. H. The problem of personal adaptation potential in the modern psychological science

The article analyzes the concept of personal adaptation potential, the main approaches to its research. The features of manifestation of personality's adaptation potential as achievement of the balance in relations with environment and as an adaptation to it are considered. The researches of personal adaptation potential in connection with the processes of self-realization, self-disclosure, personal maturity formation are analyzed. There is the possibility of studying of personal adaptation potential as the system the elements of which are characteristics of personality and environment and the leading role herewith is given to the axiological sphere of personality.

Key words: *personal adaptation potential, adaptation, adaptability, self-realization, personal maturity, axiological sphere of personality.*

О. О. Ставицький

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри суспільних дисциплін
Національний університет водного господарства та природокористування

О. Г. Ставицька

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної психології та психодіагностики
Рівненський державний гуманітарний університет

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ГАНДИКАПНОСТІ У ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ ПРОФЕСІЙ

У статті аналізуються прояви гандикапності у ставленні здорової частини населення до інвалідизованої. Емпіричний матеріал отримано за методикою ситуативного моделювання ставлення до інвалідизованого. Розкриваються особливості ставлення до інвалідизованих у розрізі професійного спрямування особистості, що дасть змогу у подальшому здійснити диференційований підхід до регулювання та корекції актів взаємодії цих груп населення.

Ключові слова: особистість, гандикапізм, гандикапність, інвалідизований, інвалідність, неповносправний, професія, стереотипи, ставлення.

Постановка проблеми. Одним із критеріїв, за яким всю сукупність людей можна поділити на кілька великих умовних груп, є ознака наявності/відсутності в них інвалідності. Ці дві групи не можуть існувати відокремлено, незалежно одна від іншої. Взаємодія між ними не є однаковою ні за змістом (когнітивний компонент), ні за емоційною модальністю (емоційний компонент), ні за формою прояву (поведінковий компонент). Від характеристик цих складників взаємодії людини з інвалідизованим залежать ефективність та результативність соціальних інтеракцій: порозуміння/непорозуміння, співчуття/агресія, толерантність/інтолерантність, допомога/байдужість тощо.

Чимало уваги у психологічній науці приділяється питанню інвалідності (Л.С. Виготський, О.Р. Лурія, Л.Й. Вассерман, Т. Парсонс, В.В. Радаєв, О.І. Шкаратан, О.Р. Ярська-Смірнова та ін.), росту інвалідизації населення, дослідженню соціально-економічних причин, механізмів та факторів, які детермінують цю проблему. Розробляється та вдосконалюється законодавча база, метою якої є допомога інвалідизованим.

Інвалідність є предметом дослідження багатьох наук соціономічного профілю, насамперед, медицини, соціальної роботи, фізичної реабілітації, педагогіки тощо. Кожна з них вивчає той вектор, який відповідає її методам дослідження. Проблема психологічних аспектів інвалідності – гандикапізм, комплекс гандикапу, гандикапність, гандифобність (без уживання цих термінів) – вивчалася лише в межах спеціальної психології та педагогіки, де основна увага приділялась психологічному дизонтогенезу та порушенням психічного розвитку, відхиленням від норми психогенези

дітей із вродженими або набутими дефектами сенсорної, інтелектуальної, емоційної сфер.

У нашому дослідженні ми ставимо акцент на розгляді впливу на особистість соціальної установки – гандикапізму. Поняття «гандикапізм» ми розглядаємо, слідом за Д. Ветліб, як забобони стосовно осіб із певними відхиленнями від норми. Тобто гандикапізм є різновидом расових і гендерних стереотипів, які існують у суспільстві як у відкритих, індивідуальних й інституціональних, так й у прихованих, латентних формах [1].

Соціальна установка гандикапізму створює в свідомості людини зміни, які лежать у площині: 1) ставлення до неповносправних – гандифобність та гандикапність як характерологічна риса особистості; 2) ставлення інвалідизованого до самого себе – комплекс гандикапу [2].

Мета статті полягає у розкритті особливостей ставлення до інвалідизованих у розрізі професійного спрямування особистості, що дасть змогу у подальшому здійснити диференційований підхід до регулювання та корекції актів взаємодії цих груп населення. Отже, ми аналізуватимемо особливості прояву гандикапності у представників різних професій.

Виклад основного матеріалу. Дослідженням було охоплено 340 осіб віком від 20 до 60 років, яке проводилось у 2017–2018 рр. у Рівненській та Волинській областях за авторською методикою ситуативного моделювання ставлення до інвалідизованого [3].

Враховуючи обмеженість обсягу статті, нині ми представимо результати емпіричного дослідження лише за шкалою «Ставлення до незнайомого інвалідизованого». Отже, результати позитивного

ставлення до незнайомого інвалідизованого представлено в табл. 1.

Когнітивна складова частина позитивного ставлення до незнайомого інвалідизованого має високі показники у державних службовців (4,5), працівників сільського господарства (4,1) та працівників промисловості (3,7).

Сприятливе ставлення державних службовців до інвалідизованих пояснюється тим, що одним із напрямів їх професійної діяльності є вирішення проблем, з якими стикаються інвалідизовані, створення умов для покращення їхнього життя. Це зумовлює високий ступінь розуміння людей із функціональними обмеженнями, що сприяє формуванню позитивного ставлення до них.

Працівники сільського господарства демонструють прийняття неповносправних. Це зумовлено специфікою їх стосунків всередині груп: люди в селах схильні до утворення спільноти, кожен член якої сприймається як частина общини, яким надається підтримка та допомога. Інвалідизований сприймається не як представник «чужої» групи, а як повноправний член мікросоціуму.

Позитивна оцінка образу інваліда працівниками промисловості пояснюється тим, що значна частина людей з особливими потребами працюють саме у сфері промисловості, виконуючи посилені види праці. Працівники звикають до спілкування з неповносправним, його образ починає сприйматися як знайомий, знижується психологічний дискомфорт, який виникає при зіткненні здорової особистості з інвалідом.

Дещо нижчі показники спостерігаються у студентів (3,2), працівників охорони здоров'я (3), освіти (2,7) та сфери обслуговування (2,5). Студентська молодь прагне до демонстрації соціально схвалюваних візрів поведінки. Працівники охорони звикли надавати інвалідизованим медичну допомогу та беруть участь в їх реабілітації. У працівників сфери обслуговування образ інвалідизованого теж не викликає неприйняття, про що свідчить достатня кількість позитивних висловлювань.

Значно менша кількість позитивних тверджень була отримана у пенсіонерів (2,2), домогосподарок (2), підприємців (1,7), військовослужбовців (1,3) та безробітних (0,7).

Показники пенсіонерів пояснюються їх страхом опинитись на місці інвалідизованого через погіршення з віком стану здоров'я. Зустріч з інвалідом викликає негативні емоції. Незначна кількість позитивних висловлювань домогосподарок пояснюється обмеженням кола їх спілкування та значним впливом на їх світогляд соціальних стереотипів, що приписують інваліду низку негативних якостей. Контакти з неповносправним для такої особистості є випадковими, тому інвалід є «чужим», викликає неприйняття та нерозуміння, а зустрічі з ним зумовлюють виникнення психологічного дискомфорту.

Серед відповідей підприємців було виявлено незначну кількість позитивних характеристик, що пов'язано із законодавчим наві'язуванням їм державою інвалідів як працівників. Підприємці цінують у робітнику самостійність, наполегливість, працьовитість, а саме ці риси, на їхню думку, інвалідизованому не притаманні. Натомість, його наділяють такими рисами, як залежність, відсутність ініціативності, низька працездатність, використання свого стану в корисливих цілях.

Незначна кількість позитивних оцінок інвалідизованого отримана у військовослужбовців. Це пов'язано з культом сили, що притаманний їм. Розвинені фізичні можливості, сила та витривалість є для них ознакою повноцінної особистості, інвалідизований не відповідає цим канонам.

Безробітні респонденти наділяють інвалідизованого незначною кількістю позитивних характеристик. Неповносправний не викликає у них співчуття, хоча вони демонструють досить високий рівень розуміння специфіки його життя. Відсутність співчуття до інвалідів пояснюється тим, що такі опитанти самі є представниками соціально незахищеного прошарку населення та потребують підтримки. Втрата роботи призводить до загострення таких рис, як агресивність, замкнутість, екстернальний локус контролю, що теж не сприяє формуванню позитивного ставлення до інваліда. Такі люди страждають від відчуття власної невпевненості, беззахисності, відсутності можливостей до самореалізації, що знижує їх здатність до емпатії, прагнення надавати допомогу іншим.

Таблиця 1

Аналіз позитивного ставлення до незнайомого інвалідизованого

К \ С	Позитивне ставлення											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
К	3,7	4,1	2,5	4,5	2,7	3	3,2	2,2	1,7	1,3	0,7	2
Е	3,5	3,8	2,1	4,2	2,3	2,7	3	1,8	1,4	1	0,5	1,6
П	4	4,3	3	4,8	3,2	3,6	3,8	2,7	2,2	2,2	1,4	2,7

де: К – когнітивний компонент; Е – емоційний компонент; П – поведінковий компонент; 1 – працівник промисловості; 2 – працівник сільського господарства; 3 – працівник сфери обслуговування; 4 – державний службовець; 5 – працівник освіти; 6 – працівник охорони здоров'я; 7 – студент; 8 – пенсіонер; 9 – підприємець; 10 – військовослужбовець; 11 – безробітний; 12 – домогосподарка.

Показники щодо емоційного компоненту позитивного ставлення до незнайомого інваліда теж мають неоднакову вираженість. Високими вони є у державних службовців (4,2), працівників сільського господарства (3,8) та працівників промисловості (3,5).

Державні службовці, сприймаючи інвалідизованого, відчувають співчуття та співпереживання, оскільки розуміють проблеми інвалідів, їх труднощі.

Працівники сільського господарства теж проявляють щодо інвалідів емпатію, яка засновується на тісних стосунках між людьми, що проживають у селі. Інвалід сприймається як свій член мікросоціуму, йому надається допомога та підтримка.

Працівники промисловості щодо інвалідів проявляють симпатію, оскільки неповносправний сприймається як член колективу, співробітник, з яким встановлюються офіційні та неофіційні стосунки.

Нижчі показники були отримані в студентів (3), працівників охорони здоров'я (2,7), освіти (2,3), сфери обслуговування (2,1). Серед позитивних емоцій, що виникають у студентів при сприйнятті інваліда, переважає зацікавленість та співпереживання, що зумовлено відкритістю таких респондентів до отримання нового досвіду, розширення сфери контактів. У працівників системи охорони здоров'я взаємодія з інвалідизованим зумовлена прагненням допомогти йому та повернути до звичного життя. Працівники освітньої сфери відчувають до інваліда позитивні емоції, якщо мають змогу допомогти їй адаптуватися в групі, підвищити рівень її знань та розвинути здібності. За таких умов допомога інваліду є засобом самореалізації респондента, шляхом прояву соціально схвалюваних моделей поведінки. Частина опитаних, які працюють у сфері обслуговування, теж відчувають задоволення, надаючи допомогу інваліду, сприяючи процесу його реабілітації та пристосування до умов життя в соціумі.

Показники відповідей пенсіонерів (1,8), підприємців (1,4), військовослужбовців (1), безробітних (0,5) та домогосподарок (1,6) є досить низькими, що вказує на переважання у них нейтральних чи негативних емоцій у сприйнятті інвалідів.

Поведінкова складова частина позитивного ставлення до незнайомого інваліда також отримала неоднакове кількісне вираження в різних груп респондентів. Так, високі показники притаманні державним службовцям (4,8), працівникам сільського господарства (4,3), промисловості (4) та студентам (3,8). Державні службовці, з огляду на свої професійні обов'язки, прагнуть певним чином покращити життя інвалідів, створити сприятливі умови для їх адаптації та функціонування в здоровому соціумі. Працівники сільського господарства надають особам з обмеженими можливостями допомогу та підтримку, оскільки вважають своїм обов'язком підтримати людину, що не

може про себе подбати, тому що сприймають її як члена общини. Для працівників промисловості образ інваліда є звичним, оскільки люди з функціональними обмеженнями часто працевлаштовуються саме в цій сфері. Звикання до взаємодії з інвалідом знижує рівень психологічного дискомфорту. Адекватне сприймання інваліда, здатність усвідомити його позитивні риси та недоліки, сприяє формуванню мотивації до надання йому підтримки, що реалізується в конкретних поведінкових діях. Таке ставлення до інвалідизованого закріплюється в свідомості та проектується і на незнайомого. Студенти схильні використовувати при взаємодії з інвалідом конструктивні форми поведінки, що зумовлено переважанням мотивації соціального схвалення та сприйняттям інвалідизованого нестереотипізовано.

Нижчі показники отримано у працівників охорони здоров'я (3,6), освіти (3,2) та сфери обслуговування (3). Медичні працівники надають допомогу інвалідам, оскільки це входить в їх професійні обов'язки. Зниження мотивації до підтримки інвалідизованого може бути викликано впливом професійного вигорання.

Працівники освітньої сфери обирають конструктивні моделі взаємодії з незнайомим інвалідом у разі виконання професійних функцій. Якщо ж опитану не доводилось працювати з інвалідами, то їх потреби та специфічні особливості залишаються для нього незнайомими та незвичними, що призводить до виникнення негативних емоцій та невизначеної стратегії поведінки. Респонденти сфери обслуговування демонструють щодо інваліда соціально схвалювані моделі поведінки, прагнуть надати їм допомогу та підтримку.

Нижчі показники отримані пенсіонерами (2,7), підприємцями (2,2), військовослужбовцями (2,2), безробітними (1,4) та домогосподарками (2,7). Пенсіонери та безробітні не схильні до надання активної підтримки інвалідам, оскільки самі належать до соціально незахищених категорій населення та потребують допомоги. Військовослужбовці, підприємці та домогосподарки демонструють неприйняття інвалідів через нерозуміння їх потреб та приписування їм низьки негативних рис.

Показники негативного ставлення до незнайомого інвалідизованого представлені в таблиці 2.

Високі показники когнітивного компоненту негативного сприйняття узагальненого образу інваліда отримано в безробітних (4,2), військовослужбовців (4), підприємців (3,7), пенсіонерів (3,4) та домогосподарок (3). Безробітні респонденти інкримінують інвалідам такі характеристики, як неповноцінність, нездатність про себе подбати, залежність від оточуючих. Військовослужбовці сприймають інвалідизованих людей як беззахисних, безпомічних, слабких, неповносправних,

Таблиця 2

Аналіз негативного ставлення до незнайомого інвалідизованого

К \ С	Негативне ставлення											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
К	1,4	1	2,6	0,5	2,4	2	1,6	3,4	3,7	4	4,2	3
Е	1,7	1,5	2,8	0,7	2,8	2,3	2	3,8	4	4,6	4,8	3,3
П	0,2	0,4	1,5	0,2	1,8	1,2	1,3	1,8	2	2,2	2,4	2

де: К – когнітивний компонент; Е – емоційний компонент; П – поведінковий компонент; 1 – працівник промисловості; 2 – працівник сільського господарства; 3 – працівник сфери обслуговування; 4 – державний службовець; 5 – працівник освіти; 6 – працівник охорони здоров'я; 7 – студент; 8 – пенсіонер; 9 – підприємець; 10 – військовослужбовець; 11 – безробітний; 12 – домогосподарка.

осіб із нерозвинутими фізичними можливостями. Підприємці наділяють інвалідів такими рисами, як безініціативність, слабкість волі, прагнення перекласти свої обов'язки на інших, нездатність повноцінно виконувати професійні функції. Пенсіонери сприймають інвалідизованого негативно, оскільки зустріч із ним збуджує появу неприємних переживань, тривоги та страху, що зумовлено усвідомленням можливості опинитись на місці інваліда. Домогосподарки інкримінують інваліду такі риси, як неохайність, недостатнє дотримання особистої гігієни, що викликає відразу та зумовлює його неприйняття.

Нижчі показники отримані в працівників охорони здоров'я (2), освіти (2,4), сфери обслуговування (2,6). Співробітники сфери охорони здоров'я сприймають інваліда як людину з фізичними відхиленнями, яка потребує стороннього догляду, наділяючи її такими рисами, як вразливість, дратівливість, некоммукабельність та пасивність. Працівники освіти інкримінують інваліду низькі інтелектуальні здібності, відсутність мотивації до навчання, недостатній рівень адаптації в групі, відхилення в поведінці. Оптанти, які працюють у сфері обслуговування, визначають причепливість інваліда, його дратівливість та емоційну нестабільність.

Ще нижчі показники були отримані працівниками промисловості (1,4), сільського господарства (1), державними службовцями (0,5) та студентами (1,6). Представники сфери промисловості описують інваліда, використовуючи такі характеристики, як ледачий, безініціативний, замкнутий, нетовариський. Державні службовці характеризують їх як пасивних, нездатних про себе подбати, залежних. Працівники сільського господарства вважають, що серед інвалідів є багато осіб, які страждають на алкоголізм, що знижує рівень їх життя та призводить до додаткових труднощів, оскільки в алкоголі вони вбачають засіб зняття депресивних станів та напруги. Студенти серед негативних рис інваліда виділяють прагнення скористатись своїм становищем, маніпулюючи оточуючими для досягнення певної вигоди.

Показники емоційного компоненту негативного ставлення до узагальненого образу інваліда переважають у безробітних (4,8), військовослужбовців

(4,6), підприємців (4), пенсіонерів (3,8), домогосподарок (3,3). У безробітних та пенсіонерів зустріч з інвалідом викликає тривогу, психологічний дискомфорт, страх, викликаний можливістю зниження рівня життя респондента до рівня інваліда, що зумовлено нестабільністю положення, в якому перебувають опитувані, тобто у них переважають гандифобні реакції. Домогосподарки теж відчувають страх та тривогу при взаємодії з інвалідом. Це зумовлено боязню заразитися від нього якоюсь хворобою, сприйняттям його як людини «нижчого ґатунку», який викликає огиду та відразу. За таких умов гандикапність має пасивну форму та виражається в бажанні уникнути взаємодії. У підприємців контакт з інвалідизованим може провокувати прояви відкритої ворожості, вербальної агресії та неприйняття, що є проявом активної форми гандикапності. Такі респонденти відчувають під час взаємодії з інвалідом роздратування, агресію та злість.

Нижчі показники отримані в працівників сфери обслуговування (2,8), освіти (2,8), охорони здоров'я (2,3) та студентів (2). У представників сфери обслуговування контакт з інвалідом викликає роздратування, невдоволення та дискомфорт. У медичних працівників контакти з інвалідизованим можуть викликати негативні емоції, оскільки робота з ними пов'язана з певними труднощами. Такі респонденти відчувають напругу, невдоволення та роздратування, що може загострюватись при виникненні професійного вигорання. Освітня та студенти відчувають при взаємодії з інвалідом дискомфорт та тривогу – гандифобні реакції.

Про незначні прояви негативних емоцій під час контактів з інвалідом свідчать низькі показники обстежуваних, які працюють у сфері промисловості (1,7), сільського господарства (1,5), та державних службовців (0,7).

Аналіз поведінкової складової частини негативного ставлення до незнайомого інваліда вказує на переважання показників у безробітних (2,4), військовослужбовців (2,2), підприємців (2) та домогосподарок (2). Безробітні респонденти, незважаючи на розуміння специфіки життя інвалідів та проблем, з якими їм доводиться стикатися, нерідко демонструють щодо них деструктивні моделі поведінки. Негативне ставлення до інвалідів, яке прита-

манне військовослужбовцям, має пасивну форму та зумовлюється нездатністю прийняти та зрозуміти людину, яка значно відрізняється від респондента за фізичними даними. Такі оптанти прагнуть обмежити взаємодію з інвалідом, ігноруючи його. Підприємці демонструють щодо інвалідизованого ворожість, сприймаючи його як особу «другого ґатунку», підкреслюючи його неповноцінність. Такі опитувані нездатні відгородитись від наявних у суспільстві стереотипів та сформувати адекватний образ інвалідизованого. У домогосподарок образ інваліда викликає панічний страх, що зумовлює прагнення уникати контактів із ним.

Нижчі показники отримані у пенсіонерів (1,8), працівників освіти (1,8), сфери обслуговування (1,5) та студентів (1,3). Пенсіонери прагнуть уникати контактів з інвалідом задля зменшення кількості негативних емоцій та переживань. Працівники освіти проявляють щодо інвалідів упереджене ставлення, засноване на стереотипах, та намагаються обмежити контакти з ними. Студенти ж реагують на ситуацію взаємодії з інвалідизованим за гандифобним типом, оскільки такі контакти викликають тривогу та дискомфорт.

Ще нижчі показники були отримані в працівників промисловості (0,2), сільського господарства (0,4), державних службовців (0,2) та працівників охорони здоров'я (1,2). Ці респонденти використовують при взаємодії з інвалідизованими конструктивні форми поведінки.

Висновки. Порівняння показників компонентів позитивного ставлення до незнайомого інваліда дає змогу визначити, що у всіх категорій респондентів найвищим є показник поведінкової скла-

дової частини, а найнижчим – емоційної. Тобто, незважаючи на наявність в оптантів незначної кількості позитивних емоцій при взаємодії з інвалідом, здебільшого вони обирають конструктивні стратегії взаємодії, спрямовані на надання допомоги та підтримки, які часто зумовлені мотивацією соціального схвалення.

Співвідношення компонентів негативного ставлення до незнайомого інвалідизованого дає змогу стверджувати, що у всіх групах опитуваних найвищим є показник емоційної складової частини, а найнижчим – поведінкової. Тобто взаємодія з інвалідом викликає у респондентів негативні переживання та емоції, однак при вступі з ним у контакт лише деякі оптанти демонструють своє негативне ставлення, інші ж приховують емоції та намагаються демонструвати толерантність.

Результати дослідження дадуть змогу диференційовано підійти до розробки програми корекції поведінки особи при взаємодії з неповносправними.

Література:

1. Корсини Р. Энциклопедия психологии / Р. Корсини, А. Ауэрбах. URL: http://enc-dic.com/enc_psy/Gandikap-6053.html (Дата обращения 01.08.2008).
2. Ставицький О.О. Гандикапізм: психологічний аналіз. Монографія. Рівне : Принт Хаус, 2013. 352 с.
3. Ставицький О.О. Психологія проявів гандикапізму та їх регуляція : дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія. Історія психології». Київ, 2014. 595 с.

Ставицкий О. А., Ставицкая Е. Г. Особенности проявления гандикапности у представителей различных профессий

В статье анализируются проявления гандикапности в отношениях здоровой части населения к инвалидизированным. Эмпирический материал получен с использованием авторской методики ситуативного моделирования отношения к инвалидизированным. Раскрываются особенности отношения к инвалидизированным в разрезе профессиональной направленности личности, что позволит в дальнейшем осуществить дифференцированный подход к регулированию и коррекции актов взаимодействия этих групп населения.

Ключевые слова: личность, гандикапизм, гандикапность, инвалидизированные, инвалидность, профессия, стереотипы, отношения.

Stavytskyi O. O., Stavytska O. H. Features of handicapping at representatives of different professions

The article analyzes the manifestations of handicap in the attitude of the healthy part of the population towards the disabled. Empirical material was obtained using the author's methodology of situational modeling of the attitude towards the disabled. The features of the attitude towards the personality disordered in the context of the professional orientation of the person are revealed, which will allow to implement in the future a differentiated approach to the regulation and correction of the acts of interaction of these groups of the population.

Key words: personality, handicapism, handicap, disabled, disability, profession, stereotypes, attitudes.

ВИЯВЛЕННЯ РІВНЯ ПРОЯВУ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ФАХІВЦЯ

У статті аналізуються та виносяться на розгляд основні теоретичні підходи до проблеми професійної культури правоохоронця. Здійснено дослідження особливостей прояву та рівня сформованості психологічних основ професійної культури працівників зазначеної галузі. Зазначено, що кожна особистість має певний ступінь як загальної, так і професійної культури. Виділено та описано п'ять основних рівнів прояву професійної культури фахівця. Проаналізовано особливості психологічних основ професійної культури у представників трьох спеціалізацій – у дільничних інспекторів поліції, слідчих та оперуповноважених карного розшуку.

Ключові слова: особистість фахівця, професійна культура, структура професійної культури, психологічні основи культури.

Постановка проблеми. Професійна культура як частина загальної культури розглядається не тільки як форма людської діяльності, але і як найважливіший аспект життєдіяльності особистості, як соціальна діяльність, яка не зводиться лише до певного комплексу знань, умінь і навичок. У сучасних глобалізаційних умовах розвитку суспільства надзвичайно актуальною виступає проблема формування професійної культури різних фахівців, у тому числі спеціалістів правоохоронних органів. Особливо актуальною ця проблема є для України, яка змінює свої орієнтації, пов'язані з функцією правоохоронних органів. На жаль, узагальнення чисельних досліджень засвідчує, що психологічні основи професійної культури фахівців правоохоронної діяльності переважно аналізувалися з позиції її актуальності та декларативних вимог, які в реальному житті не могли бути реалізованими.

Мета статті – визначити особливості прояву та рівень сформованості психологічних основ професійної культури у фахівців, а конкретно у працівників правоохоронної галузі.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні проблеми професійної культури спеціаліста досліджують фахівці різних галузей: це і психологи, і педагоги, філософи, соціологи, культурологи та представники інших суміжних наук. Однак аналіз літературних джерел свідчить про те, що єдиного визначення сутності і навіть терміна «професійна культура» ще не окреслено. Автори по-різному трактують структурний та змістовний феномен професійної культури фахівця.

Експериментальні дослідження відомих вітчизняних та зарубіжних вчених сприяли поступовій конкретизації та поглибленому розумінню психологічної культури як важливого елементу розвитку особистості (Б.Г. Ананьев, Г.О. Балл, І.Д. Бех, В.С. Біблер, Л.С. Виготський, В.І. Войтко, І.О. Зязюн, Л.С. Колмогорова, Я.Л. Коломінський, О.Н. Леонтьєв, Н.О. Побирченко, Є.О. Помиткін,

В.В. Рыбалка, В.А. Семиченко, Н.В. Чепелева та ін.). В різних країнах проблема культури залежить від різних соціально-економічних умов, культура інтегрує в себе етнічні принципи, принципи соціальних умов проживання і виховання. Формування психологічної культури пов'язане з психологічною підготовкою спеціаліста.

Проблемам формування і розвитку професійної культури фахівців різного профілю у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі приділяється багато уваги. Основи формування професійної культури фахівців різного профілю розроблені І. Ісаєвим, А. Міщенко, Н. Молотковою, В. Сластьоніним та ін. Увага науковців зосереджується на різних аспектах формування професійної культури таких фахівців: вчителів, психологів, юристів, соціальних працівників та ін. Найбільш дослідженою є, на наш погляд, сфера формування професійної культури вчителів різних спеціальностей. Досліджуванню проблеми професійної культури майбутніх спеціалістів різних професій присвячені праці Г. Балла, М. Бойка, О. Видри, О. Винеславської, Є. Климова, В. Рибалки та інших вчених.

Професійна культура – це універсальна система, що включає спеціальні знання й цінності, які у вигляді зразків і норм, прийнятих у конкретній галузі, регулюють професійну діяльність. Професійна культура розглядається як певний ступінь оволодіння професією, тобто способами і прийомами вирішення професійних завдань на основі сформованості духовної культури особистості. Професійна культура особистості передбачає засвоєння професійних знань, професійну компетентність, сформованість професійно значущих якостей, які необхідні для участі у професійній діяльності.

У вузькому розумінні професійна культура – це сукупність спеціальних теоретичних знань і практичних умінь, пов'язаних із конкретним видом

діяльності. Це універсальна система, що включає спеціальні знання й цінності, які у вигляді зразків і норм, прийнятих у конкретній галузі, регулюють професійну діяльність. Цей прояв культури розглядається як певний ступінь оволодіння професією, тобто способами і прийомами вирішення професійних завдань на основі сформованості духовної культури особистості. Професійна культура особистості передбачає засвоєння необхідних знань, професійну компетентність, сформованість професійно значущих якостей, які необхідні для участі у діяльності.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що провідною підставою для визначення суті структури професійної культури фахівців правоохоронних органів є специфіка професійної діяльності цієї категорії працівників. Дослідники також акцентують на значущості нормативної й моральної складових частин у структурі професійної культури [1; 2; 7–9].

Базою дослідження є Національна академія внутрішніх справ, Миколаївське і Кіровоградське відділення.

Кожна особистість має певний рівень як загальної, так і професійної культури. Ми пропонуємо кілька рівнів вираження професійної культури правоохоронця (табл. 1).

Перший рівень – фахівець, який володіє високим рівнем культури мислення і мовлення, етики поведінки, вміє реалізувати свої професійні задуми, конкурентоздатний, креативно підходить до вирішення завдань, володіє і вміє застосовувати необхідні професійні знання, вміння і навички, проявляє високу психічну саморегуляцію, емоційну стійкість, сформованість навичок ведення та оформлення документації. Його знання є системними, діяльність має дослідницький характер, сформована особистісна позиція.

Другий рівень – фахівець, який володіє доволі високим рівнем культури мислення і мов-

лення, етики поведінки, володіє і вміє застосовувати необхідні професійні знання, вміння і навички, майже завжди вдало орієнтується в ситуації, проявляє високу психічну саморегуляцію, емоційну стійкість, у веденні та оформленні документації припускається незначних помилок, застосовує знання, володіє розумовими операціями, уміє доходити висновків, самостійно здійснює основні види навчальної діяльності.

Третій рівень характеризує фахівця, який більш-менш орієнтується у професійних ситуаціях, спроможний поставити і сформулювати завдання, але не завжди вміє вдало практично реалізувати задумане, проявляє високу психічну саморегуляцію, емоційну стійкість, у веденні та оформленні документації припускається помилок, відтворює основний обсяг навчального матеріалу, який допомагає розв'язувати навчальні завдання за зразком.

Четвертий рівень – спеціаліст, який частково володіє професійними знаннями і навичками, проявляє невисокий рівень культури мислення і мовлення, етики поведінки, проявляє нестійку психічну саморегуляцію, емоційну стійкість. Відсутні навички ведення та оформлення документації.

П'ятий рівень – фахівець не відповідає вимогам до спеціалістів правоохоронної галузі, не вміє чітко орієнтуватися у професійних ситуаціях. Характеризується низьким рівнем культури загальної комунікативної культури, етики поведінки, не спроможний формулювати і виконувати професійні завдання. Часто поведінка призводить до конфліктів у колективі.

Визначені рівні вираження професійної культури правоохоронця починають формуватися ще під час навчання, під час аудиторної та позааудиторної діяльності, у різних видів практики. Тому закономірно, що кожен наступний рівень особистісного становлення ґрунтується на попе-

Таблиця 1

Рівні прояву професійної культури правоохоронця

Рівні	Критерії
Перший	Володіє і вміє ефективно застосовувати необхідні професійні знання, вміння і навички. Має високий рівень культури мислення і мовлення, етики поведінки. Креативно підходить до вирішення завдань.
Другий	Володіє і вміє застосовувати необхідні професійні знання, вміння і навички. Майже завжди вдало орієнтується в ситуації. У веденні та оформленні документації припускається незначних помилок. Застосовує знання, володіє розумовими операціями, вміє доходити висновків, в основному самостійно здійснює основні види професійної діяльності.
Третій	Фахівець більш-менш орієнтується у професійних ситуаціях. Спроможний поставити і сформулювати завдання, але не завжди вміє вдало практично реалізувати задумане. У веденні та оформленні документації припускається помилок. Відтворює основний обсяг навчального матеріалу, який допомагає розв'язувати навчальні завдання за зразком.
Четвертий	Частково володіє професійними знаннями і навичками. Проявляє невисокий рівень культури мислення і мовлення, етики поведінки. Проявляє нестійку психічну саморегуляцію, емоційну стійкість. Відсутні навички ведення та оформлення документації.
П'ятий	Не вміє чітко орієнтуватися у професійних ситуаціях. Характеризується низьким рівнем культури загальної комунікативної культури, етики поведінки. Не спроможний формулювати і виконувати професійні завдання. Часто його поведінка призводить до конфліктів у колективі.

редньому і, навпаки, попередній є пропедевтичним для формування нового (наступного). Під час професійного становлення ці рівні також продовжують активно розвиватися і формуватися вже безпосередня у виконанні своїх безпосередніх обов'язків і функцій.

Досліджуючи рівень сформованості психологічних основ професійної культури, ми дійшли таких результатів (див. табл. 2)

Таблиця 2
Рівень сформованості психологічних основ професійної культури

	Самооцінка	Експертна оцінка
I рівень	15%	10%
II рівень	54%	42%
III рівень	27%	38%
IV рівень	4%	10%
V рівень	0%	0%

Порівнюючи результати, отримані від самого респондента та дані експертної оцінки, ми можемо сказати, що у більшості відповідей респонденти завищували собі бали. Найбільше респонденти зазначали у себе наявність другого рівня сформованості психологічних основ професійної культури – 54%. Цей рівень сформованості психологічних основ професійної культури характеризується досить високим вмінням застосовувати необхідні професійні знання, вміння і навички. Спеціаліст має ефективно застосовувати знання, володіти розумовими операціями, уміти доходити висновків, в основному самостійно здійснювати основні види професійної діяльності. Але під час експертного оцінювання ці результати знизилися до показника 42%. Найнижчий, п'ятий рівень сформованості основ культури не зазначив жоден із респондентів ні в себе, ні у своїх колег. IV рівень також доволі низький і характеризується невисоким показником щодо володіння професійними знаннями і навичками, виявили у себе лише 4% правоохоронців, але колеги зазначили наявність цих характеристик у 10% фахівців правоохоронної діяльності.

Найвищий рівень, що характеризується значним володінням і вмінням ефективно застосовувати необхідні професійні знання, вміння і навички, високим рівнем культури мислення і мовлення, етики поведінки зазначили стосовно себе 15% правоохоронців, але ці результати були скореговані колегами до 10%. Ми провели автоматичний розрахунок t -критерія Стюдента задля перевірки нашої гіпотези щодо самооцінки та експертної оцінки рівня сформованості психологічних основ професійної культури у представників правоохоронної галузі.

Величина t -критерія Стюдента потрапила у зону значущості, таким чином, групи на статистично значущому рівні різняться між собою. Ми

можемо зазначити, що є суттєві розбіжності при самооцінюванні та експертному оцінюванні сформованості психологічних основ професійної культури у правоохоронців. (Отримане емпіричне значення t (2.7) знаходиться у зоні значущості).

Висновки. Отже, ми представили найбільш узагальнені результати за рівнем сформованості психологічних основ професійної культури фахівців правоохоронної діяльності.

Проводячи подальше дослідження ми сформували і порівняли 3 вибірки – дільничний інспектор поліції, слідчий, оперуповноважений карного розшуку. Представники цих спеціалізацій відрізняються за особливостями, функціями своєї діяльності, у них можуть бути наявні різні професійно важливі особистісні якості, необхідні для виконання роботи. Ми припустили, що результати стосовно рівня сформованості психологічних основ професійної культури у представників різних спеціалізацій будуть неоднаковими. Отримані результати занесено до таблиці 3.

Таблиця 3
Рівень сформованості психологічних основ професійної культури у різних вибірках

	Слідчі	Оперуповноважені	Дільничні
I рівень	30%	13,5%	4,5%
II рівень	56%	41,5%	33%
III рівень	13%	36%	37%
IV рівень	1%	9%	20,5%
V рівень	0%	0%	0%

Найвищий результат щодо дослідження сформованості психологічних основ професійної культури виявився у слідчих (30%). Найнижчі показники у дільничних інспекторів поліції (4,5%). IV рівень прояву культури зазначено аж у 20,5% дільничних, 9% оперуповноважених і лише 1% слідчих. Проявів п'ятого, нижчого рівня визначення професійної культури у фахівців, який не відповідає вимогам до спеціалістів правоохоронної галузі, не виявлено у жодній із груп.

Таким чином, ми детально проаналізували прояви психологічних засад професійної культури у працівників правоохоронної галузі. Подальша наша робота буде спрямована на дослідження і формування концептуальної моделі психологічних основ професійної культури правоохоронців.

Література:

1. Зязюн І.А. Освітній простір культури в педагогічній теорії. Київ, 2005. Вип. VII. С. 35–46.
2. Игнатов, В.Г. Профессиональная культура и профессионализм государственной службы: контекст истории и современность : учебное пособие. Ростов-на-Дону : Март, 2000. 256 с.
3. Каган М.С. Философия культуры. Санкт-Петербург, 1996. 415 с.

4. Крылова Н.Б. Формирование культуры будущего. Москва : Высш. шк., 1990. 140 с.
5. Кузьмина Н.В. Акмеология качества профессиональной деятельности специалиста. Санкт-Петербург : Коломна, Рязань, 2008. 76 с.
6. Лопатина Е.Н. Понятие профессиональной культуры специалиста: деятельностный подход. URL: http://www.psc.by/dfiles/001806_610346_1.pdf.
7. Модель И.М. Профессиональная культура предпринимателя. *Социологические исследования*. 1997. № 10. С. 8–16.
8. Музалёв А.А. Профессиональная культура и ее роль в формировании профессиональных качеств специалиста в условиях профессионально-технической школы. *Молодой ученый*. 2014. № 4. С. 1040–1045.
9. Сабатовская И.С. Проблема профессиональной культуры в современной отечественной социологической литературе. *Вчені записки Харк. гуманіт. ун-ту «Нар. укр. акад.»*. 2002. Т. 9. С. 206–214.
10. Сенько Ю.В. Гуманитарные основы педагогического. Москва : Академия, 2000. 240 с.

Хоржевская И. М. Выявление уровня проявления профессиональной культуры специалиста

В статье анализируются и выносятся на рассмотрение основные теоретические подходы к проблеме профессиональной культуры специалиста. Проведено исследование особенностей проявления и уровня сформированности психологических основ профессиональной культуры полицейских. Отмечено, что каждая личность имеет определенную степень как общей, так и профессиональной культуры. Выделены и описаны пять основных уровней проявления профессиональной культуры специалиста. Проанализированы особенности психологических основ профессиональной культуры у представителей трех специализаций – участковых инспекторов полиции, следователей и оперуполномоченных уголовного розыска.

Ключевые слова: личность специалиста, профессиональная культура, структура профессиональной культуры, психологические основы культуры.

Khorzhevskaya I. M. Identification of the level of manifestation of the professional culture of a specialist

The article is devoted to the problem of the professional culture of a policeman. A study was made of the features of the manifestation and level of the formation of the psychological foundations of the professional culture of workers in this industry. It is noted that each person has a certain degree of both general and professional culture. Five main levels of the professional culture of a specialist have been identified and described. The features of the psychological foundations of professional culture in representatives of three specializations – police precinct inspectors, investigators and operative criminal investigative officers – are analyzed.

Key words: professional personality, professional culture, professional culture structure, psychological basis of culture.

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.938.3

А. О. Аталієва

викладач

ДНЗ «Одеський навчальний центр № 14»

при Одеській виправній колонії № 14,

здобувач кафедри клінічної психології

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ДЕЯКІ АСОЦІАЦІЇ МІЖ ПСИХОМЕТРИЧНОЮ ОЦІНКОЮ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОЕКТИВНИМ ТЕСТОМ – ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ

Стаття присвячена дослідженню індивідуально-особистісних особливостей, а саме виявленню взаємозв'язків між психометричними тестами та проективними методиками. Зокрема, в дослідженні окреслено також гендерні відмінності за індивідуально-особистісними особливостями, діагностованими за допомогою тесту NEO-PIR, заснованому на концепції «Великої П'ятірки», і характеристиками, виявленими за допомогою проективної методики «Будинок, Дерево, Людина». Наведені у статті дані засвідчують наявність значущих взаємозв'язків між результатами психометричного тесту та проективної методики, що наголошує на доцільності комплексного застосування різних психодіагностичних методів з метою здійснення найбільш повного дослідження особистісних характеристик та особливостей.

Ключові слова: психометричні тести, проективні методики, якісний метод, особистісні особливості, гендерні відмінності.

Постановка проблеми. Діагностика особистості є важливим компонентом оцінки людини як в контексті клінічних досліджень, так і стосовно педагогічної практики, наприклад, при виявленні професійних здібностей, а також у зв'язку з дослідженнями у віковій психології. З метою виявлення індивідуально-особистісних особливостей використовуються психометричні тести і проективні техніки. При цьому проективні тести часто протиставляються психометричним методам у зв'язку з тим, що оцінка проективних тестів неминуче пов'язана з суб'єктивним компонентом – особистістю самого дослідника. Водночас таке протиставлення є спрощеним і знижує можливості проективного методу.

Отже, наявність певних методичних суперечностей наголошує на необхідності подальшої розробки даної наукової проблематики, що має безперечне наукове та практичне значення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На думку А. Анастасії, «особливу цінність проектні методики набувають тоді, коли їх результати інтерпретуються якісними методами, а не в тих випадках, коли результати їх застосування обробляються кількісно та інтерпретуються так, нібито вони були отримані за допомогою об'єктивних психометричних інструментів» (Цит. по [11]).

З іншого боку, багатьма авторами висловлюється точка зору про необхідність обов'язкового співвіднесення «проективного матеріалу» з результатами, отриманими іншими методами [2; 12]. Дані, отримані за допомогою проективних методик, так само як і отримані за допомогою психометричних тестів, не повинні бути прийняті як остаточні, проте вони допомагають проникнути у важко діагностовані особистісні особливості, що не піддаються «об'єктивній» оцінці. У цьому сенсі зіставлення даних психометричних тестів з результатами проективних технік може становити інтерес з точки зору розуміння взаємовідносин між суб'єктивними і об'єктивними оцінками особистості [11].

Отже, **головною метою** даного дослідження є вивчення взаємозв'язку між результатами оцінки психометричних характеристик особистості за допомогою стандартних та проективних методик.

Виклад основного матеріалу. У цій роботі, під керівництвом доктора медичних наук професора В.А. Розанова ми спробували виявити логічно обґрунтовані взаємозв'язки між психометричними характеристиками особистості, оціненими за допомогою тесту NEO-PIR, заснованого на концепції «Великої П'ятірки», і характеристиками, що

виявляються за допомогою одного з найстаріших проєктивних тестів – «Будинок, Дерево, Людина» (БДЛ), з урахуванням статі випробуваних [13, 14]. Вибір даного проєктивного тесту продиктований тим, що для нього свого часу була розроблена шкальна оцінка симптомокомплексу – набору щодо об'єктивно оцінюваних показників [8, 9]. Це дозволяє проводити статистичну обробку отриманих цифрових даних.

У дослідженні взяли участь 27 чоловіків (середній вік – 22,5 років) і 20 жінок (середній вік – 26,5 років), всі учасники виступали в якості здорових добровольців, залучення їх в дослідження здійснювалося шляхом звернення до установи, вищого навчального закладу, державної та приватної компанії, на основі добровільності. Тестування проводилося в якомого більш стандартизованих умовах, в спокійній обстановці, і займало в середньому 90 хвилин.

Ліцензований тест NEO-PIR використовувався в рамках участі в проєкті з вивчення суїцидальної поведінки GISS (керівник в Україні – проф. В.А. Розанов) при зборі даних контрольної групи. Особистісний опитувальник NEO-PIR (NEO Personality Inventory) розроблений американськими авторами P.T. Costa і R.R. McCrae [15]. Опитувальник адаптований для застосування в російськомовному середовищі В. Орлом,

А. Рукавишниковим, І. Сеніним [7]. Інструмент включає 240 тверджень, ступінь згоди / незгоди з якими тестований повинен оцінити за п'ятибальною шкалою Лайкерта. Опитувальник побудований на основі так званої «П'ятифакторної» моделі особистості (Big Five або Five Factors Model) [5; 16; 17] і призначений для вимірювання 5 сфер або областей особистості: Нейротизм (Neuroticism), Екстраверсія (Extraversion), Відкритість досвіду (Openness to Experience), Співпраця, або Дружелюбність (Agreeableness), Сумлінність, або Почуття обов'язку (Conscientiousness). Кожна з цих п'яти шкал містить у собі 6 субшкал (табл. 1).

Що стосується проєктивного методу Бука, то нами для цілей аналізу малюнків випробуваних взята система кількісної оцінки методики БДЛ, розроблена Р.Ф. Беляускй [8] на основі керівництва Дж. Бука. Нею всі виявлені в даному тесті ознаки були об'єднані у вісім симптомокомплексів, що дозволяють проводити порівняльний аналіз даних в різних групах випробуваних. Симптомокомплекси, а саме: 1) Ворожість; 2) Конфліктність; 3) Тривожність; 4) Депресивність; 5) Незахищеність; 6) Недовіра до себе; 7) Труднощі спілкування; 8) Почуття неповноцінності, були доповнені двома симптомокомплексами, виявленими і охарактеризованими І.А. Фурмановим, а саме: 9) Агресивність і 10) Негативізм [10].

Таблиця 1

Шкали и субшкали, вимірювані опитувальником NEO-PIR

Шкали	Позначення	Підшкали	Позначення
Нейротизм	N	тривога	N1
		ворожість	N2
		депресія	N3
		сором'язливість	N4
		імпульсивність	N5
		вразливість	N6
Екстраверсія	E	сердечність	E1
		товариськість	E2
		впевненість	E3
		активність	E4
		погоня за враженнями	E5
		позитивні емоції	E6
Відкритість досвіду	O	фантазія	O1
		естетика	O2
		почуття	O3
		дії	O4
		ідеї	O5
		цінності	O6
Співпраця, дружелюбність	A	довірливість	A1
		відвертість	A2
		альтруїзм	A3
		поступливість	A4
		скромність	A5
		сердечність	A6
Сумлінність, почуття обов'язку	C	компетентність	C1
		порядок	C2
		обов'язковість	C3
		прагнення до досягнень	C4
		самодисципліна	C5
		скрупульозність	C6

Результати оцінки особистості за основними шкалами NEO-PIR наведені в табл. 2.

Таблиця 2
Виявлені значення основних шкал особистості чоловіків і жінок у вибірці здорових добровольців

базові шкали	чоловіки		жінки	
	M	SD	M	SD
N	49,433	10,276	49,800	12,429
E	52,320	10,639	47,300	11,268
O	54,691	8,282	51,600	8,756
A	48,464	10,051	43,950	11,610
C	52,072	9,528	48,000	8,633

Як видно з наведених даних, всі значення основних шкал в нашій вибірці близькі до нормативних (50 балів), відмінності між чоловіками і жінками найбільш помітні за такими шкалами, як Екстраверсія, Дружелюбність і Почуття боргу (у чоловіків в середньому вище). Всі ці відмінності статистично не достовірні. У той же час за таким важливим показником, як Нейротизм, обидві статі практично не відрізняються. Нами також проведено порівняння між чоловіками і жінками за всіма іншими показниками (підшкалам NEO-PIR). Фактичні дані тут не наведено, оскільки всі вони також знаходяться в межах норми і близькі до 50. У той же час за кількома підшкалами, зокрема такими як N5, E1, E2, O2 і C5, чоловіки демонстрували достовірно ($P < 0, 05$) вищі бали, ніж жінки. Таким чином, в масі своїй в даній вибірці чоловіки більш імпульсивні, більш сердечні і товариські, більшою мірою цікавляться мистецтвом і відрізняються більш високою самодисципліною. Тут і далі трактування шкал і підшкал опитувальника NEO-PIR дається відповідно до методичних вказівок розробників інструменту [5; 7; 15].

Результати бальної оцінки проєктивного тесту БДЛ наведені в таблиці 3.

Нормативні дані для симптомокомплексів БДЛ не існують, проте в рекомендаціях [8; 10] наведені максимальні можливі бали. Виходячи з цього, дана вибірка характеризується низькими зна-

ченнями всіх шкал, середні значення як у чоловіків, так і жінок знаходяться в межах 10–40% від максимуму. Найбільше значення спостерігається для такого показника, як ворожість (40%), мінімальне – для конфліктності (10%). Порівняння чоловіків і жінок за показниками БДЛ свідчить про більш високу ворожість, агресивність і тривожність жінок (за двома останніми показниками – статистично достовірно, $p < 0, 05$).

Нами проведено крос-кореляційний аналіз з метою виявлення значимих кореляцій між психометричними показниками і результатом проєктивного тесту. Статистично підтверджені кореляції виявилися різними у чоловіків і жінок. Так, за основними шкалами опитувальника NEO-PIR в групі здорових чоловіків Відкритість досвіду (O) виявилася пов'язана слабким прямим зв'язком з Конфліктністю по БДЛ ($r = ,203$ $p = ,047$), а Дружелюбність – приблизно такої ж сили зворотнім зв'язком з Труднощами комунікації ($r = -,213$ $p = ,036$). У групі жінок Екстраверсія виявилася у зворотній і сильній кореляції з Ворожістю за даними проєктивного тесту ($r = -,683$ $p = ,001$), а Свідомість негативно корелювала з Депресивністю ($r = -,486$ $p = ,030$). За підшкалами NEO-PIR ніяких кореляцій з даними тесту БДЛ не було виявлено.

Отримані дані, зокрема деякі психометричні відмінності між чоловіками і жінками, в даній вибірці можна пояснити двома обставинами. По-перше, чоловіки були трохи молодші (хоча в цілому і чоловіки, і жінки належать одній віковій категорії – молоді дорослі). По-друге, в число чоловіків потрапили військовослужбовці, що могло вплинути на їх особистісні особливості, зокрема на такі якості, як самодисципліна і імпульсивність.

Що стосується результатів проєктивного тесту БДЛ, то виявлені достовірно вищі бали у жінок за таким показником, як тривожність, цілком очікувані. Більш висока тривожність серед жінок – добре відомий факт, він трактується зазвичай з позицій стресостійкості представників різних статей [6]. Тривожність у жінок істотно залежить від проходження кризових періодів життя [3], і в

Таблиця 3

Бальна оцінка симптомокомплексу теста БДЛ у чоловіків і жінок

Компоненти симптомокомплексу і максимально можливі бали	чоловіки		жінки	
	M	SD	M	SD
Ворожість (15)	5,856	2,618	6,250	2,789
Конфліктність, фрустрація (23)	2,196	0,909	2,300	0,923
Агресивність (29)	5,340	3,092	7,350	2,739
Негативізм (16)	2,536	1,041	3,100	1,804
Тривожність (33)	3,670	2,070	4,950	2,438
Депресивність (10)	1,639	0,780	1,550	0,826
Незахищеність (32)	5,113	1,069	5,250	1,650
Недовіра до себе (8)	2,258	1,184	2,100	1,021
Почуття неповноцінності (16)	2,361	1,371	2,550	1,317
Важкості спілкування (18)	3,485	1,792	2,850	1,461

зв'язку з цим невелика різниця у віці, яка спостерігається в нашому випадку, могла зіграти свою роль. Дещо несподівано виглядають дані про більш високу агресивність жінок. У той же час саме та обставина, що це виявлено на основі проективного тесту, може розглядатися як цікаве спостереження. Більшість досліджень, в тому числі присвячених різним віковим групам, свідчать про те, що агресивність більшою мірою властива чоловікам [1], в той же час чоловіки і жінки проявляють агресію по-різному, і багато оцінок пов'язані в тому числі з усталеними уявленнями про ці відмінності [1; 4].

З точки зору цілей і завдань даного дослідження найбільший інтерес представляють результати кореляцій між показниками психометричного особистісного тесту і проективного тесту.

У чоловіків Відкритість досвіду (О) виявилася пов'язаною слабким прямим зв'язком з Конфліктністю по ДДЧ. Фактор О включає в себе такі риси, як активна уява, естетична чутливість, увага до почуттів інших, гнучкість розуму, незалежність в судженнях і оцінках. «Відкриті» індивіди відкриті новим ідеям і легше сприймають нетрадиційні цінності, вони менш консервативні. Вони переживають емоції (як негативні, так і позитивні) більш інтенсивно і яскраво, ніж «закриті» індивіди. «Закриті» ж люди емоційно бідніші, більш консервативні, догматичні в своїх поглядах, хоча це і не означає підвищеної авторитарності [5]. Той факт, що ця якість прямо корелювала з конфліктністю, може означати, що на підсвідомому рівні такі індивіди більш готові до конфлікту в зв'язку з цими своїми якостями і частіше стикаються в житті з конфліктними ситуаціями через свою відкритість, можливо, нетрадиційність.

Друга значуща кореляція, виявлена у чоловіків, це слабкий зворотній зв'язок між Дружелюбністю за тестом NEO-PIR і Труднощами комунікації за тестом БДЛ. Дружелюбність – особистісний вимір, що відображає особливості міжособистісної взаємодії в аспекті дихотомії «співпраця / конкуренція». Люди з високими значеннями за цією шкалою більш альтруїстичні, прагнуть допомагати іншим. Навпаки, індивіди з низьким рівнем фактору «Дружелюбність» більш егоцентричні і конкурентні. Вважається, що як надлишок, так і недолік цієї риси має свої адаптивні і неадаптивні варіанти, а також надмірний рівень Дружелюбності пов'язують із залежністю від інших або від групи, а його дефіцит – з нарцистичними, параноїдальними та антисоціальними особистісними розладами [5]. Той факт, що Дружелюбність у чоловіків виявилася негативно пов'язаною з Труднощами комунікації, дозволяє стверджувати, що чим більше злагідні, доброзичливі і схильні до співпраці чоловіки, тим менше у них складнощів у спілкуванні з іншими людьми.

Що стосується жінок, то виявлені у них кореляції між особистісними якостями за даними психометрії і за даними проективного тесту також цілком зрозумілі. Так, у жінок було знайдено середньої сили (що наближається до сильної) зворотний зв'язок між Екстраверсією і Ворожістю. Відповідно до опису NEO-PIR базовою рисою екстравертів є товариськість. Вони вважають за краще бути в суспільстві; завжди напористі, активні, оптимістичні і життєрадісні; люблять ризик і пов'язане з ним збудження; активно шукають гострі відчуття і прагнуть до зовнішньої «стимуляції». Інтроверсія в рамках Big 5 концептуалізується як «відсутність» екстраверсії [5]. Люди з низьким рівнем фактору Е стримані, вважають за краще бути самотніми і незалежними. Відповідно, вони підсвідомо менш ворожі, більш сердечні у відносинах, проявляють теплоту і позитивність.

Друга виявлена кореляція (зворотна, середньої сили) пов'язує між собою Свідомість за NEO-PIR і Депресивність за БДЛ. Свідомість в рамках концепції Big 5 пов'язують зі здатністю до тривалих вольових зусиль, уміння слідувати довгостроковим життєвим цілям, зі здатністю до планування поведінки і контролю над своїми імпульсами. Високі значення цього чинника пов'язані також з такими рисами, як скрупульозність, пунктуальність, надійність, визнання цінності моральних принципів. Низькі бали за цією шкалою говорять про меншу вимогливість до себе, млявості і апатії в досягненні професійних цілей, відсутності здорової амбітності [5]. Той факт, що у жінок цей вимір негативно корелює з Депресивністю, можна розцінювати як прояв системності, стійкості, впевненості. Безсумнівно, наявність депресивних тенденцій ніяк не сприяє тривалим вольовим зусиллям, навпаки – знижує прояви вольового компонента.

Висновки. Таким чином, в цій роботі нами виявлено досить логічні зв'язки між показниками, виявленими за допомогою міжнародно-визнаного опитувальника, заснованого на концепції Big 5, який відомий своєю культурною універсальністю і широким застосуванням, і даними, отриманими на підставі оцінки проективного тесту БДЛ.

Отже, відкритість досвіду серед представників чоловічої статі позитивним чином пов'язана із рівнем конфліктності, що зумовлено вищою відкритістю та емоційністю досліджуваних, які своєю чергою частіше стикаються з конфліктними ситуаціями через власну відкритість та нетрадиційність. Дружелюбність у чоловіків негативним чином пов'язана із труднощами комунікації, що представляється цілком логічною закономірністю.

У жінок екстравертованість негативним чином пов'язана з рівнем ворожості та агресивності, що є цілком обґрунтованим та традиційним. Рівень усвідомлюваності негативним чином корелює із

депресивністю, проявом чого є негативний вплив депресивних тенденцій на здатність особистості свідомо планувати поведінку, спрямовану на реалізацію довгострокових життєвих цілей.

Ця обставина, на наш погляд, свідчить на користь того, що виявлені за допомогою проективного тесту особистісні особливості настільки ж валідні, як і результати досить складного психометричного тесту. Це говорить на користь більш широкого застосування тесту БДЛ – одного з найстаріших проектних тестів, який не втратив свого значення.

Література:

1. Берковіц Л. Агресія. Причини, наслідки і контроль. СПб: Прайм-Еврознак, Москва: ОЛМА-Пресс, 2002. 512 с.
2. Бурлачук Л. Ф. Введення в проектну психологію. Київ: Ніка-Центр, Віст-С, 1997. 128 с.
3. Гвоздецька В.К. Психологічні особливості чоловіків і жінок в різні періоди вікових криз. *Sciences of Europe*. 2016. № 9–4 (9). С. 12–24.
4. Кузьмініх А.А., Еніколов С.Н. Існуючі уявлення про чоловічу і жіночу агресію. *Психологічна наука і освіта*. 2011. № 5. С. 70–80.
5. Лаак Я., Бругман Г. Big 5: Як виміряти людську індивідуальність: Оцінки та опису / пер. з англ. М.К. Павлової. М.: Книжковий дім «Університет», 2003. 112 с.
6. Міхеєва О.В. Про особливості співвідношення стресостійкості і тривожності у чоловіків і жінок. *Вісник Російського університету дружби народів. Психологія і педагогіка*. 2016. № 2. С. 84–90.
7. Орел В.Е., Рукавишников А.А., Сенін І.Г. Розробка російськомовної версії особистісного тесту NEO-PIR. Рук. деп. в ІНІСН № 52220, 09.10.97
8. Проективна психологія. Бук Дж. Тест «будинок, дерево, людина» (ДДЧ) / Дж. Бук / пер. з англ. М.: Квітень Прес, 2000. 528 с.
9. Семенова З.Ф., Семенова С.В. Психологічні малюнкові тести. Методика «Будинок – Дерево – Людина». Москва: Сова, 2007. 190 с.
10. Фурманов І.А. Дитяча агресивність: психодіагностика та корекція. Мінськ: Ільїн В.П., 1996. 192 с.
11. Шляпникова І.А. Проективні методи психодіагностики. Челябінськ: ЮУрГУ, 2005. 71 с.
12. Романова Е.С. Графічні методи в практичній психології. СПб.: Мова, 2001. 529 с.
13. Buck J. The HTP Technique, A Qualitative and Quantitative Scoring Method. *Journal of Clinical Psychology Monograph Supplement*. 1948. No. 5. P. 1–120.
14. Buck J. House-tree-person drawing technique. *Contribution toward Medical Psychology*. NY, 1953.
15. Costa P.T., McCrae R. R. NEO RI-R. Professional Manual / Psychological Assessment Resources. Inc. 1992.
16. Digman J. M. Personality structure: Emergence of the five-factor model. *Annual review of psychology*. 1990. Vol. 41. No. 1. P. 417–440.
17. McCrae R. R., Costa Jr P. T. Personality trait structure as a human universal. *American psychologist*. 1997. Vol. 52. No. 5. P. 509–516.

Аталиева А. А. Некоторые ассоциации между психометрической оценкой личности и проективным тестом – гендерные отличия

Статья посвящена исследованию индивидуально-личностных особенностей, а именно выявлению взаимосвязей между психометрическими тестами и проективными методиками. В частности, в исследовании обозначены также различия по индивидуально-личностным особенностям, диагностированным с помощью теста NEO-PIR, основанного на концепции «Большой Пятерки», и характеристиками, выявленными с помощью проективной методики «Дом, дерево, человек». Приведенные в статье данные свидетельствуют о наличии значимых взаимосвязей между результатами психометрического теста и проективной методики, отмечают целесообразность комплексного применения различных психодиагностических методов с целью осуществления наиболее полного исследования личностных характеристик и особенностей.

Ключевые слова: психометрические тесты, проективные методики, качественный метод, личностные особенности, различия.

Ataliieva A. A. Some associations between psychometric assessment of personality and project test – gender differences

The research paper deals with the study of individual personality features, namely, the identification of relationships between psychometric tests and projective techniques. The obtained results confirm the higher level of impulsiveness, cordiality and sociability among male representatives and a higher level of hostility, aggressiveness and anxiety among women. The latter fact does not correspond to the traditional views and is a very interesting regularity obtained on the basis of a projective test. The results of this study also confirm the existence of significant correlation between the indicators of the psychometric test and the projective method.

Key words: psychometric tests, projective methods, qualitative method, personality traits, gender differences.

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ БОЛЮ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО КОНТРОЛЮ У ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ

У статті висвітлено сутність психофізіології болю, особливості його контролю і профілактики медичними працівниками під час лікування дітей та підлітків. Зазначено взаємозв'язок ситуації очікування болю та стану тривожності. Вказано на те, що профілактика і лікування болю повинні передбачати як медикаментозне, так і психологічне втручання. Констатовано можливість зменшення больового ефекту завдяки когнітивним, поведінковим або комбінованим втручанням.

Ключові слова: біль, больовий ефект, вегетативна нервова система, контроль болю, профілактика болю, психологічний вплив, психофізіологія.

Постановка проблеми. Проблема болю є однією з головних для дорослих і дітей під час проходження ними різноманітних медичних процедур незалежно від того, якими вони є – профілактичними чи лікувальними. На його інтенсивність та тривалість впливають різні чинники, серед яких біологічні, фізіологічні та психологічні. Реагування на біль залежить і від суб'єктивного досвіду його переживання, що формується під впливом стану здоров'я людини, частоти захворювання та характеру хвороби (хронічна чи гостра).

З огляду на психологічну незрілість та низку інших психофізіологічних чинників, переживання болю є особливо актуальним для пацієнтів-дітей відділення інтенсивної терапії та соматичних відділів. Для них медичні процедури часто є болісними, несподіваними та посилюються ситуаційним стресом і тривогою, що призводить до формування загального неприємного досвіду. Отже, дослідження психофізіології болю й особливостей його контролю в дітей і підлітків є вельми актуальним і необхідним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Підхід до оцінки болю та керування ним у дітей є унікальним і потребує, як слушно зауважує N. Morton, урахування віку дитини, рівня розвитку її пізнавальних і комунікативних навичок, досвіду переживання болю та настанов [1]. На складності сприйняття болю в педіатрії акцентують увагу R. Srouji, S. Ratnapalan, S. Schneeweiss, оскільки, на їхню думку, він стосується фізіологічних, психологічних та поведінкових чинників розвитку [2].

F. Ferrante та T. VadeBoncouer вважають, що наслідки болю, що супроводжують людину під час проходження медичних процедур та особливо після їх закінчення (наприклад, післяопераційний біль), є серйозною соціально-медико-психологічною проблемою [3]. На їхню думку, пацієнтам із післяопераційним болем властива більш повільна

реабілітація, підвищений рівень захворюваності в післяопераційний період, обмеження рухливості, що нерідко призводить до тромбозів, тромбоемболій, пневмонії тощо. У таких хворих частіше виникають проблеми серцево-судинного характеру, пов'язані з посиленням викидом катехоламінів, спричиняючи підвищений ризик розвитку аритмії, гіпертензії й ішемії міокарда. Біль впливає на ендокринну систему, змінює рівень метаболізму і теплообмін, змінює фізико-хімічні властивості та склад крові, впливає на імунітет (M. Yeager [4], J. Brown [5], N. Ravval [6]). Цей комплекс реакцій свідчить про системне реагування організму на біль.

У різноманітних дослідженнях простежується вплив емоційно-особистісних особливостей людини на інтерпретацію болю. Зокрема, можна прийняти позицію О. Московець, що в емоційно-особистісних особливостях більшості пацієнтів спостерігається тривалий стресовий стан, який впливає на розвиток гострого больового синдрому [7]. Проте не варто відкидати й іншу особливість, зазначену В. Новиковим: у разі психоемоційного стресу (страх болю) тактильний і больовий порогові знижуються.

Сьогодні активно впроваджуються різні методики для лікування больового синдрому (А. Альбокрінов, П. Радж, В. Цибуляк, М. Andreae, С. Di Maggio, J. Ramsay), ефективність яких представлена в працях А. Альбокрінова [8], А. Донського [9] та ін. Проте психогенні та вегетативні реакції, які є постійними причинно-наслідковими складниками больового синдрому, не мали належної оцінки в профілактиці й корекції синдрому.

Ми вважаємо, що зменшення відчуття болю пацієнтами, особливо дітьми, – нагальне комплексне завдання як медичних працівників (лікарі, медичні сестри, медичні психологи), так і батьків малолітніх пацієнтів. Адже емоційні реакції пацієнтів під час переживання болю безпосередньо

впливають на вияв тривоги, занепокоєння, страху перед людьми в білих халатах та деяких агресивних дій. Комплексно вони формують психологічний стан комфорту (або дискомфорту) і, зрештою, визначають рівень їхнього психологічного благополуччя.

Мета статті – зробити функціональний аналіз психофізіології больових відчуттів та шляхів їх профілактики й контролю.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури і практика засвідчують, що початки переживання болю можуть закладатися вже в передопераційний період. Цьому сприятимуть як адекватність – неадекватність анестезіологічного забезпечення (вибір препаратів і способу їх застосування, кратності призначення тощо), так і психологічні чинники (тактика взаємодії лікаря з пацієнтом, його (пацієнта) особистісні та психічні властивості). У контексті нашого дослідження ми припустили, що переживання болю дітьми та підлітками залежить від рівня їхньої особистісної та ситуативної тривожності, спричиняє, зрештою, психологічний дискомфорт. З огляду на це, для суб'єктивної оцінки інтенсивності болю застосовувалася 10-сантиметрова шкала ВАШ та шкала Wong-Baker Faces в україномовній адаптації для дітей віком від 3 до 8 років.

Тривожність пацієнтів діагностувалася за допомогою «Тесту тривожності Р. Теммла, М. Доркі, В. Амен» (для дітей до 8 років) та «Шкали тривоги Спілбергера», в адаптації Ю. Ханіна (для осіб віком від 9 до 17 років). Водночас ми розрізняємо *тривожність як властивість особистості* (особистісна тривожність) і тривогу як стан. Оцінка особистісної тривожності інформує про схильність людини до тривоги, тоді як стан тривоги характеризують суб'єктивно пережиті емоції напруження, занепокоєння, стурбованості, що супроводжуються активацією вегетативної нервової системи. Припускаємо, що, оцінюючи поточний рівень тривоги (реактивна тривожність за Спілбергером (далі – РТ)), можна прогнозувати можливі фізіологічні реакції, отже, обирати відповідну тактику поведінки з конкретним пацієнтом.

Емпіричну вибірку склали дві групи дітей-пацієнтів: *перша* – діти віком до 8 років; *друга* – від 9 до 17 років. Пацієнти кожної із груп диференціювалися за рівнем прояву тривожності (табл. 1).

Отримані результати засвідчили майже однаковий розподіл даних у досліджуваних обох вибірок за змінною «ситуативна тривожність». Зокрема, 43,75% пацієнтам першої групи (діти до 8 років) та 41,18% другої (пацієнти віком від 9 до 17 років) властивий високий рівень тривожності. Для 56,25% «молодших» пацієнтів і 58,82% «старших» характерний середній рівень прояву тривожності, але з тенденцією до високого. Про що це свідчить? Стан реактивної (ситуативної) тривоги виникає під час перебування в стресовій ситуації, викликаючи суб'єктивний дискомфорт, напруженість, занепокоєння і вегетативне збудження. Це нестійкий стан, оскільки його інтенсивність та тривалість залежать від сили впливу стресової ситуації. Такою стресовою ситуацією є перебування в лікарні та дії медичного персоналу.

Що стосується болю, то ми теж отримали подібні результати. Так, у пацієнтів обох вікових груп із високим рівнем тривожності діагностовано низький рівень больових відчуттів (табл. 1). Дещо вищі вони в дітей та підлітків із низькою та помірною тривожністю. Кореляційний аналіз засвідчив обернену залежність між цими змінними: чим вищою є тривожність, тим нижчий поріг больової чутливості, і навпаки. Щоби зрозуміти це відношення, проаналізуємо сутність болю, його природу й особливості прояву.

Біль є психоемоційною відповіддю на надсильний подразник, що характеризується комплексом негативних емоцій, руховими, вегетативними та гемодинамічними реакціями. Це філогенетично вироблений спосіб інформування організму про пошкодження оболонки (епікритичний біль) або руйнування внутрішнього середовища (критеопатичний біль). Очевидною в цій дефініції є і фізіологічна, і психологічна природа болю.

Фізіологічна природа болю розкривається через процес його сприймання, що складається із 4 етапів – *трансдукції* (перехід енергії пошкодження в біоелектричну активність аферентів), *трансмисії* (поширення больової імпульсації невральними структурами), *модуляції* (процес зміни інтенсивності больової імпульсації) та *перцепції* (формування суб'єктивного емоційного відчуття болю на основі його фізіологічного переживання). Наслідком цього є розвиток нейровегетативних, соматичних, емоційних і поведінкових

Таблиця 1

Розподіл груп пацієнтів за демографічними та психологічними ознаками

Група	Вік (роки)	К-ть осіб	Тривожність			Відчуття болю Сер. бал	Кореляція між показниками болю та ситуативною тривожністю За Пірсоном
			рівень	к-ть	%		
1	5–8	32	високий	14	43,75	2,86	$r = -0,6; p < 0,01$
			середній	18	56,25	3,44	$r = -0,2; p > 0,05$
2	9–17	34	високий	14	41,18	2	$r = -0,68; p < 0,01$
			середній	20	58,82	3,6	$r = -0,56; p < 0,01$

реакцій, адекватність яких забезпечується анатомічною та функціональною цілісністю вищих центрів вегетативної іннервації. Таким центром є гіпоталамус, що координує функції внутрішніх систем з адаптацією їх до діяльності організму. Він через посередництво нейромедіаторів (серотонін, опіоїдні пептиди) разом із механізмами антиноцицептивної системи послаблює больове відчуття.

Отже, біль як фізіологічне поняття містить: а) імпульсацію з подразнючих рецепторів; б) реакцію центральних структур мозку; в) еферентні механізми болю у вигляді цілого комплексу вегетативних і рухових реакцій. Цей комплекс, зрештою, впливає на життєво важливі функції організму. Але біль є не стільки сенсорною модальністю, скільки відчуттям, емоцією та своєрідним психічним станом, що формується завдяки різноманітним системам і механізмам головного мозку. Реакція центральних структур мозку полягає в інтерпретації відчуття, тобто в наданні йому суб'єктивної оцінки.

Взаємодія фізіологічної та психологічної природи болю виражається в психоемоційній реакції на больовий подразник, основу якої становить позитивний або негативний психічний образ певної ситуації (формується на основі особистого досвіду) та система нейроендокринного контролю стресових реакцій (екстрагіпоталамічні структури, які усувають аферентні входи в гіпоталамусі (Т. Crisp [10])). Сукупно вони формують поведінку людини як реакцію на стимул, ідентифікований як больовий. Некерована ситуація породжує стан дистресу, тобто негативного емоційного перезбудження, що в загрозливих для організму ситуаціях викликає страх або агресію і ще більше напружує нейроендокринні системи організму.

У психологічному плані те, що ми сприймаємо як біль (разом із бажанням, трансом чи екстазом), наш мозок будує з незначної кількості біохімічних частинок і неврологічних зв'язків. Проте багато процесів, які ми звикли відносити до суто фізіологічних, не є наслідком прямого подразнення органів відчуттів (наприклад, сексуальний потяг чи біль), а модулюються під впливом психічних процесів і культурних традицій, навчаючи людську свідомість терпимості до болю. Так, будь-яка подія має власну суб'єктивну інтерпретацію, що детермінована досвідом людини, яка наділяє ці події відповідним смислом. Він (смісл) сприяє створенню образу, певної перспективи розвитку особистості, безпосередньо не пов'язаних із поточною ситуацією, породжує зв'язки між конкретними мотивами й цілями, загальними принципами їх співвідношення і, таким чином, контролює оцінку події та її регуляцію. А тому те, що в одному випадку дратує, в іншому сприймається як благо (тривала нерухома поза може втомлювати, в іншому випадку – сприяти медитації).

З огляду на залежність міри вираження болю від психосоціальних чинників очевидним постає застосування психопрофілактичних і психотерапевтичних заходів для зниження рівня ситуативної тривоги. Адже не лише біль підвищує реактивну (ситуативну) тривогу. Формальні особливості особистості, формуючи той чи інший рівень реактивної депресії, сприяють вираженню больового синдрому. Навіть більше, поточний психічний стан пацієнтів впливає на перебіг анестезіологічного забезпечення загалом.

Профілактика та лікування болю повинні передбачати як медикаментозне, так і психологічне втручання. Пояснимо це положення.

Розроблення останніх десятиліть виявили дві особливості прояву больового синдрому. По-перше, загальновідомий факт залежності болю від психічного статусу пацієнтів дозволив прогнозувати потребу в анальгетиках в інтра- і післяопераційний періоди (О. Донской, Є. Солонович). По-друге, спеціальними дослідженнями (Е. Ejlersen, Н. Andersen, К. Eliassen, J. Katz, В. Kavangh, А. Sandler, Н. McQuay) показано, що превентивна аналгезія та регіонарна анестезія знижують післяопераційний біль в операціях, виконаних під наркозом. Нейрофізіологічні дослідження засвідчили, що неблоковані імпульси пошкодження (ноцицептивні) змінюють функцію нейронів, які зберігають пам'ять про біль. Превентивна аналгезія з використанням нестероїдних протизапальних препаратів та місцева анестезія погуршують цю пам'ять і покращують перебіг післяопераційного періоду. Отже, в останні десятиліття в анестезіології відроджується й активно пропагується тенденція до пріоритету регіонарної анестезії в поєднанні із превентивною аналгезією як важливого компонента анестезіологічної допомоги.

Що стосується психологічного чинника, то тут також є декілька поглядів. Перший – це його зв'язок із фізіологічним. Психологічні ефекти, відповідальні за розвиток больового синдрому, залежать від стану вегетативної нервової системи, зміна активності якої змінює енергетичність і достовірно впливає на поріг больової та тактильної чутливості. З іншого боку, психологічного, боротьба з болем повинна починатися з передопераційного періоду, насамперед необхідно, щоб усі процедури дійсно були потрібними та проводилися підготовленим персоналом у сприятливому для дитини середовищі. Відповідні інвазивні та неінвазивні втручання повинні супроводжуватися постійним контролем больових відчуттів.

Одним із нефармакологічних способів зменшення больового синдрому є відволікання уваги дитини-пацієнта від негативних чи небезпечних ситуацій, її переключення на інший, нейтральний чинник. Цей спосіб є досить ефективним, якщо він

адаптований до рівня розвитку дитини (J. Vessey, K. Carlson, J. McGill). Відволікання скорочує час процедури та кількість персоналу, необхідного для виконання процедури, а також є більш економічним порівняно з використанням деяких анестетиків.

Виокремлюють два основні види відволікання: *пасивне*, під час якого дитина залишається неактивною, а медичний працівник активно відволікає дитину (наприклад, наспівуючи, розмовляючи чи читаючи книгу); *активне* відволікання, навпаки, передбачає залучення дитини до діяльності під час проведення процедури. Технології відволікання часто застосовуються батьками, медсестрами або іншими медичними працівниками.

Зазвичай втручання, що використовуються для мінімізації болю, поділяються на три основні категорії (когнітивні, поведінкові або комбіновані) [11]. Когнітивні втручання здебільшого використовуються з дітьми старшого віку, щоби відвернути їхню увагу від процедур, пов'язаних із больовими відчуттями (прослуховування музики, бесіди) (L. Uman, C. Chambers, P. McGrath, S. Kisely). Для цього можуть застосовуватися різноманітні психотехніки (наприклад, техніка «Уява», (уявити собі приємний предмет або власний досвід (гра на пляжі)) (L. Cohen, R. Blount, G. Panopoulos); техніка «Готовність» (інструктування про дії, які дитина повинна зробити під час процедури, та чого слід очікувати); техніка «Протидія болю» (повторювання позитивних думок, наприклад, «це буде швидко»). Такі техніки проводяться також із батьками, щоби знизити їхній рівень стресу, оскільки зменшення стресу батьків часто детермінує зменшення страждання дитини. Для відволікання дітей від болісних процедур можна застосовувати відеоігри та телебачення.

Серед поведінкових втручань, спрямованих на відволікання уваги дитини від процедурного болю, можна виокремити «дихальні вправи». Для цього дитину навчають самостійно концентруватися на глибокому диханні або застосовують для цього спеціальні апарати, які імітують цей процес, що особливо актуально для молодших дітей (G. French, E. Painter, D. Coury). Інша поведінкова вправа – моделювання позитивної поведінки, коли дитина, спостерігаючи за іншою дитиною або дорослим, навчається моделі поведінки в стресовій ситуації (M. Zabin). Для нейтралізування негативних подразників застосовується десенсибілізація – поступове виконання більш простих завдань і менш болісних, із переходом до складніших чи більш болісних (L. Cohen, R. Blount, G. Panopoulos). Корисним буде і «позитивне підкріплення». Це процедура, коли після болісної процедури дитина отримує позитивні висловлювання або конкретні подарунки (наприклад, наклейки, іграшки, ігри тощо) (R. Blount, P. Bachanas). До реалізації таких стратегій також залучаються батьки, які попередньо проходять навчання.

Під час роботи з новонародженими та немовлятами, з огляду на рівень їхнього фізіологічного і психічного розвитку, здебільшого застосовують пасивні методи контролю болю, відмінні від описаних вище. Це візуальні (картинки, мультфільми, мобільні телефони та дзеркала (L. Cohen)) або слухові (музика, колисковий спів батьків чи когось із медичного персоналу) втручання. Позитивний ефект досягається і під час тактильного контакту дитини з тілом матері (немовля розміщується на грудях матері під час чи після болісної процедури). Для зменшення тривалості плачу і зниження частоти серцевих скорочень використовують пустушку, що стимулює оральні та механічні рецептори навколо рота (B. Stevens, C. Johnston, L. Franck, P. Petryshen, A. Jack, G. Foster). Менш ефективним є тримання на руках, гоїдання та носіння немовляти до і після процедури (C. Johnston, B. Stevens, J. Pinelli). Ефективність запропонованих стратегій поведінки для зменшення болю в дітей різних вікових груп доведена дослідженнями згаданих авторів, тому їх можна активно застосовувати для керування і контролю болю в дітей.

Висновки. Отже, контроль і профілактика болю є важливим елементом діяльності медичних працівників у лікуванні дітей різного віку. Під час оцінки болю, управління ним і проведення знеболювальних процедур важливо дотримуватися індивідуального підходу, з урахуванням вихідного психологічного статусу пацієнтів, їхнього інформування про ступінь операційного ризику. Ситуація очікування болю певною мірою пов'язана зі станом тривожності, свідченням чого є значущі показники кореляції між значеннями ситуативної тривожності пацієнтів та оцінкою ними пережитих больових відчуттів.

Профілактика і лікування болю повинні передбачати як медикаментозне (превентивна аналгезія та регіонарна анестезія, наслідком чого є зміна функції нейронів, які зберігають пам'ять про біль), так і психологічне втручання. Одним із нефармакологічних способів зменшення больового ефекту є відволікання уваги дитини-пацієнта від негативних ситуацій за допомогою когнітивних, поведінкових або комбінованих втручань. Це уможливорює активну участь дитини в згаданих процедурах, і, як наслідок, накладає відповідальність за самостійно ухвалені рішення. Психологічні ефекти залежать від стану вегетативної нервової системи, зміна активності якої змінює енергетичність і достовірно впливає на поріг больової та тактильної чутливості.

Перспективними здаються розроблення та верифікація системи психологічних заходів, що сприяли б підвищенню толерантності пацієнтів до болю ще на стадії їх підготовки до перебування в закладах охорони здоров'я.

Література:

1. Morton N. Pain assessment in children. *Paediatric Anaesthesia*. 1997. Vol. 7. № 4. P. 267–272.
2. Srouji R., Ratnapalan S., Schneeweiss S. Pain in children : assessment and nonpharmacological management. *International Journal of Pediatrics*. 2010. URL: <https://www.hindawi.com/journals/ijpedi/2010/474838/>.
3. Postoperative Pain Management / F. Ferrante, T.R. Vade Boncouer (Eds). London : Churchill Livingstone, 1993. 620 p.
4. Yeager M. Outcome of pain management. *Anest. Clin. North. Am.* 1989. Suppl. 7. P. 241.
5. Brown J. Systemic opioid analgesia for postoperative pain management. *Anest. Clin. North. Am.* 1989. Suppl. 7. P. 51–62.
6. Rawal N. Postoperative pain and its management. *Ann Acad. Med. Singapore*. 1994. Vol. 23. P. 56–64.
7. Московец О. Эмоциональное состояние и болевая чувствительность пациентов на амбулаторном стоматологическом приеме. *Клинические и теоретические аспекты боли* : тезисы доклада на Российской научно-практической конференции с международным участием, 15–16 мая 2001 г., Москва. Москва, 2001. С. 126.
8. Альбокрінов А. Удосконалення периферичних регіонарних блокад передньої черевної стінки у дітей (клініко-експериментальне дослідження) : дис. ... канд. мед. наук: 14.01.30. Харків, 2016. 143 с.
9. Донской А.Г. Анестезиологическое пособие и болевой синдром после операции в зависимости от психического состояния пациентов : дисс. ... канд. мед. наук: 14.00.37. Санкт-Петербург, 2002. 155 с.
10. Spinal Beta-endorphin Analgesia in Volved and Interaction with Local Monoaminergic Systems / T. Crisp (Eds). *Eur. J. Pharmacol.* 1989. Vol. 160. P. 211–217.
11. Barlow D., Durand V. *Ab normal Psychology: An Integrative Approach*. California : Wadsworth Publishing, 2014. 784 p.

Галян А. И. Психофизиология боли и особенности ее контроля у детей и подростков

В статье рассмотрены сущность психофизиологии боли, особенности ее контроля и профилактики медицинскими работниками во время лечения детей и подростков разного возраста. Отмечена взаимосвязь ситуации ожидания боли и состояния тревожности. Указано на то, что профилактика и лечение боли должны предусматривать как медикаментозное, так и психологическое вмешательство. Констатирована возможность уменьшения болевого эффекта благодаря когнитивным, поведенческим или комбинированным вмешательствам.

Ключевые слова: боль, болевой эффект, вегетативная нервная система, контроль боли, профилактика боли, психологическое влияние, психофизиология.

Halian A. I. Psychophysiology of pain and features of its control by children and teenagers

The article deals with the problem of psychophysiology of pain, the peculiarities of its control and prevention by health personnel during the treatment of children and adolescents. The correlation between the expectation of pain and anxiety status has been shown. It has been indicated that prevention and treatment of pain should include medical treatment and psychological intervention. It is state the possibility of reducing pain effect using cognitive, behavioural or combined interventions.

Key words: pain, pain effect, autonomic nervous system, pain control, pain prevention, psychological influence, psychophysiology.

М. Б. Гасюк

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та клінічної психології
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

РОЛЬ ВНУТРІШНЬОЇ КАРТИНИ ЗДОРОВ'Я В ЛІКУВАННІ ТА РЕАБІЛІТАЦІЇ СОМАТИЧНОГО ХВОРОГО

Здійснений у статті аналіз внутрішньої картини здоров'я соматичного хворого як особливого суб'єктивного ставлення до здоров'я в ситуації хвороби дозволив стверджувати, що через оптимізацію компонент цього феномена психолог отримує можливість підвищити якість відновного лікування та реабілітації. Показано, що зміст роботи психолога визначатиметься як індивідуально-психологічними характеристиками людини, так і специфікою захворювання. Доведено актуальність розроблення диференційних програм психологічного супроводу лікування та реабілітації на основі внутрішньої картини здоров'я з урахуванням особливостей хвороби. Показано важливість співпраці психолога, лікаря та реабілітолога в стаціонарних відділеннях лікувальних закладів.

Ключові слова: здоров'я, соматичний хворий, внутрішня картина здоров'я (ВКЗ), актуальний стан, ресурсний стан, лікування, реабілітація.

Одним із пріоритетних напрямів практичної психології є сфера здоров'я людини. Здоров'я як провідна, органічна й усвідомлена цінність людини залишається такою протягом всього її життя, і завдання психолога-практика – допомогати зберігати та відновлювати його на різних життєвих етапах. Фокусною точкою діяльності психолога в цій сфері має стати ставлення людини до здоров'я як джерело мотивації вчинків, спрямованих на його збереження та відновлення, особливо коли йдеться про роботу з людьми із соматичними захворюваннями.

Аналіз сучасних психологічних досліджень дозволив висунути припущення про те, що підвищити ефективність лікування можна через зміну ставлення хворого до себе загалом і до свого здоров'я зокрема. Ставлення людини до здоров'я відображає одне із центральних, проте ще недостатньо розроблених у сучасній психології здоров'я понять, поняття внутрішньої картини здоров'я (далі – ВКЗ).

І. Мамайчук вважає, що внутрішня картина здоров'я – динамічна система, що включає в себе сукупність уявлень людини про своє здоров'я, усвідомлення нею своїх фізичних і психічних можливостей, самооцінку здоров'я, а також суб'єктивне сприйняття й оцінку чинників, що впливають на здоров'я [1].

За визначенням В. Смірної, Т. Рєзнікової, внутрішня картина здоров'я – це особливе ставлення людини до свого здоров'я, що виражається в усвідомленні його цінності й намаганні його вдосконалити [15]. Дослідники Г. Ложкіна, О. Носкова, І. Толкунова [11; 14] описують ВКЗ як сукупність описів, мисленнєвих образів, які стосуються сутнісних характеристик здорової людини,

це усвідомлення власних ресурсів організму, його потреб, ступеня їх задоволення, прийняття своїх реальних здібностей, свого призначення.

Діагностика внутрішньої картини здоров'я включає в себе аналіз міри відчуття тілесного комфорту, енергетичного резерву людини; перевірку чіткості диференціації почуттів хворого та можливості їх вираження; діагностику рівня напруги, тривожності, депресії (пов'язаних зі здоров'ям хворого); ступінь поінформованості й компетентності у сфері здоров'я; характер самооцінки здоров'я; місце здоров'я в системі ціннісних орієнтацій та суб'єктивне співвідношення його цінності/доступності; рівень внутрішньої мотивації до здорового стилю життя; міра активності позиції людини щодо власного здоров'я; міра суб'єктивної цінності різних аспектів здоров'я (фізичного, афективного, інтелектуального, соціального, духовного) [15; 14; 17].

У роботах О. Лісової показано, що внутрішня картина здоров'я – це суб'єктивне відображення особистістю стану свого здоров'я, і це значною мірою визначає психосоматичний потенціал індивіда. Внутрішня картина здоров'я виявляє себе через спрямовальну, регулятивну, когнітивно-структуруючу, прогностичну, креодизуючу, саногенну та комунікативно-оптимізуючу функції. Представлена багатовимірна теоретична модель внутрішньої картини здоров'я та виокремлені її компоненти: сенситивна, емоційна, когнітивна, ціннісно-мотиваційна та поведінкова. Така диференціація дозволяє психологу-практику структурувати свою діяльність у напрямі оптимізації ВКЗ, вибудовувати індивідуальну роботу з пацієнтом та відстежити динаміку, ефективність змін [7; 8; 9; 10].

Метою статті є аналіз внутрішньої картини здоров'я соматичного хворого та дослідження її корекційного потенціалу для підвищення ефективності лікування та реабілітації.

Завдання дослідження:

Проаналізувати значення суб'єктивного ставлення до здоров'я в соматичного хворого через феномен внутрішньої картини здоров'я.

Здійснити якісний аналіз компонент внутрішньої картини здоров'я з оцінкою їхнього значення для підвищення ефективності лікування та реабілітації соматичних хворих.

Переосмислення наявних підходів до аналізу сутності поняття «внутрішня картина здоров'я» та аналіз застосування цього поняття до людини із соматичним захворюванням дозволили нам визначити, що це не лише знання своїх можливостей і умінь користуватись істинними та нерозкритими резервами, а й усвідомлення та прийняття обмежень, які накладає соматичне захворювання в теперішньому та майбутньому часі. Збереження та відновлення здоров'я залежить від адекватної та конгруентної внутрішньої картини здоров'я, де ставлення до хвороби (внутрішня картина хвороби (далі – ВКХ)) є тільки одним з її елементів [3; 4].

Внутрішня картина хвороби розглядається як сукупність не лише емоційних порушень, але й певних процесів інтелектуального та вольового порядку, пов'язаних зі свідомістю, переживанням і ставленням до хвороби [6; 15; 14]. Основним і первинним компонентом цієї структури є емоційна реакція хворого на факт захворювання. Думки хворого опираються не на логічні закономірності, а на емоційну значущість тих чи інших фактів. Хвороба займає непропорційно велике місце, витісняючи інші сфери (робота, сім'я, суспільна діяльність) [3; 5; 6]. У людей зі слабкою волею захворювання може призвести до страху, провини, тривоги, пасивності, депресії, що нівелює будь-які успіхи в лікуванні. Навпаки, у людей сильної волі спостерігається прийняття і впровадження в життя рішень, спрямованих на боротьбу із хворобою, проте ці зусилля без відповідних компетенцій можуть зашкодити здоров'ю [3]. Тобто неадекватне розуміння обмежень хвороби ускладнює раціональну адаптацію до нового стану, знижує ефективність лікування та може стати причиною подальших соматичних ускладнень.

Побудова конгруентної внутрішньої картини здоров'я – це шлях до прийняття хвороби як частини життя. Приймаючи захворювання, свій новий стан, хворий будує уявлення про хворобу і її реальні обмеження й інтегрує внутрішню картину хвороби в нову внутрішню картину здоров'я. Здатність побачити хворобу тільки як частину здоров'я є стратегією поведінки самозбереження та самовідновлення.

У межах нашої статті ми розглядаємо внутрішню картину здоров'я хворого як його особливе суб'єктивне ставлення до свого здоров'я, яке виражається в усвідомленні його цінності й активно-позитивному прагненні до його відновлення та вдосконалення в ситуації хвороби. ВКЗ хворого завжди корегується складністю захворювання, рівнем загрози його життю, життєвим досвідом, віком, соціальною адаптацією тощо. Вважаємо, що чим більшу загрозу несе захворювання, тим складніше відокремити хворобу від здоров'я, виникає загроза генералізації хвороби. Шлях до зменшення негативного впливу хвороби на життя людини – це корекція інтелектуальних уявлень про теперішній стан здоров'я та майбутні перспективи виздоровлення, комплекс заходів щодо контролю емоційних переживань і відчуттів щодо симптомів захворювання, а також побудова системи поведінки щодо збереження та відновлення здоров'я.

Формування ВКЗ пов'язане із проекцією об'єктивної реальності здоров'я на самосвідомість людини, із суб'єктивним сприйняттям і переживанням свого здоров'я/хвороби [12]. Під час побудови ВКЗ хворого важливе місце належить схемі тіла – відсутності/прийняття тілесного дискомфорту в будь-якій його частині. Сприйняття хворим тілесного дискомфорту як попередження щодо загрози здоров'ю і поштовх до дій, спрямованих до його відновлення, є шляхом отримання вчасного лікування та збереження здоров'я на ранніх етапах захворювання.

Пропонуємо аналіз ВКЗ соматичного хворого в проекції багатовимірної теоретичної моделі О. Лісової [7], через сенситивну, емоційну, когнітивну, ціннісно-мотиваційну та поведінкову компоненти з оцінкою корекційного потенціалу кожної.

Так, **сенситивна компонента ВКЗ** соматичного хворого у своїй основі має схему тіла, його психологічний образ, проявляє себе у відчуттях фізичного комфорту чи дискомфорту, розширених чи обмежених можливостей володіння своїм тілом. Загалом, схема тіла безпосередньо впливає на формування актуального та ресурсного стану людини. Актуальний стан, у якому індивід перебуває в конкретний момент чи відрізок часу, визначає характерні для індивіда поставу, ходу, спосіб дихання, міміку і жести, а також звичну міру фізичної активності. Актуальний стан хворого дає інформацію про захворювання через симптом, який важливий як для постановки діагнозу, так і для розуміння динаміки захворювання. Завдяки відчуттям хворий будує своє уявлення про перспективи виздоровлення та можливості тіла в теперішньому часі. Переоцінка своїх можливостей веде до виснаження, отже, до розчарування і депресії, знецінення – гальмує прогрес лікування, реабілітації.

Оптимум фізичних можливостей, якого хворий зможе досягти після лікування та реабілітації, визначається ресурсним станом; прагнення його досягти є мотивацією виздоровлення та пошуку шляхів реабілітації. Корекція актуального стану як шлях до ресурсного можлива за участі різнопланових фахівців: лікаря, лікаря-реабітолога, психолога, фізіотерапевта й ін. Водночас лікар-реабітолог є носієм реальних відомостей про потенційний ресурсний стан хворого, а психолог відповідає за прийняття й осмислення цих відомостей хворим.

Звичні способи переживання людиною власних життєвих ситуацій визначаються **емоційною компонентою ВКЗ**. Емоції є відбитком ставлення суб'єкта до свого здоров'я і самого себе у формі специфічних переживань. Ця компонента має особливе значення, оскільки емоційні відреагування можуть бути причиною цілого спектра соматичних захворювань.

Розділяти соматичне і психічне (що, будучи якісно відмінними явищами, репрезентують різні сторони людського) у дослідженнях проблеми хвороби принципово неправильно. Емоційна компонента ВКЗ може бути причиною чи пусковим механізмом соматичного захворювання та має великий психокорекційний потенціал у відновному лікуванні і реабілітації. Здатність диференціювати та контролювати свої емоції, зміна емоційного ставлення хворого до хвороби та симптому з різко негативних на більш нейтральні чи/і позитивно забарвлені дає можливість активізувати резервні можливості організму і сприяти реабілітації та виздоровленню.

Важливою частиною емоційної компоненти ВКЗ є емоційні зв'язки з родиною, сім'єю, відповідальність за своє виздоровлення перед рідними, здатність прийняти емоційну підтримку сім'ї. Лікар та психолог виступають поєднуючою ланкою між хворим та його найближчими, допомагаючи їм зрозуміти специфіку захворювання, обмеження, які воно накладає у теперішньому та майбутньому, їхнє місце в процесі виздоровлення та реабілітації хворого.

Емоційна компонента ВКЗ відповідає і за прихильність до лікування, що проявляється в довірі до системи лікування, до лікаря і тих лікарських засобів, які він пропонує. Відомо, що саме виконання лікарських настанов забезпечує ефективність лікування, а негативні емоції порушують зв'язок між лікарем та пацієнтом і можуть стати причиною негативного прогнозу щодо виздоровлення.

Корекція емоційного стану хворого можлива за участі, передусім, психолога, його компетентне втручання дає можливість лікуючому лікарю зменшити час адаптації хворого до захворювання, а також контролювати прихильність до лікування протягом усього процесу лікування та реабілітації

Когнітивна компонента ВКЗ соматичного хворого має дві складові частини. Перша – знання про актуальний стан, усвідомлення складності захворювання, ролі психологічних чинників розвитку хвороби і прийняття факту закономірностей розвитку хвороби, зокрема, перспектив виздоровлення чи можливості хроніфікації захворювання як неминучості. Невід'ємною частиною когнітивної компоненти ВКЗ хворого є довіра до лікування, до комплексу лікувальних засобів (зокрема, ліків), розуміння, що таке побічна дія ліків, визнання значення дисципліни під час прийому ліків.

Друга складова частина когнітивної компоненти визначається знаннями про ресурсний стан здоров'я, потенційні можливості організму, узгоджені з віковими особливостями; роль психологічних чинників у відновленні здоров'я; розуміння потреб тіла та доцільності зусиль, спрямованих на збереження і відновлення здоров'я. Знання про здоров'я передбачає також і розуміння закономірностей його розвитку у віковій перспективі.

Когнітивна компонента залежить від інтелектуального потенціалу хворого, освіти, реалістичності сприйняття дійсності, а також від віку людини, тяжкості захворювання, досвіду, тривалості хвороби.

Рациональною стороною ВКЗ є сукупність суб'єктивних або міфологічних умовиводів, думок про причини, зміст, можливі прогнози захворювання, а також оптимальні способи збереження, зміцнення та розвитку здоров'я.

Корекція когнітивної компоненти ВКЗ може бути основою свідомого вибору стратегії відновлення здоров'я, реабілітації і прийняття відповідальності за своє здоров'я. Лікуючий лікар несе відповідальність за змістовність та повноту інформації, тоді як лікар-реабітолог – за узгодженість знань і дій пацієнта. Психолог контролює прийняття й усвідомлення отриманої інформації, її інтеграцію у внутрішню картину здоров'я.

Ядром внутрішньої картини здоров'я є **ціннісно-мотиваційна компонента**. Найсильнішими стимулами до прийняття певної стратегії поведінки є переконання і внутрішні цінності особистості, тому формування цінності здоров'я та мотивації виздоровлення може стати підґрунтям побудови поведінки, спрямованої на виздоровлення.

Здоров'я для здорової людини є звичним явищем. Так, Ю. Фролова [5; 16] доводить, що здоровій людині не властиво звертати увагу на тілесні прояви здоров'я. У зв'язку із цим ВКЗ практично здорової людини може бути не настільки чіткою, емоційно-яскравою; не мати сформованого ядра, тобто ціннісно-мотиваційної компоненти. У зв'язку із хворобою в структурі ВКЗ з'являються нові елементи, за участю яких відображається новий стан організму – хвороба, певна частина ВКЗ трансформується у внутрішню картину хвороби (ВКХ). Якщо

хвороба стає домінантною, вона породжуватиме яскравіші образи, її внутрішня картина стає чіткішою і глибшою [15]. Завдання психолога – розмежувати ВКХ і ВКЗ, оптимізувати кожну компоненту ВКЗ, тим самим розкрити нові психологічні механізми відновлення та збереження здоров'я.

Адекватне, усвідомлене, послідовне емоційно-ціннісне ставлення до себе є необхідною умовою збереження особистісної цілісності, а отже, і однією із центральних складових частин внутрішньої картини здоров'я. Інакше відбуваються деструктивні зміни ВКЗ, що нерідко проявляється у вигляді психологічних опорів, тривоги, депресії, немотивованої агресії, апатії, порушенні контакту з навколишнім соціальним середовищем.

Отже, шляхом консультативної та тренінгової роботи формуються переконання, що здоров'я є найвищою цінністю для самої людини та для її сім'ї. Важливо вибудовувати стратегії оптимізації стану здоров'я, виздоровлення, шукати індивідуальні шляхи реабілітації саме в індивідуально-психологічній системі цінностей та переконань хворого. З'являється можливість уникнути внутрішнього опору та вибудувати несуперечливу картину світу хворого, завдяки цьому швидше досягнути оптимальних результатів лікування та реабілітації.

Поведінкова компонента ВКЗ соматичного хворого – важлива компонента в адаптації людини до навколишньої дійсності, сукупність зусиль, прагнень, конкретних дій людини, зумовлених її системою знань та рішень і спрямованих на досягнення суб'єктивно значущих цілей щодо відновлення здоров'я. За Г. Нікіфоровим [13; 79], поведінковий рівень пов'язаний з актуалізацією діяльності людини зі збереження здоров'я. Це найвищий рівень ставлення до здоров'я, тому він вимагає активної діяльності суб'єкта, спрямованої на збереження і підтримку свого здоров'я. Поведінкова компонента включає в себе конкретні дії, які можуть викликатися образом «Я» і самооцінкою.

Основною проблемою соматичного хворого є стрес, сором, глибоке розчарування у своїх силах, втрата довіри до тіла, страх за майбутнє, тому мотивувати його до активності можна тільки після корекції всіх попередніх компонент ВКЗ [2; 3; 18]. Повернення довіри до тіла, розуміння значення симптому (сенситивна компонента); емоційне налаштування, надія, радість від найменшого прогресу (емоційна компонента); узгодження своїх дій із релевантними знаннями про можливість, узгодження своїх дій із рекомендаціями лікарів, фізіотерапевтів (когнітивна компонента); узгодження своїх переконань і внутрішніх цінностей, мотивація до виздоровлення та прийняття відповідальності за своє майбутнє (ціннісно-мотиваційна компонента) – основа оптимізації поведінкової компоненти. Якщо будь-яка компонента ВКЗ є деструктивною, це відобразиться на поведінко-

вій компоненті, отже, досягнути ресурсного стану організму буде складно, а то і неможливо.

Висновки. Здійснений аналіз внутрішньої картини здоров'я як особливого суб'єктивного ставлення до здоров'я в ситуації хвороби дозволяє стверджувати, що через оптимізацію компонент ВКЗ хворого психолог отримує можливість підвищити якість відновного лікування та реабілітації. Зміст роботи визначатиметься як індивідуально-психологічними характеристиками людини, так і специфікою захворювання. Перспективним є розроблення диференційних програм психологічного супроводу лікування та реабілітації на основі ВКЗ залежно від захворювання з урахуванням його специфіки. Така робота можлива в стаціонарних відділеннях лікувальних закладів у тісній співпраці із профільним лікарем та лікарем-реабілітологом.

Перспективою дослідження є побудова універсальної моделі корекції внутрішньої картини здоров'я соматичного хворого з перспективою практичного використання в лікувальних та реабілітаційних закладах України.

Література:

1. Блюм В. Структура внутренней картины здоровья у школьников : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.04. Санкт-Петербург, 2011. 25 с.
2. Гасюк М. Етапи психологічного супроводу хворого у кардіологічному відділенні. *International Research and Practice Conference "Modern Methods, Innovations and Operational Experience in the Field of Psychology and Pedagogist"*. Lublin, Republic of Poland, October 20–21, 2017. Р. 215–219.
3. Гасюк М., Нестерак Р. Внутрішня картина здоров'я хворих, що перенесли ішемічну хворобу серця та інфаркт міокарда : емпіричне дослідження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». 2018. Вип. 2. С. 149–155.
4. Гасюк М., Щурик І. Особливості психологічної корекції внутрішньої картини здоров'я підлітків із набутими вадами опорно-рухового апарату. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». 2018. Вип. 5. С. 260–265.
5. Каган В. Внутренняя картина здоровья и психосоматический потенциал индивида. *Психогенные и психосоматические расстройства* : тезисы Научной конференции, Тарту, 24–25 ноября 1988. Т. 1. С. 201–204.
6. Коцан І., Ложкін Г., Мушкевич М. Психологія здоров'я людини / за ред. І. Коцана. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки, 2011. 316 с.
7. Лісова О. Внутрішня картина здоров'я. *Психологія* : збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова. Київ. 2002. Вип. 15. С. 69–77.

8. Лісова О. Гендерні особливості внутрішньої картини здоров'я у хворих на виразкову хворобу шлунку і 12-палої кишки. *Гендерні стереотипи індивідуального здоров'я* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 3 жовтня 2007 р., м. Луцьк. Луцьк, 2007. С. 121–128.
9. Лісова О. Зміна внутрішньої картини здоров'я у хворих на виразкову хворобу у процесі лікування. Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : збірник наукових праць. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Серія «Психологія»*. Рівне : РДГУ, 2006. Вип. 33. С. 107–112.
10. Лісова О. Психологічні особливості внутрішньої картини здоров'я в осіб з виразковою хворобою : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.04. Харків, 2008. 20 с.
11. Ложкін Г., Толкунова І. Психологія здоров'я: визначення поняття. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія «Педагогіка»*. 2000. № 7. С. 23–29.
12. Нестерак Р., Гасюк М., Вакалюк І. Програма психологічної реабілітації кардіологічних хворих шляхом оптимізації внутрішньої картини здоров'я. Авторське право на твір № 75681. 29.12.2017.
13. Никифоров Г. Психология здоровья : учебное пособие. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 256 с.
14. Ложкін Г., Носков В., Толкунова І. Психологія здоров'я людини. Севастополь : Вебер, 2003. 257 с.
15. Смирнов В., Резникова Т. Основные принципы и методы психологического исследования внутренней картины болезни. *Методы психологической диагностики и коррекции в клинике* / под ред. М. Кабанова, А. Личко, В. Смирнова. Ленинград : Медицина, 1983. С. 38–62.
16. Фролова Ю. Психосоматика и психология здоровья : учебное пособие. 2 изд., перераб. и доп. Минск : Европейский гуманитарный университет, 2003. 172 с.
17. Цветкова И. Проблема психологического изучения внутренней картины здоровья. *Психологические исследования процессов и сферы переживания субъектом себя в качестве здоровой личности*. 2012. № 1 (21). С. 11–28.
18. Nesterak R., Gasyuk M. Pilot investigation of the method of interactive training of patients at the stage of medical rehabilitation and treatment "Deutscher Wissenschafts herold". *German Science Herald*. 2017. № 4. P. 38–41.

Гасюк М. Б. Роль внутренней картины здоровья в лечении и реабилитации соматического больного

Проведенный в статье анализ внутренней картины здоровья соматического больного как особого субъективного отношения к здоровью в ситуации болезни позволил утверждать, что благодаря оптимизации компонентов этого феномена психолог получает возможность повысить качество восстановительного лечения и реабилитации. Показано, что содержание работы психолога определяется как индивидуально-психологическими характеристиками человека, так и спецификой заболевания. Доказана актуальность разработки дифференциальных программ психологического сопровождения лечения и реабилитации на основе внутренней картины здоровья с учетом особенностей болезни. Показана важность сотрудничества психолога, врача и педагога в стационарных отделениях лечебных учреждений.

Ключевые слова: здоровье, соматический больной, внутренняя картина здоровья (ВКС), актуальное состояние, ресурсное состояние, лечение, реабилитация.

Hasiuk M. B. The role of the internal health picture in the somatic patient treatment and rehabilitation

The analysis of the internal picture of the health of the somatic patient as a special subjective attitude to health in the situation of the disease made it possible to state that by optimizing the components of this phenomenon, the psychologist gets an opportunity to improve the quality of treatment and rehabilitation. It is shown that the matter of the psychologist's work will be determined by the individual-psychological characteristics of a person and the specificity of the disease. The urgency of development of differential programs of treatment and rehabilitation psychological support on the basis of the internal picture of health, taking into account the features of the disease, is proved. The importance of cooperation between a psychologist, a doctor and a rehab at the in-patient departments of hospitals is shown.

Key words: health, somatic illness, internal health picture (IHP), current condition, resource status, treatment, rehabilitation.

А. И. Жукова

кандидат философских наук,
старший преподаватель кафедры права, психологии
и современных европейских языков
Харьковский торгово-экономический институт
Киевского национального торгово-экономического университета

НОРМАТИВНОСТЬ И ДЕЗИНТЕГРАЦИЯ АНТАГОНИЗМОВ КАК ПРИЧИНА ТРЕВОЖНЫХ РАССТРОЙСТВ: КОГНИТИВНО-ПОВЕДЕНЧЕСКИЙ АСПЕКТ ТЕРАПИИ

В статье проанализированы тревожные расстройства личности при нормативном восприятии реальности в рамках когнитивно-поведенческой терапии. Выявлено, что тревожные расстройства, вызванные несоответствием нормативному поведению личности, приводят к нестабильному эмоциональному состоянию, хрупкой самооценке, чувству вины, привязанности к идеалам, перфекционизму, к фрустрации, формированию субличностей и деперсонализации. Результаты исследования выявили, что когнитивно-поведенческая терапия является инструментом воздействия на тревожные расстройства через интеграцию рационального мышления.

Ключевые слова: когнитивный диссонанс, нормативность, когнитивно-поведенческая терапия, тревожные расстройства, этика, поведение, моральные убеждения, деперсонализация.

Постановка проблемы. Коррекция эмоционального расстройства личности в рамках когнитивно-поведенческой терапии непременно связана с репрезентацией Я и окружающей действительности. Интерпретация личностью переживаемой ситуации зачастую проходит через базисные убеждения нормативного или несоответствующего поведения. Внутренняя цензура в совокупности с оценочными суждениями, основанными на когнициях «правильно – неправильно», «должен – не обязан», провоцирует внутреннее напряжение. Результатом такого эмоционально-мыслительного процесса может быть невроз, выраженный во внутреннем конфликте, отчуждении и подавленности. Основная задача терапевта при когнитивном диссонансе у личности – адаптировать потребности Я и Супер-Эго к реальному социальному положению. В результате индивид поступательно приходит к освобождению от невроза не через постоянное осуждение и подавление поступков и эмоций, а воздействуя на ситуацию путем лавирования между паттернами, культурными обычаями и социальным порядком. Появляется доверие к Я, устойчивость к девиации, отсутствие тревоги и страха в поведении, а также патогенных убеждений в отношениях с миром.

Исследованию моральных дилемм и приведение ориентации индивида к определенным когнитивным схемам посвящены работы Дж. Боулби, К. Гиллиган, Л. Колберга, А. Рорти, Д. Берсоффа. Особого внимания заслуживают стадии морального выбора, выделенные Л. Колбергом, который демонстрирует закономерность между интеллектуальным развитием личности и изменением моральных потребностей.

Теория моральных эмоций была разработана Дж. Хайдтом, который является сторонником интуиции в принятии решений. Проблема морального сознания, морального суждения и нравственного выбора в социально-психологическом аспекте была развита в работах Э. Туриеля, Д. Лепсли, Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьева, П.Я. Гальперина, В.А. Заикина.

Патогенные убеждения и представление об этическом выборе, которые формируются в раннем детстве в рамках психоанализа, рассматривает Ж. Пиаже и Д. Вайсс.

Репрезентация принятия и интеграции моральных норм выражена в исследованиях Д. Вестбрука, Дж. Кирка, К. Стерелни. Когнитивный подход как методика для изучения морального развития и нравственного поведения индивида, обесценивание личности при депрессивных расстройствах, тревожных и стрессовых состояний в разной степени разработан следующими специалистами: М.Ю. Колпаковой, Т.В. Панько, В.Ю. Федченко, Г.Ю. Каленской, О.С. Марутой, В.А. Малаховым, С.Г. Якобсоном, Н.С. Карвацкой, В.М. Пашковским, Р.И. Рудницким, В.Г. Деркачом, Т.Г. Карвацкой.

М.Ю. Колпакова в своем исследовании справедливо указывает на то, что в современной психологии морального развития в качестве решения проблемы интеграции морального знания и мотивационной сферы личности предлагается формирование моральной идентичности. Нерешенным остается вопрос об условиях и основаниях процесса интеграции моральных норм в личностные структуры и формирования моральной идентичности. Каковы источники

мотивации формирования моральной идентичности, что побуждает человека к формированию моральной идентичности, к интеграции моральных норм в чувство Я? [4, с. 96].

Актуальная репрезентация изменений глубинных установок личности по отношению к самому себе и окружающему миру в результате влияния психической травмы на когнитивно-личностном уровне проанализирована в работе М. Падун и Н. Тарабриной.

Цель статьи – проанализировать тревожные расстройства личности при нормативном восприятии реальности в рамках когнитивно-поведенческой терапии.

Изложение основного материала. Тревожные расстройства, вызванные несоответствием нормативному поведению личности, приводят к нестабильному эмоциональному состоянию, хрупкой самооценке, чувству вины, привязанности к идеалам, перфекционизму, к фрустрации, формированию субличностей и деперсонализации. В основе этих проблем лежит представление об одномерном восприятии реальности – исключительно моральном и правильном. Изменение ситуации, которая не вписывается в осознаваемый нормативный круг личности, приводит к когнитивному диссонансу. Индивид не допускает наличие антагонизмов в моделируемой им окружающей действительности и поступках людей. Причиной формирования подобных убеждений может быть полученная нарциссическая травма, конфликты между родителями, материнская депривация, полученный опыт вознаграждения и огорчения, принуждения и наказания.

Следует обратиться к толкованию понятия «нормативность». А.Б. Холмогорова, Н.Г. Гаранян определяют нормативность как стремление жестко следовать общепринятым нормам, стандартам и приличиям. Данная черта особенно характерна для больных социальной фобией со страхом осуждения, насмешки и разоблачения [10]. С.О. Гарькавец рассматривает социально-нормативное поведение как системное образование совокупности нормативных проявлений (моральных, резидуальных, правовых) личности, относительно той социально-нормативной среды, в которой эти личностные проявления экстраполируются [2, с. 90].

В основе тревожных расстройств лежит нормативное, ограничивающее Супер-Эго, карающее за любые «грязные» мысли или «неверные» поступки, полученное в результате наблюдения и оценки деяний окружения, подкрепленное травмой или наказаниями в детском возрасте или пубертатном периоде. На основании теории привязанности Дж. Боулби была создана теория структурной когнитивной психотерапии В. Гвидано и Дж. Лиотти. Авторы полагают, что индивидуальное знание личности о себе и окружающем мире

имеет системное строение. Центральный уровень когнитивной организации психики содержит неосознанные схемы, возникающие в детстве и отрочестве и содержащие обобщенную информацию об аспектах собственного Я и окружающего мира. Промежуточный уровень составляют осознаваемые, вербализированные представления о себе и о мире [2, с. 6].

В оформлении образцов взрослости, представлений о нормах, правилах и особенностях взрослой жизни, как отмечает Д.А. Подольский, критическая роль принадлежит семье. Одной из сфер взрослой жизни являются и сознательные нравственные представления. Такие факторы семейного воспитания, как эмоционально-теплые отношения, частое общение с детьми, значимость роли ребенка в структуре и жизни семьи, демократичное отношение к подростку со стороны родителей во многом определяют формирование его моральных убеждений [9, с. 30].

Безусловно, уровень моральной и нормативной оценки своих мыслей и действий напрямую зависит от условий взросления и уровня интеллектуального развития, поэтому тревожные расстройства, вызванные нормативностью, с большей вероятностью возникнут у индивидов со среднего класса или социальной элиты. Это подтверждает структурная теория Ж. Пиаже, в которой описана способность к моральному осуждению как следствие интеллектуального развития, состоящее из последовательных преобразований когнитивных структур в ответ на действия внутренних и внешних сил [8].

Подтверждение собственной ценности и правильности, то есть вписывание в личные представления о норме, страх сделать или допустить в мыслях безнравственность, принуждает индивида подчиняться требованиям других. Он находится в эмоциональном состоянии самоконтроля и страха показаться неправильным, аморальным; мышление строится по принципу: «я обязан, должен, правильно». Приверженность к таким требованиям побуждает личность к социальному доказательству, подчинению, согласию (принятию) подавления со стороны морально оправданного авторитета. Это чрезмерная потребность соответствия зачастую скрывает страх, ярость и агрессию к самому себе. Соотношение оппозиции не-Я и защиты Я во внутреннем диалоге – конструктах доминирования – подчинения, критики – защиты, дружелюбности – враждебности – определяет самосознание как проблемное, внутренне конфликтное или нормально функционирующее [11, с. 18].

Индивид, обладающий нормативными когнитивными, обрекает себя на слишком тесные, ограниченные модели поведения. В постоянной тревоге «соответствовать» личность бесконечно обдумывает свои поступки и слова, применяя к ним

моральный абсолютизм. Иногда самодисциплина, эмоциональный контроль, вежливость, требования соответствовать этическому кодексу социума у некоторых людей выражаются в такой степени, что препятствуют нормальной деятельности и являются причиной стресса. Это следствие собственной психотравматизации. Завышая требование к себе и ожидая ответного поведения в реальности, сознание индивида распадается на дисфункциональные паттерны. Это может привести к конфликту личности, стрессу, ОКР, депрессивным расстройствам. А. Бек и А. Фримен отмечают, что, когда имеется диагностированное расстройство личности, обсессивно-компульсивный человек становится ригидным, склонным к перфекционизму, догматическим, погруженным в размышления, морализирующим, негибким, нерешительным и эмоционально и когнитивно заблокированным [1, с. 195].

В рамках проведения когнитивно-поведенческой терапии личности необходимо допустить, что социально-нормативное пространство существования человечества имеет большое количество противоречий, которые являются производными культурной, религиозной, философской разницы во взглядах, как на природу самого человека, так и на смысл его существования [2, с. 5].

Эти допущения также могут быть продемонстрированы через моральные антагонизмы, которые детерминируют развитие социума и являются необходимыми условиями определяющие моральное или безнравственное поведение. Основной задачей когнитивно-поведенческой терапии является достижение инсайта личности через рациональное понимание двух и более толкований событий реальности. Иными словами, допущение в мысли и поступки выражения Я в разных смысловых интерпретациях.

Сформировать более широкую психологическую границу у личности в когнитивной терапии может рационализация моральных догм. Фиксация на иррациональном понимании провоцирует тревожные расстройства, панические атаки и депрессивные состояния. Т.В. Панько определяет когнитивно-поведенческие техники как направленные на изменение неадекватных стереотипов мышления и представлений, которыми личность реагирует на внешние события. Целью когнитивной терапии при лечении тревожной депрессии является коррекция эмоционального состояния больного благодаря рационально-логическому переработке пациентом субъективного взгляда на себя и мир, которая достигается рациональным убеждением врачом пациента относительно необоснованности негативной и пониженной оценки себя и своих возможностей [7, с. 94].

В ходе когнитивной терапии, при соотношении физических и эмоционально-психологических факторов, консультаций терапевта, индивид

разбирается в собственной теории реальности, толковании убеждений, отношении к социальному пространству и открывает эвристическую ценность когнитивных процессов. Это, в свою очередь, стабилизирует соматические проявления тревожного расстройства.

Эмоциональный образ ситуации, когнитивные представления о ней могут не учитывать морально-нравственного контекста, тогда действия, идущие вразрез с «моральным я», не будут восприниматься человеком как саморазрушение. В таком случае осуществление действий, идущих вразрез с моральной идентичностью, не становится угрозой для ее разрушения. Поддержание «морального я» может осуществляться не только посредством выполнения моральных норм, но и путем игнорирования рассогласования между действиями и морально-нравственными нормами. Такое поддержание может реализовываться посредством рассмотрения ситуации в иной перспективе, игнорирования морально-нравственной перспективы [4, с. 96].

При применении когнитивной терапии для тревожных расстройств отмечается позитивная динамика. Негативный взгляд на мир, негативное видение будущего и негативный взгляд на себя (когнитивная триада депрессии) у больных в процессе психотерапии изменились на реалистичное восприятие с оптимистичной оценкой. Характерным также было улучшение когнитивных показателей, повышение психофизической активности, увеличение уверенности в собственных силах, улучшение межличностных отношений, качества жизни, гармонизации личности, нормализации настроения, уменьшении невротических реакций и симптомов, ликвидации страха и неуверенности, снижении личностной и реактивной тревожности [3].

Выводы. Таким образом, высокая нормативность к Я вынуждает личность устойчиво подвергать сомнению собственные мысли и действия. Эти сомнения в эмоциях и поступках, их оценка и проверка на моральное допущение провоцируют острое невротическое напряжение, чувства тревоги и страха несоответствия, некомпетентности, деструктивности, аморальности и т. д. Следствием таких когниций являются тревожные расстройства, деперсонализация и искажение реальности. Последнее зачастую приводит к формированию ОКР, напряженных фантазий («а что, если бы я сделал по-другому», «а как правильно поступить»), конфликту оппозиционной цензуры не-Я и защитной Я, избеганию, чувству вины, искажение восприятия, апатии. Самопсихотравматизация – это следствие нормативного мышления. Согласно А. Беку, обработка информации основана на базисных убеждениях, внедренных в схемы. Нарушения нормального функционирования индивида связаны, по А. Беку, с «когнитивной уязвимостью».

Каждый человек характеризуется уникальной уязвимостью и чувствительностью в соответствии с имеющимися у него схемами. В связи с этим каждый индивид в разной степени предрасположен к психическому страданию [5, с. 23].

Когнитивно-поведенческая терапия является инструментом воздействия на тревожные расстройства, через интеграцию рационального мышления. В результате снижаются соматические проявления тревоги, страха, неадекватных эмоциональных реакций (частый гнев, агрессия, огорчение, раздражение).

В ходе терапии требуется эмоциональная коррекция тревожного расстройства, которая предполагает допущение нравственных антагонизмов и осознание невозможности всегда подчиняться правилам и требованиям социума. Терапевт объясняет индивиду, как выявлять, понимать, оценивать и изменять проблемные мысли. Личность перестает сомневаться в своих убеждениях; подавлять «аморальные», по ее мнению, эмоциональные реакции; осуждать или принижать проявление собственных убеждений и поступков; перестает бояться того, что считается доказательством незнания, ущербности, ошибки, неправильности. Нормативность трансформируется в моральный релятивизм.

Диалогичность самосознания строится не путем жестких нормативно-оценочных категорий. В результате личность стабилизирует психосоматические факторы, формирует стойкость к кризисам, самодистанцируется от предубеждений, оценочных суждений. Индивид способен сбалансировано коррелировать обязанность и свободу, доверие и отчуждение нормативных смыслов. Опосредовано интерпретирует события в реальности, избирательно наполняя их значимостью и интеграцией в них Я. Личность обладает персональной защищенностью, расширяет способности эмоционального самовыражения и социальной самореализации.

Литература:

1. Бек А., Фримен А. Когнитивная психотерапия расстройств личности. Санкт-Петербург : Издательский дом «Питер». 2017. 448 с.
2. Гарькавец С.О. Соціально-нормативна активність індивіда та її психологічні референти : монографія. Харків : Друкарня Мадрид. 2016. 155 с.
3. Когнітивно-біхевіоральна психотерапія при психічних розладах, пов'язаних зі стресом / Н.С. Карвацька та ін. ; Буковинський державний медичний університет. 2012. URL: <http://dspace.bsmu.edu.ua:8080/xmlui/handle/123456789/4247>.
4. Колпакова М.Ю. Основные современные подходы в психологии морального развития. *Вестник ПСТГУ. Серия IV: Педагогика. Психология*. 2016. Вып. 4 (43). С. 91–102.
5. Падун М.А., Котельникова А.В. Психическая травма и картина мира. Теория, эмпирия, практика. Москва : Институт психологии РАН. 2012. 133 с.
6. Падун М.А., Тарабрина Н.В. Психическая травма и базисные когнитивные схемы личности. *Консультативная психология и психотерапия*. 2003. № 1. С. 121–141. URL: http://psyjournals.ru/files/22406/mpj_2003_n1_Padun_Tarabarina_Psicheskaya.pdf.
7. Комплексна психотерапія тривожної депресії / Т.В. Панько та ін. *Український вісник психоневрології*. 2014. Т. 22. Вип. 3. С. 92–97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uvp_2014_22_3_22.
8. Пиже Ж. Моральное суждение у ребенка. Москва : Академический Проект, 2006. 480 с.
9. Подольский Д.А. Исследование формирования социально-моральной компетентности подростков : монография / М-во образования и науки РФ, НИУ ВШЭ. Тамбов : ООО «Консалтинговая компания Юком». 2017. 120 с.
10. Холмогорова А.Б., Гарянян Н.Г. Интегративная психотерапия тревожных и депрессивных расстройств. *Консультативная психология и психотерапия*. 1996. № 3. URL: http://psyjournals.ru/files/25535/mpj_1996_n3_Garanyan_Kholmogorova_integrativnaia.pdf.
11. Шаповал И.А., Фоминых Е.С. Самоотношение как феноменологическое поле диагностики психологических границ личности и ее здоровья. *Клиническая и специальная психология*. 2018. Т. 7. № 1. С. 13–27. URL: http://psyjournals.ru/psyclin/2018/n1/Shapoval_Fomynikh.shtml.

Жукова А. І. Нормативність і дезінтеграція антагонізмів як причина тривожних розладів: когнітивно-поведінкової аспект терапії

У статті проаналізовані тривожні розлади особистості за нормативного сприйняття реальності в рамках когнітивно-поведінкової терапії. Виявлено, що тривожні розлади, викликані невідповідністю нормативної поведінки в особистості, призводять до нестабільного емоційного стану, чуттєвої самооцінки, почуття провини, прихильності до ідеалів, перфекціонізму, до фрустрації, формування субособистостей і деперсоналізації. Результати дослідження виявили, що когнітивно-поведінкова терапія є інструментом впливу на тривожні розлади через інтеграцію раціонального мислення.

Ключові слова: когнітивний дисонанс, нормативність, когнітивно-поведінкова терапія, тривожні розлади, етика, поведінка, моральні переконання, деперсоналізація.

Zhukova A. I. Normativity and disintegration of antagonisms as a reason of anxiety disorders: the cognitive behavioral aspect of therapy

The article analyzes anxiety personality disorders with a normative perception of reality in the framework of cognitive-behavioral therapy. It has been discovered that anxiety disorders caused by a discrepancy between the subject's normative behavior lead to an unstable emotional condition, fragile self-esteem, feelings of guilt, attachment to ideals, perfectionism, and as a result it leads to frustration, the formation of subpersonalities and depersonalization. The results of the research revealed that cognitive-behavioral therapy is a potential for influencing anxiety disorders through the integration of rational thinking.

Key words: cognitive dissonance, normativity, cognitive-behavioral therapy, anxiety disorders, ethics, behavior, moral beliefs, depersonalization.

А. В. Кабанцева

кандидат психологічних наук, учений секретар
ДЗ «Науково-практичний медичний
реабілітаційно-діагностичний центр
Міністерства охорони здоров'я України»,
доцент кафедри психології
ПрАТ ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

КОЛАБОРАЦІЯ ПСИХОЛОГІВ, ЛІКАРІВ, ПЕДАГОГІВ, У РОБОТІ З ДІТЬМИ, ЯКІ МАЮТЬ ЕМОЦІЙНІ ПОРУШЕННЯ

Стаття висвітлює актуальні психологічні проблеми дітей сходу України та їх наслідки на психічному, психосоматичному і соматичному рівнях здоров'я. Розроблено систему дієвої допомоги останнім через колаборацію дій психологів, лікарів, педагогів. Представлено авторську технологію «Системне коло», що включає корекційно-розвивальні та корекційно-відновлювальні заходи, які інтегруються в діяльність як закладів освіти, так і медичних установ з урахуванням реалізації принципів комплексності, системності та диференційованого підходу.

Ключові слова: війна, збройний конфлікт на сході України, психолого-медико-педагогічний супровід.

Постановка проблеми. У часи активних проявів гібридної війни, що супроводжується хаосом і непередбачуваністю подій, найбільше страждають невинні особи, які виявилися втягнуті в «бій» проти своєї волі, серед яких значну частину складають діти. Війна завжди непередбачувана. Вона є шляхом обману, соціально-економічної нестабільності, втрат, жертв, прогресуванням психічним хвороб.

Збройний конфлікт на сході України створює базу для розвитку психоемоційних проблем, психосоматичних, соматичних і психічних порушень, а тому актуальним стає питання супроводу дітей під час нестабільних соціальних умов. Але оскільки дитина певну частину часу проводить у навчальному закладі, то величезне навантаження лягає на вихователів, вчителів, психологів: своєчасно зреагувати на негативні зміни у психоемоційному стані дітей, правильно проінформувати батьків, перенаправити до відповідного фахівця медичної ланки. І тому головним у цьому виступає функціонування єдиної системи діяльності педагогів, психологів і лікарів.

Значення емоційної сфери щодо повноцінного розвитку особистості дитини має давню історію і залишається актуальною проблемою сучасних досліджень [1–4]. Емоції дитини відображають актуальний психоемоційний стан, який впливає на різні види діяльності і якість життя загалом. Вони реалізуються у психічному розвитку, саморегулюють поведінку, приймають участь у оволодінні дитиною засобами і способами взаємодії з однолітками і дорослими, процесах соціалізації й адаптації. Також є ланцюжком між внутрішнім станом і зовнішніми проявами соціально-психічного благополуччя, виступають індикатором психологічного комфорту.

На думку М.О. Зинов'єва та М.Ф. Михайлова, дитина, яка постраждала внаслідок гострих емоційних потрясінь, надалі зазнає нестачу контролю над імпульсивністю, має знижену здатність до самовираження та відчуває недовіру до оточуючих [5]. За концепцією стресу Г. Сел'є, «стрес» – це гомеостатична модель функціонування організму, що активізує ресурси, викликаючи реакцію загального адаптаційного синдрому. Отже, переживання стресу має як негативні, так і позитивні наслідки. У свою чергу, виснаження нервової системи і тривале перебування у стані мобілізації послаблюють захисні функції організму, знижують опірність до зовнішніх подразників.

Перебування дитини в психотравмуючій ситуації викликає в її організмі складні нейробіологічні процеси, дисрегуляцію когнітивних, емоційних і поведінкових сфер, тому важливо враховувати психоневрологічний статус дитини, а також феноменологію зв'язку психологічного та соматичного станів [6]. Як показує досвід надання психологічної допомоги дітям із сімей вимушених переселенців, а також мешканцям прикордонної зони, з боку освітніх закладів, соціальних служб, громадських організацій робота проводиться безсистемно й ізольовано. Батьки з дітьми, які мають психосоматичні розлади як наслідки пережитого стресу, звертаються до лікарів вже в активну фазу прояву недуги, а тому виникає необхідність удосконалення діяльності фахівців соціального сектору з боку системного його функціонування.

Таким чином, соціально-напружені умови, психотравмуючі події в Україні актуалізують проблему організації дієвої комплексної підтримки дітей з емоційними порушеннями через колаборацію педагогів, психологів і лікарів.

Мета роботи – розробити систему взаємодії психологів, лікарів, педагогів у роботі з дітьми, котрі мають емоційні порушення.

Виклад основного матеріалу. На основі отриманих раніше даних під час комплексної діагностики дітей Донецької області, у якому взяли участь 1 695 осіб 5–7 і 10–14 років, встановлено, що тривога, агресія, наявність виражених страхів, астения та інші патологічні прояви емоційно-вольової сфери є передвісниками невротичного розвитку особистості дитини. Соціально-стресові умови потенційно володіють психотравмуючими рисами, що призводять до зниження адаптаційних можливостей особистості, появи хворобливих, а саме психопатологічних проявів. Виникають фобії, порушується сон, з'являються астеничні реакції, загальна психічна напруга. Надалі такі явища призводять до девіантної поведінки, міжособистісних і внутрішньо-особистісних конфліктів. Зазначений ланцюжок змін емоційно-поведінкової сфери зумовлює формування невротоподібних станів. У свою чергу, порушення у функціонуванні серцево-судинної системи, шлункової стресової реакції свідчили про виникнення психосоматичної патології [7].

Задля подолання несприятливих наслідків стресової ситуації та відновлення емоційно-вольової сфери дітей у межах науково-дослідницької роботи «Розробка системи медико-психологічної допомоги дітям та підліткам, що перебувають у зоні проведення антитерористичної операції» (номер державної реєстрації – 0116U004162) розроблено технологію цілеспрямованої комплексної допомоги у системі колаборації «педагог – психолог – лікар – батьки».

Професійний діалог, співпраця і взаєморозуміння – це та основа колаборації, на якій будується взаємодія суб'єктів психологічно-педагогічної та медичної діяльності (рис. 1). Без цього неможливо досягти повноцінного успіху в здоровій соціалізації дітей і вирішенні їх проблем.

Результатом колаборації стає організація психолого-медико-педагогічної допомоги, що надає платформу для взаємодії усіх суб'єктів один з одним у спілкуванні й діяльності. Запорукою результату є підхід із оптимістичною гіпотезою до кожної сім'ї, кожного з батьків, дитини щодо вирішення проблем, які виникають.

Значущість емоційного та психічного здоров'я дітей розуміють абсолютна більшість батьків. Також вони виступають найбільш авторитетними і значимими особами для останніх. Тому залучення батьків до організації психолого-медико-педагогічного процесу є вкрай важливим.

Більшу частину дитинства дитина проводить у закладі освіти, у якому педагог інакше сприймає дитину та її проблеми, ніж батьки. Водночас педагог виконує функцію сполучної ланки між дитиною і батьками, здійснює супровід їх взаємодії. Це означає, що педагог вивчає стан взаємодії батьків і дітей у сім'ї, визначає труднощі, проблеми взаємодії в сім'ях і підбирає адекватні засоби їхнього врегулювання. У роботі педагога є корисним виявлення, вивчення й узагальнення позитивного досвіду взаємодії дітей і батьків у сім'ї, розповсюдження останнього серед батьківського середовища. Такі дії сприяють створенню особливої атмосфери для встановлення контактів при організації спільної діяльності.

Використання системи перенаправлення «referral» надає більші можливості щодо організації психолого-медико-педагогічної допомоги, а саме сприяє розвитку відносин між членами колаборації, тим самим значно підвищуючи її ефективність. Реалізація запропонованої системи відповідає певній етапності дій, але першочергово для здійснення вказаних дій важливо створити інформаційну базу дітей, котрі зазнали або відчувають вплив емоційного напруження. Наведемо пояснення за змістом кожного з етапів за структурою – назва етапу (тематична спрямованість), виконавці (відповідальні учасники на даному етапі), завдання (план дій).

Підготовчий етап: занесення даних про дитину до інформаційної бази. Виконавці: вихователь, практичний психолог освітньої установи; батьки.

Завдання: аналіз первинної інформації про дитину з метою з'ясування соціального та психологічного статусу.

1 етап «Діагностичний»:

Виконавці: вихователь, практичний психолог освітньої установи, батьки.

Завдання: діагностика і виявлення психоемоційних проблем та індивідуальних особливостей дитини; формулювання психолого-педагогічної проблеми.

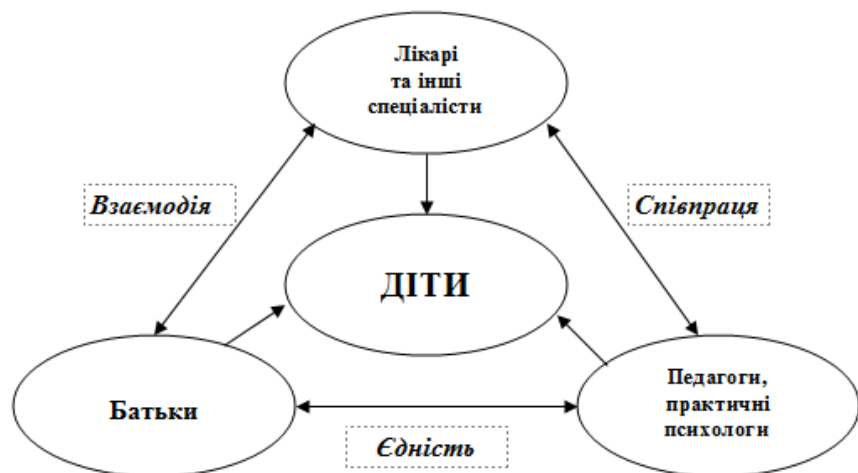

Рис. 1. Схема колаборації у системі «педагог – психолог – лікар – батьки»

У межах своєї кваліфікації педагог не може, за всього бажання, діагностувати всі наявні проблеми та надати відповідну допомогу дітям. Тому головна мета педагога – своєчасно виявити наявність змін і проінформувати про це практичного психолога.

Головною метою практичного психолога, який працює в закладі освіти, є забезпечення психічного здоров'я та психологічного благополуччя дітей. Це передбачає створення умов для повноцінного психічного розвитку дитини на всіх етапах дитинства. Особливо це набирає більшої значущості за наявності в суспільстві соціально-психологічного напруження. Тому поряд із виконанням стандартних завдань психологічної служби збільшується актуальність надання своєчасної психологічної допомоги за емоційного напруження як дітям, так і їх батькам. У рамках своєї компетентності практичний психолог на цьому етапі проводить психодіагностику, під час якої важливим виступає своєчасне і правильне виявлення контингенту (потенційної «групи ризику») з наявними порушеннями, визначення вад у розвитку дитини з урахуванням причин виникнення відхилень і подальшої роботи з цими станами.

Психолог складає програму психологічного дослідження, а саме встановлює проблему дослідження; визначає об'єкт і предмет, мету та завдання; проводить добір адекватних методів і методик, здійснює їх обґрунтування; встановлює термін проведення дослідження.

Послідовність дій проведення психологічної діагностики полягає у зборі анамнезу (спостереження за дитиною або дітьми під час різних форм діяльності, бесіда, інтерв'ювання, анкетування батьків і педагогів); проведенні психодіагностики дитини за укладеним діагностичним комплексом методик (оцінка емоційно-вольової, інтелектуально-пізнавальної сфер, дослідження мікросоціуму дитини); інтерпретації результатів і формування висновків (обробка отриманих даних, формування висновків, планування подальшої роботи).

З метою комплексного вивчення наявних проблем дитини використовується розроблена карта клініко-психологічного епідеміологічного обстеження [7]. Представлена Карта включає різноплановість обстеження. Дозволяє комплексно визначити обсяг наявних дитячих проблем, оцінити стан здоров'я і розвитку дитини за чотирма блоками: соціальним, медичним, педагогічним і психологічним. Форма карти представлена у вигляді анкети, з якою ознайомлюють батьків і отримують від них згоду на її заповнення.

Отже, для більш повної картини кожного окремого випадку враховуються інформація і дані, надані батьками, педагогами, та власне отримані результати психодіагностики дитини.

2 етап «Оцінно-планувальний»:

Виконавці: практичний психолог освітньої установи, практичний психолог медичного закладу, лікарі, батьки.

Завдання: формування висновків та планування подальшої діяльності.

За результатами психологічної діагностики формується робочий висновок, на основі якого може бути сплановано два варіанти подальшої роботи з дитиною.

Перший варіант передбачає роботу з дитиною, яка має тільки проблеми психологічного характеру і потребує поглибленої психолого-педагогічної роботи. Із психолого-педагогічним консиліумом закладу освіти розробляється план корекційно-розвивальних заходів і передбачених результатів роботи.

У роботі з дітьми планується психолого-педагогічна корекційна робота з використанням елементів ігрової терапії (розширення сприйняття світу через звуки, форму, колір), арт-терапії (гасіння негативних емоцій шляхом використання художніх засобів), тілесно-орієнтовної терапії (зняття м'язового напруження, зниження психологічної скрутості, розвиток довіри до оточуючих через дотики та тілесну взаємодію), казкотерапії (дає можливість впоратися з різними психологічними проблемами – страхи, сором'язливість і т. п., учить спілкуватися з іншими дітьми, висловлювати свої емоції, негативні думки, почуття), бесіди з дітьми (обговорення психологічних ситуацій, що збагачують емоційний і соціальний досвід), навчання саморегуляції та релаксації (зняття м'язового напруження, зниження психологічної скрутості).

Другий варіант – *referral* – перенаправлення за наявності психологічних проблем, виявлених у дитини із соматичними та психосоматичними порушеннями, до фахівців медичної галузі. У такому разі проводиться поглиблене медико-психологічне обстеження в закладі охорони здоров'я.

3 етап «Діяльнісно-комплексний»:

Виконавці: практичний психолог освітньої установи, практичний психолог медичного закладу, лікарі, батьки.

Завдання: реалізація плану корекційно-розвивальних заходів (діяльнісний компонент) або корекційно-відновлювального маршруту (комплексний компонент). Діяльнісний компонент здійснюється в умовах закладу освіти та передбачає системний корекційно-розвивальний вплив на дитину та відстеження результатів. Комплексний компонент передбачає взаємодію закладів освіти й охорони здоров'я, яка відбувається за технологією «Системне коло».

Після перенаправлення дитини до медичного закладу проводяться консультації медичним психологом і лікарями різних спеціалізацій. Під

час візиту до лікаря обстеження відбувається за блоками: збір первинної інформації, об'єктивне обстеження, функціональні та лабораторні дослідження, консультації вузьких спеціалістів за показаннями (невропатолог, психіатр, кардіоревматолог, ендокринолог, ортопед та ін.), складання й реалізація плану лікування та комплексної реабілітації (медикаментозне, фізіотерапевтичне, психотерапевтичне лікування і реабілітація, психологічна корекції) [7]. Усі обстеження здійснюються тільки з письмового дозволу батьків, які підписують інформовану згоду – Форму № 003-6/0. Батькам радять виконувати призначення фахівців і приводити дитину на запланований огляд. У тих випадках, коли емоційні прояви призводять до виникнення невідкладних станів, дитина повинна лікуватися в стаціонарі.

Після завершення корекційно-відновлювального маршруту дитина продовжує реабілітацію в діяльнісному форматі в умовах закладу освіти. У цьому полягає системність взаємодії закладів освіти й охорони здоров'я.

4 етап «Підсумково-рекомендаційний»:

Виконавці: діяльнісний компонент – практичний психолог, педагог закладу освіти; комплексний компонент – практичний психолог, лікарі медичної установи.

Завдання: попередня оцінка дієвості корекційно-розвивальних заходів або корекційно-відновлювального маршруту; аналіз виконаної роботи, формування рекомендацій і подальшого супроводу дитини.

На цьому етапі здійснюється аналіз ефективності проведених заходів як у межах закладу освіти, так і у медичному закладі. У першому випадку розробка рекомендацій здійснюється відносно батьків. У другому – рекомендації надаються батькам і педагогам закладу освіти щодо організації реабілітації і подальшого супроводу дитини.

5 етап «Адаптаційно-рекреаційний»:

Виконавці: працівники закладу освіти із функціями оздоровчого.

Завдання: зміцнення ресурсного потенціалу дитини.

На цьому етапі в межах закладу освіти з дитиною проводиться робота щодо профілактики емоційної дестабілізації, зміцнення адаптаційних ресурсів, укріплення психічного здоров'я, психологічного благополуччя.

У закріпленні отриманого лікування педагогічними працівниками організовується педагогічний процес таким чином, щоб психіка дитини не перенавантажувалася під час занять, дитина брала участь в іграх, конкурсах, святах, активно перебувала на свіжому повітрі. Проводяться рекреаційні заходи (хвилинка розвантаження, фізіотерапія, масаж, фітобар, ароматерапія), здійснюється психологічний супровід (моніторинг психоемоційного

стану, корекційно-розвиваючі заняття, релаксація і рефлексія).

Певна увага приділяється психологічній просвіті та профілактиці емоційних порушень як значущій складовій частині щодо попередження негативних проявів психоемоційного стану дітей в умовах гібридної війни. Також важливим моментом є робота з батьками. Із цього приводу проводяться спільні заходи для батьків і дітей: створення та презентація фотоальбому «Щасливий день нашої родини», засідання сімейного клубу «Сімейні традиції», проведення спільних конкурсів малюнків батьків і дітей, організація та проведення групових занять або зустрічей батьків і дітей. Такі заходи сприяють формуванню позитивної установки дитини та її батьків, зниженню емоційної напруги, активізації батьків на самостійну психологічну роботу з дитиною, встановленню позитивної атмосфери батьківсько-дитячих відносин. Важливим виступає завершальна зустріч психолога з батьками і дитиною (бажано індивідуально з кожною родиною), щоб обговорити досягнуті результати, успіхи і невдачі, позитивні і негативні аспекти взаємодії, що були наявні в процесі роботи.

Найважливішими умовами формування суб'єктної позиції фахівців і батьків на різних етапах комплексної психолого-медико-педагогічної допомоги є: усвідомлення важливості, значущості майбутньої діяльності для себе та інших, особистого вкладу в загальний результат, умотивованість на майбутню роботу; орієнтація на інтереси й потреби дітей, сім'ї, забезпечення можливості щодо досягнення позитивних результатів, успіху в діяльності.

Таким чином, успішна реалізація поставленої мети колаборації зумовлюється такими обставинами: єдиним об'єктом (суб'єктом – дитиною); можливістю всебічного вивчення дитини й координації впливів на її розвиток (на рівнях закладів освіти й охорони здоров'я); необхідністю узгодженості дій і об'єднання зусиль педагогів, практичних психологів, лікарів і сім'ї у вирішенні проблем дитини; можливістю взаємного інтелектуального збагачення сімей, педагогічного колективу, кожного учасника взаємодії.

Висновки.

1. Психотравмуючі події, складна соціальна ситуація, в якій перебувають діти на сході України, призводять до розвитку емоційного напруження, психологічної і соціальної дезадаптації, нервово-психічного зриву, зростання конфліктності та дестабілізації психоемоційного балансу. За цих проявів і станів запізніла або відсутня взагалі допомога залишає свій відбиток на психічному (розвиток неврозів, психотравматичного стресового розладу) і соматичному (порушення серцевого ритму, травнево-кишкового тракту, підвищення артеріального тиску, прогресування гормонального дисбалансу) здоров'ї дітей.

2. Діти мають емоційні порушення різного ступеню важкості та різноманітних наслідків, тому організація допомоги цим дітям повинна бути диференційованою, але водночас комплексною, здійснюватися єдиною командою фахівців і будуватися на інтегрованих засадах, а саме через колаборацію педагогів, психологів, лікарів у системі психолого-медико-педагогічної допомоги.

3. Використання системи перенаправлення «referral» і реалізація технології «Системне коло» надає можливість організації своєчасної допомоги вузьких фахівців, і включає корекційно-розвивальні та корекційно-відновлювальні заходи, які інтегруються в роботу як закладів освіти, так і медичних установ. Інтеграційні процеси, які поєднують діяльність цих закладів, продиктовані часом і є перспективними для здійснення якісної допомоги дітям.

4. Запропонована система допомоги ґрунтується на взаємодії фахівців і спрямована на посилення позитивних тенденцій налагодження спільної діяльності батьків, педагогів, психологів, лікарів у результативному подоланні проблем, що існують у дітей. В основу роботи покладено принципи комплексності, системності та диференційованого підходів, спрямованих на оптимізацію стану психічного здоров'я й покращення якості життя.

Література:

1. Halle T.G., Darling-Churchill K.E. Review of measures of social and emotional development. *Journal of Applied Developmental Psychology*. Vol. 45. 2016. P. 8–18.
2. Parhomenko K. Diagnostic Methods of Socio-Emotional Competence in Children. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2014. Vol. 146. P. 329–333.
3. Одинцова В.В., Горчакова Н.М. Эмоциональное благополучие как интегративная характеристика эмоциональной сферы. *Вестник СПбГУ*. Сер. 12. 2014. Вып. 1. Санкт-Петербург. С. 69–77.
4. Фаустова И.В., Гамова С.Н. Эмоциональное благополучие ребенка-дошкольника как предпосылка развития его эмоциональной устойчивости. *Современные проблемы науки и образования*. 2016. № 6. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=25510> (дата обращения: 15.02.2019).
5. Зиновьева Н.О., Михайлова Н.Ф. Психология и психотерапия насилия. Дитина в кризовій ситуації. Санкт-Петербург – Москва : Мова, 2003. 248 с.
6. Панченко О.А. Информационная безопасность ребенка. Киев : КВІЦ, 2016. 380.
7. Кабанцева А.В., Корнеева О.Л. Підтримка дитини в умовах емоційного напруження : навчально-методичний посібник. Київ : КВІЦ, 2018. 136 с.

Кабанцева А.В. Коллаборация психологов, врачей, педагогов в работе с детьми, которые имеют эмоциональные нарушения

Статья освещает актуальные психологические проблемы детей востока Украины и их последствия на психическом, психосоматическом и соматическом уровнях здоровья. Разработана система эффективной помощи последним через коллаборацию действий психологов, врачей, педагогов. Представлена авторская технология «Системный круг», включающий коррекционно-развивающие и коррекционно-восстановительные мероприятия, которые интегрируются в деятельность как учебных заведений, так и медицинских учреждений с учетом реализации принципов комплексности, системности и дифференцированного подходов.

Ключевые слова: война, вооруженный конфликт на востоке Украины, психолого-медико-педагогическое сопровождение.

Kabantseva A. Collaboration of psychologists, doctors and teachers in working with children who have emotional disorders

The article highlights children's actual psychological problems in eastern Ukraine and their consequences on the mental, psychosomatic and somatic levels of children's health. Through the collaboration of psychologists, doctors and teacher, a system of effective assistance to the children was developed. Here it describes the author's method called "System Circle", which includes corrective development and corrective restoration measures, integrating them into the activities of both educational and medical institutions taking into consideration the implementation of the principles of complexity, systematicity and differentiated approach.

Key words: war, armed conflict in eastern Ukraine, psychological, medical and pedagogical support, "System circle".

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.99

О. Ю. Бессарабааспірант кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

ДЕЗАДАПТОВАНІСТЬ ЯК НАУКОВА КАТЕГОРІЯ

У статті розкрито сутнісний зміст понять «адаптація», «деадаптація», «деадаптованість». Здійснено комплексний аналіз наукової літератури із проблем адаптації, деадаптації та деадаптованості людини. Проаналізовано ці поняття, з'ясований логічний зв'язок між ними.

Проаналізовані основні теоретичні напрями щодо адаптації та деадаптації. З'ясовані структурні компоненти процесу адаптації, розкритий зміст цих процесів, виділенні характерні особливості. Розглянуто основні чинники, що впливають на процеси адаптації, деадаптації особистості. Встановлено, що психологічними еквівалентами, що відображають тенденції адаптування, можуть бути самооцінка співвідношення самопочуття, активності та настрою, стан нервово-психічного напруження тощо.

Ключові слова: адаптація, деадаптація, деадаптованість, теоретичні напрями, структурні компоненти адаптації, фактори деадаптації.

Постановка проблеми. Соціально-психологічна деадаптованість особистості є складною міжгалузевою науково-практичною проблемою. У сучасному суспільстві внаслідок багаторазового зростання динамічності життя, постійних і досить різних змін у різних сферах (політична, економічна, матеріальна, геополітична, освітня тощо) зростають вимоги до людини та її відповідності цим змінам. Постає необхідність у підвищенні її адаптаційних можливостей.

Складна соціально-психологічна ситуація в країні спричиняє напруження та перевантаження, що позначаються на життєдіяльності людей. Динаміка соціальних процесів (особливо таких, як зростання соціальної мобільності, урбанізація тощо) характеризується позитивними та негативними проявами. Такі негативні прояви соціальних процесів, як конфлікти, що виникають у формальних і неформальних групах, життєві фрустрації, монотонність життєвих вражень, інтенсифікація психічних та інших перевантажень, провокують деадаптацію особистості.

Наукова проблема адаптації та деадаптації розглядалася в роботах Е. Еріксона, Н. Гришиної, О. Донченко, М. Пірен, Т. Титаренко, Н. Чепелевої, К. Абульханової-Славської, Л. Анциферової, Ф. Березіна, О. Кронік та інших. Біологічні механізми адаптації вивчали П. Анохін, І. Аршанський та К. Биков. Проблеми соціально-психологічної деадаптованості висвітлено в дослідженнях Т. Комар, І. Чухрій, М. Томчук та інших авторів.

Мета статті – здійснення комплексного аналізу наукової літератури з питання адаптації, деадаптації та деадаптованості особистості. Розкриття поняття та змісту процесів адаптації, деадаптації та деадаптованості людини, виділення характерних особливостей; визначення основних чинників, що впливають на процеси адаптації, деадаптації та деадаптованості особистості.

Виклад основного матеріалу. Термін «адаптація» виник у другій половині XVIII ст. Уведення його в науковий обіг пов'язують з ім'ям німецького фізіолога Ауберта, який використав цей термін для характеристики явищ пристосування чутливості органів зору (або слуху), що виражається в підвищенні чи зниженні чутливості у відповідь на дію адекватного подразника [1].

Адаптація – це динамічний процес, завдяки якому рухливі системи живих організмів, незважаючи на мінливість умов, підтримують стійкість, необхідну для існування, розвитку і продовження роду. Саме механізм адаптації, вироблений у результаті тривалої еволюції, забезпечує можливість існування організму в постійно мінливих умовах середовища [4].

Здебільшого в процесі адаптації людини прийнято виділяти два її рівні – біологічний і соціально-психологічний. Біологічний включає пристосування організму до змін фізичного середовища. Соціально-психологічний рівень адаптації охоплює пристосування людини як особистості до існування в суспільстві відповідно до його вимог, потреб та інтересів.

Процес адаптації відбувається тоді, коли в системі «організм – середовище» виникають значні зміни, розбалансування, які забезпечують формування нового гомеостатичного стану і дають змогу досягати максимальної ефективності фізіологічних функцій і поведінкових реакцій [1].

Оскільки організм і середовище перебувають не в статичній, а в динамічній рівновазі, їх співвідношення змінюється постійно, як і процес адаптації.

Формування особистості відбувається за допомогою власного досвіду становлення і розвитку в безпосередніх соціальних контактах, у процесі яких людина зазнає впливу мікросередовища, а через нього – і макросередовища, його культури, соціальних норм і цінностей. Це і є соціалізація особистості.

Соціалізація (лат. *socialis* – «суспільний») – процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в суспільстві [4].

Формами реалізації процесу соціалізації є соціальна адаптація й інтеріоризація.

Інтеріоризація (лат. *interior* – «внутрішній») – процес формування внутрішньої структури людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм, цінностей, ідеалів, процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє «Я».

Двосторонній процес соціалізації передбачає засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків і активне їх відтворення. Тобто людина не тільки адаптується до умов соціуму, елементів культури, норм, що формуються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, а й завдяки своїй активності перетворює їх на власні цінності, орієнтації, настанови.

Як відомо, у звичайних життєвих умовах особистість характеризується відносно стабільними психофізіологічними рисами. Однак під новим цілеспрямованим впливом мікросоціального середовища (війна, повернення з антитерористичної операції, лікарні, нове місце проживання), під тиском його вимог відбувається поступова адаптивна перебудова психологічної організації особистості. Нерідко причиною вимушеної зміни місця проживання людини є поява інвалідності, що зумовлює неможливість виконувати певну кількість життєво необхідних функцій (переміщення, самообслуговування тощо). Адаптація індивіда до нових соціально-психологічних умов, яких неможливо уникнути, відбувається у двох напрямках. В одному психологічна адаптованість особистості проявляється в гармонійній рівновазі, а в іншому – у формі конфлікту. Це відбувається тоді, коли захисні реакції індивіда є недостатніми, про що говориться в працях Е. Еріксона, Н. Гришиної, О. Донченка, М. Пірен, Т. Титаренко, Н. Чепелевої [8].

Завдяки процесу адаптації досягається збереження гомеостазу під час взаємодії організму із зовнішнім світом. У цьому зв'язку процеси адаптації передбачають не тільки оптимізацію функціонування організму, але і підтримку збалансованості в системі «організм – середовище». Процес адаптації реалізується щоразу, коли в системі «організм – середовище» виникають істотні зміни, і забезпечує формування нового гомеостатичного стану, який дозволяє досягати максимальної ефективності фізіологічних функцій і поведінкових реакцій. Оскільки організм і середовище перебувають не в статичній, а в динамічній рівновазі, їх співвідношення постійно змінюється, отже, також процес адаптації має бути постійним [3].

У психології не існує єдиної думки про зміст цього поняття. Але очевидним є факт, що явище адаптації стосується психіки, її можна вважати психологічним поняттям і навіть категорією, яку можна використовувати як для пояснення походження і функціонування свідомості, так і для розпізнання причин тих чи інших вчинків, діяльності особистості тощо.

Розгляд психологічних теорій, їх аналіз дозволяють виділити і представити варіанти розуміння адаптації у зв'язку з поясненням різних психічних форм та механізмів удосконалення життя людини.

Серед найбільш фундаментальних називають концепцію будови психіки, запропоновану в теорії З. Фрейда, з якої надалі виник напрям психоаналізу. Психоаналізом називають і теорію особистості, і метод психотерапії розладів особистості, і метод вивчення неусвідомлюваних думок і почуттів людини [5].

Існування трьох рівнів у психічному житті людини З. Фрейд пояснює саме процесом адаптації, розглядаючи несвідоме, підсвідоме, свідоме як наслідок тривалого пристосування людської психіки до умов життя. Завдяки існуванню цих структур людина має здатність краще адаптуватися до будь-яких особливих для суспільства чи складних обставин життя. Водночас вони визначають різні можливості її адаптації.

Інстинктивні спонукання, що належать до несвідомого рівня психіки людини, сприяють швидкій адаптації, якщо потрібно швидке реагування, термінове задоволення потреб і збереження існування, але іноді шляхом порушення соціальних принципів і норм, тобто через соціальну дезадаптацію.

В умовах соціального оточення справді більшість неусвідомлюваних інстинктів, оскільки вони біологічно зумовлені, несумісні із соціальними правилами і нормами співіснування. Тому основним адаптивним механізмом за наявності потреб стає вміння діяти свідомо, відповідно до соціальних очікувань, домовленостей, щоби не тільки досягти бажаного задоволення, але й зберегти відносини з іншими, важливими для життя людьми, виглядати

так у спілкуванні, щоб можливими були співпраця і досягнення успіху під час спільної діяльності. Це вміння формується через засвоєння моральних і естетичних стандартів, в яких ідеться про бажану гармонію і культуру та які в процесі психічного розвитку і формування особистості переосмислюються й відносяться до надсвідомого в структурній моделі психічного життя, запропонованій З. Фрейдом. Їх поява спричиняється необхідністю адаптації до життя серед людей [7].

К.Г. Юнг є засновником глибинної психології, яка вивчає підсвідомі рівні психіки. На думку автора, ці рівні утворюються з потягів і мотиваційних тенденцій, серед яких головну роль відіграють неусвідомлювані мотиви і взагалі несвідоме, що протистойть усвідомлюваним психічним процесам, які функціонують на верхніх «поверхах» людської психіки. Поділяючи підхід про багаторівневність і багатополюсність психіки як енергетично-суперечливої системи, К.Г. Юнг погоджується із трактовкою лібідо, але стверджує, що основою особистості і джерелом її конфліктів є не тільки статеві потяги і їхня енергія, як це пропонує розуміти З. Фрейд, а й будь-яка потреба, для задоволення якої організмом виділяється енергія [8].

Завдяки енергії активність може інстинктивно задовольняти різні потреби, що свідчить про адаптацію людини і відновлення рівноваги, а може не задовольнити потреби, і тоді виникають проблеми адаптації до соціального середовища. У разі задоволення соціальних потреб виникає необхідність адаптації до соціально зумовлених обставин, щоб можна було надалі задовольняти такі потреби і розраховувати на допомогу інших. Тобто важливою є адаптація до певного соціального середовища [5].

З позиції біхевіоризму все, чим володіє індивід, зокрема навички, свідомо регульовані інстинкти, соціалізовані емоції і здатність до пластичності для утворення нових навичок, збереження навичок, пояснюється адаптацією. Навички є основою стійкої поведінки й адаптовані до умов середовища. Людина в концепції біхевіоризму розглядається насамперед як істота, що реагує, діє, навчена і запрограмована на ті чи інші реакції, дії, поведінку. Якщо змінювати стимули і підкріплення відповідно до реакцій і їхніх наслідків, то (унаслідок діє механізму адаптації) можна перепрограмувати особистість.

У когнітивній теорії особистості вихідним є положення про те, що для адаптації людині потрібно все пізнати і проаналізувати, оцінити і використати. Різні люди по-різному інтерпретують ситуації, в яких вони діють. Опинившись у реальній ситуації, людина не має можливості для всебічного аналізу обставин, вона діє – робить вибір і здійснює вчинок (біхевіористи на цьому закінчують аналіз поведінки), але когнітивна й емоційна

частина вчинку на цьому не закінчується, оскільки сам вчинок теж стає джерелом інформації, яка дозволить забезпечити адаптацію [7].

Отже, після реакції людини тією чи іншою мірою здійснюється суб'єктивний аналіз своєї поведінки, аналіз її успішності, на основі чого проводиться корекція, досягається покращення адаптації і робляться висновки на майбутнє щодо рішень і майбутньої поведінки в подібних ситуаціях.

У гуманістичній психології здійснюється вивчення здорових, гармонійних особистостей, які досягли вершини особистісного розвитку, зокрема адаптації, а отже, і вершин «самоактуалізації». Особистості, які прагнуть самоактуалізації і самоактуалізуються успішно в різних сферах, за даними одного із провідних психологів Сполучених Штатів Америки у сфері вивчення мотивації А. Маслоу, становлять лише від 1% до 4% від загальної кількості людей у світі, а інші люди перебувають на вищій чи нижчій сходинці, яка визначається тим, на які потреби вони зорієнтовані. Для сучасного людства характерне те, що більшість перебуває на найнижчій сходинці «ієрархії потреб», розробленій А. Маслоу [7].

Цікаву думку щодо адаптації сформулював у своїх роботах американський психолог К. Роджерс – ще один представник гуманістичної психології. Він виокремив феномени людської поведінки й особистості, відповідність яких дає можливість людині бути адаптованою і пристосуватися до інших, таких, як вона.

Уявлення про власну особистість становлять зміст «Я-концепції». Загроза невідповідності власного «Я» природі людській постає як невідповідність «Я-реального» і «Я-ідеального». Люди із сильною невідповідністю дезадаптовані, вони мають низький рівень самоактуалізації, майже не здатні до самосприйняття, тривожні, емоційно нестабільні і невротичні. Люди, що мають негативну «Я-концепцію», тобто незадоволені собою, не здатні сприйняти себеотже, не можуть сприйняти інших, незадоволені життям і оточенням. Нелюбов до себе супроводжується ворожістю до інших, тобто ставлення до себе позначається на ставленні до інших, що спричиняє дезадаптацію.

Отже, одні автори розглядають адаптацію як процес і результат пристосування, який зумовлюється і зумовлює наявність такого явища, як психіка. Другі розглядають адаптацію як процес, що супроводжує взаємодію однієї людини з іншою, людини – з колективом, у спілкуванні, під час якого людина вимушена бути зрозумілою і розуміти іншого, підлаштовуватися у своїх діях до нього, до наявних правил і норм, які становлять зміст свідомості.

Треті розглядають адаптацію як процес відновлення рівноваги, або гомеостазу, у взаємодії людини і середовища, відновлення людиною пра-

вільного співвідношення у всьому, що на її думку порушує порядок [5].

В. Семіченко запропонувала концепцію системного розгляду процесу адаптації. В її основі лежить ідея про те, що загальна ефективність процесу адаптації людини суттєво залежить від інтеграційних тенденцій особистості. Отже, загальний процес адаптації – це складне явище, яке має певну структуру, складається з багатьох відносно незалежних процесів. Кожен із них обслуговує певну систему відносин, які виникають у людини з відповідною системою, і в сукупності з ними та відповідними зв'язками складає певний структурний компонент.

Автор вважає, що кожен структурний компонент процесу адаптації є системою, яка містить:

а) об'єктивне явище і його умови (так звані зовнішні умови);

б) відносини, що виникають у людини, яка адаптується до відповідного явища (ставлення, відносини, зв'язки);

в) індивідуальні особливості самої людини, що відповідають чи не відповідають вимогам (внутрішні умови або власні ресурси людини).

Згідно із цим виділяються такі основні підсистеми:

1. Енергетична – відображає ресурсні можливості організму, їхню спроможність забезпечити функціонування основних систем організму в умовах підвищення енерговитрат. Ідеться про той фізіологічний механізм, що забезпечує пристосування людини як біологічної істоти, на рівні організму, до ускладнених умов діяльності.

2. Середовища – відображає відносини людини та тих зовнішньо-предметних умов, що її оточують. Зміна умов може бути повною або частковою: життя загалом, навчання, проживання (показниками адаптації, що відбувається на середовищному рівні, можуть бути відповіді на прямі запитання – задоволеність чи незадоволеність відповідними аспектами життя).

3. Діяльнісна – відображає здатність людини до виконання дій, що становлять зміст відповідної діяльності. По-перше, це передбачає засвоєння нових дій. По-друге, подолання вже напрацьованих навичок, які в нових умовах є недоцільними. По-третє, часові витрати на виконання цих дій. Показниками адаптації до діяльності можуть бути: наявність уникнення труднощів та помилок у виконанні основних видів діяльності, доцільний розподіл навантаження протягом доби, тижня.

4. Соціальна – відображає входження людини в нове соціальне середовище. Соціальний аспект адаптації характеризується, з одного боку, ступенем прийняття людиною норм та правил життя в новій соціальній спільності. А з іншого – ступенем прийняття цієї людини соціальним оточенням. Показники, що відображають тенденції соціальної

адаптації: задоволення людини групою, до складу якої вона входить, збіг індивідуальних та соціальних цінностей, соціально сприятлива позиція.

5. Особистісна – відображає той загальний результат адаптації, коли людина відчуває психологічний комфорт від ситуацій свого життя, приймає її як конструктивно значущу, що відкриває подальші перспективи розвитку.

Показниками особистісного рівня адаптації можуть бути: зниження особистісного рівня тривожності, домінування позитивних емоцій, відсутність бажання змінити життєву ситуацію, стійка адекватна самооцінка, впевненість у собі, у власних силах, у здатності вирішити проблеми свого життя тощо [6].

А. Налчаджян, вивчаючи адаптацію особистості, її механізми, стратегії, виділяє два різновиди цього феномена:

1) зовнішню адаптацію, яка є процесом, під час якого індивід пристосовується до зовнішніх, об'єктивних проблемних ситуацій;

2) внутрішню («коадаптація»), в якій виділяються такі підвиди:

а) внутрішня адаптація, спрямована на вирішення внутрішніх конфліктів та інших внутрішніх психологічних проблем особистості;

б) внутрішня структурна адаптація у вузькому сенсі слова – це процес координування будь-якого адаптаційного механізму з тими, що вже існують, з якими він складає комплекс; це також процес утворення координацій окремого механізму з іншими, уже сформованими, стійкими адаптивними комплексами;

в) внутрішня структурна адаптація в широкому сенсі слова, тобто пристосування адаптивного механізму чи комплексу до всієї структури особистості [6].

Адаптація – це активний процес, який може привести як до позитивних змін (адаптованості), так і до негативних (дезадаптованості). Для характеристики явищ порушення адаптаційних процесів уведено поняття дезадаптації.

Дезадаптація (фр. *des-* або лат. префікс *de-* – «зникнення, повна відсутність, знищення»; *adapto* – «пристосовую») – термін, що протилежний соціальній адаптації. Це порушення процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища засобами взаємодії і спілкування за хибного або недостатньо розвинутого уявлення людини про себе і свої соціальні зв'язки та міжособистісні контакти.

Соціально-психологічна дезадаптація може виникнути внаслідок стресів, фізичних і психічних захворювань, емоційних переживань, конфліктів тощо. Найчастіше вона зумовлює збої в процесі оволодіння особистістю відповідною роллю під час входження в нову соціальну ситуацію, набуття навичок спілкування та взаємодії.

Супроводжується незадоволенням особистості своїм становищем у групі, ефективністю реалізації свого комунікативного потенціалу, зниженням самооцінки, розмиванням індивідуальності, посиленням незадоволеності своїм становищем у соціальному оточенні загалом. Зазвичай внутрішній конфлікт особистості між її статусом та домаганнями може спровокувати асоціальні прояви поведінки.

Вважати соціально-психологічну дезадаптацію хворобою немає підстав, хоч вона й проявляється в патологічній і непатологічній формах, які суттєво відрізняються за структурою і механізмами. За непатологічної дезадаптації зниження загального рівня адаптації відбувається через звуження сфери діяльності і спілкування та послаблення їхньої інтенсивності. Проявом непатологічної дезадаптації є, наприклад, відхилення в поведінці й переживаннях суб'єкта, пов'язані з його недостатньою соціалізацією, соціально неприйнятими настановами, різкою зміною умов існування, розривом значущих соціальних відносин тощо. Патологічна дезадаптація супроводжується руйнуванням основних напрямів адаптаційної діяльності, появою патологічних варіантів адаптації. Проявами патологічної соціально-психологічної дезадаптації є агресивна поведінка, суїцид та ін. [8; 9].

Серед ознак дезадаптації людини виділяють об'єктивні і суб'єктивні. До об'єктивних відносять: зміну поведінки людини в соціальній сфері, її невідповідність своїм соціальним функціям, патологічну трансформацію поведінки. До суб'єктивних відносять: психоемоційні зрушення в особистості – від негативно забарвлених переживань до клінічно виражених психопатологічних синдромів. До суб'єктивних ознак можна віднести і стан психологічного ступору. Це стан, що виникає унаслідок тривалого перебування особистості в конфлікті (зовнішньому або внутрішньому) і відсутності необхідних адаптаційних механізмів для виходу із цього стану.

Ю. Ільченко виділив три ступені прояву стану дезадаптації: перший ступінь – характеризується порушенням процесу адаптації тільки в момент впливу дезадаптаційного чинника; другий ступінь – характеризується порушенням процесу відновлення адаптаційних функцій організму після впливу дезадаптаційного чинника; третій ступінь (дезадаптація) – характеризується порушенням адаптаційних функцій організму в стані спокою без впливу дезадаптаційного чинника.

Наслідки дезадаптації можуть виявлятися у вигляді різноманітних нервово-психічних та психосоматичних захворювань [2].

Отже, дезадаптація може виникнути внаслідок нетривалих, але сильних впливів середовища на людину, чи під впливом менш інтенсивних, але триваліших впливів.

Неадаптивність – це особливий мотив, що спрямовує розвиток особистості; такий, що виявляється в надситуаційній активності, у специфічній привабливості дій із попередньо невирішеним результатом. Предметом потягу до цих дій стає сама межа між протилежними виходами дій, сама можливість виходів, що взаємно виключаються. Такий потяг входить до складу складних форм мотивації поведінки: 1) у сфері пізнання; 2) у сфері творчості; 3) у сфері ризику; 4) у сфері гри; 5) у сфері довірливих контактів – між відкритістю людям і захистом від них.

Неадаптивність може виступати і як дезадаптація – у випадках постійної неуспішності спроб реалізувати мету чи за наявності двох і більше рівнозначних цілей; це може свідчити про незрілість особистості, невротичні відхилення, дисгармонію у сфері ухвалення рішень; також може бути наслідком екстремальної ситуації [3].

Дезадаптованість проявляється тоді, коли зміна середовища не приводить до зміни поведінки або пристосування тільки шляхом зміни себе, що приводить до структурних змін.

Основними критеріями, що виявляють дезадаптованість, є нервово-психічне напруження, стан підвищеної тривоги і фрустрації, негативне ставлення до себе.

Висновки. Ознакою соціальної зрілості є вміння чітко і точно застосовувати навички поведінки і спілкування. Успішність набуття диференційованих соціальних навичок залежить і від можливостей набуття соціального досвіду, і від психологічного типу людей. Труднощі адаптації в житті особистості, її психокорекція виникають у тих соціальних ситуаціях, в яких вона набула адаптивних форм поведінки. Особистість опиниться в проблемній ситуації тоді, коли припише іншим учасникам соціального процесу невластиві їм типологічні особливості і почне діяти відповідно до власних необ'єктивних очікувань. Такі неадекватні атрибуції є основними причинами, які породжують соціальні ситуації напруження.

Вони важливі тим, що приділяють найбільшу увагу зв'язку особистісних порушень, які виникли як наслідок дезадаптації (неправильно сформований контакт із середовищем у дитинстві), та психологічних проблем особистості в дорослому віці.

Література:

1. Бохонкова Ю. Можливості корекції особистісних чинників соціально-психологічної адаптації. Соціальна психологія. 2005. № 2.
2. Комар Т. Соціально психологічна адаптованість особистості в юнацькому віці. *Гуманітарний вісник ДВН «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Дод. 1. Вип. 35. Т. VI (57): Тематичний випуск «Вища освіта України у кон-

- тексті інтеграції до європейського освітнього простору». Київ : Гнозис, 2014. С. 181–196.
3. Комар Т. Соціально-психологічна дезадаптованість студентів з особливими потребами та її психокорекція. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 12 с.
 4. Кузьменко Т. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 320 с.
 5. Морозов А. Деловая психология. Курс лекций : учебник для высших и средних специальных учебных заведений. Санкт-Петербург : Союз, 2000. 576 с.
 6. Налчяджан А. Психологическая адаптация. Механизмы и стратегии. 2 изд., перераб. и доп. Москва : Эксмо, 2010.
 7. Семиченко В. Психология деятельности. Киев, 2002. 248 с.
 8. Столяренко Л. Основы психологии. 5 изд., перераб и доп. Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. 672 с.
 9. Чухрій І. Особливості соціально-психологічної дезадаптованості та адаптованості молодих людей з порушення функцій опорно-рухового апарату. *Наука і освіта*. 2016. С. 203–210.

Бессараба Е. Ю. Дезадаптированность как научная категория

В статье раскрыто сущностное содержание понятий «адаптация», «дезадаптация», «дезадаптированность». Сделан комплексный анализ научной литературы по проблеме адаптации, дезадаптации и дезадаптированности человека. Проведенный анализ этих понятий определил логическую связь между ними.

Проанализированы основные теоретические направления относительно адаптации и дезадаптации. Выявлены структурные компоненты процесса адаптации, раскрыто содержание этих процессов, выделены характерные особенности. Раскрыты основные факторы, влияющие на процессы адаптации, дезадаптации личности. Психологическими эквивалентами, которые отражают тенденции адаптации на этом уровне, могут быть самооценка соотношения самочувствия, активности и настроения, состояния нервно-психического напряжения.

Ключевые слова: адаптация, дезадаптация, дезадаптированность, теоретические направления, структурные компоненты адаптации, факторы дезадаптации.

Bessaraba O. Yu. Disadaptation as a scientific category

The article shows a concept of adaptation and disadaptation. A complex analysis of the scientific literature upon the issues of human adaptation and disadaptation was conducted. The analysis of these concepts are conducted, a logical connection between the concepts are defined.

The main theoretical directions in adaptation and disadaptation are analyzed. The structural components of adaptation process are identified, the content of these processes is described, and the specific features are highlighted. The main factors influencing the processes of adaptation, disadaptation of individual are determined. It has been established that psychological equivalents reflecting the tendencies of adaptation can be a balance self-attitude of general condition, activity and mood, a state of neuropsychiatry stress etc.

Key words: adaptation, disadaptation, theoretical directions, structural components of adaptation, factors of disadaptation.

УДК 159.98.942

О. І. Василевськакандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка**Л. Л. Дворніченко**кандидат філософських наук, доцент кафедри психології
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

МЕТОДИ АРТ-ТЕРАПІЇ В КОНСУЛЬТУВАННІ

У статті розглянуто особливості арт-терапії як методу самопізнання і саморозвитку. Обґрунтовується можливість використання індивідуальної і групової арт-терапії в процесі консультування осіб різних вікових категорій, під час вирішення проблем різного спрямування, зокрема, для роботи із травматичним досвідом, сімейною парою. Розглянуто особливості зображувальної терапії, серійного малювання в роботі з різними віковими категоріями. Аналізуються консультативний потенціал і межі арт-терапевтичних технік.

Ключові слова: арт-терапія, зображувальна терапія, індивідуальна арт-терапія, групова арт-терапія, образ, психологічне консультування, серійне малювання, символ.

Постановка проблеми. У наш складний, непередбачуваний час, який характеризується технологічною інформаційною революцією, розвитком соціальних мереж, у людини виникає потреба у зверненні до творчих ресурсів, які дозволять відновити втрачені здібності здорового контакту як із власною особистістю, так і з оточенням.

Арт-терапія – терапія мистецтвом, відносно новий метод психотерапії, заснований на образотворчій і творчій діяльності. Уперше цей термін ужито А. Хілом 1938 р. Арт-терапія виникла в контексті теоретичних ідей З. Фрейда та К. Юнга. На думку К. Юнга, мистецтво, особливо легенди, міфи й методи і прийоми арт-терапії значною мірою полегшують процес індивідуалізації саморозвитку особистості на основі встановлення зрілого балансу між несвідомим і свідомим «Я». У подальшому арт-терапія набула широкої концептуальної бази, включаючи гуманістичні моделі розвитку особистості К. Роджерса й А. Маслоу. Узагальнюючи визначення, які існують у закордонній і вітчизняній практиці, О. Копитін пропонує розглядати арт-терапію як сукупність психологічних методів впливу, які здійснюються в контексті зображувальної діяльності клієнта і психотерапевтичних відносин, і задіяні з метою лікування, психокорекції, психопрофілактики, реабілітації і тренінгу осіб із різними фізичними недоліками, емоційними і психічними розладами, а також представників групи ризику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку арт-терапія є міждисциплінарною сферою знань, яка об'єднує в собі психологію, педагогіку, культурологію, медицину. В її основу покладено художню практику, якою займаються клієнти в процесі арт-терапевтичних занять. Основна мета арт-терапії полягає в гармо-

нізації особистості шляхом розвитку здатності до самовираження й самопізнання.

Варто зазначити, що суттєва роль у розробленні методології арт-терапії належить закордонним ученим, зокрема Р. Арнхейму, К. Берку, Д. Винникоту, Дж. Морено, Я. Морено, М. Наумбург, З. Фрейду, А. Фрейд, К. Юнгу та ін.

Аналіз емпіричних досліджень природи творчості відображений у працях російських психологів Л. Виготського, О. Леонтева, С. Рубінштейна, Б. Ельконіна. Сучасні наукові уявлення про техніки, моделі арт-терапевтичної роботи розроблені як закордонними науковцями, зокрема: Дж. Алан, Е. Келіш, О. Копитінін, Т. Колошиною, Л. Лебедевою, В. Оклендер, Г. Ферсом, Т. Зинкевич-Євстигнеєвою, так і вітчизняними: О. Бреусенко-Кузнецовим, О. Вознесенською, Ю. Гундештайло, Л. Мовою, Л. Найдьоновою, О. Тараріною, Р. Ткач та ін.

Терапія мистецтвом у наш час використовується і як самостійна форма терапії, і як засіб відпрацювання інших видів діяльності практичного психолога. Зокрема, методи і прийоми арт-терапії широко застосовуються в психологічному консультуванні.

Мета статті – обґрунтувати можливості арт-терапії в консультативній практиці на основі узагальнення закордонних і вітчизняних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Використання арт-терапії в роботі психолога базується на визнанні того, що образи для несвідомого є природною мовою, існує інформація, яка може бути сприйнята і засвоєна свідомістю лише за допомогою образів. У процесі формування і створення візуальних образів відбувається відтворення спогадів і фантазій, людина іноді навіть не усвідомлює психологічного змісту, яким насичені образи. Як зазначають науковці, арт-терапевтичні техніки

дають можливість відносно безболісно приєднатися до глибинного психологічного матеріалу, стимулюючи опрацювання несвідомих переживань, забезпечуючи захищеність і знижуючи опір змінам [1; 4; 5; 6].

Функція арт-терапії полягає не в тому, щоби виявляти психічні недоліки або порушення (В. Беккер-Глош), а в тому, щоб актуалізувати внутрішній потенціал людини. Арт-терапія здатна підтримувати аутентичність та відновлення гармонії особистості, прагне виявити її творчі здібності. Суб'єкт проектує, виражає свої неусвідомлювані чи приховані потреби, комплекси, витіснені переживання, мотиви, позитивні властивості – усе те, що не набрало ще форми думок. Що дозволяє психологу отримати доступ до передсвідомого, іноді – до несвідомого клієнта.

Терапія мистецтвом є посередником у спілкуванні клієнта й терапевта на символічному рівні. Образи художньої творчості відображають усі види підсвідомих процесів, зокрема страхи, мрії, конфлікти, спогади. Отже, арт-терапія сприяє самовираженню, розширенню суб'єктивного досвіду людини, самопізнанню, внутрішній інтеграції особистості (різних компонентів і аспектів), допомагає інтеграції із зовнішньою реальністю (етнічна, культурна, соціальна) [1; 7].

Арт-терапія поєднує використання в психологічній практиці візуальних мистецтв: малюнка, колажу, фотографій, ліплення, останніми роками поширилися танцювальна терапія, казкотерапія.

Виділяють два основні механізми психологічного впливу, які характерні для методу арт-терапії. Перший механізм полягає в тому, що мистецтво дає змогу в особливій символічній формі реконструювати конфліктну травматичну ситуацію і знайти її вирішення шляхом переструктурування цієї ситуації на основі креативних здібностей суб'єкта. Другий механізм пов'язаний із природою естетичної реакції, що дає змогу змінити дію афекту «від болісного до такого, який приносить насолоду».

На думку Е. Келіш, зображувальні засоби можуть бути використані в психодіагностиці, консультуванні і психотерапії з різними типами клієнтів, у поєднанні з різними лікувальними підходами, на різних стадіях психотерапії, особливо в складних випадках, зокрема, із клієнтами, які не здатні або не схильні до вербального спілкування [4].

Як зазначають науковці, арт-терапевтичні техніки дають можливість відносно безболісно приєднатися до глибинного психологічного матеріалу, стимулюючи опрацювання несвідомих переживань, забезпечуючи захищеність і знижуючи опір змінам [1; 3; 4; 8].

Чимало дослідників вважають методи арт-терапії дієвими в психологічному консультуванні. Зокрема, наводяться такі переваги: створення

творчого продукту відкриває підсвідомість і допомагає людям висловлювати приховані конфлікти, привносячи у свідомість думки і почуття, які були до цього заховані (Liebmann). Малюнок, світлина, казка виконують роль метафори для конфліктів, емоцій, ситуацій, що описуються клієнтами (Ulak & Cummings); допомагають людям у представленні себе або своїх труднощів у конкретній, об'єктивній манері (Rubin); виступають у ролі містка між клієнтом і консультантом, особливо коли обговорюються питання, які бентежать або важкі для промовляння, як-от насилля в сім'ї або сексуальне насилля (Brooke, Liebmann, Trowbridge).

Методи і прийоми арт-терапії в психотерапевтичному контакті набувають каталізаторного значення, що полегшує взаємодію із клієнтом. Певна інформація може бути засвоєна свідомістю лише завдяки її передачі за посередництвом образів. Закордонні науковці визначають аргументи на користь ефективності використання образів у консультуванні: образи дозволяють виражати почуття; вони також викликають різноманітні емоційні реакції і слугують психологічним змінам; символічні образи стосуються як свідомого, так і несвідомого рівнів психічної діяльності; допомагають у розкритті проблемного психологічного матеріалу та подоланні захистів; техніки спонтанної та спрямованої уяви забезпечують психологічні зміни навіть за відсутності інтерпретацій.

Процес формування і створення візуальних образів стимулює пошук спогадів і фантазій, адже людина часто не усвідомлює, який психологічний зміст у них розкривається. Для консультативної роботи важливе положення, що інформація, яка трансформується крізь призму образів, не піддається цензурі свідомості. Водночас образи стосуються минулого і реального досвіду, а також дозволяють виражати уявлення про майбутнє: нові ситуації можуть бути змодельовані і програні в образній формі до того, як вони знайдуть своє вираження в реальній поведінці і будуть осмислені.

Отже, арт-терапевтичні засоби забезпечують доступ до переживань у випадках, коли їх неможливо вербалізувати, наприклад, через перенесену психічну травму.

У консультативній роботі ефективно застосовуються різноманітні методи і прийоми зображувальної терапії. Зокрема, дослідники Е. Ейдемільпер, І. Добряков, І. Нікольська у своїй практиці широко використовують малюнки як в індивідуальному, так і в груповому консультуванні, зокрема в роботі із сім'єю [2]. Варто зазначити, що малювання в психологічному консультуванні і психотерапії є додатковим способом допомоги в діагностиці особистості та сім'ї, в об'єктивізації внутрішніх і зовнішніх конфліктів, в оцінці динаміки надання психологічної допомоги. Малюнки не забирають багато часу,

не пробуджують у клієнтів страхів і забезпечують великий матеріал для інтерпретації. Образотворча творчість зменшує й вірогідність вияву психологічного захисту, оскільки її продукти зазвичай мають зміст, більшою чи меншою мірою прихований від свідомості пацієнта (Д. Остер, П. Гоулд та ін.). Водночас зображувальна діяльність – це довгостроковий та наочний «запис» того, що відбувається в процесі взаємодії фахівця і клієнта, до якої можна постійно повертатися, що дає можливість людині відстежувати ті зміни стану, які вона пережила в процесі роботи із психологом [1].

Варто зазначити різноманітні малюнкові тести, які, по суті, є арт-терапевтичними техніками: «Малюнок сім'ї», «Малюнок неіснуючої тварини», «Зла, щаслива, нещасна тварина», «Гарний малюнок» (О. Венгер) та інші, що довели свою ефективність у консультативному процесі. Дослідники Е. Ейдемільлер, І. Нікольська в індивідуальній роботі з дорослими клієнтами рекомендують використання таких тем для малювання: «Автопортрет», «Моя сім'я», «Мої приємні спогади», «Мої неприємні спогади» та інші, а також малюнки на кшталт «Перед, під час, після» або «Минуле, сьогодення, майбутнє».

Картини, які відображають динаміку життєвого контексту, клієнти можуть створювати або на окремих бланках, або тому самому горизонтально розташованому аркуші паперу альбомного формату, поділеному вертикальною рисою на дві частини. Темі формулюються психологом, ураховуючи конкретний життєвий контекст клієнта. Наприклад: «Я в дитинстві – я зараз», «Я до заміжжя – я після заміжжя», «Я повинна – я хочу», «Я до початку роботи із психологом – я зараз...», «Мое ставлення... тоді – ... зараз».

Методи арт-терапії широко використовуються в консультуванні як дорослих, так і дітей. У процесі спілкування з дітьми можна застосовувати бесіди, але цей метод не завжди є адекватним рівню психічного розвитку дитини, її особистісним ресурсам, тому в практиці консультативної і психотерапевтичної роботи з дітьми та підлітками ефективніший метод серійних малюнків і розповідей (Г. Барднер, Р. Грановська, Е. Ейдемільлер, І. Нікольська й ін.). Дитячі малюнки є способом реалізації дитячого знання, пом'якшують труднощі в розумінні понять, впорядковують уявлення про навколишній світ, є засобом самомоделювання і самоусвідомлення дитини в ньому (аналогічно тому, як це відбувається в грі).

Ізотерапія як варіант арт-терапії завжди «звертається» до почуттів, відображених в образах, тому малювання дозволяє висловити, відреагувати й усвідомити різні емоційні стани. На думку закордонних дослідників Н. Landgarten, G. Furth, малюнок сприяє подоланню витіснення, прориву змісту пригнічених комплексів і супутнім їм негативним емо-

ціям. Це особливо важливо для дітей, які не вміють або не можуть висловитися, до того ж намалювати фантазії легше, ніж про них розповісти. Фантазії, будучи зображеними на папері, прискорюють і полегшують вербалізацію переживань [4; 8].

Окрім сублімованої, Е. Ейдемільлер виділяє також проєктивну ізотерапію [2]. Специфіка такого малювання в тому, що дитині пропонують сюжети проєктивного характеру, потім обговорюють зображення, інтерпретуючи їх. У процесі роботи відбувається концентрація на проблемі, що сприяє її глибинному розумінню («кристалізації»). Варто зазначити, що зміст малюнка має потенційну здатність до продукування подальшої бесіди, під час якої посилюється терапевтичний ефект, оскільки клієнт змушений ще раз «зануритися в проблему».

Діти часто зображають себе в малюнках. Їхні емоційні настанови позначаються на темах малювання. Оскільки вони відчувають і розуміють більше, ніж здатні вербалізувати (О. Захаров), малюнок дає їм можливість подолати психологічний бар'єр, невпевненість. Дитячий малюнок – це особливий матеріал, який має як творче, так і комунікативне значення, містить важливу і доступну для психолога інформацію про дитину.

Творчість надає можливість дитині продемонструвати іншим свої вміння і досягнення у вигляді конкретних продуктів зображувальної діяльності. Малювання допомагає відволікати її від хворобливих переживань, знімає напругу, заспокоює, повертає відчуття власної цінності [5; 6].

Окремо варто зупинитися на методі, який Д. Віннікот назвав сквігл-грою. Він використовується для встановлення контакту з дітьми під час консультативної роботи. «Сквігл» – термін, яким позначають зображення на папері безладних знаків, зазвичай чорного кольору. Дитину просять закінчити картинку, про яку потім пропонують розповісти історію, пов'язану з намальованим, чи стати картинкою, або поговорити з картинкою тощо. Метод полягає в тому, щоби сісти разом із дитиною за стіл, поклавши перед собою два олівці і папір. Психолог закриває очі, зображує сквігл на папері і пропонує дитині перетворити його на що-небудь, у свою чергу дитина робить для психолога зображення, яке той перетворює на щось. Під час гри вони розповідають один одному про зміст своїх картинок і про все, що вони про це думають.

Крім того, у консультативній роботі ефективно використання серійних малюнків та розповідей за ними. Науковці Дж. Алан, В. Оклендер, І. Добряков, І. Нікольська, спираючись на дослідження К. Юнга, розробили підходи надання психологічної допомоги, що ґрунтується на методі серійного малювання. Після процедури знайомства дитині (дорослому) пропонується створити серію малюнків на задані теми з метою втілення в

образах тих проблем і переживань, що актуальні для клієнта, з подальшим відпрацюванням їхнього змісту в бесіді із психологом [2].

Технологія роботи включає три етапи, дотримання послідовності яких продукує певну динаміку емоційного стану. Це дозволяє автоматично перейти від обговорення нейтральних тем до занурення в кризові переживання з їх подальшим відреагуванням, створенням позитивного настрою та життєвої перспективи в людини. Перший етап включає малювання і розповіді на тему «Мій автопортрет на повний зріст», «Моя сім'я» («Сімейна соціограма»), «Якби в мене була чарівна паличка...». Запропонована техніка дозволяє: а) познайомитися із клієнтом; б) дослідити його образ «Я», уявлення про сімейне оточення і самопочуття в сім'ї; в) здійснити «приєднання» завдяки обговоренню безпечної та насиченої позитивними емоціями теми, що водночас створює певний настрій.

На другому етапі використовуються малюнки і розповіді на теми: «Я переживаю», «Я боюся», «Сон, що мене схвилював», «Я про це не хочу згадувати». Тематика малюнків зберігає основне емоційне навантаження, стимулюючи прояв інтенсивних почуттів і спогадів, що сприяє виявленню негативних переживань і пов'язаних із ними важких життєвих ситуацій, внутрішньособистісних і міжособистісних конфліктів, механізмів психологічного захисту та стратегій поведінки. У процесі дослідження психотравмуючих переживань, завдяки корекції механізмів психологічного захисту, здійснюється усвідомлення негативних емоцій, відчуження від них.

Третій етап пов'язаний із позитивною тематикою, зокрема, малюнки і розповіді на теми: «Я такий задоволений, я такий щасливий», «Мені 25 років, я дорослий і працюю на своїй роботі» (для дітей), «Світле майбутнє» (для дорослих). Під час роботи відбувається зняття напруги, закріплюється почуття впевненості в собі, відчуття здатності впоратися із труднощами, формується образ позитивного майбутнього.

Варто зазначити, що список тем для малювання, їх формулювання можуть бути змінені з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей клієнта, значущої проблематики, яка виникає в ситуації «тут і зараз». Але важливо дотримуватися послідовності перелічених вище етапів, яка стимулює динаміку емоційного стану особистості [2].

Завдання першого етапу – «приєднатися» до клієнта і ввести його в роботу, завдання другого – стимулювати переживання, завдання третього – вивести зі світу переживань, зняти емоційне напруження попереднього етапу і створити позитивний настрій.

Основний інструмент взаємодії психолога із клієнтом у процесі використання методу – арт-терапевтична бесіда (пряме або непряме отримання

інформації шляхом опису малюнків). Перевага арт-терапевтичної бесіди полягає в тому, що вона конкретна (обговорюються малюнки), структурована (має певну етапність і логіку), відсторонена (стосується ніби не самого клієнта, а персонажа, зображеного на малюнку), має терапевтичний ефект (полегшує процес вираження, усвідомлення і відреагування прихованих емоцій, проблем і конфліктів).

У процесі складання розповіді за малюнком діалоги із клієнтом базуються на наративному підході. Особливість наративних оповідань полягає в тому, що їхній зміст залежить не від реальності, а від її інтерпретації двома особами: Я-оповідача і Я-слухача. Сенс історії для двох учасників діалогу виникає в процесі розповіді і досягається ретроспективно, після того як подія, про яку йде розповідь, уже відбулася. У такій ситуації наратив оповідача (клієнта) взаємодіє з наративом слухача (спеціаліста), який по-новому центруючи текст, надає йому іншого значення. Отже, сюжет історії в процесі діалогу змінюється таким чином, що людина отримує віру в те, що життя продовжується і варто жити.

Проте Е. Келіш підкреслює, що використання арт-терапії в консультуванні може бути непродуктивним, якщо клієнти професійні художники [4]. Причиною цього може бути те, що такі клієнти вже підтримують себе через творче самовираження, тому подібні завдання в процесі терапії можуть викликати відчуття того, що людина працює. Вочевидь, такий бар'єр може бути подоланий, якщо цим клієнтам запропонувати види діяльності, які значно відрізняються від їхньої професійної сфери. Іноді трапляється протилежна ситуація: клієнт відмовляється малювати, пояснюючи це своїм невмінням. Тоді варто запропонувати йому створити колаж. Техніка колажу пов'язана із прикріпленням (приклеюванням) до основи різноманітних матеріалів, які можуть відрізнятися за кольором, формою, фактурою. Перевагою техніки є відсутність напруження, пов'язаного з низьким рівнем художніх здібностей. Робота з колажем дозволяє кожному досягти позитивного результату, що є важливим у консультативній роботі. Значно розширюються діагностичні, терапевтичні можливості колажування в разі поєднання з іншими арт-технологіями. На кшталт включення клієнтами в структуру колажу власних фотографій або фотографій із сімейного альбому.

Варто зазначити, що робота з фотографією, фототерапія може бути використана в психологічному консультуванні як самостійний арт-терапевтичний засіб. Фотографії дають можливість клієнту відстежити і проаналізувати свої емоційні реакції на події, які зображені на світлинці, створити ресурс, спираючись на позитивні спогади власного життя. Особливого значення набуває

фототерапія в роботі з людьми похилого віку, яким допомагає полегшити процес перегляду й осмислення прожитого життя, що сприяє підсиленню почуттів цілісності власного «Я».

Висновки. Отже, арт-терапевтичні техніки мають широкі можливості використання в індивідуальному і груповому консультуванні як із дітьми, так і з дорослими. Професійне використання таких методів сприяє розширенню застосування дієвих засобів у роботі психолога, створює позитивний терапевтичний ефект для клієнта, надихаючи його на вирішення проблем, складних життєвих ситуацій.

Література:

1. Арт-терапия – новые горизонты / под ред. А. Копытина. Москва : Когито-Центр, 2006. 336 с.
2. Добряков И., Никольская И., Эйдемиллер Э. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 457 с.
3. Зинкевич-Евстигнеева Т. Путь к волшебству. Теория и практика арттерапии. Санкт-Петербург : Златоуст, 2005. 165 с.
4. Келиш Эбби. Арт-терапия: неортодоксальный, альтернативный или комплиментарный подход к психотерапии. URL: <http://www.arttherapy.ru/publication/content/25.htm>.
5. Кисилева М. Арт-терапия в работе с детьми : руководство для детских психологов, педагогов, врачей и специалистов, работающих с детьми. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 142 с.
6. Кокоренко В. Арт-технологии в подготовке специалистов помогающих профессий. Санкт-Петербург : Лань, 2005. 156 с.
7. Копытин А. Арт-терапия. Определение. URL: <http://webcommunity.ru/941.htm>.
8. Case Caroline, Dalley Tessa. Handbook of Art Therapy, Tavistock. Routledge, New York, 1992. URL: <http://www.questia.com/read.htm>.

Василевская Е. И., Дворниченко Л. Л. Методы арт-терапии в консультировании

В статье рассмотрены особенности арт-терапии как метода самопознания и саморазвития. Обосновывается возможность использования индивидуальной и групповой арт-терапии в процессе консультирования лиц разных возрастных категорий, при решении проблем различной направленности, в частности, в семейном консультировании, а также в работе с травматическим опытом. Рассмотрены особенности изобразительной терапии, серийного рисования в процессе консультирования клиентов разных возрастов. Анализируются консультативный потенциал и границы арт-терапевтических техник.

Ключевые слова: арт-терапия, изобразительная терапия, индивидуальная арт-терапия, групповая арт-терапия, образ, психологическое консультирование, серийное рисование, символ.

Vasylevska O. I., Dvornichenko L. L. Methods of art-therapy in consulting

In the article the features of art therapy as a method of self-knowledge and self-development have been considered. The possibility of using individual and group art therapy in the process of counseling persons of different age groups, in solving problems of different directions, in particular, work with traumatic experiences, family couples have been grounded. The features of image therapy, serial drawing in work with different age categories have been considered. The consultative potential and boundaries of art-therapeutic techniques have been analyzed.

Key words: art therapy, figurative therapy, individual art therapy, group art therapy, image, psychological counseling, serial drawing, symbol.

І. М. Габа

кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена актуальній проблемі психологічної науки психологічного благополуччя. Здійснено теоретичний аналіз категорії «психологічне благополуччя». Розкрито основні складові частини психологічного благополуччя, до яких належать: автономія, управління навколишнім середовищем, особистісне зростання, позитивні особистісні стосунки, самоприйняття та наявність життєвих цілей. Визначено гендерні особливості психологічного благополуччя студентської молоді за допомогою фокус-групового дослідження.

Ключові слова: психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, гендерний аспект, автономія, самореалізація.

Постановка проблеми. Розвиток сучасного суспільства характеризується трансформаційними процесами в усіх сферах життя, які впливають на особистість. Суспільство потребує психологічно стійкої, успішної, благополучної молоді, яка здатна нешаблонно мислити, проявляти креативність, мобільність, ухвалювати рішення в нестандартних ситуаціях. Важливою умовою ефективного функціонування особистості є психологічне благополуччя. Особливо цікаві чинники, які детермінують психологічне благополуччя студентської молоді в гендерному аспекті. Дослідники даної проблеми вважають, що психологічне благополуччя студентської молоді залежить від соціальної підтримки та толерантного ставлення до ситуації невизначеності [8; 9]. Соціальна підтримка – не лише один з ефективних методів боротьби з негативними переживаннями, але й умова успішної соціально-психологічної адаптації, зокрема професійної. Проблема гендерних особливостей психологічного благополуччя сучасної молоді є маловивченою і актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження суб'єктивного благополуччя є гедоністична концепція Е. Дінера, евдемонічний підхід, відображений у сучасних теоріях особистості гуманістичної, екзистенційної та позитивної психології (Е. Еріксон, К. Роджерс, М. Селігман), комплексний підхід К. Ріфф через багатомірну модель психологічного благополуччя, яка включає різні компоненти позитивного психологічного функціонування; дослідження вітчизняних науковців, які вивчають окремі положення суб'єктивного благополуччя (О. Бочарова, П. Фесенко, Р. Шаміонов) [2; 5; 6].

Мета статті – визначити гендерні особливості складників психологічного благополуччя студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. Психологічне благополуччя особистості є багатовекторним феноменом, який пов'язаний із суб'єктивним досвідом особистості та із соціальними контекстами й обставинами її життя. Істинним є твердження, що сталість середовища, передбаченість життя, розуміння траєкторії життєвого шляху визначає спокійне, емоційно стабільне та комфортне життя людини.

Фокус уваги в більшості досліджень щодо феномена психологічного благополуччя зосереджений на взаємозв'язку з різноманітними особистісними чинниками, серед яких провідне місце посідають оптимізм, адаптивність, особливості стильової регуляції поведінки та діяльності, когнітивні процеси та процеси ухвалення рішень [4, с. 54]. Єдиного розуміння поняття «психологічне благополуччя» у сучасній психології не існує. Благополуччя в широкому розумінні – це багатовекторний конструкт, який характеризується складним взаємозв'язком соціальних, психологічних, культурних, фізіологічних, фінансових та внутрішніх чинників. Цей складний конгломерат є результатом впливу генетичних передумов, середовища й особистісних особливостей. Категорія благополуччя в психології розглядається в контексті дослідження щастя, суб'єктивного благополуччя, задоволеності якістю життя [4, с. 297].

Теоретичною базою вивчення феномена психологічного благополуччя є концепція Н. Бредберна. Науковець увів термін «психологічне благополуччя» й ототожнював його з особистісним почуттям щастя і задоволеністю життям. Н. Бредберн зауважує, що самоактуалізація, самооцінка, незалежність перетинаються з поняттям психологічного благополуччя. Теоретична модель психологічного благополуччя Н. Бредберна передбачає

рівновагу, яка досягається взаємодією двох видів афекту – позитивного і негативного [8].

Звичайні щоденні дії спричиняють позитивні і негативні емоції, залишають відбиток у нашій свідомості і накопичуються у вигляді відповідно забарвленого афекту (позитивні емоції збільшують позитивний афект). Відмінність позитивних і негативних афектів є ознакою психологічного благополуччя і відображає загальне почуття задоволеності життям. Високий рівень психологічного благополуччя пов'язаний із переважанням позитивних емоцій над негативними, якщо ж негативних почуттів більше, то особистість відчуває себе неблагополучною, що свідчить про низький рівень психологічного благополуччя. Дослідник зробив висновок, що позитивні і негативні емоції не взаємопов'язані.

Синонімічним поняттям психологічного благополуччя є «суб'єктивне благополуччя», яке запропонував Е. Дінер. У його конструкті психологічне благополуччя є частиною суб'єктивного благополуччя і характеризується трьома компонентами, як-от: приємні емоції, неприємні емоції і задоволеність (емоційний і когнітивний боки самоприйняття). Концепція Е. Дінера полягає в тому, що високий рівень суб'єктивного благополуччя можливий тоді, коли особистість загалом переживає задоволеність життям і лише в окремих моментах переживає негативні емоції. І навпаки, низький рівень суб'єктивного благополуччя передбачає часте переживання негативних емоцій [9, с. 548]. Н. Бредберн і Е. Дінер – представники гедоністичної парадигми дослідження благополуччя, в основі якої лежить оцінка вираженості позитивних емоцій. Прихильники даної парадигми орієнтуються на вивчення «емоційного благополуччя», а саме на емоційну та когнітивно-оцінкову складові частини благополуччя.

Засновниками евдемоністичного підходу до психологічного благополуччя були А. Маслоу і К. Роджерс, які стверджували, що людина має вільну волю і здатна досягти психологічного благополуччя. Зокрема, К. Роджерс висунув ідею про актуалізуючу тенденцію, яку описав як людську тенденцію актуалізувати себе, реалізувати свій потенціал. А. Маслоу зауважував, що незадоволеність фізіологічних потреб не обов'язково призводить до фрустрації потреби в самореалізації. М. Чиксентмихайї з'ясував, що людина відчуває задоволеність життям і собою, якщо має улюблену діяльність. Він назвав стан, в якому результати відповідають прагненням особистості, «відчуттям потоку». Особистість, яка відчуває досить часто відчуття потоку, ідентифікує себе із «щасливою людиною». У межах евдемоністичного підходу до оцінки психологічного благополуччя використовуються такі категорії, як «сенса життя» й «особистісне зростання».

Комплексний підхід до вивчення психологічного благополуччя запропонувала американська дослідниця К. Ріфф, яка критично ставилася до психологічного благополуччя як балансу між позитивними і негативними аспектами. Базисом її теорії слугують основні підходи позитивного психологічного функціонування (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, К. Юнг, Е. Еріксон). К. Ріфф узагальнила і виділила шість основних складників психологічного благополуччя, як-от: автономія, управління навколишнім середовищем, особистісне зростання, позитивні міжособистісні стосунки, самоприйняття, наявність життєвих цілей [10]. Розглянемо складники детальніше.

1. Автономія характеризує особистість як незалежну, яка може протиставити свою думку думці більшості, дозволити собі нестандартне мислення і поведінку, особистість, яка оцінює себе відповідно до своїх переваг. Відсутність достатнього рівня автономії призводить до надмірної залежності від думки інших, важкості ухвалення рішень тощо.

2. Управління навколишнім середовищем передбачає успішне оволодіння різними видами діяльності, здатності отримувати бажаний результат, долати труднощі на шляху реалізації цілей. За відсутності даної характеристики спостерігається відчуття власного безсилля, некомпетентності.

3. Особистісне зростання передбачає прагнення до навчання, бажання сприймати нове, а також відчувати власний прогрес. Якщо з певних причин особистісне зростання неможливе, то наслідком є стагнація, відсутність впевненості у своїх силах стосовно особистісних змін, за таких умов зменшується інтерес до життя.

4. Позитивні міжособистісні стосунки передбачають здатність до співпереживання, відкритість для спілкування, навички щодо встановлення контактів з іншими людьми, можливість знаходити компроміс. Відсутність даної характеристики свідчить про самотність, нездатність встановлювати і підтримувати позитивні контакти, небажання знаходити компроміс.

5. Самоприйняття відображає адекватну самооцінку й оцінку власного життя загалом, прийняття не лише власних позитивних якостей, але й своїх недоліків. Протилежною характеристикою самоприйняття є почуття незадоволеності собою та своїм минулим.

6. Наявність життєвих цілей пов'язана з почуттям осмисленості існування, відчуттям цінності минулого, теперішнього та майбутнього. Відсутність цілей в житті спричиняє відчуття безглуздості існування, нудьги, туги.

Усі складники мають різний ступінь вираженості в різних людей, що дозволяє оцінити унікальність кожного суб'єкта і відстежити взаємозв'язки між чинниками, що впливають на вираженість

психологічного благополуччя. Психологічне благополуччя в сучасному світі неможливе без подолання життєвих труднощів, підґрунтям яких зазвичай є ситуації невизначеності, які можуть виникнути і виникають в будь-якому компоненті. Невизначеність в умовах постійних змін в усіх сферах життя сучасного суспільства є нормою часу. У контексті психологічного благополуччя невизначеність дозволяє особистості вибрати певний вектор, пам'ятаючи про те, що його можна змінити під впливом тих обставин, які можуть виникнути, актуалізуватися. Психологічне благополуччя – це інтегральне утворення, яке включає настанови щодо своїх можливостей подолання труднощів, які виникають у різних аспектах нашого життя. Психологічне благополуччя є центральною ланкою особистісного потенціалу. Змістовний аналіз особистісного потенціалу в контексті психологічного благополуччя і поведінки в умовах невизначеності здійснила О. Бочарова. Вона зазначає, що люди з високим рівнем психологічного благополуччя більш адаптовані, оптимістичні, мають здебільшого позитивні міжособистісні стосунки та врівноважені в критичних ситуаціях [2, с. 53–57]. Очевидно, психологічне благополуччя є умовою (або позитивним чинником) оперативного ухвалення рішення в умовах новизни, невизначеності. За таких умов суб'єктна позиція особистості, яка характеризується низкою важливих якостей для прояву активності, подолання невизначеності та пристосування до нових умов, є істотною обставиною психологічного благополуччя особистості.

Отже, психологічне благополуччя – це інтегральне соціально-психологічне утворення, що виражається в домінуванні позитивних емоцій, позначається позитивною самомотивацією, характеризується тісними міжособистісними стосунками, суб'єктною включеністю в життєдіяльність.

Сучасні студентська молодь народилась у період зміни державного устрою, її дорослішання припало на політичні, економічні, соціальні трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві, тому можна припустити наявність деяких особливостей в уявленні про психологічне благополуччя.

З метою визначення особливостей психологічного благополуччя юнаків і дівчат, а також визначення основних параметрів, які, на думку респондентів, сприяють підвищенню психологічного благополуччя студентської молоді нами проведено фокус-групове дослідження, яке дозволяє отримати не кількісні, а якісні показники щодо даної проблеми. Метод фокус-групи нами був використаний як один із найбільш доцільних для досягнення поставленої мети. Даний метод використано з метою визначення тих асоціацій, переживань, думок, які стосуються психічного благополуччя сучасної молоді. Розуміння молоддю

власних ресурсів для особистісного зростання, позитивних міжособистісних стосунків, постановки цілей власного життя й управління своїм життям. Із цією метою проведено 5 фокус-груп, що відповідають вимогам, які висуваються до даного методу дослідження. Учасниками дослідження стали юнаки та дівчата Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського віком від 20 до 22 років. Питання, на які повинні були відповідати респонденти, орієнтовані на параметри психологічного благополуччя, з подіями, які впливають на психологічного благополуччя та внутрішні індикатори психологічного благополуччя (суб'єктивна значущість власного життя, ступінь контролю над життєвими подіями, вплив ситуації невизначеності на психологічне благополуччя). Зупинимось детальніше на отриманих результатах.

Для визначення параметрів психологічного благополуччя респондентам запропоновано знайти асоціації для даної категорії. У результаті, для дівчат психологічне благополуччя пов'язано з емоційним ставленням до життя, яке полягає в переважанні позитивних емоцій і почуттів особистості, а саме радості, любові, поваги, підтримки, прийняття самого себе. Також для дівчат важливий психофізіологічний параметр, який проявляється у фізичному (соматичному) та психічному здоров'ї. У юнаків психологічне благополуччя передусім пов'язано з міжособистісними стосунками (наявність соціальних контактів різного рівня, соціальний статус, задоволеність міжособистісними стосунками). Для юнаків важливий діяльнісний параметр психологічного благополуччя, який характеризується осмисленістю життя, наявністю цілей, активною перетворюючою діяльністю в різних сферах життя, здатністю бути незалежним, реалізацією власних потреб.

Для дівчат і юнаків важлива наявність ресурсів для досягнення життєвих цілей, можливості професійної самореалізації, рівень доходів, побутові умови, якість дозвілля та відпочинку.

Серед подій, які впливають на рівень психологічного благополуччя, важливими для дівчат є негативні процеси, які відбуваються в найближчому оточенні (сім'я, навчальний заклад), а для юнаків – процеси, які відбуваються в суспільстві (політична ситуація (операція об'єднаних сил на сході країни), відсутність економічної стабільності, відсутність соціальної стабільності).

Порушення психологічного благополуччя дівчата визначають крізь призму психосоціального стресу, який пов'язаний у них із навчальним процесом і професійним майбутнім. У юнаків навчання взагалі не викликає стресу, тому задоволеність життям у даному контексті вище, ніж у дівчат. Психологічне благополуччя пов'язано з автономією, яка передбачає самостійність і незалеж-

ність, здатність самостійно регулювати свою поведінку. Дівчата і юнаки переживають залежність від дорослих (від батьків, викладачів) як одну з перешкод до психологічного благополуччя.

Психологічне благополуччя характеризується переважанням позитивних емоцій, які переживають юнаки і дівчата в результаті подолання ситуації невизначеності. Для оцінки поведінкового компонента в контексті психологічного благополуччя запропоновано навести приклади ситуацій невизначеності. Більшість прикладів стосувалися побутових ситуацій (дівчата), міжособистісних стосунків (юнаки), більшість дівчат зазначили, що ці ситуації стосувались екзамену, а також невизначеною є ситуація залежності від обставин чи інших людей. Юнаки зауважили, що в їхньому житті такі ситуації відсутні. Ситуації, які виникають у навчально-професійній діяльності, невизначеними виявилися лише для дівчат, юнаки не вважають їх невизначеними. Варто зауважити, що відповіді студентів старших курсів у категорії «побутові питання» щодо ситуації невизначеності більш складні, затратні у фінансовому і психологічному плані. Це пояснюється актуальною життєвою ситуацією. Юнаки частіше за дівчат для характеристики невизначеності вживають абстрактні поняття, такий факт можемо пояснити ґендерними особливостями мислення, а також дією механізмів психологічного захисту, прагненням уникнути такого роду ситуацій і розмов про них. Під час визначення психологічного благополуччя і дівчата, і юнаки зауважують соціальну підтримку оточення. Але дівчата, на відміну від юнаків, схильні оцінювати цю підтримку через емоційний складник. Цей факт можна пояснити тим, що дівчата зазвичай можуть вільно поділитися своїми почуттями з іншими людьми та формують уявлення про своє оточення як чуйне, таке, що підтримує. Юнаки, на відміну від дівчат, виховуються в системі визначених соціальних очікувань, які обмежують прояв емоцій та почуттів і, як наслідок, знижуються можливості підтримки у формі емоційного реагування й участі.

Висновки. Отже, психологічне благополуччя – це інтегральне соціально-психологічне утворення, що виражається в домінуванні позитивних емоцій, позначається позитивною самомотивацією, характеризується тісними міжособистісними стосунками, суб'єктною включеністю в життєдіяльність.

У результаті проведеної фокус-групи з'ясовано, що психологічне благополуччя в дівчат пов'язано здебільшого з гедоністичним контекстом; вони відчують багато позитивних емоцій, але водночас

у них спостерігається досить високий негативний ефект. У юнаків простежується евідемоністична концепція даного феномена, яка пов'язана з тим, що особистісне зростання та самореалізація розглядаються як головний, необхідний складник психологічного благополуччя, але не вистачає позитивних емоцій. Для гармонізації складників і підвищення психологічного благополуччя юнаків і дівчат варто розробити програму, яка б передбачала проведення тренінгу для корегування уявлень про психологічне благополуччя кожної особистості в конкретній групі через рефлексивну комунікацію і зворотний зв'язок.

Література:

1. Белинская Е. Конструирование идентификационных структур личности в ситуации неопределенности. Трансформация идентификационных структур в современной России / под ред. Т. Стефаненко. Москва, 2001.
2. Бочарова Е. Взаимосвязь субъективного благополучия и социальной активности личности: кросс-культурный аспект. *Социальная психология и общество*. 2012. № 4. 53–63 с.
3. Горбаль І. Відчуття суб'єктивного благополуччя як передумова та втілення психологічного здоров'я особистості. Науковий вісник *Львівського державного університету внутрішніх справ* / за ред. М. Цимбалюк. Серія «Психологічна». Вип. 2 (2). Львів : ЛДУВС, 2012. С. 293–303.
4. Гусев А. Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2009. 233 с.
5. Фесенко П. Что такое психологическое благополучие: краткий обзор основных концепций. *Семейная психология и семейная терапия*. 2005. № 2. 116–131 с.
6. Шамионов Р. Психология субъективного благополучия личности. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2004. 180 с.
7. Шустова Н. Удовлетворенность жизнью как показатель социально-психологической адаптации: некоторые результаты исследования. Санкт-Петербург, 2009. 367 с.
8. Bredburn N. The structure of psychological well-being. Chicago : Aldine, 2016.
9. Diener E. Subjective well-being. *Psychological Bulletin*. 1984. № 95. P. 542–575.
10. Ryff C. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. № 57. 1069–1081 p.

Габа И. Н. Психологическое благополучие студенческой молодежи: гендерный аспект

Статья посвящена актуальной проблеме психологического благополучия. Проведен теоретический анализ категории «психологическое благополучие». Раскрыты основные составляющие психологического благополучия, а именно: автономия, управление окружающей средой, личностный рост, позитивные личностные отношения, самопринятие и наличие жизненных целей. Определены гендерные особенности психологического благополучия студенческой группы с применением фокус-группового исследования

Ключевые слова: психологическое благополучие, субъективное благополучие, гендерный аспект, автономия.

Haba I. N. Psychological well-being of student young people: gender aspects

The article is devoted to the actual problem of psychological science of psychological well-being. A theoretical analysis of the category "psychological well-being" is carried out. The main components of psychological well-being, which include: autonomy, environmental management, personal growth, positive personality relationships, self-perception and the availability of life goals. The gender features of psychological well-being of student youth are determined with the help of focus group research.

Key words: psychological well-being, subjective well-being, gender aspect, autonomy, self-realization.

УДК [364.664.4:314.151.3]:316.774(477)

Н. В. Гузьдоцент кафедри психології
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького**Н. М. Фалько**доцент кафедри психології
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

СТВОРЕННЯ ПРОСТОРУ ЩОДО АКТИВІЗАЦІЇ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В СПРИЯННІ СОЦІАЛЬНОМУ КОНСЕНСУСУ, ВРЕГУЛЮВАННЮ КОНФЛІКТІВ МІЖ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ ТА ГРОМАДАМИ

У статті розглянуто проблему адаптації та інтеграції внутрішньо переміщених осіб у громади, що приймають. Проаналізовано особливості впливу засобів масової інформації на формування громадської думки стосовно таких осіб, формування та підтримку позитивного іміджу внутрішньо переміщених осіб серед населення. Висвітлено досвід практичної роботи з метою створення простору щодо активізації засобів масової інформації в сприянні соціальному консенсусу, врегулюванню конфліктів між внутрішньо переміщеними особами та громадами.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, адаптація, інтеграція, медіапростір.

Постановка проблеми. Наслідки збройного конфлікту на сході України призвели до значних вимушених переміщень населення з окупованих територій. Найбільше внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) проживають у районах, що безпосередньо прилягають до зони конфлікту. За даними Міністерства соціальної політики України (станом на 1 січня 2018 р.), структурними підрозділами із соціального захисту місцевих державних адміністрацій зареєстровано приблизно 1,5 млн ВПО [8].

Важливою проблемою ВПО є особливості їхньої адаптації в різних регіонах України, що дозволяє говорити про наявність різних регіональних режимів інтеграції ВПО. Дослідження зазначених режимів допоможе вирішити питання стосовно визначення змісту регіонального режиму інтеграції ВПО, його структури та проблеми, які стосуються розвитку правового статусу ВПО та їхньої адаптації в регіонах та громадах, що їх приймають [2].

Значний приток ВПО у громади, що їх приймають, змінив локальну соціальну динаміку і спричинив соціальну напругу, що надалі ускладнилося різним покриттям засобів масової інформації (далі – ЗМІ), яке прищеплює стереотипи і тавра щодо ВПО. На жаль, заполітизована інформація в ЗМІ і надалі розпалює нетерпимість, упереджене ставлення і стереотипи щодо ВПО, і лише незначна кількість програм у ЗМІ закликають до врегулювання суперечок та інтеграції.

З метою підвищення ефективності державної політики щодо підтримки внутрішньо переміщених осіб доцільно: сприяти інтеграції переселенців, які

не бажають повертатися, у нових місцях проживання завдяки наданню допомоги в облаштуванні та сприяння посиленню толерантності між переселенцями та місцевим населенням [4].

Вирішення проблеми вимушеної міграції та використання позитивного потенціалу її суб'єктів потребує концентрації всіх ресурсів на загальнонаціональному рівні та розроблення науково обґрунтованих регіональних заходів і програм. На даному етапі необхідним є моніторинг проблем ВПО, визначення на цій основі пріоритетних шляхів їх вирішення та способів сприяння інтеграції, соціальній адаптації та реінтеграції таких осіб за новим місцем проживання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема ВПО та їхньої адаптації поступово стає предметом наукового пізнання сучасних українських дослідників. Дослідження відбувається в різних галузях: правові засади ВПО вивчають Я. Ерабова, О. Позняк, Ю. Лушпієнко, Л. Гуменюк, А. Бреус; соціальні права – К. Афанасьєв, І. Німіжан, З. Кузнєцова, О. Панькова, О. Балакірева, І. Тітар; проблеми інтеграції ВПО в державній політиці – О. Балакірева, Е. Лібанова, В. Горбулін, С. Пирожков, І. Карпова; психологічні аспекти адаптації – О. Блинова, Т. Войцях, П. Волошин, Л. Шестопалова, Н. Марута, Г. Кукуруза, Т. Проскуріна, А. Тінякова, Т. Гніда, Т. Разводова, І. Кирилюк та ін. Деякі аспекти проблеми досліджували О. Балуєва, В. Середа, О. Риндзак, В. Смаль, У. Садова, В. Скобельський, О. Шерман, М. Філяк, О. Фуштей та ін., які започаткували вивчення регіональних чинників адаптації ВПО.

Метою статті є висвітлення практичного досвіду створення простору щодо активізації ЗМІ в сприянні соціальному консенсусу, врегулюванню конфліктів між ВПО та громадами.

Виклад основного матеріалу. Аналіз досліджень у різних галузях суспільствознавства показав, що актуальною залишається проблема ВПО, пов'язана з надзвичайно важливим аспектом – соціальною інтеграцією переселенців. Взаємодія із представниками громад, що приймають, є безцінним ресурсом соціальної підтримки в новому середовищі.

Серед відомих основних стратегій адаптації найбільш оптимальною як для окремого індивіда, так і для цілого суспільства є модель інтеграції. Згідно із цією моделлю, інтегрована особа (група осіб) набуває тих самих прав і обов'язків, що і решта членів суспільства, стає його частиною, повноправним і активним суб'єктом. Успішна реалізація інтеграційної моделі можлива лише за умови, що середовище соціуму, що приймає, є відкритим і сприятливим для цього, з одного боку, і добровільного вибору інтеграційної моделі, відповідного прагнення самого адаптанта, із другого [10].

З початку масового переміщення з невідконтрольних українському уряду територій проведено низку досліджень, присвячених взаємодії постійного місцевого населення та ВПО, зокрема питанню, чи існують між цими двома групами точки напруги та непорозуміння. В одних випадках місцеві жителі заявляють про нейтрально-доброзичливе ставлення до ВПО, співчуття та розуміння непростого становища, в якому вони опинилися, декларують готовність допомагати [5].

З іншого боку, існує багато свідчень щодо окремих випадків дискримінації, упереджень, що зазнають ВПО, негативних стереотипів щодо них, наявності прихованих та потенційних соціальних конфліктів [6; 7; 11].

Негативні наслідки вимушеного переміщення однаково відчутні як для самих переміщених осіб, так і для сторони, що їх приймає. Навантаження на місцеві установи, спричинене цим зниження обсягів та якості надання послуг викликають незадоволення та непорозуміння між переміщеним населенням та мешканцями громад, що приймають. У таких громадах спостерігається ускладнення ситуації, зокрема через обмеження доступу до робочих місць та базових послуг. Значна частка ВПО має досвід дискримінації на ринку нерухомості та ринку праці. Соціальні й економічні проблеми супроводжуються погіршенням психологічного стану населення, яке стикається із проблемами внутрішнього переселення [11; 12].

Такі чинники, як упередженість і відчуття загрози та соціальної напруги, висловлювання протилежних політичних поглядів без належної толерантності та зростання конкуренції за

обмежені ресурси, негативно впливають на суспільні процеси. За результатами досліджень, 59,8% населення підтвердили, що мають упереджене ставлення до ВПО (48,4% – помірно упереджене, 11,4% – суттєво упереджене).

Засоби масової інформації є основним джерелом інформації щодо вимушених переселенців. На основі інформації ЗМІ формують своє ставлення до ВПО 65% респондентів по всій Україні та 63% в містах концентрації. В Україні ЗМІ та знайомі залишаються вагомим джерелом інформації навіть для тих, хто сам спілкувався чи спілкується із ВПО [7].

Організатори медіамоніторингу «Внутрішньо переміщені особи в дзеркалі регіональних ЗМІ» зазначають, що «українські регіональні ЗМІ все ще залишаються дуже пасивними у висвітленні теми внутрішньо переміщених осіб, однак якість тих публікацій, які є, зростає. Журналісти мало уваги приділяють діям місцевої влади щодо вирішення проблем ВПО» [1].

«Після першої хвилі моніторингу ми багато говорили про те, що велика частка матеріалів – абсолютно безликі, беземоційні, їм бракує висновків, аналізу. Вони радше були інформаційним шумом. Навколо переселенців створюється стигматизація <...>. Якісні матеріали сприяють розумінню громадую переселенців <...>», – коментує результати моніторингу Олександр Чекмишев. Леся Ярошенко (член Асоціації «Спільний простір») зазначила: «Регіональні ЗМІ дещо активніше висвітлювали тематику ВПО. Водночас публікацій щодо ВПО не багато в принципі. Тематика ВПО висвітлюється здебільшого поверхово або в контексті інших питань. ЗМІ часто транслюють заяви влади без будь-якої перевірки чи представлення інших точок зору. Аналітика і розслідування майже відсутні. Окрім стигматизації, медіа сприяють і утворенню та посиленню стереотипів щодо ВПО» [3].

«Журналісти досить поверхово підходять до висвітлення теми внутрішніх переселенців, у медіа бракує аналітичних та розслідувальних матеріалів. Хоча кількість матеріалів про ВПО дещо зростає, але переважно за рахунок офіційних повідомлень. Регіональним ЗМІ треба активніше реагувати на сучасні реалії», – стверджує керівник НСЖУ С. Томіленко [9].

«Усі ми знаємо людей, які вимушено переїхали через конфлікт, проте ще не знайдено довгострокових рішень для подолання труднощів, із якими стикаються переселенці. Частково допомогти знайти ці рішення можуть ЗМІ, ставлячи запитання владі та об'єктивно висвітлюючи ситуацію на місцевому та національному рівнях. <...> Саме тому ЄС продовжує підтримувати місцеві ЗМІ, які намагаються готувати неупереджені матеріали про труднощі та можливості на шляху інтеграції переселенців у місцеві громади, таким чином

запобігаючи викривленню реального стану речей плітками», – зазначила Хельга Пендер, менеджер сектора Європейського Союзу (далі – ЄС) із реагування на кризу [7].

ЗМІ, які мають вплив на формування громадської думки, недостатньо ефективно використовують наявний потенціал для налагодження взаєморозуміння між ВПО та мешканцями громад, що приймають. За даними моніторингу ЗМІ, спостерігається брак матеріалів щодо проблем, пов'язаних із ВПО загалом і аналітичних та розслідувальних зокрема. Результати аналізу матеріалів, що публікуються, та контенту, що потрапляє в ефір, свідчать про те, що аналітичні матеріали із проблем ВПО майже не використовуються, тобто не підтримується баланс думок для всебічного висвітлення поточної ситуації. Спостерігається брак системних інформаційних кампаній із проблем ВПО й особливостей їх реінтеграції до громад, що приймають [12].

Отже, для формування та підтримання позитивного іміджу ВПО серед населення медіависвітлення є важливим завданням. Наявні проблеми потребують не тільки комплексних дій щодо розроблення та впровадження плану дій у соціальній та гуманітарній сфері, але й реалізації системних стратегічних заходів та скоординованої інформаційної політики, спрямованої на реінтеграцію ВПО.

Відповіддю на суспільний запит, зумовлений гострою потребою в наданні підтримки ВПО та громадам, що приймають, у процесі реінтеграції ВПО та визнанням важливості інформаційного компонента в цьому процесі стало розроблення Стратегії інформаційної реінтеграції внутрішньо переміщених осіб Міністерством інформаційної політики України, ключовим аспектом якої є досягнення взаєморозуміння, соціальної консолідації та згуртованості населення України. Виконання стратегічних заходів повинно забезпечити повернення суспільної уваги до питань реінтеграції ВПО в громади, що їх приймають, підвищення рівня толерантності, довіри і взаємодії в суспільстві, а також забезпечення змін у вирішенні проблем переселенців.

Стратегія визначає три цілі: 1) подолання негативних стереотипів щодо ВПО та консолідація суспільства шляхом налагодження взаєморозуміння між мешканцями громад, що приймають, та ВПО; 2) залучення ВПО до суспільного життя громади шляхом спонукання їх до економічної, громадської та соціальної активності; 3) покращення інформаційного обміну між ВПО й органами державної влади, що сприятиме реалізації прав ВПО та їхній реінтеграції.

До реалізації Стратегії долучилися центральні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства, ЗМІ м. Бердянська Запорізької області.

У межах реалізації проекту міжнародної технічної допомоги ЄС «Створення комплексної системи надання допомоги вимушеним переселенцям із зони АТО та громаді м. Бердянська» нами проведено семінар-тренінг «Активізація місцевих ЗМІ в сприянні соціальному консенсусу, врегулюванню конфліктів між ВПО та місцевими громадами і уникненню прищеплення стереотипів та тавр щодо ВПО».

Наведемо опис проведення семінару-тренінгу й аналіз результативності відповідно до поставлених цілей.

Метою тренінгу було створення передумов щодо активізації місцевих ЗМІ в сприянні соціальному консенсусу, врегулюванню конфліктів між ВПО та місцевими громадами, руйнування стереотипів та упередженого ставлення до ВПО.

Цільовою аудиторією стали журналісти, які висвітлюють події в різних ЗМІ.

Семінар охоплював такі питання: виявлення наявних інформаційних прогалин щодо ВПО; пояснення та руйнування наявних стереотипів; обговорення питання порядку надання права голосу ВПО; сприяння активнішому визнанню потреб і проблем ВПО; обговорення ризиків, що можуть поставити під загрозу впровадження дій, зазначення шляхів їх подолання; висвітлення переваг того, що повна інтеграція ВПО в місцеву громаду створить передумови для започаткування суспільного діалогу щодо врегулювання спорів.

На першому етапі роботи, а саме під час вступної частини (відкриття) семінару – короткого представлення проекту і програми зустрічі, відбулося знайомство учасників семінару із тренерами та спікерами в інтерактивній формі. Представників ЗМІ поділено на пари, де вони знайомилися та творчо представляли аудиторії один одного.

Для забезпечення демонстрації прогресу розвитку й аналізу засвоєних знань, умінь та навичок початку зустрічі передувала оцінка базових знань кожного учасника, який проходить підготовку в межах семінару.

Відповідно до завдань виявлені наявні інформаційні прогалини щодо ВПО в медіапросторі. Із цією метою учасники семінару розподілені на три групи, в яких відбувалося обговорення. Результати роботи в групах презентовано модераторами на трьох майданчиках. На фліпчарті вони представили бачення наявних інформаційних прогалин щодо ВПО. Виявлено таке:

Група 1

- незнання менталітету мешканців регіону;
- неготовність ВПО до відкритого контакту;
- складність розуміння психології станів;
- полярність особистісної активності;
- комплекс «жертви» та пошук винних;
- наявність стереотипів у журналістів;
- відсутність довіри до журналістів.

Група 2

- не хочуть «світитися»;
- перебільшують власні проблеми;
- інформація, яку складно перевірити;
- зловживання владою стосовно інформації щодо захисту персональних даних;
- стереотипи серед ЗМІ;
- конфлікти між ВПО;
- низький рівень ціквості аудиторії.

Група 3

- недостатня компетентність міських чиновників у коментуванні рішень та постанов вищих органів влади;
- недостатність розуміння журналістами юридичного боку питання;
- небажання переселенців відкрито розповідати про свої проблеми (особливо коли порушено закон);
- негативна реакція аудиторії ЗМІ;
- невинуваті очікування самих героїв сюжетів щодо ЗМІ;
- комплекс «жертви» (усі мені винні);
- про свої проблеми розповідають в основному ті, хто більш активні, а не ті, кому потрібна допомога;
- відсутність фінансування на висвітлення теми в ЗМІ;
- відсутність зворотного зв'язку (інформування) від самих ВПО (громадських організацій).

Варто зазначити, що за результатами проведеного аналізу інтерактивного обговорення, учасники семінару дійшли висновку, що наявні інформаційні прогалини справді перешкоджають об'єктивному висвітленню теми ВПО в медіапросторі. ЗМІ, які мають вплив на формування громадської думки, недостатньо ефективно використовують наявний потенціал для налагодження взаєморозуміння між ВПО та мешканцями м. Бердянська. За даними представників ЗМІ, спостерігається брак матеріалів щодо проблем, пов'язаних із ВПО тому, що відсутня зацікавленість громади, «тираж не буде прибутковим, якщо він насичений інформацією про ВПО».

На другому етапі роботи учасники семінару долучилися до обговорення питання щодо пояснення та руйнування наявних стереотипів. Із цією метою представників ЗМІ поділено на дві групи, які створювали стереотипний образ ВПО. Відповідно до завдань, перша група створювала цей образ із позиції місцевого мешканця, а друга – з позиції представника ЗМІ.

Отже, учасники в групах виявили особливості соціальних суб'єктивних відношень та стереотипів щодо ВПО та джерела їх виникнення:

Група 1

- стереотипи щодо ВПО з позиції суспільства;
- «довічний утриманець», «прохач пособій»;
- «донецькі» як визначення хамської поведінки;

– «совок» – тримаються за Росію, хочуть повернути Союз Радянських Соціалістичних Республік;

– викликають або жалість, або роздратування;

– тримаються осторонь, «у своєму колі».

Група 2

– стереотипи щодо ВПО з позицій представників ЗМІ;

– образ внутрішньо переміщеної особи – це жінка із двома або більшою кількістю дітей, речами, зібраними нашвидкоруч. Вона рятується від вибухів, вона на власному досвіді знає, як це – переховуватися в підвалах;

– це дорога в один кінець;

– вона знає, як стукатися у двері чиновників, знає їхні обличчя. Бо вона має справу з великою кількістю документів, які їй потрібно оформляти, витратити багато часу та грошей для вирішення цих питань (бюрократія чиновників);

– провокує появу негативних емоцій;

– їй хронічно не вистачає коштів;

– вона вважає, що все ж таки повернеться додому, бо там все чудово;

– перебуває в стані «потребу на допомогу».

У результаті обговорення частина учасників зазначили, що джерелом появи стереотипів щодо ВПО є місцеві мешканці, а не ЗМІ. Друга частина учасників зазначили, що вони як представники ЗМІ певною мірою є джерелом формування стереотипів щодо ВПО, але навмисно вони це питання не відстежували.

Після обговорення результатів учасники семінару дійшли висновку, що одним із дієвих механізмів руйнування стереотипів щодо ВПО в ЗМІ може бути інформаційна кампанія, яка потребує:

– фінансових витрат («Замовник», «Джерело фінансування?»);

– зацікавленості самих ВПО («Не хочуть «світитися», «Відсутність довіри до журналістів» та ін.);

– цікавості громади до проблем та потреб ВПО («Низький рівень зацікавлення аудиторії»).

Наприкінці другого етапу переглянуто презентацію щодо механізмів руйнування стереотипів стосовно ВПО в ЗМІ, надано зворотний зв'язок тренерів та спікерів.

Третій етап семінару присвячений обговоренню питань порядку надання права голосу ВПО в сприянні активнішому визнанню потреб і проблем ВПО.

У результаті інтерактивного обговорення представники ЗМІ зазначили, що відсутня зацікавленість із боку самих ВПО, які є «відокремленими», «інформаційно пасивними», «тримаються осторонь, «своїм колом»».

У процесі обговорення питання надання права голосу ВПО учасники зазначили, що більшість ЗМІ працюють у комерційному режимі, тому надання

права голосу ВПО можливо лише через ініціювання створення інформаційної медіаплатформи в межах програми чи проекту діяльності місцевої влади, головними принципами створення якої стане системний підхід та активність усіх учасників.

Наступним етапом роботи було обговорення Стратегії інформаційної реінтеграції внутрішньо переміщених осіб (Міністерства інформаційної політики України), яка забезпечується спільними діями державних органів, інститутів громадянського суспільства, ЗМІ.

Результатом третього етапу роботи стало визначення основних ризиків, що можуть поставити під загрозу впровадження заходів, та запропоновано шляхи вирішення проблем через ЗМІ.

Ризики:

- соціально-політичні («конфлікт інтересів між представниками депутатського корпусу», «перерозподіл сфер впливу»);
- економічні («кошти, які будуть отримані, можуть спрямовуватися на особистісне збагачення»);
- психологічні («роль суб'єктивного чинника», «будуть керуватися особистісними інтересами»).

Шляхи вирішення питань через ЗМІ:

1. Підвищити рівень поінформованості ВПО про свої права та можливості їх реалізації на рівні громади м. Бердянська (правові послуги, соціальні послуги).
2. Підвищити рівень поінформованості ВПО щодо соціально-економічної ситуації в м. Бердянську (вакантні посади, робочі місця).
3. Залучення ВПО до життя громади через участь у соціально-культурних заходах, зборах громади тощо.
4. Залучення ВПО до активної участі в місцевих громадських об'єднаннях.

На четвертому етапі висвітлені переваги того, що повна інтеграція ВПО в місцеву громаду створить передумови для започаткування суспільного діалогу щодо врегулювання спорів.

Із цією метою учасникам запропоновано розробити проект (або інформаційну кампанію), спрямований на інтеграцію ВПО в місцеві громади, створення соціального консенсусу та врегулювання конфліктів між ВПО та місцевою громадою.

У процесі обговорення учасники дійшли висновку, що в регіонах та областях відсутній консолідуючий орган, який буде об'єднувати, ініціювати та генерувати, з'єднає всі структури органів влади, громадських організацій та ЗМІ щодо налагодження взаємодії між громадою та ВПО.

У представників ЗМІ виникли жваві дискусії щодо зацікавленості сторін, механізмів реалізації, замовників, ресурсів, засобів та методів впровадження.

Результатом обговорення стало ініціювання представниками ЗМІ створення Координаційного

центру при виконавчих комітетах міських рад як платформи для комунікації і взаємодопомоги, а напрями діяльності мають зумовлюватися актуальними потребами. Такі центри можуть стати механізмом, який сприятиме ефективній адаптації й інтеграції ВПО в громади, мінімізує основні ризики, що можуть поставити під загрозу впровадження заходів.

Зі слів учасників, до складу Координаційного центру повинні бути залучені представники влади, представники громадських об'єднань, представники масмедіа, представники ВПО, голови рад мікрорайонів, представники депутатського корпусу.

У такому разі ЗМІ зможуть висвітлювати діяльність Центру як достовірного джерела інформації в межах будь-яких програм та проектів, спрямованих на адаптацію та інтеграцію ВПО в місцеву громаду.

Одним із завдань Координаційного центру повинно стати створення програми діяльності, яка має бути включена до цільового бюджету. Обов'язкове залучення голів рад мікрорайонів забезпечить обговорення ризиків, що можуть поставити під загрозу впровадження заходів, активніший діалог місцевих громад із ВПО.

Під час підбиття підсумків семінару учасники зазначили, що в них суттєво змінилося ставлення до проблеми поширення стереотипів та упередженого ставлення до ВПО через ЗМІ; на початку семінару деякі з них досить скептично ставилися до їхньої ролі в активізації місцевих ЗМІ для сприяння соціальному консенсусу, врегулювання конфліктів між ВПО та місцевими громадами, уникнення поширення стереотипів та тавр щодо ВПО («Ми взагалі не можемо впливати на прищеплення стереотипів до ВПО»).

Для забезпечення демонстрації прогресу розвитку й аналізу засвоєних знань, умінь та навичок семінар завершено заключною оцінкою знань та наданням зворотної реакції, де учасники розповіли про свої здобутки й враження від процесу навчання, зазначили, що довгостроковим результатом проведення семінару стануть публікації в місцевих ЗМІ, що сприятимуть соціальному консенсусу та примиренню між ВПО та громадами, що їх приймають.

Також учасники зазначили, що:

- набули нових знань про особливості та види стереотипів, джерела появи стереотипів щодо ВПО, роль ЗМІ в подоланні таких стереотипів, принципи налагодження суспільного діалогу між ВПО та громадою для врегулювання конфліктів та подолання суспільних стереотипів;

- навчилися передбачати прояви стереотипів у ЗМІ щодо ВПО й оволоділи механізмами їх руйнування;

- набули навички щодо розуміння засобів врегулювання конфліктів між ВПО та місцевими

громадами, уникнення поширення стереотипів та тавр щодо ВПО через місцеві ЗМІ, набуття досвіду планування проекту соціальної взаємодії (розроблення проекту щодо уникнення поширення стереотипів та тавр щодо ВПО через місцеві ЗМІ).

Висновки. Важливо зауважити, що основною умовою повернення вимушених внутрішньо переміщених осіб до своїх домівок і вирішення їхніх найважливіших проблем є взаємопідтримка українських громадян, протидія зовнішнім загрозам і встановлення миру та територіальної цілісності України.

Перспективами подальших досліджень є розроблення комплексної програми психологічного супроводу дорослих у постконфліктних ситуаціях із метою виявлення та залучення всіх особистісних ресурсів для подолання складного періоду адаптації до нового середовища. Саме в цих умовах людина буде спроможна до продуктивних дій щодо налагодження свого життя в нових умовах, саме це сприятиме зниженню соціального напруження в громаді, створить умови для соціально-економічного розвитку місцевої спільноти шляхом використання інтелектуального, особистісного, професійного потенціалу внутрішньо переміщених осіб.

Література:

1. Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції : наукова доповідь / за ред. О. Балакіревої. Київ, 2016. 140 с.
2. Зейтуллаєва Е. Державна політика інтеграції внутрішньо переміщених осіб у регіональні спільноти в контексті підтримки регіонів та громад. Національна академія державного управління при Президентові України Одеський регіональний інститут державного управління. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2018/2018_01\(36\)/12.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2018/2018_01(36)/12.pdf).
3. ЗМІ про переселенців: стигматизації поменшало, але й уваги теж. URL: <http://nsju.org/index.php/article/5939>.
4. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі : національна доповідь / Е. Лібанова та ін. Київ : НАН України, 2015. С. 331–345. URL: https://www.idss.org.ua/monografii/2016_dopov_Donbas.pdf.
5. Опитування КМІСу на замовлення МФ «Відродження». Презентація основних результатів опитування. URL: http://www.irf.ua/knowledgebase/news/zaluchennya_gromad_vpo_do_vidnovlennya_ukrainy/.
6. Опитування Центру «Соціальний моніторинг» та Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка. Звіт. URL: <http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/Settlers%20and%20volunteering.pdf>.
7. Презентація результатів медіамоніторингу «Внутрішньо переміщені особи у дзеркалі регіональних ЗМІ». URL: <https://ukranews.com/ua/news/438394-prezentaciya-rezultativ-media-monitoryngu--vnutrishno-peremishheni-osoby-u-dzerkali-regionalnykh-zmi>.
8. Про схвалення Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 р. : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 р. № 909-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-%D1%80>.
9. «Регіональним ЗМІ треба активніше реагувати на сучасні реалії», – керівник НСЖУ. URL: <http://nsju.org/article/5701>.
10. Риндзак О. Соціокультурні аспекти інтеграції внутрішньо переміщених осіб у регіональному вимірі. *Регіональна економіка*. 2016. № 3. С. 120–127.
11. Результати анкетування ВПО Чугуївською правозахисною групою на Харківщині. URL: <http://www.khpg.org/index.php?id=1439424767>.
12. Стратегія інформаційної реінтеграції внутрішньо переміщених осіб. URL: <https://mip.gov.ua/content/strategiya-informaciynoi-reintegracii-vnutrishno-peremishchenih-osib.html>.

Гузь Н. В., Фалько Н. М. Создание пространства по активизации средств массовой информации в содействии социальному консенсусу, урегулированию конфликтов между внутренне перемещенными лицами и общинами

В статье рассмотрена проблема адаптации и интеграции внутренне перемещенных лиц в принимающие общины. Проанализированы особенности влияния средств массовой информации на формирование общественного мнения относительно внутренне перемещенных лиц, формирования и поддержания положительного имиджа внутренне перемещенных лиц среди населения. Освещен опыт практической работы с целью создания пространства для активизации средств массовой информации в содействии социальному консенсусу, урегулированию конфликтов между внутренне перемещенными лицами и принимающими общинами.

Ключевые слова: внутренне перемещенные лица, адаптация, интеграция, медиaprостранство.

Huz N. V., Falko N. M. Creation of space for media activation in support of the social consensus, regulation of conflicts between internally displaced persons and citizens

The article deals with the problem of adaptation and integration of internally displaced persons in host communities. The peculiarities of the influence of the mass media on the formation of public opinion in relation to between internally displaced persons, formation and support of positive image of between internally displaced persons in the population are analyzed. The experience of practical work with the purpose of creating space for activating mass media in promoting social consensus, resolving conflicts between internally displaced persons and communities is elucidated.

Key words: *internally displaced persons, adaptation, integration, media space.*

О. М. Паламарчукдоктор психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕСУРСНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті розглядається актуальна, але не досить розроблена проблема розвитку соціальної компетентності студентської молоді. Проаналізовані структурні складники соціальної компетентності студентської молоді. Охарактеризоване ресурсне забезпечення розвитку соціальної компетентності сучасної молоді, яке інтегрує в собі, з одного боку, психологічну роботу над реальними соціальними можливостями індивіда, його готовністю до соціальної взаємодії, з іншого боку, над ще нереалізованими соціальними властивостями, тобто внутрішнім резервом особистості. Описано умови реалізації особистісного потенціалу та перетворення його на ресурсне забезпечення розвитку соціальної компетентності студентської молоді. Визначено, що розвиток соціальної компетентності студентської молоді ґрунтується на аналізі власного рівня буття в соціумі та наявності соціальних якостей у співвідношенні з еталонними образами суспільної взаємодії.

Ключові слова: соціальна компетентність, студентська молодь, ресурсне забезпечення, особистісний потенціал, соціальна взаємодія.

Постановка проблеми. Складні трансформаційні перетворення в Україні вимагають перегляду системи особистісного та професійного розвитку студентської молоді. Особистість у сучасному світі стоїть перед безліччю соціальних виборів, проблем, ситуацій, в яких необхідно прийняти ефективне рішення, спираючись на сформовану під час особистісно-професійного розвитку систему внутрішніх принципів, переконань і цінностей. Підготовка молодих людей до життя в сучасному соціальному середовищі передбачає формування особистості з високим рівнем креативності, ініціативності, соціальної мобільності, конкурентоспроможності та відповідальності за прийняті рішення і результати власної діяльності. Важливим аспектом підготовки сучасної молоді людини до повноцінного життя в соціальному середовищі є розвиток у неї не лише професійної, але й соціальної компетентності, яка дає змогу вирішувати як професійні, так і життєві проблеми в умовах соціальної невизначеності. Соціальна компетентність студентської молоді базується на спроможності особистості на високому рівні взаємодіяти із соціальним та професійним середовищем і передбачає сформованість суспільної свідомості та ідентифікації. Вона включає особистісну визначеність студентської молоді у бажанні реалізовуватись у соціальному середовищі, бачення перспектив та можливостей власного особистісного росту, адекватну оцінку своїх сил та можливостей займатись улюбленою справою, усвідомлення необхідності оволодіння потрібними соціальними знаннями, уміннями, навичками й здатність побачити різно-

манітні варіанти та шляхи суспільної самореалізації. У цьому сенсі формування чітких соціальних цілей та прагнень особистості, її високого рівня самосвідомості мають набути пріоритетності у життєдіяльності сучасної студентської молоді, а з'ясування психологічних особливостей ресурсного забезпечення розвитку соціальної компетентності студентської молоді набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення соціальної компетентності сучасної особистості стало предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних психологів. Вченими вирішуються насамперед такі питання: природа соціальної компетентності особистості (П. Берельсон, А. Гольдштейн, Ю. Жуков, В. Куніцина, Ю. Меля, Д. Равен, Л. Шабатура); методологічні засади розвитку соціальної компетентності (О. Асмолов, Ф. Василюк, Л. Виготський, В. Давидов, С. Рубінштейн, В. Шадриков, В. Ядов); розвиток окремих індивідуально-психологічних якостей особистості та психологічних чинників, що характеризують рівень розвитку соціальної компетентності молоді (А. Венгер, Б. Вульфів); умови і фактори соціалізації юнаків (І. Кон, А. Мудрик, А. Петровський); соціальна адаптація як важливий складник соціальної компетентності (А. Маркова, Л. Петровська, Т. Снігурова); різноманітні прояви соціальної активності (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Ю. Клейберг, А. Петровський, А. Прихожан, В. Столін, Н. Толстих). Чимало досліджень присвячено обґрунтуванню й експериментальній перевірці механізмів сприйняття студент-

ською молоддю соціального успіху (О. Бодальов, М. Пряжников), з'ясуванню ефективних умов розвитку соціальної компетентності осіб юнацького віку у процесі професійного самовизначення (Г. Марасанов, Н. Рототаєва).

Науковці вивчають проблему розвитку соціальної компетентності в розрізі проблематики дослідження соціального мислення й інтелекту, соціальних моделей поведінки особистості (Д. Гілфорд, Ю. Ємельянов, Н. Кентор, Б. Саллівен, Р. Стернберг, Е. Торндайк та ін.). Важливий теоретичний контекст для дослідження соціальної компетентності сучасної молоді становлять напрацювання у сфері гуманістичної теорії самореалізації особистості (А. Маслоу, К. Роджерс) та акмеологічних досліджень соціальної компетентності як складової частини професіоналізму (А. Деркач, Н. Кузьміна, А. Маркова, Ю. Мель, В. Сластьонін та ін.).

Особистісна ресурсність як умова забезпечення здоров'я та саморозвитку особистості постає предметом дослідження таких науковців, як С. Калашнікова, Л. Кузнецова, Л. Зотова, О. Штепа. Ресурсність як адаптаційний потенціал особистості розглядав С. Хобфолл. Індивідуальний ресурс як основу становлення професіоналізму досліджував у своїх роботах С. Дружилов. З огляду на те, що в усіх вищезгаданих наукових розвідках не висвітлювалася проблема психологічних особливостей ресурсного забезпечення розвитку соціальної компетентності студентської молоді, це і зумовило актуальність нашого дослідження.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Затребуваність активної участі студентської молоді в життєдіяльності сучасного суспільства визначає необхідність формування особистості, спроможної гнучко реагувати на соціальну ситуацію невизначеності та ефективно вирішувати нагальні суспільні проблеми. Такий підхід виводить дослідження становлення сучасної студентської молоді за рамки розвитку її здатностей до професійної діяльності в сферу соціальної компетентності. Це актуалізує проблему вивчення психологічних особливостей ресурсного забезпечення розвитку соціальної компетентності у процесі особистісно-професійного становлення студентської молоді. У цьому контексті актуальним є пошук шляхів розвитку індивідуальних якостей особистості, які сприяють виробленню стійкої психологічної стабільності у різного роду ситуаціях соціальної взаємодії. Питання розвитку емоційного, мотиваційно-вольового, когнітивного й поведінкового конструктів, які актуалізує особистість для адаптації до життєвих ситуацій та трансформації взаємодії із нагальною соціальною ситуацією, є не досить вивченими. Особливої актуальності набуває аналіз наявності та дієвості спеціальних умов, організаційних захо-

дів і психологічного супроводу процесу розвитку соціальної компетентності студентської молоді.

Мета статті – обґрунтування шляхів та пошук можливостей ресурсного забезпечення розвитку соціальної компетентності студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. Аналіз трансформаційних перетворень в українському суспільстві свідчить про те, що вирішення сучасних проблем життєдіяльності студентської молоді лежить не поза нею, не лише в її професійній спроможності, а й у площині успішної адаптації та самореалізації до складних і часто несприятливих обставин соціального життя. Здатність на високому рівні взаємодіяти із соціальним оточенням та ефективно включатись у систему міжособистісних стосунків є складниками соціально-психологічної структури особистості, врахування компонентів якої визначає особливості розвитку соціальної компетентності студентської молоді. У процесі розвитку соціальної компетентності студентської молоді варто брати до уваги три важливі аспекти соціальної компетентності студентської молоді: здатність будувати позитивні міжособистісні стосунки й вирішувати міжособистісні конфлікти; особистісну самоідентичність й групову ідентичність; спроможність бути відповідальним громадянином у своєму суспільстві та турботливим громадянином у світі. Розвиток позитивних і підтримуючих відносин з різними типами людей (наприклад, батьків, братів і сестер, родичів, однолітків, викладачів, колег та інших дорослих) є важливим навиком адаптації, який молода людина має набутися для того, щоб жити щасливо в сучасному суспільстві. Зокрема, студентську молодь варто навчати аналізувати причини виникнення можливих конфліктів з іншими людьми та вибирати ефективні стратегії міжособистісної взаємодії.

Рівень розвитку соціальної компетентності студентської молоді суттєво залежить від соціального середовища, в якому вона живе і взаємодіє, наприклад, сім'ї, студентської групи та трудового колективу. Студентська молодь, яка сприймається як соціально компетентна, має почуття приналежності, високо цінується і їй надаються можливості внести свій вклад у розвиток суспільства. Стилі та моделі взаємодії в провідних соціальних інститутах суттєво впливають на соціальну компетентність студентської молоді. Соціальна підтримка, сприятливі відносини та підтримуюча соціокультурна та фізична обстановка є тими позитивними факторами, які варто розглядати як каталізатори в процесі розвитку соціальної компетентності студентської молоді. Такі елементи, як раса, стать, етнічна приналежність та соціально-економічний статус породжують культурні та соціальні бар'єри й перешкоджають ефективному розвитку соціальної компетентності.

Важливими структурними складниками соціальної компетентності студентської молоді є здат-

ність орієнтуватися в ситуаціях соціальної взаємодії, спроможність брати до уваги психологічні особливості інших людей та аналізувати їхні емоційні стани, уміння вибирати ефективні способи взаємодії. Соціальна компетентність студентської молоді включає систему знань про реальну соціальну дійсність та про себе в ній; сукупність навичок та умінь ефективної соціальної співпраці; наявність власних патернів соціальної поведінки в типових ситуаціях взаємодії, які надають можливість миттєво й адекватно приймати продуктивні рішення [1, с. 35–44].

Оскільки соціальна компетентність є показником особистісного рівня розвитку молодшої людини, чинником її самоактуалізації, який спонукає до самореалізації, то актуальним є вивчення особистісних ресурсів, які сприяють ефективному вирішенню складних життєвих ситуацій. З точки зору С. Хобфолла ресурси є тією цінністю для особистості, яка допомагає їй успішно адаптуватись у складних життєвих ситуаціях. До ресурсів науковець відносить зовнішні (соціальна підтримка, сім'я, друзі, робота, соціальний статус та ін.) та внутрішні інтраперсональні фактори (самоповага, професійна компетентність, оптимізм, самоконтроль, життєві цінності, система вірувань тощо); психологічні та фізичні стани; вольові, емоційні та енергетичні характеристики, які необхідні для підтримки здоров'я або ж виконують роль засобів досягнення особисто важливих цілей [2, с. 132]. За визначенням Н. Водоп'янової: ресурси сприяють психологічній стабільності у стресових ситуаціях; являють собою емоційні, мотиваційно-вольові, когнітивні та поведінкові конструкти, що актуалізують особистість для адаптації до стресогенних життєвих ситуацій та використовують з метою трансформації взаємодії зі стресогенною ситуацією [3, с. 234]. У теорії К. Муздибаєва ресурси розглядаються як засоби існування та можливості особистості; як усе те, що людина використовує для задоволення вимог навколишнього середовища; як життєві цінності, які утворюють реальний дієвий потенціал для боротьби з несприятливими життєвими ситуаціями [4, с. 100–109].

Ресурсне забезпечення розвитку соціальної компетентності сучасної молоді інтегрує в собі, з одного боку, психологічну роботу над реальними соціальними можливостями індивіда, його готовністю до соціальної взаємодії, з іншого боку, над ще нереалізованими соціальними властивостями, тобто внутрішнім резервом особистості. У складних ситуаціях соціальної взаємодії, де виникає необхідність активно та швидко діяти на межі своїх можливостей, ефективність та успішність застосування особистісних ресурсів молоді може збільшуватись завдяки резервам її організму. Актуалізація внутрішнього потенціалу студентської молоді як ресурсу забезпечення розвитку

соціальної компетентності передбачає звернення до соціально важливих якостей особистості, які об'єднують певний рівень розвитку соціальних здібностей, соціальної компетентності та особливостей соціального «Я-образу», а також комплексу ставлень молодшої людини до взаємодії в соціальному середовищі. Важливою та необхідною умовою реалізації особистісного потенціалу та перетворення його на ресурсне забезпечення розвитку соціальної компетентності студентської молоді є наявність високого рівня самосвідомості суб'єкта суспільної життєдіяльності, який здатний вибудувати таку поведінку, в якій поряд з власними значущими інтересами присутні також інтереси інших людей. Самосвідомість суб'єкта суспільної життєдіяльності як інтегроване бачення свого «Я-образу» в структурі суспільства забезпечує аналіз, синтез, узагальнення знань про себе як члена суспільства та специфіку певної соціальної взаємодії, допомагає адаптуватись до мінливого соціального середовища й ефективно виконувати соціальні функції.

Однак для високого рівня розвитку соціальної компетентності студентської молоді недостатнім є здійснення аналізу власних особистісних властивостей та «Я-образу» в структурі суспільства. Важливим чинником є виявлення та усвідомлення студентською молоддю наявності потреби самореалізації в суспільстві, яка згодом стане базовим мотивом самоаналізу та одним із важливих компонентів ресурсного забезпечення розвитку соціальної компетентності [5, с. 211–217]. Така потреба виникає з контексту інтенціональності студентської молоді, тобто її загальної суспільної спрямованості. Спрямованість студентської молоді на впровадження в соціальну практику нових ідей, ініціатив, сучасних форм життя завжди підкріплена внутрішнім глибинним смыслом самоствердження, знаходженням істинного свого «Я» та форми його символічної легалізації у соціумі [6, с. 52–58].

Першим кроком соціальної спрямованості студентської молоді є усвідомлення того, яку позицію їй необхідно зайняти у системі суспільного буття. Під час вирішення цього завдання за основу береться специфіка власних суспільних інтересів, уподобань, мотивів, цінностей, цілей та потреб. Якщо соціальний сенс посідає одне із провідних місць у структурі мотиваційно-ціннісної сфери студентської молоді, то наступним важливим кроком є вирішення того, навіщо потрібен соціальний розвиток. Потреба у соціальному розвитку має стати для молоді очевидною та важливою і слугувати способом задоволення інших потреб, зокрема глибинно індивідуальної, а саме підтвердження існування свого «Я» у соціумі завдяки власній ідентифікації. Багатство характеру і пошуки проявів у соціальному середовищі зумовлюють

рух студентської молоді до зони найближчої дії і виходу на найближчу перспективу. Такий внутрішній смисл і мотив є первинною ланкою ресурсного забезпечення розвитку соціальної компетентності студентської молоді, адже формує в неї чітке розуміння того, які її потреби задовольнятимуться у процесі буття в соціальному середовищі. Лише після того, як буття в соціальному середовищі стане особистісною цінністю студентської молоді, міститиме в собі глибинний смисл соціального самоствердження, тоді з'являється мотив соціального зростання, який і стає відправною ланкою у ресурсному забезпеченні цього процесу.

Розвиток соціальної компетентності студентської молоді ґрунтується на аналізі нею власного рівня буття в соціумі та наявності соціальних якостей у співвідношенні з еталонними образами суспільної взаємодії [7, с. 65–69]. Залежно від ступеня адекватності здійсненого аналізу формується певний рівень суспільних домагань, що знаходить своє вираження у ступені складності поставлених перед собою суспільних цілей. У результаті цього формуються образи «Я-реальне» та «Я-ідеальне» в соціальній структурі суспільства. Від рівня співвідношення та злагожденості цих двох образів залежатиме рівень сформованості соціальної компетентності, яка ґрунтується на інтеріоризації соціальних цінностей, переконань, норм та правил поведінки. Усвідомлення власного рівня соціального розвитку, спираючись на минулий досвід соціальної реалізації та враховуючи теперішній рівень розвитку своїх соціальних можливостей, здібностей є потужним ресурсом забезпечення розвитку соціальної компетентності. Отже, після усвідомлення студентською молоддю необхідності соціальної самореалізації, здійснення аналізу своїх сильних і слабких сторін соціальної взаємодії формується уявлення щодо реального та ідеального соціального образу, що дає розуміння того, комплексом яких соціальних якостей варто оволодіти. Базовими соціальними якостями, які лежать в основі розвитку соціальної компетентності студентської молоді, є уміння створювати проект власного соціального «Я-образу» та суспільного майбутнього в цілому, передбачати результат соціальної взаємодії, толерантність до соціальної невизначеності й пов'язана з нею стресостійкість, гнучкість мислення та поведінки, готовність до постійного суспільного самовдосконалення та змін, самостійність у прийнятті важливих соціальних рішень та демонстрації компетентних соціальних дій.

Оскільки перед сучасною молоддю людиною гостро стоїть питання пошуку суспільних орієнтирів, життєвого вибору, соціального самовизначення і самотворення, а буття людини ґрунтується на її зусиллях і активності, то важливим засобом розвитку соціальної компетентності студентської молоді є проектування власного соці-

ального майбутнього. Передбачення та прогнозування студентською молоддю результатів своєї соціальної взаємодії є важливим складником у загальній системі соціального існування людини. Проектування, в основі якого лежить створення задуму, ідеї, з реалізацією яких пов'язане соціальне зростання, є важливим фактором розвитку соціальної компетентності студентської молоді. Проектування у сфері соціального майбутнього передбачає вирішення багатьох проблем життєдіяльності молодшої людини в суспільстві й відкриває перспективи до нового типу взаємин із соціумом. Різноманітність факторів, які потрібно враховувати у процесі створення проектною моделі, передбачає їх осмислення й зіставлення, на основі чого під час проектування відбувається постійне «просторове» вирішення суперечностей і створюється цілісна модель соціального середовища. Психологічна позиція студентської молоді у соціальному середовищі визначається результативним аспектом людської життєдіяльності. Через неї становлення і розвиток молодшої людини пов'язують з її активною соціальною життєдіяльністю, об'єктами якої виступають не тільки суспільні відносини, а й самі суб'єкти соціального середовища. Змінюючи світ, студентська молодь вдосконалює власні соціальні здібності, розширює соціальні інтереси й потреби, поглиблює соціальні знання, вдосконалює світосприйняття, почуття, збагачує психологічні ресурси.

Сенсом проектування соціального майбутнього є поступове усвідомлення студентською молоддю своєї життєвої проблеми і визначення шляхів її вирішення. Проектування містить певний інваріант розумових операцій, коли рух іде від визначення соціальних цілей до пошуку засобів, вибудовування соціального результату і можливих наслідків у реалізації проекту власного соціального розвитку.

Психологічне проектування у сфері суспільної життєдіяльності являє собою розширення життєвої перспективи соціального розвитку студентської молоді, що включає розробку системи соціальних і психологічних заходів з метою створення безпечного соціального середовища, орієнтованого на вироблення суспільно схвалюваних моделей поведінки, активної соціальної позиції, психологічної готовності до протидії негативним впливам соціуму та формування соціальної компетентності. В основі розширення життєвої перспективи соціального розвитку лежать особистісні зміни студентської молоді, тобто зміна ставлення до життєдіяльності в соціумі, розуміння сенсу власної соціальної життєдіяльності, набуття соціальних знань і вмінь, засвоєння норм соціальних відносин, наповнення їх новими якісними характеристиками, а також розширення зв'язків із соціальним оточенням.

У результаті використання технології проектування як необхідної умови набуття навичок соціальної компетентності студентської молоді варто відзначити важливість створення «ситуації успіху». «Ситуація успіху» у процесі розвитку соціальної компетентності студентської молоді досягається за рахунок цілеспрямованого поєднання психолого-педагогічних прийомів, які сприяють усвідомленому включенню молодшої людини в спеціально організовану соціальну діяльність, спрямовану на набуття соціального досвіду залежно від індивідуальних можливостей, забезпеченню позитивного емоційного настрою на виконання поставлених соціальних задач і адекватне сприйняття результатів своєї життєдіяльності.

Проектування власного соціального майбутнього дає можливість сформувати спроможність студентської молоді на високому рівні взаємодіяти з іншими людьми в системі міжособистісного спілкування та виробляє здатність орієнтуватися у складних ситуаціях соціальної взаємодії, ефективно діагностувати особистісні характеристики та емоційні реакції інших людей, визначати адекватні способи комунікації й реалізовувати їх у процесі власної взаємодії.

Отже, розвиток соціальної компетентності студентської молоді засобами проектування передбачає врахування в єдності внутрішньої психічної та зовнішньої соціальної діяльності. З одного боку, варто враховувати, що соціальна компетентність студентської молоді формується, проявляється та розвивається в суспільстві, з іншого боку, соціальне середовище, яке наділене великою кількістю рівнів свободи, значною мірою визначається особистими інтерактивними, перцептивними та комунікативними якостями індивіда.

Структурними одиницями соціальної компетентності студентської молоді є соціально-психологічні характеристики особистості [8, с. 342]. Як складники соціальної компетентності студентської молоді варто виділити такі особистісні властивості: вербальний та соціальний інтелект, власна особистісна гнучкість, домінантність особистості як здатність керувати соціальною ситуацією взаємодії, адаптивність до соціальної ситуації, соціальна сміливість, упевненість у собі, ініціатива у контактах, успішність у життєдіяльності [9, с. 22]. Соціальну компетентність необхідно розглядати як цілісне надбання особистості, що визначає специфіку ефективної взаємодії студентської молоді із соціальним середовищем. Соціальна компетентність студентської молоді як інтегральне утворення включає в себе інформацію про суспільство, механізми й сценарії міжособистісних взаємодій, адекватні уявлення про

соціальні ситуації й об'єкти, уміння передбачати розвиток та розвинуті навички самоконтролю, впливу на інших людей й особистісні якості, що визначають характер взаємин.

Здійснений науковий аналіз вказує на те, що у структурі соціальної компетентності варто звертати увагу на пізнавальний (сукупність знань про зміст, структуру, особливості соціальної взаємодії); поведінковий (загальні та спеціальні навички, що дають змогу успішно управляти ситуацією соціальної взаємодії, використовувати конструктивні стратегії в конфліктних ситуаціях, експресивні навички); мотиваційний (зосередженість на взаємодії, високий рівень домагань) та емоційний компоненти (високий рівень рефлексії та соціального співчуття, позитивна Я-концепція). Низький рівень розвитку цих компонентів веде до непорозуміння між членами соціальної групи; формування установок на однотипність сприйняття інших людей, виникнення психологічного бар'єру у спілкуванні з особами протилежної статі, міжособистісних та міжстатевих конфліктів. Власна визначеність у цілях та можливостях повноцінної життєдіяльності в соціумі, бачення перспектив реалізації в соціальному середовищі, адекватна оцінка своїх сил та здібностей щодо ефективних результатів соціальної взаємодії, усвідомлення необхідності оволодіння потрібними соціальними знаннями, уміннями, навичками, здатність побачити різні варіанти та шляхи ефективного соціального контакту є індикаторами рівня розвитку соціальної компетентності.

Висновки і пропозиції. Соціальна компетентність є однією з ключових компетентностей студентської молоді, а отже, суб'єктивною категорією, яка визначає спроможність людини здійснювати складні соціальні види діяльності, ефективно розв'язувати відповідні соціальні проблеми. Вона охоплює різні сфери життєдіяльності студентської молоді й виступає важливою передумовою продуктивної міжособистісної взаємодії в усіх видах професійної діяльності. Участь студентської молоді у процесах життєдіяльності сучасного суспільства; переконаність у контрольованості подій власної суспільної життєдіяльності; упевненість у тому, що активна життєва позиція впливає на ефективність процесу соціальної взаємодії є показниками рівня розвитку соціальної компетентності студентської молоді. Ресурси виступають одним із важливих складників розвитку соціальної компетентності студентської молоді. Вони є тими фізичними та духовними можливостями студентської молоді, мобілізація яких сприяє високому рівню розвитку соціальної компетентності.

Література:

1. Бойчук П.М. Модель формування соціальної компетентності студентів. *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. 2013. № 1. С. 35–44.
2. Hobfoll S.E., Lilly R.S. Resource conservation as a strategy for community psychology. *Journal of Community Psychology*. 1993. № 21. Р. 128–148.
3. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса. Питер, 2009. 336 с.
4. Муздыбаев К. Стратегии совладания с жизненными трудностями. Теоретический анализ. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1998. № 2. С. 100–109.
5. Голошуова Г.С. Факторы формирования социальной компетентности подростков. *Педагогическое образование*. 2011. № 4. С. 211–217.
6. Зарубінська І.Б. Особливості оцінки соціальної компетентності студентів вищих навчальних закладів. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2009. Вип. 4. С. 52–58.
7. Лєпіхова Л.А. Соціально-психологічна компетентність у цілеспрямованій поведінці особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 2. С. 65–69.
8. Життєва компетентність особистості : науково-методичний посібник / за ред. Л. Сохань, І. Єрмакова, Г. Несен. Київ : Богдана, 2003. 520 с.
9. Кузьмич Т.О. Формування соціальної компетентності старшокласників засобами слов'янської культури : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Умань, 2014. 22 с.

Паламарчук О. Н. Психологические особенности ресурсного обеспечения развития социальной компетентности студенческой молодежи

В статье рассматривается актуальная, но недостаточно разработанная проблема развития социальной компетентности студенческой молодежи. Проанализированы структурные составляющие социальной компетентности студенческой молодежи. Охарактеризовано ресурсное обеспечение развития социальной компетентности современной молодежи, которое интегрирует в себе, с одной стороны, психологическую работу над реальными социальными возможностями индивида, его готовностью к социальному взаимодействию, с другой стороны, над еще нереализованными социальными свойствами, а именно внутренним резервом личности. Описаны условия реализации личностного потенциала и превращение его в ресурсное обеспечение развития социальной компетентности студенческой молодежи. Определено, что развитие социальной компетентности студенческой молодежи основывается на анализе ее собственного уровня бытия в социуме и наличии социальных качеств в соотношении с эталонными образами общественного взаимодействия.

Ключевые слова: социальная компетентность, студенты, ресурсное обеспечение, личностный потенциал, социальное взаимодействие.

Palamarchuk O. M. Psychological features of resource support for the development of social competence of student youth

The article deals with the actual, but not sufficiently developed problem of development of social competence of student youth. The structural components of social competence of student youth are analyzed. The resource support for the development of social competence of modern youth is characterized, which integrates, on the one hand, the psychological work on the real social possibilities of the individual, his readiness for social interaction, on the other hand, over unrealized social properties, that is, the internal reserve of the individual. The conditions of realization of personal potential and its transformation into resource support of development of social competence of student youth are described. It is determined that the development of social competence of student youth is based on the analysis of its own level of being in society and the availability of social qualities in relation to the reference patterns of social interaction.

Key words: social competence, student youth, resource support, personal potential, social interaction.

Д. С. Подолянчукаспірант кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТІВ, ЯКІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У ВОЛОНТЕРСЬКОМУ РУСІ

У статті розглядаються чинники формування ціннісних орієнтацій студентської молоді, яка бере участь у волонтерському русі. Зазначається, що для значної частини студентської молоді волонтерська діяльність є важливою сферою особистісної самореалізації. У процесі волонтерської діяльності значною мірою змінюється система ціннісних орієнтацій студентів. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що головними чинниками, від яких залежить формування ціннісних орієнтацій учасників волонтерського руху, є: освітні, організаційні, діяльнісні (практичні), комунікаційні, громадські, професійні, особистісні. Кожен чинник характеризується певним змістовим наповненням, психологічними механізмами впливу та важливістю залежно від зовнішніх і внутрішніх умов.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, студент, волонтер, альтруїзм.

Постановка проблеми. Однією з характерних ознак розвитку світової цивілізації є потреба в добровільній безкорисливій допомозі соціально незахищеним та психологічно вразливим верствам населення. Традиційною формою реалізації такої потреби є волонтерська діяльність.

В Україні також є давня традиція взаємної допомоги. До 2014 року волонтерство в нашій країні не було особливо популярним серед молоді та населення в цілому [12, с. 118]. Проте протягом останнього часу розвиток волонтерського руху отримав потужний поштовх. Волонтерські організації створені практично в усіх куточках України, а кількість волонтерів постійно зростає. За приблизними оцінками у травні 2015 року кількість людей, які систематично займалися волонтерством, становила 14,5 тисячі осіб [12, с. 120].

Особливість волонтерського руху в Україні полягає в тому, що найчисленнішою його групою є учнівська і студентська молодь [11], а кількість молодих людей, які постійно або епізодично займаються волонтерською діяльністю, постійно зростає. За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015», 36% молоді займалися волонтерською діяльністю хоча б раз у житті [7, с. 64]. При цьому 54% зазначили, що участь у волонтерській діяльності була їхньою особистою ініціативою [7, с. 65].

Активна участь у волонтерському русі молоді, в тому числі студентів, спонукала дослідників до активного вивчення цього феномена. Очевидно, що одного лише соціологічного аналізу не досить для розуміння його глибинних причин. Натепер є нагальна потреба в дослідженні психологічного аспекту волонтерського руху, зокрема чинників формування ціннісних орієнтацій студентів-волонтерів.

Проблема структури цінностей і ціннісних орієнтацій завжди вважалася важливою та актуальною,

оскільки стосується загального розвитку особистості як суб'єкта соціальної взаємодії [8, с. 113]. Наявність сталих ціннісних орієнтацій характеризує зрілу особистість, виступає загальним показником рівня духовного розвитку людини [11].

Процес засвоєння цінностей і формування ієрархії ціннісних орієнтацій досить тривалий. У людському житті одні цінності набувають пріоритетного значення, стають провідними у сприйнятті явищ і подій навколишнього світу, інші – втрачають свою актуальність, стають менш значущими для особистості [12, с. 20]. Слід зазначити, що молодь загалом характеризується нестійкістю своїх поглядів і ціннісних орієнтирів, оскільки перебуває на стадії формування світогляду [1, с. 15].

Аналіз психологічних джерел свідчить, що проблематика формування ціннісних орієнтацій студентської молоді висвітлена досить повно і всебічно. Проте психологічні дослідження чинників формування ціннісних орієнтацій студентської молоді, яка бере участь у волонтерському русі, перебувають поки що на початковому етапі і здійснюються епізодично.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ціннісна сфера людини є предметом уваги багатьох дослідників. У загальному розумінні цінність – це властивості буття, які створює людина або які мають певне відношення до неї [4, с. 992]. Є різні погляди на сутність цінності: як здатність задовольняти потреби й інтереси особистості (О. Дробницький, А. Здравомислов); як особлива значущість речей, явищ, процесів, ідей для життєдіяльності суб'єкта, його потреб та інтересів (В. Тутаринов), як форма прояву людиною різноманітних ставлень до предметів, подій, явищ тощо (В. Василенко); як специфічне утворення свідомості, особлива індивідуальна реальність, що має особливу значущість для суб'єкта

(І. Бех, Л. Виготський, В. Малахов, С. Рубінштейн) [4, с. 992].

Сучасні дослідники, зокрема Б. Братусь, Г. Залесський, І. Головаха, Т. Корнілова, С. Бубнова та інші, розглядають особисті цінності як складну ієрархічну систему, що виконує регуляторну функцію в активності людини, перебуваючи на перетині мотиваційно-потребової сфери та світоглядних структур свідомості особистості. Найвищий рівень у цій структурі посідають ціннісні орієнтації [8, с. 115].

Ціннісні орієнтації – відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей, схильність надавати перевагу певним цінностям у різних життєвих ситуаціях, спосіб розрізнення явищ і об'єктів за рівнем їхньої значущості для людини [4, с. 991].

Під ціннісними орієнтаціями розуміють також цілі, прагнення, бажання, життєві ідеали, систему певних норм (В. Ольшанський, А. Титаренко), установки на ті чи інші цінності матеріальної або духовної культури суспільства (А. Здравомислов, В. Ядов), вияв потреб (В. Злотніков), ставлення до навколишнього середовища (В. Водзинська), детермінанти прийняття рішень (Ю. Жуков), складні узагальнені системи ціннісних уявлень (І. Попова, А. Ручка), основний канал перетворення культурних цінностей у стимули і мотиви практичної поведінки людини (В. Алексєєва), типи пізнавальних реакцій людини (Е. Шпрангер) [11].

Ціннісні орієнтації зазвичай мають складну ієрархічну структуру. Можливі такі варіанти ціннісних ієрархій: усвідомлювані (переконавання), підсвідомі (установки) та декларовані (умотивування, що не належать до смислової сфери). У певних ситуаціях можна спостерігати істотний дисонанс між ціннісними й поведінковими характеристиками людини [5, с. 26].

З психологічного погляду ціннісні орієнтації є компонентом структури особистості, який відображає життєвий досвід, накопичений в індивідуальному розвитку, та являє собою серцевину свідомості, з огляду на яку особистість приймає рішення щодо важливих життєвих питань [11]. Якщо цінності виступають фундаментом, мотиваційною основою поведінки будь-якої особистості, то ціннісні орієнтації розглядаються як результат виховання і соціалізації молодого покоління [12, с. 21].

Ціннісні орієнтації – складний соціально-психологічний феномен, який характеризує спрямованість і зміст активності особистості, що визначає її загальний підхід до навколишнього світу, до себе та надає смислу особистісним позиціям, поведінці, вчинкам [3, с. 7]. Під ціннісними орієнтаціями розуміють також відображення у свідомості людини цінностей, що визнаються нею як стратегічні життєві цілі та загальні світоглядні орієнтири,

сформовані на основі співвіднесення особистісного досвіду з поширеними у соціумі культурними зразками [11].

Становить інтерес вивчення змісту ціннісних орієнтацій студентської молоді, яка бере участь у волонтерському русі. Під ціннісними орієнтаціями майбутніх фахівців розуміють їх ставлення до матеріальних і духовних цінностей, що визнаються загальними світоглядними орієнтирами, стратегічними життєвими та професійними цілями [5, с. 22].

В основі волонтерської діяльності лежать такі цінності, як віра, надія, любов, добровільність вибору, повага до людей, відповідальність, безкорисливість, готовність і бажання надавати допомогу, чуйність, неупередженість, гуманність, толерантність, справедливість, працьовитість, порядність тощо [14, с. 10]. Останнім часом просоціальну активність особистості, в тому числі волонтерську діяльність, почали розглядати в контексті опозиції альтруїзму – егоїзму. Центральною для поняття альтруїзму є ідея безкорисливого служіння іншим людям, що не передбачає реальної винагороди. При цьому поведінка людини спрямовується на благо іншої особи або соціального об'єднання і не пов'язана з якими-небудь зовнішніми заохоченнями [10, с. 147–148].

Діаметральною протилежністю альтруїзму є егоїзм – ціннісна орієнтація суб'єкта, що характеризується домінуванням у системі його ціннісних орієнтацій корисливих особистих інтересів і потреб, які протиставляються інтересам інших людей і соціальних груп. Егоїстичною людиною задоволення особистого інтересу розглядається як вище благо [10, с. 147–148].

Основними соціальними інститутами, які впливають на формування системи цінностей молоді, є сім'я, система освіти, у тому числі неформальної, засоби масової інформації, соціальні мережі, громадські організації та інститути громадянського суспільства загалом, система органів публічної влади [12, с. 151].

Метою статті є визначення чинників формування ціннісних орієнтацій студентів, які беруть участь у волонтерському русі.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що на формування ціннісних орієнтацій особистості може впливати багато різноманітних чинників. Так, О. Камінська [5, с. 22] вважає, що на розвиток професійно-ціннісних орієнтацій студентів впливають такі чинники: суспільно-економічні, освітньо-професійні, індивідуально-особистісні. Е. Балашов [1, с. 15] виокремлює дві групи чинників, які впливають на ефективність волонтерської діяльності: суб'єктивні (мотиваційно-ціннісна, емоційно-вольова, комунікативна та поведінкова сфери) та об'єктивні (організація перебігу волонтерської діяльності, організація неформальної освіти,

особливості соціокультурного середовища). Такі чинники мають різне змістове наповнення, характеризуються великою різноманітністю форм практичної реалізації, по-різному впливають на кінцевий результат.

Аналіз психологічних джерел і вивчення волонтерської практики дає підстави виокремити такі основні чинники формування ціннісних орієнтацій студентів-учасників волонтерського руху: освітні, організаційні, діяльнісні (практичні), комунікаційні, громадські, професійні, особистісні.

Участь в освітньому процесі – звичний для здобувачів вищої освіти спосіб набуття інформації та формування необхідних професійних компетентностей, який викликає у студентів мінімальний психологічний, емоційний та організаційний дискомфорт. Водночас ознайомлення з теоретичними питаннями волонтерської діяльності, історією волонтерського руху, принципами волонтерства, формами його практичної реалізації та історичними прикладами, безумовно, сприяє формуванню у студентів відповідних ціннісних орієнтацій. У цьому процесі важливу роль відіграють як традиційні (аудиторні) форми проведення занять (лекції, семінари), так і форми позааудиторної роботи: круглі столи, педагогічні брифінги, психологічні тренінги, майстер-класи тощо.

Часто студенти недооцінюють важливість освітнього середовища як чинника волонтерської діяльності. Так, за результатами опитування, проведеного З. Бондаренко, значна кількість студентів (35%) переконана в тому, що їм не потрібна спеціальна підготовка до волонтерської роботи [2, с. 25–26].

Крім того, слід брати до уваги те, що діяльність студентів-волонтерів спрямована на різні вікові і соціальні категорії людей, що відрізняються за своїми психологічними особливостями. Тому важливість відповідної науково-теоретичної підготовки волонтерів видається досить очевидною.

Відомо, що ефективність будь-якого виду діяльності суттєво залежить від рівня її організації. Тому питання інституалізації волонтерського руху натеper є досить актуальним. Так, І. Юрченко [14, с. 12] виділяє три типи організацій, які використовують працю волонтерів: державні установи, громадські організації, групи взаємодопомоги. На думку дослідниці, інституціоналізація волонтерської діяльності у зазначених типах організацій відбувається нерівномірно. Так, наприклад, у громадських організаціях інституціональні елементи досить розвинені, але їх інфраструктура набагато менш формалізована. Водночас найстійкіша мотивація до волонтерської діяльності спостерігається у представників груп взаємодопомоги.

Вважаємо, що підготовка студентів до волонтерської діяльності має здійснюватись за допомогою різноманітних сучасних організаційних

форм, які позитивно сприймаються студентською молоддю [9, с. 100]. До таких організаційних форм належать центри волонтаріату, волонтерські клуби, школи волонтерства, волонтерські загони тощо. Діяльність таких об'єднань має бути пов'язана з навчанням та вихованням студентської молоді, яка на волонтерських засадах працюватиме з різними категоріями соціально незахищених верств населення [9, с. 100].

Елементи волонтерської діяльності можуть використовуватись у роботі інших громадських об'єднань чи добровільних спільнот, для яких така діяльність не є основною. Важливо, що подібні організаційні структури створюють відповідне волонтерське середовище та сприяють формуванню ціннісних орієнтацій студентів – учасників волонтерського руху.

Загалом, освітні та організаційні чинники лише створюють умови для активного розвитку молодіжного волонтерського руху. Реального наповнення така діяльність набуває лише після реалізації конкретних практичних проєктів. Форми практичної реалізації волонтерської діяльності можуть бути різноманітними. Вони залежать як від виду допомоги, яку надають студенти-волонтери, так і від соціальної групи, на яку така допомога спрямована. Так, наприклад участь у реальних проєктах та благодійних акціях є важливою складовою частиною роботи згаданих уже волонтерських об'єднань. При цьому важливим є не тільки те, що здобути раніше знання, сформовані компетентності та бажання реалізуються у конкретних соціально важливих справах, а й те, що у процесі практичної діяльності відбувається трансформація ціннісних орієнтацій студентів, їх часткова або повна переоцінка.

Характерною особливістю волонтерської діяльності є активна взаємодія всіх її учасників. Тому комунікаційний чинник є надзвичайно важливим для ефективної реалізації волонтерських заходів і проєктів. У процесі спілкування зі своїми колегами та представниками соціокультурного середовища волонтер має навчитися керувати своєю емоційно-вольовою сферою та психічним станом. Волонтери стають активними у спілкуванні, розвивають вміння слухати інших та відстоювати власну думку, набувають емоційної стійкості [1, с. 14]. Водночас відбувається конкретизація ціннісних орієнтацій, їхня актуалізація з урахуванням реальної ситуації та нагальних потреб суб'єктів волонтерської взаємодії.

Слід відзначити зростання останнім часом ролі і значення такого комунікаційного засобу, як соціальні мережі, що поступово стають одним з основних інструментів самоорганізації громадян. Попри всі особливості такої форми віртуального спілкування, контент соціальних мереж може суттєво впливати (і не завжди позитивно) на ціннісні

орієнтації сучасної молоді. Цей фактор обов'язково слід брати до уваги під час організації волонтерської діяльності молоді.

Важливим чинником формування ціннісних орієнтацій є громадянська позиція сучасної студентської молоді, яка традиційно є найактивнішою віковою категорією суспільства та однією з найчисленніших соціальних груп у волонтерському русі. У переломні періоди розвитку держави саме громадянська активність може ставати одним із найголовніших факторів участі студентів у волонтерському русі, що суттєво впливає на формування їхніх ціннісних орієнтацій.

Аналіз структури ціннісних орієнтацій молоді в Україні свідчить про підвищення рівня значущості демократичних політико-громадянських цінностей, що зумовлено останніми подіями у житті українського суспільства [12, с. 152]. Вагому роль у ціннісній ієрархії сучасної молоді відіграють національні цінності [6, с. 638].

Молоді громадяни України є суспільно активними та усвідомлюють важливість суспільної діяльності й необхідності об'єднання зусиль [12, с. 113]. За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015» громадська активність, в тому числі допомога іншим, благодійність, волонтерська діяльність, увійшли до числа 15 основних цілей і пріоритетів у житті молоді, хоча і з порівняно невеликим показником – 4% (14-е місце) [7, с. 10].

Ми вважаємо, що важливу роль у формуванні ціннісних орієнтацій учасників волонтерського руху відіграє професійний чинник, адже для багатьох професій характерна ієрархія життєвих цінностей, що значною мірою збігається з цінностями волонтерської діяльності. Так, згідно з результатами дослідження [6, с. 638], пріоритетними ціннісними орієнтаціями для вчительської професії є: любов до дітей, взаєморозуміння, вміння спілкуватися, чесність, доброта, сім'я, незалежність у вчинках, любов до Батьківщини, патріотизм.

Очевидно, що й для інших професій, пов'язаних з освітянською галуззю (психолог, соціальний педагог, вихователь тощо), характерною є гуманістична спрямованість системи ціннісних орієнтацій. Більше того, волонтерство все частіше розглядається як важлива складова частина професійної підготовки фахівців у галузі соціальної роботи (практичних психологів, соціальних працівників) [2, с. 29]. Актуалізація ціннісних орієнтацій студентів на етапі професійної підготовки дасть змогу сформувати більш емоційно і професійно зріле покоління молодих фахівців, які добре усвідомлюють свої життєві пріоритети, мотиваційні комплекси та особистісні характеристики [13, с. 179].

Здебільшого помітний, а часто і вирішальний вплив на становлення системи ціннісних орієнтацій студентів справляє особистісний чинник. Студенти в цілому є сформованими особистостями з досить чітко окресленою громадянською позицією, сформованими поглядами на життя, визначеними ціннісними орієнтаціями. На наш погляд, схильність студентів до волонтерської діяльності значною мірою залежить від рівня розвитку у них емпатії – емоційної чутливості до переживань інших людей [4, с. 262].

Часто молодих людей до участі у волонтерському русі спонукають події, які відбуваються з близькими людьми. Здебільшого такий персоніфікований підхід є надзвичайно важливим. Не дивно, що для 53% молоді основною мотивацією волонтерської діяльності є бажання допомогти конкретним людям [7, с. 67]. У зв'язку з цим участь студентів у волонтерському русі має розглядатись як школа особистісного становлення, успішної самореалізації особистості [2, с. 29].

Слід зазначити, що розглянутий перелік чинників формування ціннісних орієнтацій студентів – учасників волонтерського руху не є вичерпним. На цей процес можуть впливати й інші фактори (соціальні, релігійні, вікові), які можуть мати постійний або ситуативний характер.

Безумовно, виокремлені чинники не діють ізольовано, зазвичай їх вплив має комплексний характер. Значення кожного із чинників може змінюватися залежно від конкретних обставин та індивідуальних особливостей студентів.

Висновки. Таким чином, волонтерська діяльність є характерною ознакою сьогодення, а найактивнішими учасниками волонтерського руху є студенти. Для значної частини студентської молоді волонтерська діяльність є важливою сферою особистісної самореалізації. У процесі волонтерської діяльності у студентів формується і значною мірою змінюється система ціннісних орієнтацій. Важливо розуміти, які основні чинники впливають на цей процес. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що головними чинниками, від яких залежить формування ціннісних орієнтацій учасників волонтерського руху, є: освітні, організаційні, діяльнісні (практичні), комунікаційні, громадські, професійні, особистісні. Кожен з них характеризується певним змістовим наповненням, психологічними механізмами впливу та важливістю залежно від зовнішніх і внутрішніх умов.

Безумовно, виокремлені нами чинники можуть бути доповнені і розширені. Проте вони можуть стати основою для подальшої конкретизації та дослідження психологічних особливостей їхнього впливу на формування ціннісних орієнтацій студентів, які беруть участь у волонтерському русі.

Література:

1. Балашов Е.М. Психологічна структура волонтерської діяльності як засобу самореалізації студентів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Психологія і педагогіка*. 2013. № 24. С. 12–16.
2. Бондаренко З.П. Волонтерська робота у вищому навчальному закладі. *Вісник Запорізького національного університету*. 2008. № 1. С. 25–30.
3. Бочелюк В.В. Психологія вивчення ціннісних орієнтацій сучасної особистості. *Теорія і практика сучасної психології*. 2012. № 4. С. 5–9.
4. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
5. Камінська О.М. Чинники впливу на розвиток ціннісних орієнтацій студентів архітектурного профілю. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського*. 2011. № 5–6. С. 21–28.
6. Максимчук Н.П. Професійні ціннісні орієнтації майбутнього вчителя в системі особистих ціннісних орієнтацій. *Проблеми сучасної психології*. 2011. № 12. С. 634–642.
7. Молодь України–2015. Київ : GFK Ukraine, 2015. 88 с.
8. Москаленко О.В. Сучасні концепції ціннісно-сміслової сфери особистості. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2010. № 2. С. 113–117.
9. Подолянчук Д.С. Особливості розвитку волонтерського руху серед студентської молоді. *Психологія та педагогіка у XXI столітті: перспективи та пріоритетні напрями дослідження* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 98–101.
10. Прохоров А.С. Психологічні особливості прояву альтруїзму-егоїзму особистості. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2012. № 6. С. 146–149.
11. Федух І.С. Визначення змісту поняття «ціннісна орієнтація» у сучасній психолого-педагогічній науці. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2011. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_3_25 (дата звернення: 23.06.2017).
12. Ціннісні орієнтації сучасної української молоді. Щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2015 року) / Ярема О.Й. та ін. ; гол. ред. колег. Жданов І.О. Київ, 2016. 200 с.
13. Чуйко О.В., Гайдай Ю.В. Взаємозв'язок ціннісних орієнтацій і кар'єрної спрямованості сучасного студента. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 5. С. 171–179.
14. Юрченко І.В. Інституціоналізація волонтерського руху в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.03. Київ, 2009. 18 с.

Подолянчук Д. С. Факторы формирования ценностных ориентаций студентов, участвующих в волонтерском движении

В статье рассматриваются факторы формирования ценностных ориентаций студенческой молодежи, участвующей в волонтерском движении. Отмечается, что для значительной части студенческой молодежи волонтерская деятельность является важной сферой личностной самореализации. В процессе волонтерской деятельности в значительной степени меняется система ценностных ориентаций. Проведенный анализ дает основания утверждать, что главными факторами, от которых зависит формирование ценностных ориентаций участников волонтерского движения, являются: образовательные, организационные, деятельностные (практические), коммуникационные, общественные, профессиональные, личностные. Каждый фактор характеризуется определенным смысловым наполнением, психологическими механизмами влияния и важности в зависимости от внешних и внутренних условий.

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, студент, волонтер, альтруизм.

Podolianchuk D. S. The factors of formation value orientations of students participating in volunteer movement

The article deals with the factors of formation value orientations of student's youth, which participates in the volunteer movement. It is noted that for a significant part of the student's youth, volunteer activity is an important area of personal self-realization. The system of value orientation of students changes and is largely shaped in the process of volunteering. The conducted analysis gives grounds to assert that the main factors on which the formation of value orientations of volunteer movement participants depends are: educational, organizational, activity (practical), communication, public, professional, and personal. Each of them is characterized by a certain content, psychological mechanisms of influence and importance, depending on some external and internal conditions.

Key words: values, values orientation, student, volunteer, altruism.

ВИКОРИСТАННЯ ТРЕНІНГОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПОДОЛАННІ ОСОБИСТІСНОГО ВІДЧУЖЕННЯ У ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

У статті аналізуються тренінгові технології як засіб подолання особистісного відчуження у людей похилого віку. Розкрито поняття тренінгу та тренінгових технологій, специфіки їх застосування у роботі з людьми похилого віку. Розглянуто способи та шляхи протидії станам, які можуть сприяти розвитку особистісного відчуження в літньому віці. Зазначено, що проблема особистісного відчуження для свого розв'язання вимагає комплексного застосування різноманітних методів з активним упровадженням тренінгових технологій.

Ключові слова: тренінг, тренінгові технології, люди похилого віку, старіння, старість, спілкування, відчуження, особистісне відчуження.

Постановка проблеми. Кожен представник суспільства має свої психологічні особливості, по-різному адаптований до умов зовнішнього середовища. Гармонійне життя у будь-якому віковому періоді зумовлюється низкою чинників, зокрема творчим характером способу життя, толерантністю до змін, здатністю помічати та приймати приховані можливості життєвих ситуацій. Особливої уваги заслуговує проблема гармонійності життя людини в похилому віці, коли фізичних, емоційних та психологічних ресурсів для забезпечення гармонійності стає все менше, людина може переживати особистісне відчуження. Важливою умовою подолання особистісного відчуження у похилому віці та активного життя в такому віковому періоді є вміння проаналізувати своє життя з точки зору актуальних відносин і проблем.

Оптимізації життєдіяльності у літньому віці сприяє і схильність людини оцінювати своє життя та події всього світу за критерієм успіхів, досягнень, щасливих моментів, а також активне відношення до свого життя. Особи похилого віку, якщо вони здатні адекватно компенсувати негативні зміни у власному житті, переживати втрати, які все частіше зустрічаються у житті, позитивно розвиваються та рідше стикаються із переживанням стану відчуження. Це ж стосується і тих, хто має сенс буття, у житті яких переважають позитивні емоційні стани, хто прагне до пізнання інших осіб, до спілкування з ними. Забезпечити це можна через активне впровадження тренінгових технологій у роботі з подолання особистісного відчуження у людей похилого віку. Тренінгові технології через творчість, навчаючи нового та трансформуючи ставлення до подій і ситуацій в житті, будуть сприяти активному та продуктивному подоланню стану особистісного відчуження та забезпеченню гармонійного життя людей похилого віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Психологічні особливості осіб похилого віку у контексті проблем закономірностей та періодизації психічного розвитку особистості досліджували М. Александрова, О. Рибалко, Б. Ананьєв, О. Нагорний, Л. Анциферова, О. Лідере, Г. Бердишев та ін.; соціальні проблеми старіння та старості ґрунтовно розглядаються в роботах В. Шапіро, К. Висьневської-Рошковської, Т. Смірної, Т. Волкова, Н. Смелзера, Н. Паніна, А. Дискіна та ін.; соціально-психологічні контакти у похилому віці, зокрема у сім'ї, досліджували Р. Яцемирська, В. Альперович, М. Пряжніков, Т. Волкова, О. Поднебесна, Н. Демет'єва та ін.

Проблема відчуження розглядалася в різних аспектах: теологічному (Іван Павло II, П. Флоренський, автори матеріалів Соборів католицької церкви), філософському (Ж.-П. Сартр, Ф. Гегель, А. Камю, Л. Фейєрбах, П. Бурд'є, С. Булгаков, В. Соловйов, Н. Бердяєв та ін.), демографічному (Б. Урланіс, М. Бідний та ін.), антропологічному (К. Гірц, К. Леві-Строс, М. Мосс та ін.), історичному (Ф. Бродель, Л. Февр, М. Блок та ін.), політологічному (П. Рейтон, М. Сімен та ін.), економічному (К. Маркс, А. Смітт, Дж. Міль та ін.), соціологічному (Р. Арон, М. Вебер, Е. Дюргейм, П. Сорокін та ін.) та психологічному (Е. Фромм, В. Франкл, З. Фрейд та ін.).

Мета статті – обґрунтування важливості використання тренінгових технологій у подоланні особистісного відчуження у людей похилого віку.

Виклад основного матеріалу. Старість є віковим періодом, який має свою специфіку та свої психологічні характеристики та особливості. Незважаючи на відмінності у протіканні вікових змін у різних людей, загально визначеними у соціально-психологічному аспекті є такі проблеми літніх людей:

- зменшення кількості соціальних зв'язків, зумовлене зниженням соціальної активності, виходом на пенсію, віддаленням від батьків дорослих дітей, звуженням кола спілкування тощо;
- проблеми фізичного та психічного здоров'я, включаючи медико-біологічні (переживання болі і необхідності терапевтичного впливу), матеріальні (нестача коштів на якісне лікування та підтримку життєдіяльності) та психологічні аспекти (наприклад, труднощі у самообслуговуванні);
- дезадаптація соціально-психологічного та морально-ціннісного характеру внаслідок зміни сучасної системи соціальних установок і цінностей (включаючи ідеологію, мораль та ін.);
- проблеми, пов'язані із самотністю та самоізоляцією;
- зниження соціального та економічного статусу (престиж особистості, погіршення матеріального становища, низька якість життя, збільшення залежності від інших тощо);
- складність в організації та наповненні вільного часу і відпочинку;
- криза пенсійного віку, переживання відсутності життєвих перспектив, зниження можливостей до самореалізації та інші психологічні проблеми особистості [1, с. 179].

Вищезазначені проблеми в своїй сукупності можуть спричинити виникнення такого негативного психологічного явища, як особистісне відчуження. У своїй роботі ми орієнтувалися на таке визначення цього поняття: особистісне відчуження людей похилого віку – це складний процес поступового руйнування або ж зменшення соціально-психологічних контактів між особистістю та оточуючим її соціумом, пов'язаний з виходом на пенсію, який полягає у виставленні обмежень власним ресурсам, супроводжується негативними переживаннями невідповідності соціальним нормам і стандартам. З огляду на те, що це поняття є комплексним, обширним та складним, відповідно, і для його подолання мають бути використані різноманітні методи та технології. Одними з найбільш ефективних у цьому контексті можуть виступати тренінгові технології. Найпростішим прикладом застосування тренінгових технологій є власне тренінг. Поняття «тренінг» (від англ. “training” – виховання, навчання, підготовка) увійшло до української мови лише в останні десятиріччя, до цього у такому ж значенні використовувався термін «тренування». Тренінг являє собою програму різноманітних вправ та методів, що планомірно виконуються з метою формування та вдосконалення вмінь та навичок, підвищення ефективності трудової та будь-якої іншої діяльності [2, с. 34].

Як уже зазначалося вище, оптимальними методами впливу на особистісне відчуження та його подолання в похилому віці є активні методи (відеотренінг, групові дискусії, груповий аналіз

оцінок і самооцінок, ігрові методи) та традиційні інформаційні методи (бесіди, лекції, семінари). Представлені методи характеризують соціально-психологічний тренінг, засіб впливу, спрямований на розвиток знань, соціальних установок, умінь і досвіду [3, с. 89].

Тренінг здебільшого розглядається як активний груповий метод соціально-психологічного навчання та як метод впливу, він спрямований на розвиток знань, умінь, навичок і соціальних установок. На думку Ю. Ємельянова, тренінг передбачає методи розвитку здібностей до навчання або оволодіння будь-яким складним видом діяльності, зокрема і навичками до подолання та попередження особистісного відчуження. Тому необхідно розмежовувати навчальний і тренувальний аспекти роботи групи [4, с. 56]. О. Ситніков також наголошує на поєднанні у тренінгу навчальних, тренувальних та ігрових аспектів. Учений вважає тренінг методом, що спрямований на природні здібності людини та здійснюється в умовах моделювання життєвих ситуацій [1, с. 180]. І. Вачков розводить поняття тренінгу, групового тренінгу, групової психотерапії та групової психокорекції. Груповий психологічний тренінг учений визначає як: сукупність активних методів практичної психології, які використовуються у роботі з людьми, що мають певні психологічні проблеми, з метою надання їм допомоги [5, с. 182]. Ю. Марков, своєю чергою, розглядає тренінг як комплекс активних групових методів, які застосовуються у процесі перетворюючого впливу на особистість [6, с. 273; 7, с. 184]. В. Плешаков вважає тренінг психолого-педагогічною технологією ефективної групової роботи. На думку вченого, це впорядкована загально структурована сукупність активних методів групової роботи, які логічно і тематично підібрані згідно з поставленою метою і забезпечують досягнення заздалегідь запланованих і коректно діагностованих результатів для людини, групи й організації у процесі групової динаміки [8, с. 211].

Тренінгові технології мають специфічні особливості, завдяки яким вони відрізняються від інших методів практичної психології. Тренінгова робота відбувається у групі, що зумовлює використання низки принципів групової форми роботи. Тренінг допомагає розв'язати міжособистісні проблеми, отримати безоціночний зворотний зв'язок від інших учасників, адже у тренінговій групі виникає система суспільних взаємин, що дає змогу побачити і проаналізувати психологічні закономірності спілкування та поведінки інших людей та самих себе.

Соціально-психологічний тренінг є окремим видом тренінгових занять і ґрунтується на застосуванні активних методів групової роботи, спрямованих на подолання психологічних проблем, пов'язаних зі сферою соціальної взаємодії людей, що є важливим у процесі подолання особистісного

відчуження людей похилого віку. З точки зору змісту задач видами соціально-психологічного тренінгу є ті, які орієнтовані на розвиток спеціальних умінь та спрямовані на підвищення адекватності аналізу себе, партнера зі спілкування, ситуації загалом [3, с. 117].

Тренінгові технології, спрямовані на подолання особистісного відчуження у людей похилого віку, включають: рефлексивні коментарі, групові дискусії, фрагменти лекції, діагностичні методи, ігрові методи та ін. [3, с. 64; 5, с. 202]. Успішність комплексу тренінгів та реабілітаційних заходів, які можуть бути організовані для літніх людей, може гарантуватися лише урахуванням двох важливих сфер реалізації особистості: спілкуванням з оточуючими та індивідуальною повсякденною діяльністю.

Індивідуальна повсякденна діяльність має величезне значення в наповненні змістом та сенсом пізнього періоду життя. Якщо на початку старості у літньої людини ще збережена або частково збережена громадська діяльність, то вже в більш старшому віці кількість форм і видів реалізації себе як особистості значно знижена [9, с. 227].

Інтерес до конкретного виду зайнятості у пізньому віці є більшим та стійкішим лише в тому разі, якщо людина має можливість самостійно обрати певний вид діяльності або ж відпочинку відповідно до внутрішніх цінностей та інтересів. Таким чином, самостійно обрана діяльність, навчання або відпочинок будуть більш значущими для неї, ніж дороговартісний та добре організований захід, який не є актуальним для літньої людини на поточний момент. Визначена специфіка підтверджує робоче визначення особистісного відчуження в частині обмеженості власних можливостей та ресурсів, тобто за умови вільного розпорядження власними можливостями ризик виникнення особистісного відчуження значно знижується.

Для літньої людини, включеної в будь-який вид активності, особливо значимим стає не бути самотньою у своїх проблемах. Звертаючи увагу на власні проблеми, літня людина встановлює контакти з людьми, які мають схожі проблеми [10]. При цьому активність літніх людей, яка може реалізуватися в їхній взаємодії між собою, спілкуванні і культурному обміні, сприяє тому, що в результаті цього змінюються особистісні установки, розвивається творче мислення. Це, своєю чергою, сприяє зростанню особистості, протистоїть процесам її ізоляції в пізньому періоді життя та зменшує вірогідність розвитку особистісного відчуження.

Із вищезазначеного випливає, що особливо значимою для подолання особистісного відчуження буде групова робота. Сфера групової роботи включає соціально-комунікативні групи, програмно-орієнтовані тренінгові групи, групи за інтересами, групи родичів та помічників, групи самопомогі, групи спогадів і дискусійні гуртки.

Психологічна робота із людьми похилого віку ґрунтовно подолання особистісного відчуження має бути орієнтована на: збагачення соціальних контактів, пошук приємних сторін життя і стимулювання фантазії. Один з головних акцентів має робитися на тому, як продовжити життя і наповнити його решту діяльністю з урахуванням використання минулого досвіду [11, с. 148].

У людей похилого віку ми можемо спостерігати, що коло їхнього спілкування зі старінням звужується, крім цього, у них можуть виникати труднощі в комунікації, що, своєю чергою, є одним з найбільш значимих чинників виникнення та розвитку особистісного відчуження. Групова робота в цьому плані є найбільш виправданим та ефективним методом подолання такої сфери проблем. Проте спроби розширити коло спілкування та вдосконалити комунікативні вміння літньої людини матимуть успіх лише у тому разі, якщо в спілкуванні вона буде проявляти особистісну активність [12, с. 62].

Особливого значення в процесі подолання особистісного відчуження набуває сфера психологічної роботи, пов'язана із формуванням психоемоційного ставлення до власного старіння. Емоційне переживання біологічних, соціальних та особливо психологічних процесів, що супроводжують старіння, є важливою ланкою в запобіганні виникнення особистісного відчуження. Тренінгова робота сприяє переходу літніх людей від буденного сприйняття до відчуття повноцінного життя в сьогоденні і відкриття внутрішніх ресурсів для зміни якості свого життя [2, с. 215].

А. Адлер та його послідовники зазначали, що основною проблемою літніх людей є не стільки переживання депресивних станів, скільки відсутність адекватного розуміння власних життєвих завдань та цілей наприкінці життєвого шляху. Подолати такі проблеми можна шляхом організації особливих «груп підтримки», застосування тренінгових технологій може стати способом вирішення проблем розвитку соціальних інтересів і усвідомлення життєвих завдань. На заняттях учасники таких груп можуть розділяти почуття один одного, знаходити спільні теми для спілкування, здійснювати зворотний зв'язок, у процесі роботи їх просять повторювати слова один одного, визначати сильні сторони співрозмовників і відзначати те, що їм подобається в інших. Саме в таких групах можуть обговорюватися життєві завдання та здійснюватися індивідуальна постановка цілей [10]. Чітке знання та усвідомлення цілей «заради чого я живу» є сильним підтримуючим та мотивуючим фактором, який допоможе ставити повсякденні завдання, вирішувати їх та досягати поставлених цілей, що сприятиме активізації психологічних ресурсів особистості та униканню чи подоланню особистісного відчуження в похилому віці.

Особистісне відчуження є складною та комплексною проблемою в похилому віці, оскільки адаптаційні можливості особистості знижені. Особливо це прослідковується в ситуації переживання втрати. Людина в будь-якому віці може зіткнутися з горем, важкими втратами, смертю, однак саме для літніх людей імовірність втрат значно збільшується. У науковій психологічній літературі відомий феномен «надмірного навантаження від тяжкості втрати», він характеризується тим, що у разі повторення або накладання декількох втрат, коли відновлюючих сил організму може виявитися не досить, людина переживає дуже важкі психоемоційні стани. Це відбувається в ситуації смерті близької людини, коли літня людина не встигає оговтатися від неї і знову втрачає когось [13, с. 262]. У такій ситуації значно підвищується ризик виникнення та розвитку особистісного відчуження, адже психічні ресурси організму знижені і їх може не вистачити на подолання надмірного емоційного навантаження. Особливо важливою в такій ситуації є допомога та підтримка рідних та близьких, які можуть надати емоційну підтримку. Проте для подолання важких негативних психоемоційних станів, якщо вони не зникають протягом тривалого періоду, варто звернутися за допомогою до спеціаліста.

Груповою роботою з упровадженням тренінгових технологій є одним з методів подолання горя. У літературі можна зустріти термін «групи «важкої втрати», такі групи допомагають людині справитися з горем. Крім того, в таких групах зменшують соціальну ізоляцію, вселяють надію, сприяють прийняттю втрати, допомагають у пошуку нового сенсу життя, забезпечують підтримку, надбання нових навичок, обмін досвідом, допомогу іншим. Соціальна підтримка є тим видом допомоги, що може бути професійно та кваліфіковано наданий у групах «важкої втрати». Соціальна підтримка може допомогти літнім людям зменшити почуття самотності та ізольованості, які в них часто виникають під час переживання важких психоемоційних станів [2, с. 127]. Крім того, група «важкої втрати» дає відчуття прийняття, надання людині місця, де вона може висловити своє горе і печаль. Група відіграє важливу терапевтичну роль і може звільнити людину похилого віку від важких переживань, адже перебування серед людей, які пережили те ж саме і можуть зрозуміти переживання іншого, є значною підтримкою, яку важко переоцінити.

Група, спрямована на подолання важких емоційних станів, може надати своїм членам три види підтримки: інструментальну, емоційну і реабіліта-

ційну. Інструментальна підтримка полягає в тому, щоб дати людині уявлення про практичні способи дії, ґрунтуючись на досвіді інших людей. Особливо корисними в такій ситуації виступають поради, які одні члени групи можуть дати іншим, ґрунтуючись на власному досвіді. А здатність членів групи обговорювати ці питання і виявляти, що подібні проблеми переживають не лише вони, сприяє швидшому подоланню негативних переживань. Емоційна підтримка має займати основну частину роботи у подоланні горя. Група може дати значну емоційну підтримку, вислуховуючи людину, яка страждає, і дозволяючи неодноразово обговорювати смерть, що дає можливість людині плакати і вільно висловлювати свої почуття, і полегшує її скорботу [11, с. 62]. Інший вид підтримки – реабілітуюча підтримка, вона характеризується тим, що група нормалізує процес переживання горя у своїх членів і дає їм знати, чого чекати надалі. Цей вид підтримки допомагає зменшити страхи членів групи, дізнатися про те, що може чекати їх далі, про стадії переживання втрати та симптоми, що можуть супроводжувати такий процес.

Груповою роботою з активним упровадженням тренінгових технологій дає членам групи почуття контролю над ситуацією, в якій вони перебувають, а взаємодія з іншими членами групи надає нові можливості для соціалізації, набуття друзів і розвитку взаємної підтримки.

Висновки і пропозиції. Відсоток населення похилого віку постійно збільшується, тому для фахівця, який тим чи іншим чином дотичний до такої категорії населення, важливо знати, з якими проблемами стикаються люди похилого віку та яким чином їм можна допомогти. У роботі з людьми похилого віку застосовується широкий спектр психосоціальних методів: консультування, бесіда, дискусія, тренінг, рольові ігри та ін.

Специфічним процесом, який може впливати із сукупності проблем людей похилого віку, є особистісне відчуження. Для його подолання та попередження особливо ефективними є тренінгові технології, які найкраще працюють у процесі групової роботи. Тренінгові технології та групова терапія як методи подолання особистісного відчуження є продуктивними не лише з погляду часу, але і з тієї точки зору, що такий вид терапії є справді ефективним методом для допомоги літнім людям. Водночас важливо зважати на те, що ефективність психологічної роботи з людиною похилого віку залежить від її власної активності, включеності в роботу та зацікавленості в подоланні негативних психоемоційних станів, лише в такому разі можливий позитивний терапевтичний ефект.

Література:

1. Александрова М.Д. Старение: социально-психологический аспект. Москва : Академия, 2003. С. 177–182.
2. Холостова Е.И. Социальная работа с пожилыми людьми : учебное пособие. 2-е изд. Москва : Дашков и К, 2003. 295 с.
3. Петровская Л.А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1982. 168 с.
4. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. Ленинград : Изд. ЛГУ, 1985. 166 с.
5. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Москва : Ось-89, 2007. 256 с.
6. Методы социальной психологии : учебное пособие для вузов / Под общ. ред. Н.С. Минаевой. Москва : Академический Проект, 2007. 351 с.
7. Приходько В. Соціально-психологічний тренінг як засіб формування комунікативної компетенції. *Вісник Львівського університету. 2005. Серія «Педагогіка»*. Вип. 19. Ч. 1. С. 182–188.
8. Леванова Е.А., Соболева А.Н., Плешаков В.А. Игра в тренинге. Личный помощник тренера. Санкт-Петербург : Изд-во «Питер», 2011. 368 с.
9. Давыдовский И.В. Геронтология. Москва : Медицина. 1966. 302 с.
10. Сафаргалеева С.Г. Предоставление психологической помощи гражданам пожилого возраста. URL: http://ugorsk.ru/razdel/social_sf.
11. Краснова О.В., Лидерс А.Г. Социальная психология старения : учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2002. 288 с.
12. Коваленко О.Г. Міжособистісне спілкування як компонент психічної діяльності у похилому віці. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 2. С. 61–64.
13. Фролькис В.В. Долголетие: действительное и возможное. Киев, 1982. 324 с.

Подорожний В. Г. Использование тренинговых технологий в преодолении личностного отчуждения у людей пожилого возраста

В статье анализируются тренинговые технологии как средство преодоления личностного отчуждения у пожилых людей. Раскрыто понятие тренинга и тренинговых технологий, специфики их применения в работе с пожилыми людьми. Рассмотрены способы и пути противодействия состояниям, которые могут способствовать развитию личностного отчуждения в пожилом возрасте. Отмечено, что проблема личностного отчуждения для своего решения требует комплексного применения различных методов с активным внедрением тренинговых технологий.

Ключевые слова: тренинг, тренинговые технологии, люди пожилого возраста, старение, старость, общение, отчуждение, личностное отчуждение.

Podorozhnyi V. H. Using of Training Techniques to Tackle Social Isolation in the Elderly

The article analyzes training technologies as a means of overcoming personal alienation in the elderly. The article presents training and training technologies, specifics of their application in work with elderly people. This article describes the methods and ways of preventing condition that can contribute to the development of personal alienation in the elderly. Also the article reveals that the problem of personal alienation for its solution requires the complex application of various methods, with the active introduction of training technologies.

Key words: training, training technologies, elderly people, aging, old age, communication, alienation, personal alienation.

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА У КОНТЕКСТІ МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ НА СВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена аналізу проблеми психологічної безпеки особистості у сучасному інформаційному середовищі. Розкриваються сутність та основні критерії психологічної безпеки особистості у сучасному інформаційному середовищі. Розглядається сутність та основні складники маніпулятивного впливу на свідомість особистості в інформаційному середовищі, зокрема, мережі Інтернет.

Ключові слова: психологічна безпека, інформаційне середовище, маніпулятивний вплив, маніпуляція, маніпулювання, свідомість.

Постановка проблеми. Життя особистості в час загальних соціальних трансформацій і потужного інформаційного тиску, які змушують перебувати в стані постійного емоційного напруження, стає загальною нормою. У ситуаціях постійних стресів та емоційних навантажень таким проблемам, як внутрішній неспокій, тривога, дискомфорт, зазвичай не надається належної уваги, незважаючи на те, що вони можуть призводити до криз, тяжких душевних розладів, потрясінь, які в трагічних випадках закінчуються самогубством. Особливої актуальності на сьогоднішній день набуває проблема суїцидальної поведінки в підлітковому віці, оскільки в цьому віці особистість схильна коритися різним видам зовнішнього психологічного впливу.

На думку медиків, здоров'я людини є тим індикатором, який чітко відображає цивілізаційні зміни. В останні десятиліття завдяки науково-технічному прогресу ці зміни стають дуже швидкими. Крім того, вони роблять соціум більш агресивним щодо людини. Соціальні взаємодії часто є головним джерелом серйозних конфліктів та стресу для людини і негативно впливають на фізичне та психічне здоров'я. В багатьох людей реакції на соціальний стрес перестали бути здоровими. Стрес, тривога, депресія стали домінуючими у психічному стані людини. Як результат, головний мозок із його тонкими нейрональними та нейроендокринними системами не встигає адаптуватися до швидких та несприятливих життєвих ситуацій, і ми бачимо дезадаптацію у вигляді збільшення психічних та психосоматичних розладів [6].

Варто наголосити на тому, що важливу роль відіграє відчуття власної захищеності від негативних впливів соціуму та відчуття власної психологічної безпеки у сучасному світі. Все частіше психологічна безпека і захищеність у сучасної людини поступається місцем неспокою, тривозі та невпевненості. Незважаючи на намагання дер-

жави захистити персональні дані громадян відповідними законами, сучасна мережа Інтернет відкриває широкі можливості для пошуку будь-якої персональної інформації про людину. Зрозуміло, що все це аж ніяк не сприяє формуванню почуття захищеності та переживанню психологічного комфорту і безпеки особистості в сучасному інформаційному суспільстві. В наш час особистість навряд чи зможе залишитися «загадкою» для інших, враховуючи широкі можливості інтернет-комунікації (соціальні мережі, акаунти, блоги і т.п.).

Сучасне життя ставить перед особистістю багато запитань, не останнім із них є питання, наскільки особистість почуває себе психологічно захищеною (безпечною), перебуваючи в сучасному інтернет-середовищі, взагалі в інформаційному просторі. Тому проблема психологічної безпеки особистості набуває особливої актуальності в час суспільних змін, стрімкого розвитку інформаційних технологій, можливостей використання різних засобів впливу на людську свідомість. Широкі можливості, що відкриваються для встановлення різних комунікативних зв'язків у наш час, нерідко можуть мати негативні наслідки, зокрема потрапляння під вплив психологічних маніпуляцій, вплив на свідомість особистості.

Із дослідників, які приділяли увагу проблемі вивчення інформаційної та психологічної безпеки, варто згадати Г.В. Ложкіна, М.А. Котика, С.К. Рощина, Г.В. Грачова, В.М. Петрика, В.В. Остроухова, Н.Л. Шликову та ін. [4; 5; 10]. Досліджувались як окремі аспекти інформаційної безпеки особистості, суспільства, держави загалом, так і окремі питання психологічної безпеки особистості у сучасному інформаційному просторі [10].

На нашу думку, варто детальніше зупинитися на понятті «впливу», оскільки без його розгляду не можна говорити про психологічну безпеку особистості загалом. Трактуювання терміна «вплив» у

сучасній психологічній науці не викликає значних суперечностей. Найбільш вдало визначив цей термін О.Г. Ковальов – як процес, який реалізується під час взаємодії двох та більше різнозначних систем і результатом якого є зміна в структурі просторово-часових характеристик стану хоча б однієї з цих систем.

Вплив завжди реалізується через кілька каналів.

1. Актуальний психофізіологічний стан – спираючись на нього, можна привести людину до усвідомлення необхідного маніпулятору рішення. Наприклад, стан втоми, апатії знижує спротив маніпулятору.

2. Відображення ситуації в контексті системи цінностей і ставлень конкретного суб'єкта чи групи. Наприклад, якщо представники цільової аудиторії стереотипно ставлять на перше місце сімейні цінності чи матеріальну вигоду, то спрацює вплив, який схвалює ці ідеї або гарантує досягнення певного результату в руслі домінуючої групової цінності.

3. Відображення потреб та інтересів конкретної особи чи групи – іноді потреби створюються штучно задля підвищення попиту на рекламований продукт.

Внаслідок психологічного впливу зміни можуть стосуватися як зовнішньо орієнтованої поведінки, так і внутрішніх установок і мотивів особистості [2].

Так, у зв'язку з напливом рекламної продукції, яка відверто або приховано намагається маніпулювати людською свідомістю та вчинками, нагальним є питання про психологічну безпеку споживача рекламної продукції. Серед зарубіжних дослідників одним із перших це питання поставив Р. Чалдіні у своїй статті «Вплив. Наука і практика», в якій він не тільки описує безліч маркетингових прийомів впливу, але й пропонує засоби нейтралізації негативних впливів, акцентує на небезпеці психологічних чи навіть фізичних травм від неякісного рекламного продукту [8].

Основна маса публікацій (як зарубіжних, так і вітчизняних) припадає на період 1994–1999 рр., відомими авторами є А.В. Брушлінський, Г.В. Грачов, С.К. Рощин, Л.Г. Смолян. Вони виділили дві лінії інформаційної небезпеки сучасних медіа – деградацію форм відображення і структури потреб і мотивів особистості, адекватного сприйняття світу та зміна ціннісних орієнтацій і світогляду. Яскравим прикладом цього можуть виступати рекламні стандарти модельної зовнішності, коли хвороблива худорлявість трактується як норма, що призводить до розвитку анорексичних тенденцій у молодих жінок [9].

Мета статті. Головною метою цієї роботи є висвітлення проблеми психологічної безпеки у контексті маніпулятивного впливу на свідомість особистості в сучасному інформаційному середовищі, зокрема, мережі Інтернет, а також розгляд основних характеристик маніпулятивного впливу.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає Г.В. Ложкін, у суспільній свідомості поняття безпеки пов'язується не стільки з відсутністю загрози, скільки зі станом, почуттями і переживаннями людини [4]. **Психологічна безпека** – це такий стан суспільної свідомості, в якому суспільство загалом і кожна людина зокрема сприймають наявну якість життя як адекватну і надійну, оскільки вона створює реальні можливості для задоволення особистих і соціальних потреб громадян нині і дає їм підстави для впевненості в майбутньому. На думку Г.В. Ложкіна, безпека суспільства і людини полягає у стабільності їхніх становищ, а психологічна безпека – у відображенні цього становища у свідомості. Тому інформаційно-психологічну безпеку можна розглядати з позиції впливу інформаційної системи на суспільну й індивідуальну свідомість, що відображає відносини суспільства і громадян нині і в майбутньому. Інформаційно-психологічна безпека – це відсутність небезпеки інформаційних впливів. Саме активний соціальний суб'єкт і його психіка зазнають безпосереднього впливу інформаційних факторів, які, трансформуючись через його поведінку, дії (чи бездіяльність), дисфункціонально впливають на соціальні суб'єкти різної системно-структурної і функціональної організації [4].

Варто враховувати також інформаційний контент, з яким зіштовхується особистість у сучасному інформаційному середовищі. Наприклад, взяти хоча б рекламу, яка в наш час стала більш агресивною, нав'язливою, досить часто з ознаками маніпуляції, порівняно з рекламою минулого століття. Чи потребує особистість психологічного захисту від певного нав'язливого, а досить часто і негативного інформаційного потоку? Безумовно. Варто підкреслити, що нині дедалі актуальнішими стають питання психологічної безпеки особистості в мережі Інтернет. Особливо це важливо тоді, коли йдеться про дітей шкільного віку, підлітків та молодь. Ці категорії є найбільш вразливими до різних негативних аспектів інформаційного потоку мережі Інтернет. Маніпулятивний підхід, що нерідко використовується щодо викладу інформації для цієї верстви населення, соціальні групи в мережі Інтернет, які є надзвичайно привабливими для підлітків, нині, як свідчить практика, можуть бути небезпечними для ще нестійкої психіки та недостатньо розвиненої свідомості. Варто навести ознаки, які можуть свідчити про психологічну загрозу з боку інформаційного середовища (інтернету) для школярів та підлітків: маніпулювання свідомістю, шантаж, погрози, приниження тощо.

Необхідно зазначити, що психологічна вразливість дітей шкільного та підліткового віку зумовлена, насамперед, віковими особливостями, коли відбувається становлення самосвідомості, світогляду, формування життєвих цінностей тощо. Тому в цей період зростає небезпека можливого

маніпулятивного впливу з боку інтернет-середовища на свідомість дітей шкільного та підліткового віку. Довіра, невміння критично оцінити інформацію, що надходить з інформаційного середовища та інші вікові психологічні особливості школярів та підлітків можуть слугувати підґрунтям для маніпуляцій свідомістю підростаючого покоління. Варто хоча б згадати небезпечні групи в соціальних мережах, жорстокі ігри та інші негативні явища, з якими діти можуть познайомитись у мережі Інтернет, що, безумовно, може завдати шкоди психологічному здоров'ю підростаючої молоді [7].

Причиною загострення масового деструктивного впливу на психіку є несформованість механізмів соціально-психологічної регуляції в умовах інформаційного суспільства. Небезпечний інформаційно-психологічний вплив на індивідуальну свідомість може призвести до двох видів взаємозалежних змін:

1) *зміни психіки, психічного здоров'я людини*. Оскільки у разі застосування інформаційного впливу складно визначити межу норми і патології, показником змін може бути втрата адекватності щодо відображення світу у свідомості й індивідуальному ставленні до світу. Можна говорити про деградацію особистості, якщо форми відображення дійсності спрощуються, реакції грубішають і здійснюється перехід від вищих потреб (у самоактуалізації, соціальному визнанні) до нижчих (фізіологічних, побутових);

2) *зміни в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості*. Такі зміни спричиняють антисоціальні вчинки і становлять небезпеку вже для всього суспільства і держави [3].

Важлива особливість інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну свідомість полягає в тому, що людина може не помічати його і не усвідомлювати як небезпеку. Інформаційно-психологічний вплив із метою зміни поведінки особистості в бажаному напрямі має домогтися відповідної зміни в її свідомості, а тут вже дуже тонка межа між просто впливом та маніпуляцією свідомістю. Не менш важливою проблемою в плані інформаційно-психологічної безпеки є пошук шляхів виходу з-під влади віртуальної реальності, що, на думку О. Юдіна, робить проблемною самоідентичність [10, с. 24]. Таким чином, людина сучасної маргінальної культури постає ексцентричною особою, яку не вдовольняє жоден з наявних духовних смислів, ціннісних спектрів, до жодного не можна приєднатися як до єдино можливого і водночас жоден із них не може бути відкинутим, відбувається заперечення «ментальних норм культури», розщеплення свідомості індивіда. Соціальна мімікрія стає адаптивним способом життєдіяльності багатьох людей [10].

Проведений теоретичний аналіз наукової літератури дає підстави виділити основні **критерії**

психологічної безпеки особистості в інформаційному середовищі:

- психологічна задоволеність та відчуття захищеності;
- позитивні переживання та відчуття внутрішньої гармонії;
- оптимістичний настрій;
- заспокоєність та впевненість у собі та ін.

Відповідно, до ознак, що свідчать про загрозу психологічній безпеці особистості в інформаційному середовищі, можна зарахувати такі:

- переживання почуття незадоволення;
- почуття тривоги та неспокою;
- фрустрація та занепокоєність;
- невпевненість, невизначеність та неясність;
- песимістичні та депресивні переживання тощо [7].

Далі зупинимось на основних аспектах маніпулятивного впливу, що доволі часто може зустрічатися в інтернет-середовищі. Насамперед, варто зазначити, що **маніпуляція** є прихованим управлінням людьми проти їхньої волі, під час якого ініціатор одержує односторонню перевагу чи вигоду за рахунок адресата впливу. Більшість авторів схиляється до думки, що маніпуляції здійснюються приховано, неявно, вважаючи це визначальною ознакою. Наступна важлива ознака – наявність контролю, причому деякі автори вважають його однією з найважливіших (хоча і не визначальних) характеристик.

Як зазначає А.В. Кіриченко, медіа-маніпулятори використовують три види фільтрів інформації, які властиві кожній людині:

1) фільтри безпеки – спрямовані на виявлення і нейтралізацію інформації, яка являє собою фізичну та психічну небезпеку для людини;

2) фільтри інтересу – захищають від перенасиченості інформацією, тому спрямовують увагу людини на дійсно цікаві аспекти;

3) фільтр інтимності – визначає безпечних людей, яким можна довіритися та розкрити власне «Я» [2].

С.Л. Братченко вирізняє кілька **видів маніпулювання** залежно від того, на чому намагається «зіграти» маніпулятор: 1) маніпулювання потребами (використання бажань, потягів, інтересів партнера); 2) «духовне» маніпулювання (формування в людини певних ідеалів і цінностей); 3) інтелектуальне маніпулювання (нав'язування людині думок, поглядів); 4) маніпулювання почуттями (використання емоцій, «пристрастей» партнера); 5) символічне маніпулювання (формування стійкої реакції людини на певні символи) [1].

Важливо також згадати і основні складники маніпулятивного впливу. Аналіз літератури, присвяченої проблемі маніпуляції, дає змогу виділити найпоширеніші складники маніпулятивного впливу: 1) оперування інформацією; 2) прихову-

вання маніпулятивного впливу; 3) мішені впливу; 4) роботоподібність адресата впливу.

Основним механізмом маніпулювання виступає навіювання, однак не пряме. Зміст навіювання включений в інформацію, що передається, яка може і не бути категоричною і не чинити явного тиску. Тому особистість самого комунікатора (сугестора), на відміну від інших проявів цього механізму (наприклад, у гіпнозі), може нівелюватися. Іншими словами, вона не є визначальним чинником, і принципове значення має не стільки авторитет маніпулятора (того, хто маніпулює), скільки те, як маніпулює. Авторитет сугестора за таких умов виконує функцію так званої «непрямой аргументації». Тому у схемі, розробленій Г. Лассуеллом, перший елемент – *комунікатор* – становить собою інтерес скоріше з морального погляду. Уся сила впливу переноситься на другий елемент – *повідомлення*, що саме й може містити маніпулятивні прийоми.

Зупинимось детальніше на внутрішній природі маніпуляцій. Їхня структура, як на це справедливо звертала увагу низка закордонних учених, складна. Маніпуляція має два значеннєві рівні: один – явний, інший – прихований. Наявність подвійного впливу можна вважати головною ознакою маніпулятивного впливу. Для успіху маніпуляції суттєво, щоб об'єкт маніпуляцій не здогадувався про прихований зміст. Саме тому «мистецтво» маніпулювання істотно полягає в організації повідомлення, умінні правильно сформулювати явний зміст і завуалювати в ньому прихований, який і змушує людину купити той чи інший товар, голосувати за того чи іншого кандидата тощо. У психіці людини залежно від ситуації одночасно актуалізується цілий комплекс різних значеннєвих структур. Тому обидва рівні маніпуляції можуть забезпечуватися численними значеннєвими повідомленнями. Частина з них обслуговує «явний зміст», забезпечуючи проходження «прихованого». Наприклад, одне повідомлення впливає на потреби об'єкта маніпуляції, інше – на емоційну сферу тощо. Варто зазначити, що ефективне управління людьми, маніпулювання ними за допомогою інформаційного впливу стають можливими тільки за наявності зворотного зв'язку.

У контексті розгляду проблеми маніпулятивного впливу на свідомість особистості важливо зазначити основні *ознаки маніпуляції*: 1) вживання особою малозрозумілих чи маловживаних слів; 2) емоції; 3) сенсаційність і терміновість; 4) повторення; 5) дроблення; 6) вилучення з контексту; 7) авторитаризм джерела повідомлень; 8) авторитаризм рішення; 9) змішування інформації і думки; 10) прикриття авторитетом; 11) активізація стереотипів.

Розгляд проблеми маніпулятивного впливу на свідомість особистості в інформаційному середо-

вищі буде неповним без формулювання основних правил поведінки, що знижують вразливість до впливу маніпуляторів, зокрема, і в мережі Інтернет, до яких належать:

- 1) скорочення контактів;
- 2) відхід від захоплення;
- 3) зміна темпу;
- 4) відсіювання шуму;
- 5) непередбачуваність;
- 6) відключення емоцій;
- 7) діалогічність мислення;
- 8) створення контекстів;
- 9) створення альтернатив;
- 10) включення здорового глузду;
- 11) пошук кореня проблеми.

Висновки. Актуальність проблеми психологічної безпеки особистості в інформаційному середовищі в наш час не викликає сумніву, особливо у контексті маніпулятивного впливу на свідомість особистості. Однією з основних психологічних умов збереження психологічної безпеки особистості є підвищення рівня самосвідомості, що є особливо актуальним для молоді. Психологічна безпека особистості проявляється, з одного боку, в її здатності зберігати стійкість (стабільність) в інформаційному середовищі з певними параметрами, а також із різними психотравмуючими впливами, в опорі деструктивним внутрішнім і зовнішнім впливам, з іншого боку – в емоційній експресивності, інтелектуальній, поведінковій варіативності, оптимальній позиції суб'єкта в умовах інформаційного середовища. Варто враховувати, що психологічна безпека особистості визначається комплексом пізнавальних, емоційно-вольових і характерологічних особливостей особистості, її спрямованістю і світоглядом, що формуються в процесі соціалізації.

У структурі психологічної безпеки можна виділити такі рівні: відчуття і почуття, сприйняття і оцінка навколишньої дійсності щодо критерію «небезпечно-безпечно», аналіз і прогнозування безпечного майбутнього. Механізми процесу формування та розвитку психологічної безпеки особистості детерміновані поведінкою людини в різних ситуаціях. До основних можна зарахувати механізми наслідування зразків безпечної поведінки, ідентифікації, соціальної оцінки бажаної поведінки, конформності.

Розглянуті особливості та основні складники маніпулятивного впливу на свідомість особистості в сучасному інформаційному середовищі дають змогу вчасно розпізнати ознаки маніпуляції, а також ефективно протидіяти їм. Перспективним для подальших досліджень є вивчення проблеми відчуження в інтернет-середовищі та вплив цього явища на особистість і схильність до маніпулятивних впливів.

Література:

1. Братченко С.Л. Экзистенциальная психология глубинного общения. Москва : Смысл, 2001. 197 с.
2. Васюк К.М. Мішені впливу в сучасній українській телевізійній рекламі. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Додаток 2 до Вип. 35. Том III (15). Київ : Гнозис, 2015. С. 34–41.
3. Ліщинська О. Деструктивний вплив інформаційного простору. *Психолог*. 2006. № 7 (199). С. 20–23.
4. Ложкін Г. Інформаційно-психологічна безпека особистості. *Персонал*. 2003. № 3. С. 78–81.
5. Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В. та ін. Соціально-правові основи інформаційної безпеки : навчальний посібник / за ред. В.В. Остроухова. Київ : Росава, 2007. 496 с.
6. Практична психосоматика: діагностичні шкали : навчальний посібник / За заг. ред. О.О. Чабана, О.О. Хаустової. Київ : ВНТУ, 2018. 108 с.
7. Ткачишина О.Р. Психологічна безпека особистості та явища стереотипізації у сучасному інформаційному середовищі. *Психологія: реальність і перспективи* : збірник наук. праць РДГУ. 2017. Випуск 8. С. 277–281.
8. Чалдини Р. Психология влияния. 4-е изд. перераб. и доп. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 288 с.
9. Шейнов В.П. Скрытое управление человеком (психология манипулирования). Москва : ООО изд-во АСТ, Минск : Харвест, 2001. 848 с.
10. Юдін О.К., Вогуш В.М. Інформаційна безпека держави : навчальний посібник. Харків : Консурс, 2005. 576 с.

Ткачишина О. Р. Психологическая безопасность в контексте манипулятивного влияния на сознание личности

Статья посвящена анализу проблемы психологической безопасности личности в современной информационной среде. Раскрываются сущность и основные критерии психологической безопасности личности в современной информационной среде. Рассматриваются сущность и основные составляющие манипулятивного воздействия на сознание личности в информационной среде, в частности, сети Интернет.

Ключевые слова: психологическая безопасность, информационная среда, манипулятивное влияние, манипуляция, манипулирование, сознание.

Tkachyshyna O. R. Psychological safety in the context of manipulative influence on the consciousness of the person

The article is devoted to the analysis of the problem of psychological security of the individual in the modern information environment. The essence and main criteria of the psychological security of the person in the modern information environment are revealed. The essence and main components of the manipulative influence on the consciousness of the person in the information environment, in particular, the Internet, are considered.

Key words: psychological security, information environment, manipulative influence, manipulation, manipulation, consciousness.

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9+340.11

С. В. Кононенкокандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Краматорський інститут

ПрАТ ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»

СТРУКТУРА СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ»

У статті розкрито психологічний зміст структури поняття «правова свідомість» сучасного фахівця юридичного профілю та розглянуто теоретико-методологічні підходи до проблеми психологічних особливостей фахової діяльності юристів як у плані психологічного аналізу її структури, так і в плані психологічної характеристики властивого їй комплексу професійно важливих якостей.

Ключові слова: особистість фахівця юридичного профілю, правова свідомість, юридична діяльність, свідомість, право.

Постановка проблеми. У перехідний період соціально-економічних і політичних змін у суспільстві спостерігається напружена ситуація в формуванні правосвідомості певної частини населення, особливо молоді, порушення раніше засвоєних моральних стереотипів соціальної поведінки й утруднення в формуванні нових, значне підвищення рівня правопорушень і злочинності. Певною мірою ці процеси навіть стосуються деякої частини працівників правозастосовної системи у формі різних проявів професійної деформації.

У галузі вирішення цієї проблеми особливо актуальну роль має питання про сутність і зміст правосвідомості фахівця юридичного профілю, бо правосвідомість є найважливішим психологічним механізмом надійності праці юриста.

Аналіз сучасних досліджень у галузі загальної та юридичної психології (О.М. Бандурка [1], В.І. Барко [2], С.П. Бочарова [1], В.Л. Васильєв [3], О.В. Землянська [1], В.С. Медведєв [7], О.Р. Ратінов [8], В.В. Романов [9], О.В. Тімченко [11] та ін.) свідчить про високу наукову актуальність вирішення проблеми правосвідомості особистості, зокрема правосвідомості фахівця юридичного профілю. Правосвідомість сучасного юриста слід розглядати як особливу форму свідомості, яка у зв'язку з впливом ряду об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (психологічних) чинників складається з комплексу базових правових понять.

За визначенням О.М. Бандурки, С.П. Бочарової, О.В. Землянської, правова самосвідомість розглядається як сфера індивідуальної свідомості, що відбиває правову дійсність у формі юридичних знань, оцінного ставлення до права і практики його застосування, правових установок і ціннісних

орієнтацій, що регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях [1]. Специфікою цієї сфери свідомості є правове опосередкування й усвідомлення соціальних явищ, співвіднесення їх із правовими вимогами, із уявленнями їх необхідності і меж правового регулювання, із правовими оцінками і відносинами [8]. Важливо відзначити, що правова самосвідомість є система правових понять та уявлень, властивих кожній конкретній людині, вона не є простим відображенням спільної, групової правосвідомості. Індивідуальна правосвідомість проявляється в поведінкових актах особистості. Правова самосвідомість як професійна якість юристів відрізняється від правової самосвідомості законослухняного громадянина об'ємом, глибиною та формалізованим характером знань принципів і норм права, вмінням їх застосовувати [3].

Різними авторами відмічається неоднозначність трактування поняття правосвідомості, невирішеність питання про її структурні елементи, відсутність єдності поглядів на об'єкт, який відображається у правовій свідомості. Все це істотно ускладнює процес формування та розвитку правосвідомості у юристів, оскільки не дозволяє точно встановити чинники, що впливають на неї. Тому розкриття функціональної структури правосвідомості фахівця юридичного профілю є актуальною, але недостатньо вирішеною в галузі юридичної психології.

Мета статті – розкрити психологічний зміст поняття «правова свідомість» сучасного фахівця юридичного профілю та розглянути теоретико-методологічні підходи до проблеми психологічних особливостей фахової діяльності юристів.

Виклад основного матеріалу. Розвинена правосвідомість особистості передбачає не тільки знання норм і своїх прав, але прийняття на себе обов'язків і відповідальності. Досліджуючи компоненти правосвідомості, О.В. Кобець підкреслює, що психолого-правова природа цього явища, з одного боку спирається на вихідне положення психологічної науки про єдність свідомості та діяльності, а з іншого – правосвідомість повністю відповідає основним функціям права (пізнавальній, оціночній, регулятивній). Складні взаємовідносини соціальних і психологічних аспектів поняття правосвідомості ми вважаємо доцільно відобразити за допомогою розробленої О.В. Кобцем [5] схеми структури семантичного поля поняття правосвідомості (рис. 1).

Діяльність юриста має науково обґрунтований характер, тому в елементному складі професійної правосвідомості виявляються компоненти теоретичної правосвідомості. Теоретична правосвідомість є науковими знаннями, ідеями, концепціями про суть, характер взаємодії правових явищ, всього механізму правового регулювання, тому вона може бути названа науковою правосвідомістю. Її рівень визначається глибиною пізнання правових явищ вченими-юристами, політичними діячами, фахівцями в галузі законодавства. У процесі загального і спеціального правового виховання елементи теоретичної правосвідомості організовано вносяться в правову свідомість мас, під безпосередньою дією якої формується буденна і спеціалізована правосвідомість [7, с. 83].

Дослідження спеціалізованої правосвідомості показують, що в ній виявляються специфічні види професійної деформації – стереотипи, шаблонні оцінки, породжені однобічним впливом досвіду. Особливо в індивідуальній правосвідомості на спеціалізованому рівні можливі прояви однобічності знань, зумовлені вузькою спеціалізацією юриста, деяке зниження емоційного відношення до того, що відбувається (сухість, байдужість), некритичне ставлення до власних вчинків [4, с. 7–8]. Діяльність із застосування правових розпоряджень у конкретних життєвих обставинах, порівняно з безпосередніми формами реалізації права громадянами, вимагає глибшого усвідомлення правових явищ для їх практичного використання юристами [6, с. 85].

Юридична діяльність за своїм змістом завжди є професійно правовою діяльністю. Саме в цьому полягає її відмінність у соціально-психологічному аспекті від діяльності громадян за безпосередніх форм реалізації норм права в повсякденних відносинах. Аналіз сучасних досліджень у галузі загальної та юридичної психології свідчать про високу наукову актуальність вирішення проблеми правосвідомості особистості, зокрема правосвідомості фахівців юридичного профілю діяльності. Свідомість є безпосереднім джерелом активності особистості і регулятором її поведінки, сама випробовує регулюючий вплив зовнішніх явищ (наприклад, криміногенної субкультури, відношення до юридичних органів розповсюдженої завдяки засобам масової інформації в нашому суспільстві та ін.).

Рис. 1. Схема структури семантичного поля поняття правосвідомості за О.В. Кобцем

Питання про функції правосвідомості загалом і функції окремих її видів не має ще належної розробки в науковій літературі. У дослідженнях можна зустріти велике число функцій правової свідомості. Але, на думку О.Р. Ратінова [8], існують три основні функції, а решта функцій є похідними від них. Ці основні функції пов'язані з функціями права. Це пізнавальна, оціночна і регулятивна функції правової свідомості (рис. 2).

Правосвідомість належить до форм суспільної свідомості, викликаних до життя потребою особливої регламентації відносин спілкування між людьми. У структурі життя суспільства суспільна правосвідомість в будь-якій її формі виконує певні соціальні функції. Всі форми суспільної свідомості є формами віддзеркалення, отже, пізнанням суспільного буття. З цього зрозуміло, що суспільна свідомість виконує соціальну функцію пізнання суспільного буття, функцію пізнавальну, гносеологічну. Цим і визначаються особливості здійснення правосвідомістю як пізнавальної, так і практичної функцій [8].

Функції правосвідомості – це основні напрями її впливу на правові явища, правову систему в цілому. Правосвідомість – елемент правової системи, поєднані з її іншими елементами: системою права, системою законодавства, юридичною практикою, правовою культурою тощо. О.Р. Ратіновим виділені основні функції правосвідомості [8].

1. Когнітивна (пізнавальна, інформаційна) – припускає знання права, поінформованість про нормативні акти, зміст юридичних норм. Без інформації про закон не може бути і ставлення до нього. Відзначимо, що правова інформація – це сукупність документованих або публічно прого-

лошених відомостей про право, його систему та джерела реалізації, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними, їх профілактику та ін.

2. Правостворююча (ціннісна, емоційна) – припускає ціннісне ставлення до законодавства, співвіднесення правових норм зі своїми поглядами на правове, обов'язкове, необхідне. Ця функція свідчить про те, що нормативно-правові акти виступають як зовнішнє вираження правосвідомості суспільства і законодавчих органів держави.

3. Регулююча (настановна) – припускає співвідношення поведінки людей з чинною в суспільстві системою правових розпоряджень; мотиви і настанови стосовно поведінки, врегульованої правом – відповідно до правових дозволень і заборон.

У структурі правосвідомості особистості кожній із функцій відповідають такі блоки: правові знання; правові оцінки; правові настанови. Необхідність і обсяг правових знань особистості зумовлені тим, наскільки вона залучена до системи правових відносин. Набуття і засвоєння правових знань здійснюються за допомогою соціального і правового досвіду особистості. Проїшовши через свідомість особистості, правові явища викликають ціннісне до себе ставлення: оцінюються як правові знання, так і правова дійсність із погляду цих знань. Відбувається процес непрямого відтворення в діях особистості одержаних знань, виникає їх переосмислений варіант, співвіднесений з поглядами на правове, обов'язкове. Після цього виробляється правова настанова, яка відображає готовність до певної правової поведінки. Блок правових настанов містить також схильність до оцінки

Рис. 2. Схема функціональної структури правосвідомості за О.Р. Ратіновим

правових явищ, виходячи з напрямку правової поведінки. Він впливає як на регулюючу (настановну), так і на пізнавальну (когнітивну) і правотворючу (ціннісну) функції правосвідомості [8].

Правосвідомість є необхідною умовою створення норм права, їх точної та повної реалізації. Вона виступає фактором поваги до права. Як зазначає В.В. Романов, роль правосвідомості в процесі правотворчості і право реалізації виражається у тому, що правосвідомість:

- певною мірою ніби випереджає юридичне право, є його безпосереднім ідейним джерелом, існує «до» права;

- діє «паралельно» з правом: уловлює потреби його вдосконалення в напрямі відображення об'єктивних суспільних процесів; визначає зміни і перспективи розвитку права; безпосередньо впливає на процес і результати правотворчості;

- існує «після» права у тому сенсі, що служить орієнтиром вибору доцільного, оптимального варіанта поведінки в межах норм права, які застосовуються або реалізуються;

- є інтелектуальним інструментом ефективного використання законодавства, тлумачення норм права;

- може використовуватися як важливий інструмент застосування аналогії закону й аналогії права з метою заповнення прогалин у законодавстві;

- виступає як ідейно-моральний вимірник професіоналізму діяльності посадових осіб у системі органів державної влади і місцевого самоврядування;

- служить засобом забезпечення законності та справедливості застосування правових норм (зокрема під час визначення юридичної відповідальності за правопорушення) та ін [9].

Право впливає на правосвідомість тим, що воно є найважливішим джерелом її формування, перетворення і розвитку. Зміст, напрям цього впливу не однозначні і залежать від якості законодавства, його відповідності реальним потребам, від рівня роботи державного апарату. У своєму прояві функції правосвідомості не відокремлені одна від одної. Вони перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємодії і є єдиним процесом функціонування правосвідомості в правовій дійсності.

За суб'єктами (носіями) правосвідомості І.В. Воробйова та І.В. Жданова розрізняють такі форми правосвідомості [4]: індивідуальну – сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда; групову – виражає ставлення до права, правових явищ, їх оцінку з боку соціальних груп, формальних і неформальних колективів, відображає їх загальні інтереси і потреби, їх співвідношення з інтересами всього суспільства; суспільну – виражає ставлення до права всього суспільства, відображає його інтереси.

Суспільна і групова правосвідомість проявляється не інакше як через індивідуальну правосвідомість, і в кожній людині вона проходить крізь призму особистих інтересів, рис характеру. Було б неправильно говорити, що суспільна і групова свідомість – це сума суджень про право кожного із членів соціальних груп, народу (суспільства). Суспільна і групова правосвідомість виражає найзагальніші, такі, що збігаються оцінки права і правових явищ членами соціальних спільнот. Правосвідомість юриста припускає високий рівень правового мислення, багато в чому є детермінованою чинним правом. За глибиною відображення правової дійсності правосвідомість може бути: повсякденною, непрофесійною – є життєвими, часом поверхневими судженнями про право людини, яка стикається з правом у повсякденній трудовій, сімейній, суспільній та інших сферах життя; професійною, яка характеризує спеціалізовані правові знання, що використовуються в роботі професіоналами-юристами (у суді прокурор – обвинувачує, адвокат – захищає та ін.) і включає: наукову (теоретичну) правосвідомість учених, викладачів вузів; практичну правосвідомість суддів, юрисконсультів, адвокатів, прокурорів та ін. [4].

В.Л. Васильєв звернув увагу на те, що структурно-функціональний аналіз складних соціальних систем стосовно дослідження функцій суспільної правосвідомості потребує чітко визначити структуру правосвідомості і місце правосвідомості в системі правової надбудови і в системі суспільної свідомості; усередині кожної системи визначити роль і призначення структурних елементів правосвідомості по відношенню один до одного і до системи загалом; розкрити діалектичну єдність, взаємодію, взаємовизначення структурно-функціональних елементів як усередині самої правосвідомості, так і в системі правової надбудови і в суспільній свідомості. Внутрішня і зовнішня соціальна детермінація суспільної правосвідомості припускає відповідно внутрішні і зовнішні структурно-системні зв'язки і функціональну спрямованість. Внутрішня детермінація правосвідомості визначається координацією таких його структурних елементів, як суспільне – колективне – індивідуальне, наукове – практичне – буденне, ідеологія – психологія, почуття – емоції – воля [3, с. 68].

Професійна правосвідомість сучасного юриста і її основні компоненти відрізняються здатністю до постійного розвитку й удосконалювання в процесі юридичної діяльності, можливістю переборювати труднощі на тій або іншій ділянці такої діяльності, що сприяє прояву творчої активності юриста. Звідси готовність до певного виду юридичної діяльності являє собою не тільки раніше придбані спеціалізовані юридичні знання, навички, уміння, правові установки, психічні якості фахівця, але й актуалізацію цих компонентів, їх активне вико-

ристання для можливості здійснення конкретних правових дій у цей момент. Така внутрішня настроєність юриста на конкретні дії щодо застосування права в сучасний момент, мобілізованість всіх компонентів професійної правосвідомості на здійснення активних і доцільних правозастосовних дій може бути названа ситуативною (тимчасовою) готовністю до правозастосовних дій.

Висновки.

1. Аналіз сучасних досліджень у галузі загальної та юридичної психології свідчить про високу наукову актуальність вирішення проблеми правосвідомості особистості, зокрема правосвідомості фахівців правозастосовної діяльності. Свідомість є безпосереднім джерелом активності особистості і регулятором її поведінки, сама випробовує регулюючий вплив зовнішніх явищ (наприклад, криміногенної субкультури, ставлення до юридичних органів, розповсюджене завдяки ЗМІ в нашому суспільстві та ін.).

2. Поняття «правосвідомість» фахівця-юриста слід розглядати як особливу форму свідомості, яка, у своєму змісті має об'єктивні (соціальні) та суб'єктивні (психологічні) чинники і на яку впливає комплекс базових правових норм і суспільних явищ. Правосвідомість розглядається як системне утворення, що відображає правову дійсність у вигляді юридичних знань та оціночних ставлень до права і практики його реалізації, правових установок і ціннісних орієнтацій, які регулюють правову поведінку людини в юридично значущих ситуаціях.

3. Найбільш поширеним поглядом на структуру правосвідомості серед науковців є виділення її складових компонентів відповідно до трьох функцій правової свідомості (пізнавальної, оціночної та регулятивної). Пізнавальний діяльності (інтелектуальний компонент) відповідає певна сума юридичних знань та умінь, тобто правова підготовка, оціночний функції (емоційний і ціннісний компонент) – система оцінок і ставлень щодо різних юридичних явищ і регулятивна функція (вольовий компонент) здійснюється за рахунок соціально-правових установок і системи ціннісних орієнтацій.

Література:

1. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология : учебник. Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. 640 с.
2. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект). Київ : Ніка-Центр, 2002. 296 с.
3. Васильев В.Л. Юридическая психология. Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 2000. 624 с.
4. Воробйова І.В., Жданова І.В. Сучасні підходи до проблеми правової свідомості. *Правова свідомість молоді в умовах розбудови демократичної держави в Україні* : Матеріали міжвузівського науково-практичного семінару молодих вчених (17 лютого 2006 р., Одеса) / за заг. ред. О.Ф. Долженкова. Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. С. 7–9.
5. Кобець О.В. Структурно-системні функціональні зв'язки правосвідомості і права. *Material II Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Wykształcenie i nauka bez granic – 2005»*. Т. 20. Psychologia i socjologia. Przemysł : Sp. Z o.o. «Nauka i studia», 2005. S. 45–47.
6. Курочкина Н.М. Інтуїтивне право та правосвідомість: поняття та співвідношення. *Держава і право* : збірник наукових праць. 2007. Вип. 35. С. 82–87.
7. Медведєв В.С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти). Київ : НАВС України, 1996. 192 с.
8. Ратинов А.Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования. *Методология и методы социальной психологии*. Москва, 1981. С. 201–214.
9. Романов В.В. Юридическая психология : учебник. Москва : Юрист, 1998. 488 с.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 712 с.
11. Тимченко А.В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности. Харьков : ООО «Одиссей», 2004. 448 с.

Кононенко С. В. Структура семантического поля понятия «Правовое сознание»

В статье раскрыто психологическое содержание структуры понятия «правовое сознание» современного специалиста юридического профиля и рассмотрено теоретико-методологические подходы к проблеме психологической особенности профессиональной деятельности юристов, как в плане психологического анализа ее структуры, так и в плане психологической характеристики свойственного ей комплекса профессионально важных качеств.

Ключевые слова: личность специалиста юридического профиля, правовое сознание, юридическая деятельность, сознание, право.

Kononenko S. V. The structure of the semantic field of the concept “Legal Consciousness”

In the article, the psychological content of the structure of the concept “Legal consciousness” applied to the present-day specialist in the field of jurisdiction is examined. Also treated are theoretical and methodological approaches to the problem of the psychological specific features of a lawyer’s professional activity, both in terms of the psychological analysis of its structure, and in terms of the complex of professional important qualities inherent to this activity.

Key words: personality of specialist of legal type, legal consciousness, legal activity, consciousness, right.

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНІСНОГО КОМПОНЕНТА ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ СЛІДЧИХ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

У статті представлено результати дослідження особливостей діяльнісного компонента змістовних характеристик професіогенезу працівників слідчих підрозділів на різних етапах професійного розвитку: професійної адаптації, оволодіння професійною діяльністю, творчого самовираження, наставництва, соціальної переадаптації. Виокремлено специфіку спрямованості професійної мотивації, стилів саморегуляції поведінки і домінуючих моделей копінг-поведінки на кожному з етапів.

Ключові слова: змістовні характеристики, діяльнісний компонент, професіогенез, слідчі органи досудового розслідування, мотивація, стилі саморегуляції, моделі копінг-поведінки.

Постановка проблеми. Сучасні суспільні трансформації вимагають реформування правоохоронної системи, що має базуватися на змінах характеру та умов професійної діяльності та оновленні підходів до підготовки конкурентоспроможних та висококваліфікованих фахівців. Якісна та послідовна підготовка, відповідність умов праці професійним вимогам є запорукою ефективності виконання професійної діяльності. Знаходження оптимального та ефективного способу розв'язання професійних завдань є характеристикою багатьох юридичних професій. Але саме професія слідчого потребує відповідних задатків, покликання та освіти, достатнього життєвого досвіду, цілої низки професійних знань, навичок та вмінь для встановлення істини під час розслідування злочинів та притягнення до суду винних. Саме це зумовлює необхідність ретельного вивчення діяльнісного компонента змістовних характеристик професіогенезу працівників слідчих підрозділів на стадії професійного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання професіографічних досліджень юридичних професій розкриваються в працях видатних зарубіжних та вітчизняних науковців. Різні аспекти професійного розвитку особистості правоохоронця розглядали Д.О. Александров, В.Г. Андросюк, Б.І. Бараненко, О.М. Бандурка, В.І. Барко, С.П. Бочарова, В.В. Вареник, О.В. Землянська, Ю.Б. Ірхін, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.О. Лефтеров, Т.М. Малкова, В.С. Медведев, Л.І. Мороз, О.В. Тімченко, О.М. Цільмак, Г.О. Юхновець, С.І. Яковенко та ін.

Психологічна структура діяльності працівників слідчих підрозділів була предметом досліджень Д.О. Александрова, В.Г. Андросюка, О.М. Бандурки, В.І. Барко, С.П. Бочарової, В.Л. Васильєва, О.В. Землянської, Ю.Б. Ірхіна, М.В. Костицького, В.О. Коновалової, Н.І. Клименка, В.С. Кузьмічова,

О.М. Столяренка, О.Р. Ратинова, О.М. Цільмак, В.Ю. Шепітько та ін.

Психологічні аспекти проведення слідчих розшукових дій досліджували О.Я. Баєв, О.І. Жуков, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, С.М. Лозова, В.Г. Лукашевич, О.М. Цільмак, В.Ю. Шепітько та ін. Але сучасні законодавчі, організаційні та процесуальні зміни потребують більш детальних досліджень змістовних характеристик професійного розвитку працівників слідчих підрозділів.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження особливостей діяльнісного компонента змістовних характеристик професіогенезу працівників слідчих підрозділів на стадії професійного розвитку.

Завдання дослідження: 1) діагностувати спрямованість професійної мотивації працівників слідчих підрозділів на різних етапах професійного розвитку; 2) з'ясувати стилі саморегуляції поведінки працівників слідчих підрозділів з різним стажем несення служби; 3) визначити особливості використання моделей копінг-поведінки у слідчих на різних етапах професійного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Змістовні характеристики розкривають сутність професіогенезу через виокремлення істотних ознак підготовки фахівця, дослідження особливостей професійної Я-концепції, індивідуально-типологічних характеристик, отриманих професійних знань, умінь і навичок та їх застосування в професійному просторі як у розв'язанні оперативно-важливих завдань, так і процесі міжособистісного спілкування. До змістовних характеристик нами віднесено особистісний, діяльнісний та соціальний компоненти [3].

Діяльнісний компонент розкриває сутність професіогенезу через особливості узгодження внутрішніх і зовнішніх умов діяльності для досягнення оптимального та ефективного способу розв'язання професійних завдань; якість використання

отриманих знань, умінь та навичок для забезпечення стабільності діяльності та саморегуляцію фахівця, необхідну для досягнення поставленої мети. Діяльнісний компонент ґрунтується на усвідомленні того, що діяльність, з одного боку, є основою та засобом, з іншого боку, головною умовою саморозгортання особистості в професійному та особистісному просторі. Слідчий перетворюється на суб'єкта пізнання, професійної діяльності та спілкування, що передбачає необхідність застосування отриманих знань, умінь та навичок для визначення мети, організації, регулювання та оцінки результативності діяльності на кожному з етапів професіогенезу. Особливості діяльнісного компонента змістовних характеристик професіогенезу працівників слідчих підрозділів на стадії професійного розвитку було досліджено за допомогою психодіагностики спрямованості професійної мотивації, визначення стилів саморегуляції поведінки і з'ясування домінантних моделей копінг-поведінки.

У межах третьої стадії професіогенезу працівників слідчих підрозділів нами визначено декілька етапів, а саме: професійної адаптації, оволодіння професійною діяльністю, творчого самовираження, наставництва, звільнення та соціальної переадаптації [3].

Згідно з визначеними етапами професіогенезу, вибірку нашого дослідження становили 350 осіб, які були розподілені на п'ять груп: 1 група – адаптанти, працівники поліції слідчих підрозділів зі стажем несення служби 1–3 роки (98 осіб – 28,0%); 2 група – інтернали, працівники поліції слідчих підрозділів зі стажем несення служби 3 – 7–10 років (117 осіб – 33,0%); 3 група – майстри, працівники поліції слідчих підрозділів зі стажем несення

служби 7–10 – 15–20 років (73 особи – 21,0%); 4 група – наставники, працівники поліції слідчих підрозділів зі стажем несення служби 15–20 років (36 осіб – 11,0%); 5 група – переадаптанти, працівники поліції слідчих підрозділів зі стажем несення служби 20–25 років (26 осіб – 7,0%).

Вивчення спрямованості професійної мотивації слідчих здійснювалося за допомогою методики «Діагностика професійної мотивації» В.І. Осьодло [5].

Діагностовано, що в усіх групах дослідження домінантною мотивацією професійної діяльності виступає інтернальність у сфері професійних досягнень: 1 група ($12,40 \pm 2,77$), 2 група ($12,95 \pm 2,01$), 3 група ($13,17 \pm 2,07$), 4 група ($13,70 \pm 1,89$), 5 група ($13,50 \pm 1,93$). Тобто на всіх етапах професійного розвитку слідчі чітко усвідомлюють, що їхні досягнення у професійній діяльності залежать, по-перше, від власних зусиль і здібностей, по-друге, від їхньої ініціативності та відповідальності (див. табл. 1).

Визначено, що для слідчих першої групи досить значимою є мотивація професійних домагань ($9,63 \pm 2,28$). Можемо стверджувати, що на етапі адаптації до професійної діяльності слідчі прагнуть до покращання власних результатів діяльності, проявляють наполегливість, незадоволеність досягнутими результатами тощо. І хоча на рівні статистичної значимості підтвердження відсутні, цікавим є той факт, що показник мотивації професійні домагання першої групи посів друге рангове місце, тоді як в усіх інших групах дослідження він перебуває на п'ятому рейтинговому місці.

Діагностовано, що слідчі 2–5 груп дослідження переживають значимість власної праці, прагнуть до підвищення результатів праці, своєї кваліфі-

Таблиця 1

Особливості професійної мотивації слідчих на різних етапах професійного розвитку, ($x_{cp} \pm \sigma$)

	Оцінка результатів праці	Професійні домагання	Інтернальність у сфері професійних досягнень	Професійні інтереси та цінності	Життєві цілі	Загальна активність
1 група	9,50 $\pm$ 2,56	9,63 $\pm$ 2,28	12,40 $\pm$ 2,77	9,17 $\pm$ 3,45	9,37 $\pm$ 2,36	47,80 $\pm$ 11,13
2 група	10,50 $\pm$ 2,14	9,50 $\pm$ 1,93	12,95 $\pm$ 2,01	10,05 $\pm$ 1,67	9,70 $\pm$ 2,13	48,85 $\pm$ 11,79
3 група	10,94 $\pm$ 2,31	10,22 $\pm$ 2,39	13,17 $\pm$ 2,07	10,61 $\pm$ 3,20	10,72 $\pm$ 1,74	55,83 $\pm$ 7,84
4 група	12,00 $\pm$ 1,76	10,20 $\pm$ 1,69	13,70 $\pm$ 1,89	10,80 $\pm$ 1,62	11,50 $\pm$ 1,58	57,70 $\pm$ 5,91
5 група	11,63 $\pm$ 1,77	10,38 $\pm$ 1,92	13,50 $\pm$ 1,93	10,63 $\pm$ 1,19	11,25 $\pm$ 1,49	56,50 $\pm$ 5,21
1-2 t, p	1,50	0,22	0,81	1,21	0,52	0,32
1-3 t, p	2,01	0,84	1,09	1,47	2,28	2,93*
1-4 t, p	3,44**	0,84	1,66	2,01	3,23**	3,59**
1-5 t, p	2,72*	0,93	1,30	1,92	2,77*	3,17**
2-3 t, p	0,62	1,03	0,33	0,69	1,61	2,12
2-4 t, p	2,04	1,02	1,05	1,18	2,61*	2,74*
2-5 t, p	1,43	1,09	0,67	1,02	2,18	2,38
3-4 t, p	1,35	0,03	0,69	0,21	1,20	0,71
3-5 t, p	0,82	0,17	0,40	0,02	0,79	0,26
4-5 t, p	0,45	0,20	0,22	0,26	0,34	0,46

Примітка: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,001$

кації, особистісного розвитку за умов наявності заохочень за виконану роботу. При цьому слідчі першої групи ($9,50 \pm 2,56$) статистично значимо менше прагнуть отримувати заохочення за відповідну діяльність, ніж слідчі четвертої ($12,00 \pm 1,76$; $p \leq 0,001$) та п'ятої груп дослідження ($11,63 \pm 1,77$; $p \leq 0,05$).

З'ясовано, що слідчі першої групи ($9,37 \pm 2,36$) статистично значимо менше вбачають перспективи власного професійного розвитку, мають чіткі життєві плани і способи їх досягнення порівняно з четвертою ($11,50 \pm 1,58$; $p \leq 0,001$) і п'ятою ($11,25 \pm 1,49$; $p \leq 0,05$) групами дослідження. Крім цього, слідчі другої групи ($9,70 \pm 2,13$) також статистично значимо ($p \leq 0,001$) менше вбачають перспективи і шляхи власного професійного розвитку, ніж слідчі четвертої групи ($11,50 \pm 1,58$).

Статистично значимо більший показник має вираженість загальної активності професійної мотивації слідчих четвертої ($57,70 \pm 5,91$) та п'ятої ($56,50 \pm 5,21$) груп порівняно зі слідчими першої ($47,80 \pm 11,13$; $p \leq 0,001$) і другої ($48,85 \pm 11,79$; $p \leq 0,05$) груп дослідження. Іншими словами, на етапі соціальної переадаптації та наставництва слідчі проявляють значно вищий рівень загальної активності професійної мотивації порівняно зі слідчими на етапі адаптації та інтеріоризації.

На основі вищевикладеного можемо стверджувати, що на кожному етапі професійного розвитку, від адаптації до професії до соціальної переадаптації, працівники слідчих підрозділів чітко усвідомлюють, що їхні досягнення у професійній та інших видах діяльності залежать від їхніх

зусиль і здібностей. На етапі адаптації до професії слідчі прагнуть до покращення своїх результатів діяльності, рішучі, наполегливі, не зупиняються на досягнутому, готові брати відповідальність на себе й отримувати за це певні (моральні, матеріальні) заохочення. На етапі інтеріоризації, зі стажем 3 – 7–10 років несення служби, слідчі бажають отримувати гідну оцінку своїх результатів праці та проявляють зацікавленість у професійній діяльності, що стимулює продуктивну професійну реалізацію і сприяє конструктивній самореалізації в професійній сфері. На етапі набуття майстерності (3 група), наставника (4 група) і соціальної переадаптації (5 група) у слідчих діагностовано однакову професійну спрямованість на отримання заохочення за виконану роботу, бачення власної професійної перспективи, наявність чітких життєвих планів, способів їх досягнення і шляхів та ресурсів, котрі для цього знадобляться.

У подальшому дослідженні відбулося вивчення стилів саморегуляції поведінки слідчих за допомогою опитувальника «Стили саморегуляції поведінки» В.І. Моросанової [4] (див. рис. 1).

Визначено, що в процесі саморегуляції поведінки для слідчих першої групи типовим є профіль № 3, який характеризується сформованістю процесів моделювання ($x_{cp} = 6,13$) і програмування ($x_{cp} = 6,56$) та низьким розвитком планування ($x_{cp} = 4,31$) і оцінки результатів ($x_{cp} = 4,88$). Для них характерна низька стійкість цілей діяльності, невизначеність планів. Проте вони схильні детально формувати власну програму дій, наполегливі, гнучкі та працездатні.

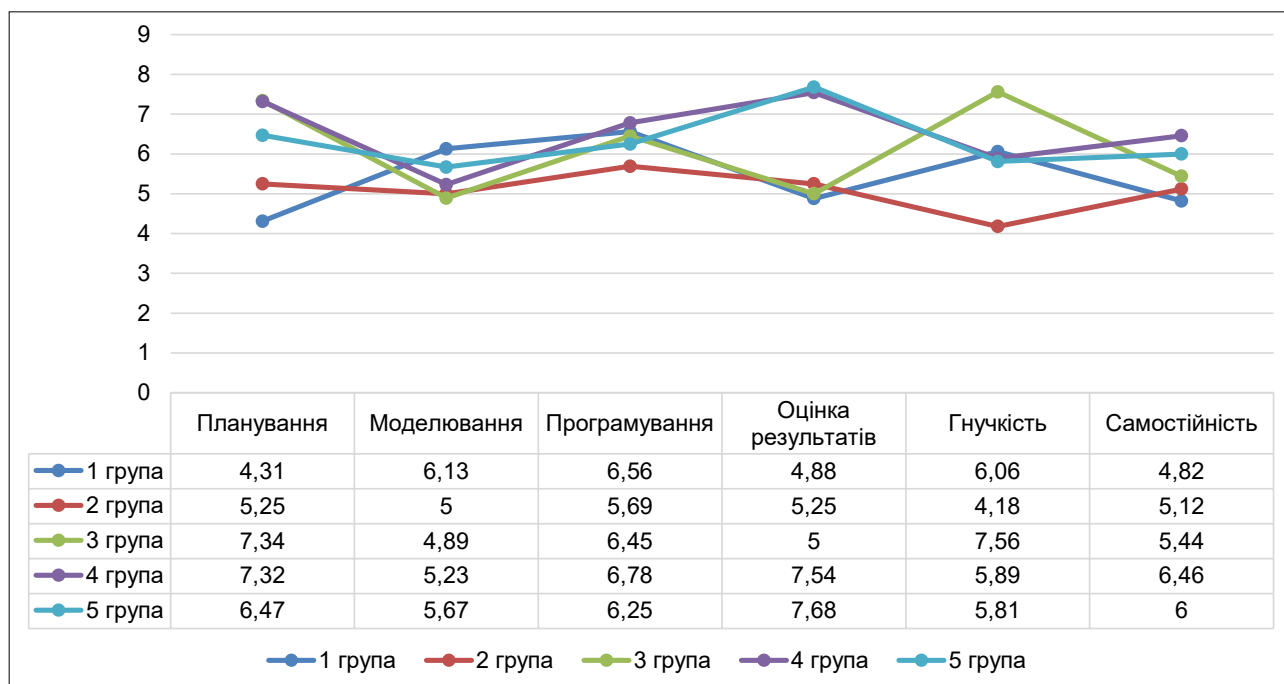

Рис. 1. Профілі саморегуляції поведінки слідчих на різних етапах професійного розвитку (x_{cp})

У слідчих другої групи зафіксовано профіль саморегуляції № 7. Вони схильні детально продумувати власні дії та їх послідовність, а потім наполегливо досягати поставлених цілей. Слабкою стороною є низький рівень розвитку гнучкості ($x_{cp} = 4,18$), тому їм необхідно більше часу для включення в роботу у ситуаціях, які швидко змінюються.

Діагностовано, що для слідчих третьої, четвертої і п'ятої груп дослідження характерний типовий профіль № 6 за чотирма процесами регуляції поведінки. Вони самостійні в плануванні і контролі діяльності, прагнуть до планування, відбору способів власних дій, постановки чітких цілей, але через слабкість процесів моделювання досить часто акцентують власну увагу на деталях, можуть відчувати труднощі у швидкій зміні планів. Показники процесів гнучкості і самостійності регуляції не відповідають профілю № 6, оскільки у слідчих третьої групи діагностовано високий рівень розвитку процесів гнучкості ($x_{cp} = 7,56$) і середній – самостійності ($x_{cp} = 5,44$), а у слідчих четвертої і п'ятої груп – середній рівень розвитку гнучкості ($x_{cp} = 5,89$), ($x_{cp} = 5,81$) і високий – самостійності ($x_{cp} = 6,46$), ($x_{cp} = 6,00$), що не відповідає показникам типового профілю № 6.

Наступним етапом дослідження була діагностика особливостей моделей копінг-поведінки слідчих як типів реакцій особистості на складні життєві та професійні ситуації за допомогою опитувальника «SACS» С. Хобфолла [2] (рис. 2).

На думку вчених (Л.І. Анциферова, В.О. Бодров, С.К. Нартова-Бочавер), копінг є своєрідною поведінкою людини у складних життєвих ситуаціях в

умовах хронічного впливу стресорів і щоденних негативних та позитивних подій. Головна функція копінгу полягає в ефективній адаптації людини до вимог ситуації різними шляхами (послабити, пом'якшити, уникнути або звикнути тощо) і таким чином подолати, впоратися зі стресом або оберегти себе від стресової ситуації відповідно до функціональних, конституціональних, психологічних та інших можливостей людини [1]. Оскільки професійна діяльність слідчого наповнена стресорами, ми включили копінг-поведінку до складу діяльнісного компонента професіогенезу.

Визначено, що слідчі першої групи використовують просоціально-пасивні стратегії копінгу: пошук соціальної підтримки ($22,41 \pm 4,17$), обережні дії ($21,72 \pm 3,91$) та вступ у соціальні контакти ($21,66 \pm 4,18$). Тобто слідчі зі стажем несення служби 1–3 роки у стресовій ситуації схильні звернутися до інших людей за порадою та допомогою, у прийнятті рішень будуть тривало й обережно обдумувати потенційні труднощі і залучати інших людей у спільну діяльність.

У слідчих другої групи констатовано наявність просоціально-активних стратегій копінгу: пошук соціальної підтримки ($18,04 \pm 6,44$), вступ у соціальні контакти ($17,89 \pm 5,72$) та асертивні дії ($17,85 \pm 5,87$). Іншими словами, маючи стаж роботи у слідчих підрозділах 3 – 7–10 років у складних ситуаціях поліцейські будуть не лише шукати підтримки, співчуття з боку оточуючих, залучати інших людей у спільну діяльність, а й активно, наполегливо і цілеспрямовано долати проблемні ситуації в межах власних ресурсів.

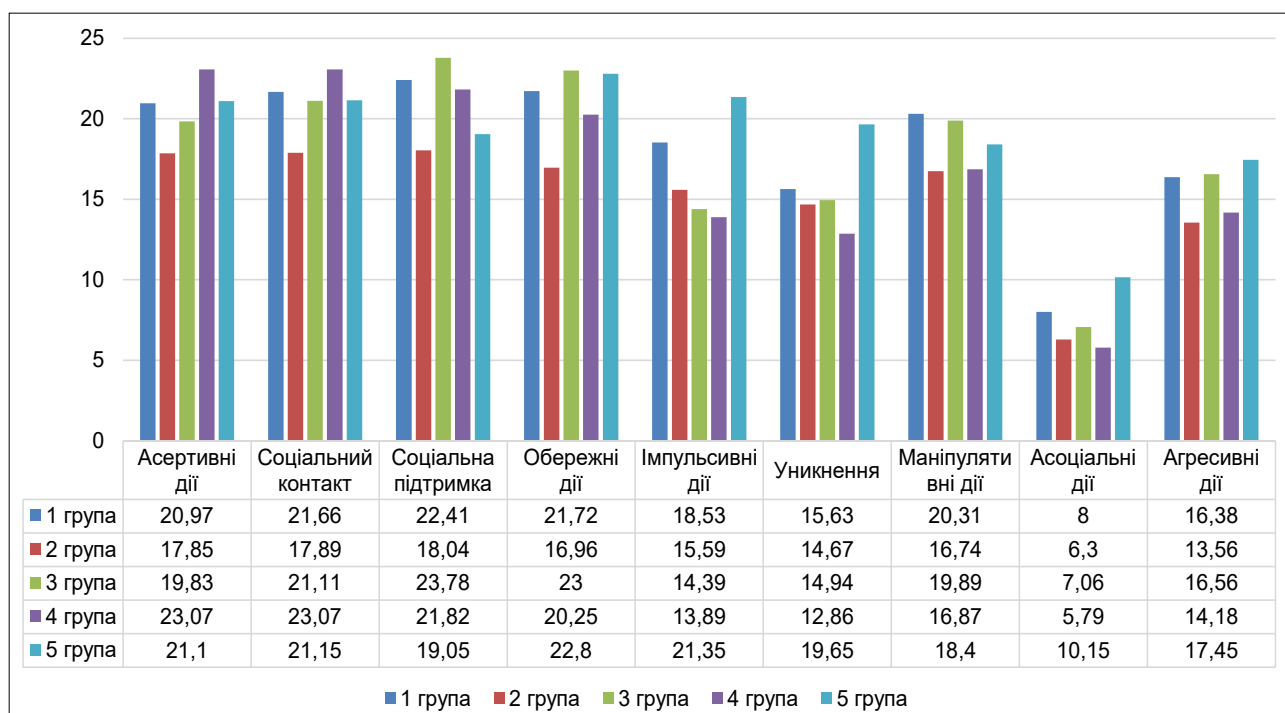

Рис. 2. Моделі копінг-поведінки слідчих на різних етапах професійного розвитку (x_{cp})

Слідчі третьої групи у складних ситуаціях найчастіше використовують просоціально-пасивні стратегії: пошук соціальної підтримки ($23,78 \pm 4,56$), обережні дії ($23,00 \pm 3,51$) та вступ у соціальні контакти ($21,11 \pm 4,39$). Можемо констатувати, що працівники поліції слідчих підрозділів зі стажем несення служби 7–10 – 15–20 років у стресових ситуаціях схильні працювати і приймати рішення колективно. Перш ніж діяти, вони все детально обмірковують і досить обережно і виважено вирішують складні проблеми.

Для слідчих четвертої групи характерне застосування лише просоціальних стратегій копінгу: вступ у соціальний контакт ($23,07 \pm 4,35$), асертивні дії ($23,07 \pm 4,24$), пошук соціальної підтримки ($21,82 \pm 3,57$). Таким чином, працівники поліції слідчих підрозділів зі стажем несення служби 15–20 років у складних ситуаціях проявляють активну поведінкову стратегію, за якої людина для ефективного вирішення проблеми звертається по допомогу й підтримку до оточуючих: сім'ї, друзів, колег, значущих людей. При цьому вони проявляють активність і наполегливість у вирішенні проблемних питань і не розраховують на те, що проблема вирішиться сама по собі.

Діагностовано, що слідчі п'ятої групи вирішують складні проблеми за допомогою пасивно-прямих просоціальних копінгів: обережні дії ($22,80 \pm 5,77$), імпульсивні дії ($21,35 \pm 4,25$), вступ у соціальний контакт ($21,15 \pm 5,33$). Такі дані свідчать про те, що працівники поліції слідчих підрозділів зі стажем несення служби 20–25 років, зіштовхнувшись з проблемою, схильні як до тривалого прийняття рішення й обережних подальших дій, так і до швидких та імпульсивних дій без обдумування і прогнозування. При цьому вони прагнуть до залучення інших людей у спільну діяльність щодо подолання проблемної ситуації.

Висновки. Отримані результати надали змогу зробити декілька узагальнень:

– аналіз показників спрямованості професійної мотивації показав, що на всіх етапах професійного розвитку слідчі чітко усвідомлюють, що їхні досягнення у професійній діяльності залежать від власних зусиль, здібностей, ініціативності та відповідальності; більшість респондентів переживають значимість власної праці, прагнуть до

підвищення результатів праці, своєї кваліфікації, особистісного розвитку за умови наявності заохочень за виконану роботу;

– аналіз показників регуляторно особистісних властивостей поведінки особистості дав можливість з'ясувати, що для респондентів першої групи характерними є сформованість процесів моделювання і програмування на тлі низької оцінки результатів діяльності; слідчі другої групи демонструють схильність до ретельного продумування дій та наполегливість у досягненні цілей, але низький рівень розвитку гнучкості, що підвищує стереотипність дій; для слідчих третьої, четвертої і п'ятої груп дослідження характерними є самостійність у плануванні і контролі діяльності, відбір способів власних дій, постановка чітких цілей, акцентування уваги на деталях, що призводить до труднощів у швидкій зміні планів;

– серед особливостей використання моделей копінг-поведінки нами було визначено, що для більшості респондентів характерними є використання у складних ситуаціях особистого та професійного життя просоціальних копінгів.

Врахування виявлених особливостей діяльнісного компонента змістовних характеристик професійного розвитку працівників слідчих підрозділів доцільно враховувати для корекції особистого професіогенетичного сценарію у разі здійснення психологічного супроводу їх професіогенезу.

Література:

1. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. Москва : Пер Сэ, 2006. 528 с.
2. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 336 с.
3. Мілорадова Н.Е. Етапи професіогенезу особистості правоохоронця. *American Journal of Fundamental, Applied and Experimental Research*. 2017. № 4 (7). С. 42–48.
4. Моросанова В.И. Саморегуляция и индивидуальность человека. Москва : Наука, 2010. 519 с.
5. Осьодло В.І. Методика діагностики професійної мотивації. *Вісник Національної академії оборони* : зб. наукових праць. 2007. № 2 (4). С. 142–151.

Милорадова Н. Э. Особенности деятельностного компонента профессиогенеза следователей органов досудебного расследования

В статье представлены результаты исследования особенностей деятельностного компонента содержательных характеристик профессиогенеза сотрудников следственных подразделений на разных этапах профессионального развития: профессиональной адаптации, овладения профессиональной деятельностью, творческого самовыражения, наставничества, социальной переадаптации. Выделены специфика направленности профессиональной мотивации, стилей саморегуляции поведения и доминирующих моделей копинг-поведения на каждом из этапов.

Ключевые слова: содержательные характеристики, деятельностный компонент, профессиогенез, следователи органов досудебного расследования, мотивация, стили саморегуляции, модели копинг-поведения.

Miloradova N. E. Specific features of pragmatist component of professional genesis of investigators of pre-trial investigative agencies

The author of the article has presented the results of the study of special features of the component of the content characteristics' activity of professional genesis of investigative units' employees at various stages of professional development: professional adaptation, mastering of professional activity, creative expression, mentoring, social re-adaptation. The author has distinguished the specificity of the direction of professional motivation, the styles of self-regulation of behavior and the dominant models of coping-behavior at each of the stages.

Key words: *content-related characteristics, pragmatist component, professional genesis, investigators of pre-trial investigative agencies, motivation, styles of self-adjustment, models of coping-behavior.*

С. В. Харченкокандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри педагогіки та психології
Харківський національний університет внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ЗДІБНОСТЕЙ ЗАГАЛЬНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПОЛІЦЕЙСЬКИХ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Підтверджені дані про тісний зв'язок загального рівня академічного та соціального інтелекту. З'ясовано залежність від віку випробуваних зв'язків між здібностями академічного та соціального інтелекту. Показаний менш тісний зв'язок здібностей до логічного узагальнення, виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини та розуміння зміни значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації та академічного інтелекту в обстежених у віці ранньої дорослості порівняно з молодшими за віком.

Ключові слова: академічний інтелект, соціальний інтелект, здібності, вік.

Постановка проблеми. В психології нині питання про сутність поняття «інтелект» викликає значні дискусії, ще більше суперечок виникає щодо поняття «соціальний інтелект» [3].

Деякі вчені не погоджуються з тим, що соціальний інтелект є окремим видом інтелекту (Д. Векслер, Г.П. Отюцький, С.В. Карсканова та ін.). На їх думку, в основі пізнання соціальної та фізичної реальностей лежить спільний інтелектуальний механізм, а за знання, які можуть бути узагальнені на понятійному рівні, відповідає єдиний абстрактний інтелект. Тобто різниця між академічним і соціальним інтелектом полягає в різних проявах його при вирішенні цих двох типів проблем, а саме: специфіка соціального пізнання визначається застосуванням когнітивних операцій у процесі взаємодії з об'єктами, що наділені власною психічною активністю, тобто суб'єктами з певною позицією, мотивами тощо. При цьому будь-які об'єкти, які існують у зовнішньому матеріальному плані (наочні ознаки фізичних об'єктів або явні наслідки вчинків), пізнаються у більш ранньому віці, а об'єкти, які безпосередньо сприймати неможливо (внутрішні форми психічної активності або приховані властивості фізичних об'єктів), – у більш старшому віці.

Представлена точка зору викликає щонайменш два зауваження: нерідко зустрічається незадовільна соціальна адаптація осіб із високим рівнем академічного інтелекту та ситуації, коли в осіб, які досягли значного соціального успіху, невисокий рівень академічного інтелекту. Відповіддю на це є розуміння вченими соціального інтелекту як оптимального рівня розвитку загального інтелекту в поєднанні з певними особистісними рисами (наприклад, О.Б. Чеснокова, І.В. Дрюпіна).

Інші науковці (Г. Гарднер, М.Л. Кудрявцева, К. Альбрехт, М. Форд, М. Тісак, С. Грінспен,

Е. Торндайк та ін.) вважають соціальний інтелект окремою психологічною реальністю, особливою здібністю або сукупністю спеціальних інтелектуальних здібностей. Вчені не погоджуються з однофакторним розумінням інтелекту та намагаються описати множинні його види (соціальний, міжособистісний, практичний, емоційний тощо), рівень розвитку яких може бути по-різному пов'язаним із рівнем академічного інтелекту. Провідним зауваженням вчених щодо виділення різних видів інтелекту є розуміння інтелекту виключно як сфери раціонального; якщо інтелект не раціональний, то це не є інтелектом, а також доволі високий рівень зв'язку між академічним та соціальним інтелектом.

На нашу думку, не викликає сумніву той факт, що розгортання здібностей загального та соціального інтелекту особистості відбувається в процесі соціалізації, активної взаємодії з соціумом, культурою тощо на самих перших етапах онтогенезу в процесі спілкування з дорослою людиною, що зумовлює більшу міру їх взаємозв'язку порівняно з іншими видами інтелекту. Соціальний інтелект регулює міжособистісне спілкування, забезпечує отримання та обробку максимуму інформації про поведінку людей, розуміння мови невербального спілкування, формулювання швидких і точних думок про інших людей та соціальні групи, успішне прогнозування їх реакцій у певних умовах тощо. Вважаємо, що умовиводи суб'єкта про важливі для досягнення мети характеристики комунікативної ситуації є не тільки раціональними, але й мають істотне емоційне забарвлення в ситуації безпосереднього спілкування. Крім того, сфера соціального сама по собі динамічна, розгортається нелінійно, має взаємний вплив із суб'єктом.

Таким чином, у науці залишається не вирішеним питання щодо особливостей взаємозв'язків здібностей академічного та соціального інтелекту.

Ця проблема має істотне практичне значення щодо можливості використання розвитку загальноінтелектуальних здібностей як ресурсу вдосконалення здібностей соціального інтелекту, який є професійно важливою властивістю сучасного поліцейського.

При емпіричному вивченні взаємозв'язків здібностей академічного та соціального інтелекту вченими соціальний інтелект досліджувався за допомогою методики Дж. Гілфорда та М. Саллівен, а академічний інтелект вимірювали різними методиками: Короткий орієнтовний тест В.Н. Бузіни, Є.Ф. Вандерліка (КОТ) [2], тест структури інтелекту Р. Амтхауера [1; 9], Культурновільний тест інтелекту Р. Кеттела [4–6], прогресивні матриці Дж. Равена [7; 8].

У дослідженнях Є.В. Гриб [1, с. 137], О.Г. Холодкової, І.Г. Якуніної [9, с. 86], які були проведені вченими за участю учнів старшої школи та студентів, не було виявлено зв'язку між показником соціального інтелекту та загальним інтелектом (загальний інтелект вимірювався за допомогою тесту структури інтелекту Р. Амтхауера).

Але в роботах низки авторів був описаний певні зв'язки загальноінтелектуальних здібностей та здібностей соціального інтелекту. Так, В.В. Мацута, С.А. Богомаз, О.Ю. Суднєва зазначають, що характер зв'язків між показниками соціального і абстрактно-логічного інтелекту може змінюватися залежно від рівня розвитку соціального інтелекту (низький, середній, високий) [7, с. 59]. Н.Л. Каменська з'ясувала, що учні вечірньої школи з низьким рівнем загального інтелекту достовірно мають низький рівень соціального інтелекту [4, с. 84]. В роботі Н.Л. Каменської та М.К. Кременчуцької описаний достовірний зв'язок загального та соціального інтелекту у студентів, які набували спеціальність «психологія» за освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст», а у тих, хто навчалися за освітньо-кваліфікаційним «магістр», зв'язку виявлено не було [5, с. 169]. На думку І. В. Гусєвої та І. О. Морозової, є люди з високим загальним інтелектом і високими соціальним інтелектом, але немає людей із високим соціальним інтелектом при низькому загальному інтелекті. Ці вчені вивчали зв'язок загального та соціального інтелекту у студентів ПТУ та ВНЗ, позитивний взаємозв'язок здібностей загального та соціального інтелекту лише в першій групі обстежених [2]. З.Х.Б. Сієрральта поділяє думку, що граничний рівень соціального інтелекту певною мірою обмежений межею біологічного інтелекту. Автором з'ясовано, що здатність розуміти невербальні прояви почуттів (міміка, жести, поза тощо) є більш філогенетично ранньою та не залежить від рівня загального інтелекту, це поширюється і на учнів з інтелектом нижче норми, але не на розумово відсталіх [8]. О.В. Гриб виявила, що чим вищими є показники математичних тестів,

тим нижчими є показники соціального інтелекту [1, с. 137].

Ю.Е. Мамедовою та А.А. Биченковою було показано, що з віком в обстежених збільшується кількість кореляційних зв'язків соціального інтелекту та академічного інтелекту. Автори з'ясували, що в підлітковому віці є зв'язок рівня інтелекту зі здібністю передбачати наслідки поведінки персонажів у певній ситуації; в юнацькому – зв'язки із загальним рівнем та зі здібностями виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини та здатність розуміти зміну значення схожих вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що викликала їх; у віці ранньої дорослості – зв'язки із загальним рівнем та всіма здібностями) [6, с. 100–101].

Отже, наявність взаємозв'язку між здібностями академічного та соціального інтелекту підтверджується в низці робіт. На особливості цього зв'язку впливають вік обстежуваних, рівень їх інтелекту, характер освіти тощо.

Мета статті. Метою проведеної роботи було з'ясування особливості взаємозв'язків здібностей академічного та соціального інтелекту в поліцейських на різних етапах фахової підготовки (старшого юнацького віку та у віці ранньої дорослості).

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилося на базі Харківського національного університету внутрішніх справ, в ньому узяли участь 36 курсантів I–II курсу (старшого юнацького віку) та 54 слухачів магістратури ХНУВС із досвідом практичної роботи в органах правопорядку до 5 років (віку ранньої дорослості). В роботі були використані тест Д. Векслера та методика діагностики соціального інтелекту Дж. Гілфорда та М. Саллівен, а також критерій рангової кореляції Спірмена.

Загальний рівень соціального інтелекту у більшості обстежених поліцейських відповідав середньому рівню та рівню, нижчому за середній. Найбільш успішно учасники дослідження виконували завдання 1 субтеста «Історії із завершенням», який спрямований на вивчення здібностей до передбачення наслідків поведінки у певній ситуації, найгірше – 4 субтеста «Історія з доповненням», який діагностує здібність розуміти внутрішні мотиви поведінки людей.

Отримані в дослідженні результати підтверджують тісний зв'язок рівня загального та здібностей соціального інтелекту. Загальний рівень соціального інтелекту у поліцейських на різних етапах фахової підготовки виявився статистично достовірно ($p \leq 0,05$) пов'язаним із загальним рівнем академічного інтелекту та його вербальною складовою частиною, а також із такими здібностями, як здібність формулювати поняття, класифікувати, упорядковувати, абстрагуватися, порівнювати, аналізувати зв'язки, мовним розвитком (див. табл. 1 та табл. 2).

Таблиця 1

**Особливості взаємозв'язку здібностей соціального і загального інтелекту
у курсантів ЗВО зі специфічними умовами навчання**

Субтест методики Дж. Векслера	Субтест методики Дж. Гілфорда та М. Саллівен, r_s				
	1 субтест	2 субтест	3 субтест	4 субтест	Загальний рівень
Загальна поінформованість	0,43**	0,27	0,13	0,33*	0,39*
Загальна тямущість	0,21	0,24	0,40*	-0,07	0,29
Арифметичний	0,08	0,03	0,45**	0,01	0,23
Подібності	0,51**	0,34*	0,11	0,33*	0,41*
Цифрові ряди	0,40*	0,24	0,27	0,61**	0,53**
Словниковий	0,33*	0,22	0,17	0,33*	0,36*
Шифровка цифр	0,15	0,47**	0,28	-0,06	0,33*
Деталі, яких бракує	0,33*	0,19	0,06	-0,07	0,16
Кубики Коса	0,29	0,38*	-0,21	0	0,13
Послідовність картинок	0,04	0,04	-0,09	0,39*	0,12
Складання фігур	0,11	-0,10	-0,37*	0	-0,16
Вербальний	0,42*	0,33*	0,25	0,35*	0,47**
Невербальний	0,33*	0,37*	-0,17	0,11	0,19
Загальний рівень	0,44**	0,41*	0,06	0,27	0,38*

Умовні позначки: * – $p \leq 0,05$ при $r_{s\text{кр.}} = 0,33$ для $N = 36$; ** – $p \leq 0,01$, при $r_{s\text{кр.}} = 0,43$ для $N = 36$.

Таблиця 2

**Особливості взаємозв'язку здібностей соціального і загального інтелекту
у слухачів магістратури ЗВО зі специфічними умовами навчання**

Субтест методики Дж. Векслера	Субтест методики Дж. Гілфорда та М. Саллівен, r_s				
	1 субтест	2 субтест	3 субтест	4 субтест	Загальний рівень
Загальна поінформованість	0,28	0,05	0,15	0,44**	0,21
Загальна тямущість	-0,05	-0,08	-0,09	0,29	0,12
Арифметичний	0,01	-0,32*	0,00	0,14	-0,09
Подібності	0,26	0,22	0,25	0,14	0,39*
Цифрові ряди	0,33*	0,10	-0,05	0,20	0,29
Словниковий	0,29	0,19	0,40**	0,44**	0,50**
Шифровка цифр	0,20	0,03	-0,24	0,27	0,27
Деталі, яких бракує	0,27	-0,09	0,00	0,20	-0,04
Кубики Коса	0,30	0,23	0,03	0,33*	0,65**
Послідовність картинок	0,34*	0,24	0,21	0,21	0,28
Складання фігур	0,21	0,05	0,01	0,26	0,27
Вербальний	0,26	0,07	0,02	0,43**	0,37*
Невербальний	0,37*	0,19	0,15	0,32*	0,37*
Загальний рівень	0,33*	0,14	0,00	0,45**	0,41**

Умовні позначки: * – $p \leq 0,05$ при $r_{s\text{кр.}} = 0,31$ для $N \geq 40$; ** – $p \leq 0,01$, при $r_{s\text{кр.}} = 0,40$ для $N \geq 40$.

Здібність передбачати наслідки поведінки суб'єктів у певній ситуації (1 субтест «Історія із завершенням») у поліцейських на різних етапах фахової підготовки виявилася статистично достовірно ($p \leq 0,05$) пов'язаною із загальним рівнем академічного інтелекту та його невербальною складовою частиною, а також обсягом оперативної пам'яті й уваги (див. табл. 1 та 2).

Здібність до логічного узагальнення, виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини (2 субтест «Групи експресій») в учасників дослідження юнацького віку ця здібність виявилася достовірно ($p \leq 0,05$) пов'язаною із загальним рівнем академічного інтелекту та окремо його вербальної та невербальної скла-

дової частини, здібністю формулювати поняття, класифікувати, упорядковувати, абстрагуватися, порівнювати, аналізувати зв'язки, швидкістю засвоєння зорово-моторних навичок, здібністю засвоювати нові навички, перенавчатися, сенсомоторною координацією, у більш старших за віком поліцейських виявлений лише негативний достовірний зв'язок ($p \leq 0,05$) цієї здібності зі ступенем концентрації уваги, легкістю оперування числовим матеріалом.

Здібність обстежених поліцейських на різних етапах фахової підготовки розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що їх викликала (3 субтест «Вербальна експресія») виявилася не

пов'язаною із загальним рівнем академічного інтелекту та окремих його складників.

Здатність розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей у цих ситуаціях (4 субтест «Історія з доповненням») була найбільшою мірою, порівняно з іншими складниками соціального інтелекту, в обстежених поліцейських взаємопов'язана з розвитком загальних інтелектуальних здібностей, а саме: запасом простих відомостей і знань, довготривалою пам'яттю, понятійним мисленням, мовним розвитком.

Таким чином, рівні соціального та загального інтелектів пов'язані в обстежених курсантів та слухачів магістратури ЗВО зі специфічними умовами навчання. Окремі здібності соціального та загального інтелекту мають певну специфіку в своїх взаємозв'язках: найтісніше зі здібностями загального інтелекту пов'язана здібність виділяти загальні істотні ознаки в різних невербальних реакціях людини, а здатність розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації мало з ними пов'язана. З віком зменшується кількість зв'язків загальноінтелектуальних здібностей зі здібностями соціального інтелекту.

На нашу думку, отримані дані свідчать про самостійність соціального інтелекту як виду інтелекту та тісний їх зв'язок у розвитку на перших етапах процесу соціалізації. Видається можливим використання збільшення загального обсягу знань та мовленнєвого розвитку як ресурсу розвинення здібностей соціального інтелекту на етапі фахової підготовки.

Висновки. Отримані емпіричні дані підтверджують наявність зв'язку загального та соціального інтелекту. Можна з упевненістю стверджувати, що розвинення загальноінтелектуальних здібностей поліцейських у процесі навчання у ЗВО сприятиме їх успішнішому розумінню суб'єктів спілкування та виконанню професійних обов'язків.

З віком зменшується кількість зв'язків загальноінтелектуальних здібностей із такими здібностями соціального інтелекту, як здібність до логічного узагальнення, виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини та здатність розуміти зміну значення схожих вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що викликала їх.

Найбільш тісний зв'язок із загальноінтелектуальними здібностями в обстежених поліцейських мала здібність соціального інтелекту розуміти внутрішні мотиви поведінки людей, яка була у них найменш розвинутою порівняно з іншими здібностями соціального інтелекту.

Література:

1. Гриб Е.В. К вопросу о соотношении социального и других видов интеллекта. *Образование и педагогические науки. Историческая и социально-образовательная мысль*. 2017. Т. 9. № 1/1. С. 135–138.
2. Гусева И.В., Морозова И.О. Влияние общего, социального и эмоционального интеллекта на адаптационные возможности личности в юношеском возрасте. *Психология и педагогика: современные методики и инновации, опыт практического применения: сборник материалов IV-й междунар. науч.-практ. конф. г. Липецк, 31 янв. 2014 г. Липецк: РаДуши, 2014. URL: <http://libed.ru/konferencii-stroitelstvo/679509-1-nauchno-issledovatel'skiy-centr-aksioma-psihologiya-pedagogika-sovremennye-metodiki-innovacii-opit-prakticheskogo.php> (дата звернення: 29.01.2018).*
3. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 368 с.
4. Каменська Н.Л. Соціальний та «вільний» інтелект як детермінанти здатності до навчання. *Наука і освіта*. 2015. № 1. С. 82–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2015_1_17 (дата звернення: 12.01.2018).
5. Каменська Н.Л., Кременчуцька М.К. Рівень соціального інтелекту як прогностична компонента професійної успішності студентів-майбутніх психологів. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 10, вип. 27. С. 163–171.
6. Мамедова Ю.Э., Быченкова А.А. Особенности взаимосвязи общего и социального интеллекта на разных возрастных группах. *Новый университет*. 2013. № 10 /31. С. 98–102.
7. Мацута В.В., Богомаз С.А., Суднева О.Ю. Роль интеллектуальных и личностных факторов в достижении высокой результативности в ЕГЭ по математике. *Сибирский психологический журнал*. 2014. № 52. С. 52–67.
8. Сиерральта З.Х.Б. Особенности психических ресурсов личности в раннем юношеском возрасте (копинг-стратегии, защитные механизмы, социальный интеллект и общий интеллект): автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Санкт-Петербург, 2000. 18 с.
9. Холодкова О.Г., Якунина И.Г. Социальный интеллект у студентов с разным уровнем общего интеллекта. *Вестник Алтайского государственного педагогического университета*. 2016. № 3 (28). С. 84–86.

Харченко С. В. Особенности взаимосвязей способностей общего и социального интеллекта у полицейских на разных этапах профессиональной подготовки

Подтверждены данные о тесной связи общего уровня академического и социального интеллекта. Выявлена зависимость взаимосвязей способностей академического и социального интеллекта от возраста испытуемых. Показана менее тесная связь способностей к логическому обобщению, выделению общих существенных признаков в разных невербальных реакциях человека и пониманию изменения значения подобных вербальных реакций человека в зависимости от контекста ситуации и академического интеллекта у обследованных в возрасте ранней взрослости по сравнению с более младшими.

Ключевые слова: академический интеллект, социальный интеллект, способности, возраст.

Kharchenko S. V. The interactions of the abilities of general and social intelligence among police at different stages of professional training

Confirmed data on the close connection between the general level of academic and social intelligence. The dependence of connections between abilities of academic and social intelligence from age of subjects and methods of research is revealed. Shows a less close connection of abilities to logical generalization, the allocation of common essential features in various nonverbal reactions of a person and an understanding of the change in the value of such verbal reactions of a person depending on the context of the situation that caused them and academic intelligence in the examined age of early adolescence compared with younger than age.

Key words: academic intellect, social intellect, abilities, age.